ISSN 0131-2561

Вітчизна

9 '89

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

М. Кумановський. Із серії «Їхні імена»

вітчизна 9

вересень 1989

Літературно-художній та громадсько-політичний місячник Спілки письменників України

• Київ • Видавництво «Радянський письменник» Виходить з 1933 року

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

МИКОЛА УДОВИЧЕНКО

а листя залишається зеленим...

ВЕЧІРНІЙ ПТАХ

Вікно моє навстіж відкрите
На дальній Чумацький Шлях.
Жовтавим пилком пахне жито,
Б'є в крила сполоханий птах.

Мені, як і птиці, тривожно —
Розкинувся широко світ...
Не знаю, чи птахові можна
Залишити в ньому свій слід.

Проходячи в прóсторі синім,
Посіяв хтось просо зірок,
І в кожній тремтливій зернині
Промінчиком звівся росток.

Можливо, людина, як зéрно...
І, впавши на землю в бою,
Мій батько тепло своє верне
Колоссям у долю мою...

Що пам'ять раптово зустріла?
Тремтіла, коли їй здалось,
Що птах мою душу на крилах
Поніс над хитанням колось.

СИВИНА ДОВЖЕНКА

Цей білий папір, на якому пишу,—
Моя неокупна вина;
Цей білий папір, на якому пишу,—
Твоя сивина, твоя сивина!

Не хочеться спогадів знати гірких.
Але хто зарадить мені?
Під сонцем весни забіліли гілки
В твоїй сивині, в твоїй сивині!

Хоч сам я собою виходжу з оман,
А думка ще довго сумна:
На очі спливає не білий екран —
Твоя сивина, твоя сивина!

Мов жайвір, далеко полинув мій сміх.
І мати стоїть мовчазна...
Ця біла сорочка на грудях моїх —
Твоя сивина, твоя сивина!

Чи знає кохана голівка, чи ні,
Коли я на груди горну,
Що в білих стрічках прихиляє мені
Твою сивину, твою сивину!

Невже посивіли і ті, що тебе
Живим ще рядили в труну?
О, ні! То вони розікрали тепер
Твою сивину, твою сивину!

Цей білий папір, на якому пишу,—
Твоя сивина, твоя сивина...
Цей білий папір, на якому пишу,—
Моя неокупна вина...

ПЕРЕКЛИК

Темрява. Ніч. Вітровіння...
Там, за вогнями,— вогні...
Що я в цю пору осінню
В прóсторі чую нічнім?

Що там — переклик загиблих
На Колимі й Соловках?
...Жовті берези поникли
На почорнілих кістках...

Що там — погублені душі
Вийшли на пошук в ефір?
...Квітку добра не придушить
Камінь раптових зневір...

Може... А може... А може?..
Шляхом завіявся лист...
Знову бажання тривожне
В далях вишукує зміст.

Хто ви? Звідкіль ви? До кого
Шлете свої голоси?
Може, з ефіру земного
Чуєтесь ви всі часи?

В простори шле опівнічні
Серце свої позивні —
З вами в переклику вічнім
Не роз'єднатись мені.

ЕПІТАФІЯ ДИКТАТОРАМ

Так швидко все міняється на світі —
І техніка, і моди, і вожді...
Слова на постаментному граніті
Стираються, зникають в забутті.
О, деспоти з вузенькими лобами!
О, лицеміри! Всім є смертна грань!
І золото струхлявіє над вами
Від людських мук, від болю і страждань!
І відімруть навік всевладдя гени —
Ні син їх не продовжить, ані брат...
А листя залишається зеленим,
Яким було мільйони літ назад.
Зникайте, душогуби, доки світу!
На ймущих владу йдуть проводирі...
І славен час теплом нового квіту,
Де щезнуть і данайці, і дари.
А нації, пропалені вогнями
Всіх протиріч і битов, і сторіч,
Ітимуть ренесансними шляхами,
Де не стоять більш ідоли старі.
Життя гряде! Гряде в такій обнові,
Що заживуть великими малі,
І тільки вірність братньої любові
Дасть людям право жити на Землі.

САМОБУТНІЙ

Петру Перебийносу

Самобутній — це самотнім бути
Поміж друзів, поміж ворогів
І чола ні перед чим не гнути,
Лиш схилять — на святість матерів.

Самобутній — це самому знати,
Де твоя дорога на Землі,
Бачити усі свої відради
В журавлів осінніх на крилі.

Самобутній — в самоті струснути
Суєтливі марнощі з плечей
І пізнати інший світ розкутий,
Де живе добро для всіх людей.

Самобутній — це ворона біла;
Самобутній — це синонім ран;
В роздумах, мов колос переспілий,
На вечірній хилиться туман.

Самобутній — вірний воїн часу,
Зраду в днях топтать його ногам...
Друзям він прощає всі образи,
Тільки не прощає ворогам.

Самобутній — це багато значить
На шляху вселюдської мети:
Це коли зорю всі люди бачать,
Але йдеш до неї тільки ти...

ПІСЛЯ ТОГО...

Похололи гнізда, опустіли.
Всі останні айстри доцвіли.
Від морозу явір побілілий
Засвітивсь під місяцем з імли.

Біло скрізь. Довкола все іскриться.
Інеєм останній став туман...
Скрадливо іде з ярів лисиця —
Захрумтів під лапами бур'ян.

Ця лисиця волю не марнує,
Незалежний шлях її в село,
І тому по-літньому парує
З язика рожевого тепло.

Тихо так — ні голосу, ні сліду.
Лиш бреде лисиця навпростець;
Тихо так, немов початок світу
Після того, як настав кінець.

РОЗЛАМАНИЙ МІСТ

Ні брехні не було, ні обману
В спілкуванні природи й людей.
І зернину, і квітку духмяну
Розуміли без хитрих ідей.

У природі для всього початок.
В ній немає зневолення пут.
Вірив предку своєму нащадок,
Доки їх не здурив словоблуд.

За словесним туманом природа
Погубила початки свої...
Міст єднання згубився у водах —
Залишились від нього краї!

Світ провис у тяжкому тумані...
А природа все знає — мовчить...
І тепер нас — у віддалі тьмяній —
Вже нічому не може навчить!

ДОЛЯ

Не знайшов ні притулку, ні блага
І шукати вже їх перестав...
Я помру, як бездомний бродяга,—
Ні зорі на шпилі, ні хреста.

Ківш великий горнутиме далі
Номерками помічений рів.
Є на цвинтарях місце печалі,
Де ні квітів нема, ні вінків.
Там усі, що за безвість пропали,
Ті, що вік прожили в самоті.
Їхні зорі між темінь опали,
Зникли десь в океанській воді.
Розділю з ними долю самотню,
До чужого пристану коша.
Мов сльоза України, в безодню
Зникне раптом пісенна душа.
Друг подумає: «Де це він бродить?»
Засумує кохана: «Де він?»...
Блискавичну тривогу погоди
Не вдихну я у затишок стін.
Проминатимуть роки і дати.
І не стане в сорока порад.
Скаже друг, що даремно чекати,
Друкувати посмертно пора.
І не знайдуть, якби захотіли,
Хоч малий наді мною горбок...
Через рік, на дощах поржавілий,
Зникне з поглядів мій номерок.

◆

На краю пережитого року
Чую клич, ніби з лісу досад:
Жаль осмуту обняв темнооку
І гукають вернутись назад.

«Необ'ємне обняти не можна» —
Знов бажання у грудях зітхне...
Кожен промах, прогаїна кожна
У минуле вертають мене.

Кличе квітка, яку я залишив
У кохання мого на вікні;
Кличе колос, якого я в тиші
Проминув, не підняв на стерні.

І замовкле вікно, і зернини,
У яких інші зерна помруть,
Не зникають з моєї провини
І до смерті не зникнуть, мабуть.

В рік новий перейду... На прощання
Невідомий протужить скрипаль.
Буде жити зі мною бажання,
Доки є у минулому жаль.

ВЗИМКУ НА ГІЛКАХ

Зимою гілка з пташкою холоне,
В прохожих сніг порипує в ході.
Над світом висне сонечко червоне,
Згасає у потьмарі холодів.

Я вже стомився спати на вокзалах,
Неначе пташка взимку на гілках.
Пройшла ось поруч доля, не сказала,
Де спокій мій, тепло в чиїх очах.

Я вже стомився з думою своєю
Ступати від порога на поріг
І гріти пісню в сутінках душею,
Аби вона жила для вас усіх.

Тепла, що в пісні залишу вам, люди,
Стає на всіх — здоровими б жили!
Чому ж тепла в мої пісенні груди
Ви для своєї пісні не дали?

◆

Тебе доторкнувся рукою,
Але посміхатись не слід —
Я поруч, я поруч з тобою
На віддалі тисячі літ.

Зламався в руці чорнобривець
І гостро, мов ладан, запах.
Бажання твоє чорнобриве
На вичахлих шерхне устах.

Все те, що від мене хотіла,
Шукала в очей золотві,
Тепер на думках забіліло,
Мов іній на мерхлій траві.

Я жив, як усі, я не відав,
Що є чарівливий обман.
В час юності все є на світі,
А потім — нічого нема.

Навстріч не біжи, мов дитина,
Між гострими тернями віт —
Я просто всміхнувся провинно
Із відстані в тисячу літ.

Мал. В. Кузьменка

Ми потрібні не свідками...

МИХАЙЛО КАМЕНЮК

ЧАС КАТАРАКТИ

Цикл

1. Публіцистичний бум

Розписалась губернія,
щоб чорнило не гусло.
В поєжовщині — Берія,
в постхрущовщині — Суслов.

А сучасні псевдоніми?..
Все відмито до краплі?
Всі сьогодні жертовні ми,
лиш в минулому краї?..

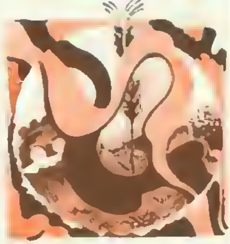
За думками просонними,
за командами-псами
віри дірки озонові
розповзлись небесами.

Ці дороги вибоїсті,
ці надії тендітні,
ці дівиці ковбоїсті,
хлопці женоподібні...

Все від себе ж вартуємо.
Із духовного яру
мову рідну рятуємо
лиш по держциркуляру.

Сиротою-дитиною
німо дивиться в вічі.
Може, стане латиною,
як у середньовіччі?..

Запитаються: «Звідки ми?» —
ті, що в юнім зростанні.
Ми потрібні не свідками
а тому дні, що настане.

2. Диспут

Видимість перемоги —
підступна пора,
безжурно вжурна
легкість пера,
щастя підлеглості —
бісерна гра.
А ще любовні антракти,
безумні контракти,
час катаракти!..

Видимість перемоги —
масовий сон
потомлених колективізацією
(яровизацією,
хімізацією,
спеціалізацією,
стандартизацією
з вульгаризацією,
імпровізацією
з волюнтаризацією...)

Видимість перемоги —
роки як близнята,
доля службиста:
«призначено-знято».

...озеро мертве —
в минуле забрів,
де берегами
пси таборів...
Нічого не чути?
Нічого не чути.
Фарс фарисея —
бравурні тути.

3. Товаришам євреям

Я казками про щастя повен по вінця.
Які вже там національні пороги?..
Для мене дурень
        єврей не гірший дурня українця,
оба одної породи.

Я витоптав безліч рідних багнюк,
таранею ж душу не вішав на шворку.
Єврей,— був колегою,— Гриць Ковтонюк
опинився аж у Нью-Йорку.

Має там, кажуть, своє ательє,
мабуть, й іудейську віру.
Певне, тепер він у міру п'є —
в Ю С А не можна надміру.

Родима пляма у кожного єсть,
та будь хоч ідол, хоч люмпен,
мені дорожча Гроссмана честь
за мільйон українських мамлюків.

Нас поєднала аічність — не мить,
одна нам саітнла арена.
За дітон Арбату серце щемнть,
чн ж дітям Хрещатика менше болнть
трндцятнх геєна аогненна?

Чн ж есперанто
серця полеглим?
Салам алейкум,
Шолом-Алейхем!..

Я не перекупна моднних саобод,
аірю, ян а хліб і воду:
допокн правда — дотн й народ,
далі нема народу.

4. Запис

Гей, навало презндій, де маснн,
що ховають підточений прах:
молоднчнн непевної масті,
чолов'ягн, нівроку, в літах!..

Гей, спіаці, бідна масо для хору,
де в жертовно напруженнй день
спншем все мн на вндиміcть зору,
ян на вндиміcть пісні пісень!..

5. За листами Григора Тютюнника

Допокн будете на возі
тягать мальовані стовпн,
національні мафіозі
(метода тнхої сапн)?..

В національному нурйозі
хоч у окріп стрибай,
хоч спн,
душа народу — ян степн,

де не постоїш на порозі,
у неспокої, у трнвозі
весь вік ідн — весь час а дорозі,
ссбе лнш не переступи:

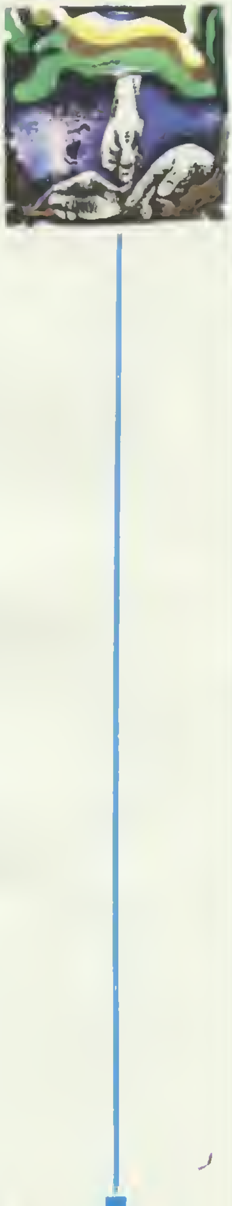
Вже і немодна окоанта
не дасть прнспатися судьбі,
ян буряноаа пнха сита
розпаслась а жнтньому гербі
і заоднть чистий сад зо саіта
у забур'яненій журбі,
література самовнта
потрібна лиш сама собі.

Я не продамсь чужому змію,
під рідннм сонцем постою
й по-українськи онімію.
І буду хай — чи я посмію? —
проклятий українською.

УКРАЇНІ

Спроба плаката

В роки Великої Вітчизняної війни Україні знов належала трагічна першість серед інших республік. Життя майже чотирьох з половиною мільйонів поклала вона на олтар Перемоги.

Малюнок

Ти не тільки шапка, люлька,
сонцем заллята ріка.
В мого вуйка, в мого вуйка
ти —
одірвана рука.
Чую, бачу: кулям ситно,
та в пожежах, та в димах,
наче факел, Київ, син твій,
руку вуйкову здійма.
Десь за Дарницею бруком,
десь лісами Ірпеня
вуйків инших ходять руки —
білі привиди —
щодня.
Наших болів не зчерпати,
та й черпати їх облиш,
ти болиш мене Карпатами,
всім Хрещатиком болиш.
Болем тим самосвідомий,
я приймаю цей парад:
33-й...
37-й...
42-й —
всі підряд...
Всі ті сльози,
всі ці вдови —
совість наших поколінь,
їх терпіння і недоля
підіймається з колін.
Як забудусь в нашім вулику,
де родився,
хто мій рід,—
сняться теплі руки вуйкові,
що несуть мене у світ.

●

Хай сонце ласкавістю бризне
й освітить прожиті літа,
без тебе немає Вітчизни,
моя Україно свята!
Нароблена батьківська хато,
пекучість і щастя зерна.
Так, нас у Вітчизни багато,
хай в кожному світить вона.
Це ж задля Вітчизни, братове,
з праматернім іменем «Русь»
не зраджу ні правди, ні мови,
якою на вірність клянусь.

РЕКВІЄМ

по 6000 радянських військовополонених, замордованих фашистами голодом в абатстві бернандинців на польській горі Святий Хрест під Кельцями

Ти ще в золоті осені марно гориш,
над тобою сніги як великодній кмиш,
Свєнтий Кшиж!..
Під тобою кудись пілігрими бредуть,
безнадійне їх путь,
очі в небі як ртуть,
Свєнтий Кшиж!..

Положіть їх на свєнтокшизькі килимки,
поляки!
На килимки, котрі з виду фірми «Ципелія»,
а за змістом — з рук ваших мам і сестер...

Від кожної гміни
положіть їхні тіні.

В шести тисяч дерев най сьогодні у горах
заболить кожна віть.
В шести тисяч усохлих смерек
стовбури як хрести.

Тутай
стихли.
...в підземеллях абатства
котять хвилі людські.
Дух жвхливого братства —
очі лиш та кістки.
Тут ніхто вже не кається,
збожеволіти й Квіну.
Он під стелю зивменням гойдвється —
неосюрреалізм —
«Ахтунг!
Ахтунг!
На горло карається
канібалізм!!!»

Гризли лікті і вени
(не комусь, а собі!),
розцвітали їм весни
в передсмертному хрипі...

Був між ними
шість тисяч перший —
підсвдний,
легковажно забутий гестапо.
Шість тисяч перший
першим і збожеволів:
як піде навкарач,
вдаючи то кота, то свиню.
«Братці!
Хлопці!
Сволота!!!
Я стукач!

З мене жирне меню!
Нате! Ось!..»
Щось у ньому зламалось,
зайшлось...

Ах, ці юні хлоп'ята,
колоски,
соколята!..
В 33-му той
поховав маму й тата,
пухлим з голоду виповз —
вповзти у війну.
Не в війну —
у кмінну,
голодну труну.

Стукача не чіпали,
все кидався в плач.
Він повісився сам
під розп'яттям —
стукач...
То кажан пролетіа,
то попискує стриж.
Чом так дрібно мені
під ногами тремтиш,
Свентий Кшиж?..
Свентий Кшиж...

Скільки слів уживаємо ми,
споживаєм щодень?
Небагато ж. Хто жменю.
Хто декілька жмень.
З нами,
з нами ж старіють слова.
Що за дивне старіння:
крові, поту і сліз нахапавшися,
рос.
І все грузнуть, як в землю,
тим старінням у звичення,
як в барвінок — мороз.

Ось послухай, наприклад:
«Галл і рос...»
«Дайте їсти...
матусю...
я...
голодний...»
Колобродить весна,
б'є у латаний бубон.
Ти від чого не спиш,
Свентий Кшиж?..

Мертва тиш.

Вінниця

ОЛЕКСА ДОВГИЙ

• •

Недосконалий дух твій нині.
Не повторись в своїй дитині.
Нехай повторяться у ній
До тебе створені святині.

• •

Ми повністю вже довели
Свої над світом переваги.
Де мудрі голови були,
Удосконалювали плахи.

• •

Не заспіває соловей у клітці.
У ній співають горобці й синиці.
Для солов'я потрібні сад і небо,
Та ще ніким не займані криниці.

• •

Навчав владика правити владику:
«Щоб мати силу над людьми велику,
Добру й любові сотворяй молитви
Й стинай найвищі голови без крику».

• •

Цим світом кожен, як уміє, править.
І кожен в ньому сам себе проявить.
Один навчить, як все живе любити,
Другий, як людям голови дірявить.

• •

І меч, і голка, колесо й леміш
Такі тепер, як і були раніш.
Є речі вічні, винайдені людством,
Яких уже не витвориш точніш.

• •

Над злом у серці усмішка добра.
Тобі не личить ця жорстока гра.
Личини дві зведи в одну подобу —
Людей так учить приказка стара.

• •

Дивлюсь і бачу цілий виднакруг:
Дерева, річка, попід нею луг...
О, якби міг ачима я побачить,
Чага посивів і замкнувся друг?

• •

Якща родилось слава не в агні,
Вана вагнем не стане у мені.
Не піднесе мій дух на вежні вежі
І не запалить у табі пожежі.

• •

Ви так пра любов до людей говарили,
Ща стала незручна вже вашим словам.
Ви стільки любові да світу «відкрили»,
Ща люди уже й не повірили вам.

• •

Мелодії світів обсіли наші хати,
Але нема тії, яку співала мати.
Лише чужий екран зеленим аком блиска
Та гало перед ним гойдається калиска.

• •

Вже стільки люду на землі убили,
Ща кажен калос вироста з магили.
А в нім зернинки — згустачки печалі,
Та в небі хмари, наче кані чалі.

• •

Дурний учитель — неразумні й учні.
Невдатний швець — такі в нього й підручні.
Біда, як хтось убрався в обладунки,
Для ньага і незвичні, і незручні.

• •

Уже за підлість не вважаєм зраду,
Як той, хто зрадив, обійма посаду.
Ввійшла у звичку забувати друзів,
Які ступають мовчечки позаду.

• •

Байдужим будь да гасла: «Вічна бути!»
Не думай, що там станеться в роду,
А праживи отак, щоб не забути,
Як пахне вишня в батьковім саду.

• •

Па крові й трупах йшов на висоту,
Брехав усім пра правду і мету.
А втім, хіба є в цьому щось нове?
Своя скрізь правда в таго, хто живе.

• •

О, як обійшлась недовір'я нам дарага!
І щаб ця біда не вернулася вдруге,
В людині найперше шукайте не варага,
В людині найперше дашукуйтесь друга!

• •

Я пам'ятав і досі пам'ятаю,
Що в лоні світу сто віків витаю.
І, перейшовши в камінь-моноліт,
Я буду свій продовжувати рід.

• •

Людина — бог. Це сказано давно.
Але не повно мовлене воно.
Людина — дика й незбагненна сила,
Якої навіть богу не дано.

• •

Помирають батьки — значить, черга за нами.
Бо немає кому нас назвати синами.
Ми прийдемо просто в свою самотину,
Як зрубані клени із лісу до тину.

• •

Не переходять в небуття провини,
Яких би їм не натворили од.
За підлість батька відповість дитина,
За підлість роду відповість народ.

• •

Життя жорстока і свавільна гра,
Де виграють з мільйонів одиниці.
Де у темницях совість помира,
І розкошує підлість у світлицях.

• •

Підступна підлість! О, яка вона!
То наче відьма, то немов жона.
Підійде тихо. Ніжно обів'є.
Вогнем пропше. Холодом уб'є.

• •

Освоївсь швидко керівний мудрець.
Він приручив підлеглих, як овець.
Руками їх собі поставив палац,
А кожному із них зліпив хлівець.

• •

Трави не топчи, бо ти сам є трава.
Грошей не лічи — замордує грошва.
Зумій на землі, як пташина, прожити —
Почуєш про себе достойні слова.

• •

Чимдалі важче дихати і йти.
Чимдалі важче буть людиною у світі.
Сучасносте, коли минула ти?
В якому віці і в якому літі?

• •

Різні вже є на землі від людини сліди,
Тільки прекрасне славить людину завжди:
Розум не втратити, душу свою зберегти,
Бажаним гостем у дім до сусіда зайти...

• •

Ти вір, що є на світі Прометей
І що живе давно він між людей.
Але не вір, що спалить він планету —
Вона згорить у боротьбі ідей!

• •

Колись він думав, що життя велике,
І розбазарив дві третини віку.
Тепер себе збирає по краплині
В останній, не розтраченій третині.

• •

Із антипоезії лаври вже в'ють,
Й тике словоблудству пророчать величчя,
Що, стрівшись віч-на-віч, вже не пізнають
Поезії справжньої люди в обличчя.

• •

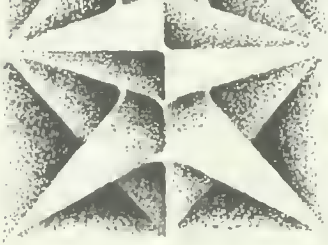
Вдає із себе мудрого вельможу,
А сам зв'язати пару слів не може.
О боже мій! Нащо на людські плечі
Звалив ти дику й непомірну ношу?

• •

Зайшов я в хату, що колись дзвеніла,
Вона мені була до болю мила.
Тепер стоїть порожня і німа —
Моя душа у ній заголосила.

• •

Як піднебесся, де безмеж сама,
Людській душі закінчення нема.
Її поезія весь космос оспівала
І кожну його зірку зокрема.

Мал. О. Бичка

РОМАН АНДРІЯШИК

СТОРОНЕЦЬ

РОМАН

Я люблю мою Русь-Україну,
Я вірю в її будуччину
І в тій надії лиш живу й помру.
Юрій Федькович

КНИГА ПЕРША

Ця повість про Юрія Федьковича.

Ми не чинимо сваволі над життям поета. Ми лиш волею своєю, свідомо беремо з його життя те, що важливим є для світу сьогодні, залишиться, можливо, надалі, бо у минулому людському не було нічого, що не придалося б нащадкам,— добро це чи зло. У пам'яті наступних поколінь усе мусить посісти свою землю, інакше історія зупиниться край могильної плити цивілізацій, таких нерівних щодо поступу, що жоден знак життя не можна лишати за межами уваги.

31 березня 1863 року.

Юрій Федькович вернувся до батьківської оселі після тривалої відсутності, і йому не одразу вдалося побачити осідок таким, яким він його покинув, ще будучи невинно-цнотливим, без залисини над чолом і зморщок на лиці. Сьогодні, по збігу більш як ста двадцяти літ, ставши на тому місці, де зупинився в задумі Федькович, ми б мусили спитати в часу, що від його світогляду залишилося людським надбанням. Те, що він прагнув і мріяв побачити світ здоровим? Але ж він добре бачив безконечну драму світу в живому втіленні і у витворах уяви. Місточка між днем та ніччю немовби й не було. Усе Федьковичеві здавалося разючою випадковістю. Так і писали про це згодом: Буковина не зуміла скористатися із таланту і вболівань Федьковича. Глушина, бездуховність, з 1775 року, тобто з часу, коли Буковину підпорядкувала собі Австрія, тут правили різні емігранти з Польщі, Угорщини, Молдавії. Вийшовши з-під турецького панування, місцеве населення стало жити трохи вільніше — природним і простим ладом, як і можна було жити серед гір та пустинних околиць Карпат. Та процвітало розбишацтво, сваволя всіляких князів і дідичів,

темряаа узаконювалася. У школвх та урядових уствновах панувала німецька моаа, а згодом — польська тв румунська... Писалося про гуцула й таке. Жиаий, як рибка у воді, аеселий, як ластівка, мальоаничіше за гордого павича вбранні. А до того красно озброєний, гуляв собі понад Черемошем, наче метелик. Не знвв панщини, жив без клопоту...

Полишимо і прaвду, і вигвдки пізніших часів у затінках, бо повість ця не замислена як документальна. Коли Федькович вернуася до рідної брвми після довгих поневірянь, він бачив не тількн драму життя, він відчував його вселенський закон, єдність космосу і душі, отже, з того березнеаого дня 1863 року він не міг не впливати нв дійсність, до якої аертввся.

Хата, де він народився, була добротно збита з тесаних смерек. На обійсті господарські будівлі, криниця, двоє причахлих тюльпанних деревець пробилися з якнхось прнблудлих зернят без досаду й бовваніли без претензій на кам'яному вищовбі, який омивалв з трьох боків до несамовитості бурхливв Путилівкв. До небв п'ялися гори у вікоачних смереках. Смереки начебто вміли розмоаляти, але не для аcіх промовлялн людським голосом. Одним надокучливо шуміли звуженими од тіснявн верхамн, длн інших гомоніли про щось давно минуле, та були люди, які чулн їхнє жіноче голосіння або чоловічі ремства.

Він теж колись чув їхні людські голоси. Щоправда, уві сні, коли засинав під материн ридвння чн тужливе схлипуавння сестри Катерини. А тепер, у цю, аже надвечірню годину, смереки німуввли взвгалі, в оселя видвлася майже запущеною, покірною, пригнобленою десь насмоктаним сумом, і не було тут до чого прихилити згадки про витончені фронтони незнищенної Австрії чи насичені вибухамн емоцій палаццо Італії.

Він подумав: «І я отвк зістарівся? Пізня молодість — гірш за тимчасоае доаголіття».

Він довго й з недовірою вдивлявся в обриси будівель. Осідок не аражвв бідністю. Він ствв нааіть постичнішим, і це імпонувало нвстроям Федьковича, його теперішнім намірам і аже осінній стомі.

Підбіглв якась сусідка. Ствре, аідьмаче обличчя — і зоасім юні, жагучі очі.

— Матуся нездужають...

Обома руками взялася розглвджуаатн вилоги його офіцерської шинелі. Він анутрішньо відсахнуася, гадаючи, що вчепиться розцілоаувати тв пригортати, а відтак звлементує: «Вернувся!» — на аесь Сторонець і на всі сторонці — путилівські, усть-путилівські, селятинські, голошинські... Аж до Гребениц, Бнстриці і Золотої Липи.

— Це ти? Це ти?! — звискувала, сміючись крізь сльози давно забута сусідка.

Він подумвв: «Гладіаторів убилн на арені, а в двохсотметрових еліпсвх арквд досі чути оплески... Мені не дадуть побвчнти себе у вікнах рідної хвти. Ось міхункв для коржа! Ось наша історія: «Вернувся!..» Та змиримося зі світом. Може, и ще ачую голоси смерек? Мені нічого не двно, і я нічого не вимагвю. Я мандрівник, який не подужав ні сословій, ні ствнів, хоч віднині я Юр із гір».

— Осипку! Не впізнаєш? А ми ж ровесники!

Федькович ще вранці взяв свідоцтво про те, що перейшов у православну віру і до самої могили залишиться Юрієм, але про це йому не хотілося говорити знайомій-незнвйомій сусідці, хочв він трохи й зрвдів, що ця знвйома-незнайома сусідкв упізнала його, то він ще не дуже подвався. «Я походжу між голими стінами аід нуля до нуля... Однак ця Путилівка, ці гори — мон безконечність. Хоч чую оплески в аркадах і не чую людського голосу смерек, але це мій Акрополь, мій Пврфенон, мій Колізей, звідсіль я говоритиму зі світом. Я знаю, що тут на мене чатує гробова самота, та я з цієї нерозділеної свмоти говоритиму, як Шекспір і Гете. Мільйони простаків я не нвзвав би людьми, бо природа виввйшлв людину через мільярди спроб, в аони не дають мені подивитися а дзеркало рідних вікон. Я себе довго шуквв, мовчав роками, промовляв тільки до

річок, гір і птахів, а люди тим часом жили, не прагнули зробити більше, ніж можна. Я ще не раз буду міряти свої прагнення з прагненнями великих людей, хоч не знаю, чи вдасться це мені: може, це ще не моя пора або це перешкодить зробити світова негода. Я, може, навчуся оспівати ці гори, промину Конфуція, і Будду, і Христа, і Венецію, і Вавілон, бо піде наша Сторонця і Верховини, звідки не менше видно світ. Мене виховували нагайчиком, я був завсіди слухняний під цим нагайчиком, моє дитинство у безвісті, і я знову в безвісті, між темними людьми, яким я не месія і не суддя, але іншої дороги, ніж я обрав собі, нема. Довкола мене завжди було розмизкане болото, і вівці, і нетровниця, і завжди чорти водилися в тому змерклому світі, та спом'янемо лаврами лихо, храми теж не дрімають, до ейфорії нам далеко, а сторіччя моє нібито не втомилося».

— А батечко ваші, Гординський, не навідуються з Чернівців. Проклинають Сторонець.

— І я ляха-шляхтича прокляв.

— Боже, які гріхи... Це відіб'ється на десятому коліні.

— Я не збираюся зводити діток, сусідко. Щоб ні його, ні мої прокльони ні на кого не впали. Мамі дуже погано?

— Зледве глипіють. Все вас дожидаються. Як зобачать — може, й до нещастя недалечко. Як би то їм сповістити? Я тут щодинни бувваю, аи їм приснилися недавно, наготую їх до побачин.

— Іди, серце. Скажи, що чутка, нібито виїхав з Чернівців, з хвилини на хвилину з'явиться.

— А так, а так... А ви тим часом посидьте з татком Данилом, бо чоловік на Бісковому камені ліс травлює, приходить на суботу і неділю святу. Погуторте, а я мітусю наструю.

— Іди з богом...

Старий Даниїл Верховик, як усі діди цього світу, то щось намагався згадати й витерти сльозу, то хвалився амуніцією на коня, якого ще не купив, то лаяв зятя, усіх дідичів, яких пам'ятав, і попів, яких в очі не бачив, бо не вірив ні в які добрі та чорні сили, крім людської жорстокості, силкувався щось приємне мовити гостеві, але похмуро споглядав його в мундирі офіцера і не міг слова із себе витиснути. Федькович обережно, мов дитину за руку, підводив його до тих днів, коли горяни бунтували проти панщини і владарював у цих місцях до смертної справедливості Кобилиця. Дід Даниїл запалився.

— З різних днів і літ, Юре, біжать потоки у Черемош. До Німчича стримлять сліди віків, як леготи з Яловичори. То ніби молитви вічності. От стоїть на плитті водоспаду, скільки тріщин на скиді Камінної багачки, стільки й вродженого суду над дитиною. То хіба це можна забути?.. Між горами сурмили флояри, пишно були вбрані левади і стрімкачі над селами, на тисових лавах розсідалося братство для ради. Силкувно було люд з полонини, літнівок і зимврок, усі вірили в свого земного пророка, і розплився брезклим снігом їхній страх перед Гуденісами, Айвасами, Флондорами — від Розтоків до Чорної поляни. Ваш брат Іван правив там ватагою легенів...

Іван не відповідав на Федьковичеві листи десять років. Де він тепер? Що з ним? Вони і в Молдові зустрілися двічі чи тричі, навіть здалося, що Іван побоюється брата, бо той наводить на нього слід жандармерії. Юрій відчув серцем, що рух проти панщини в Карпатах навіть не укус блохи в п'яту велебного трону. Бунтувала проти тиранів і кріпацтва Європа, він відчував, що цей бунт не останній,— є посуттєвіші біди в суспільствах, і таких бунтів треба принаймні впродовж сторіччя, поки розшельмиться, розтечеться кров'ю по Тисі і Дунаю ще не зогнилий труп імперії. Аж тоді жоден благодійник не скаже: «Ти ще не здох? То радій, що живеш...» Аж тоді, якогось тринадцятого січня зовсім незнаного року, людина людині мовить: «Іди за мною і лиши мертвим ховати своїх мерців, бо це вже не династія, а кабінет гінекологів, де сплішівілі від зловживань секретарі шукають рубців на мокрому місці».

Іван, мабуть, справді побоювався, що за братом стежа, що він наведе на нього слід жандармерії. Він трохи прихимерився, обріс майном, дітками, не хотів ризикувати. Холодна була й перша, і остання зустріч, коли Іван послав Юрія в Немц на службу до аптекаря. І якраз там Юрію почали говорити про солодкі медитації втомленого сторіччя, хоч це сторіччя настало пізніше, коли на світ з'явилися анонімні влади і владики й розпочався самовбивчий наступ людини на свою сутність і оточення.

...Усі проблеми залишилися. Боляче, що Іван боягузливо почав його уникати зради мізерного доброжитку, мучив підозрою. Юрій потрапив під вплив Реткеля, художника, людини з великою освітою, та, на жаль, з риб'ячими звичками.

...Лишилося все за межами спогадів: і не раз бачена Юрієм боягузливість, і розрахована підступність, і контрабандне вистежування зарвди безпеки нації, і золотий серп, і солодкий дощ, і безплідні роси. Вийшло, як у Вергілія: «Хто сміху батьків не побачив, того бог не вшанує трапезою, а богиня ложем».

Дід Верховик розповідав про село. Зледащія Сторонець між кріпацтвом і волею, геть закаправів.

— Ось мої... Він на Бісковому камені з чорним хлібом без оселедця, а вона плодить діток від старшини. Сама ж дурна, а чоловік — мов та ганчірка. Хлопець на око — вогонь і кров, а в родині рахітик. Видно, і на небо піде рахітиком, без чину, імені і становиська... Куди не поглянеш, їдять люди людей, ніби всі довкруж захотіли всістися на дванадцяти престолах. — Старий запалив довгу турецьку люльку і глипнув на Федьковича так, наче той йому в чомусь заперечував. Затягнувся й запитав: — Ви думаєте тут поживати чи в гості на побиаку приїхали?

— Рвався сюди навіть крізь сон,— відказав Юрій. — Тут мої чертоги, й амброзія, й нектар. Світ мене втомив... Не так світ, як рекрутчина: я не вмію і не можу збиткуватися з простого жовніра, не здатен до тиранії. Моє пристанище в тих, покинутих краях обняла пожежа, і нема такого білого голуб'яти, аби кинути в полум'я, що-небудь врятувати для вівтарів тевтона. За десять років я віддарував німцям усю смирну наших нещасних родин аж до чотирнадцятого коліна. Тепер я син людський, сирота без попередників; моє зцілення і сила — тільки отут, серед гір.

Несподівано у його пам'яті повнявся весь огидний і лицемірний церемоніал «духовного народження» — чи пак! — утечі з католицької віри в православну. Хотілося сплюнути, бо сцена була ганебна, хоча б забриніло де-небудь скромне почуття гумору із «Золотого осла» Апулея! (...жрець оголошує, що година настала, і веде мене... в найближчу лазню. Там після звичайного омивання, закликавши ласку богів, він з усією старанністю очищає мене окропленням... Поставивши мене біля самих ніг богині і прошепотівши на вухо деякі настанови, благоєние значення яких не можна висловити словами, він звелів мені... утриматися від обжерливості і... не торкатися вина. Свято виконую цей наказ... з великим трудом розриваю узи прагнень).

— Щось довго не вертається ваша донька,— мовив до старого, відмахуючись в думці від згадки про своє «переродження». В моєму саквояжі пляшка сливовиці. Як ви дивитеся: ковтнемо по чарці? Даю слово, що питво жертовне. Ми цим не порушимо дерева добра і зла.

— А й не гріх. — Старий схопився з лави і нарізав лучком мамалиги. — Як це в митрополита Георгія: «Коли хто помочиться на схід, хай поклониться триста разів». Скропимо душу, і я за вас відіб'ю поклони. Закусите бринзою чи салом? І тим, і тим?.. Оце інша бесіда. Прошу, сідайте ближче. Видно, моя доня стала натякати Дашкевичці, що ваш приїзд почався з хвилини вашого від'їзду... Ну, за ваше здоров'ячко, сусіде; ми не сини божі і своїм життям у гробі не даємо нікому життя. За здоров'я!

— За те, щоб щирими були.

— Аби дав господь, наш володар од віку до віку.

— Ще по одній?

— А чом би ні, якщо не жартуєте!

Незважаючи на грубощі батька, Гординського, поневіряння серед примітивно-вульгарних людей у Молдові і жорстокий цинізм рекрутчини, Федькович зберіг у собі чутливу і по-жіночому ніжну вдачу. Він ніби зсередини душі позирнув на старого Верховика, на його таке ж відьмацьке, як у доньки, обличчя і внутрішньо здригнувся: тут йому так само буде нелегко... Тут, між рідними горами, тонкострунними смереками, під пружком блакитного неба над Путилівкою. Його, окрім усього, не переставав мучити і підточувати образ потопленої в крові усіма монархами світу Весни народів[1], і він зрозумів, що образ той буде йому тут увижатися в тисячах відбитків і слідів. Він неодмінно почує людські голоси гір, людський голос матері-землі, яка благословила військо генерала Бема на допомогу Лук'яновій Кобилиці, передавала на недосяжні відстані пісні легіонерів Мадзіні і Гарібальді, вторила революційну Кельну, оспівувала Петефі і Кошута, вісіма барабанами вітала другу республіку Франції. Повсюди запалювала рутину, і спалили вогненні вітри жадобу перемін. Недолугі часи загнали Федьковича між гірські лупаки, а безгомінний запуст — ніби спокутувати за те, що був дитиною Великої весни, не потримав у руках рушниці поруч з мужніми і нескорено-зламаними.

— З батечком виділися? — якось догідливо і в'їдливо спитав Верховик.

— З ним у мене покінчено.

— За матусю?

— І за матусю випльовую Гординських зі свого життя. Але є більший карб. Цей здичавілий дворянин послав свого єдиного сина вартувати трон і при можливості закрити грудьми якогось недоліпка з роду Габсбургів. Під час походу в Італію я поклявся, що уб'ю Гординського, якщо вернуся.

Федькович обдивився світличку Верховиків. Злидні. А батька застав у якомусь блощичнику, в купі пір'я, між процвілими сухарями і покрученими хвостами оселедців. Такий бруд в людському житлі не присниться навіть циганам. «Я втратив стратегію особистості,— сказав Гординський, упізнаючи чи не впізнаючи сина. — У мене розмита натура, я втратив почуття істини, мене оточили віроломні єзуїти...» Він говорив польською мовою, згадував якісь національно-патріотичні міфи і намагався самоспокусливо лестити собі. «Я бачу, що і в вас зруйновані ілюзії щодо шляхти. Всезагальна мілітаризаторська тупість, неосмислений механіцизм поведінки, чад псевдолюдяності. Принципи темряви і самовизволення, торгаші зміщеними пропорціями... Кажуть, що не варто озлоблюватися на свій час, бо це буває не без шкоди для самого себе, та ви в мундирі австрійського офіцера, а не польського хрестоносця, нам нема про що говорити. Як ви тут опинилися?» Воротарка, яка привела Юрія до батькового льоху, мовчки втерла сльозу і знизала плечима. «Ви теж герой обіцянок? — запитав Адальберт Гординський-Федькович. — Я десь вас бачив і нібито розмовляв з вами. Лицарі шляхетської монодрами. Російський Миколка кров вам пустив зі скроней, хоч байстрятами народив не во Христі Олександр, архітектор Священного союзу, а Другий Олександрик проведе вам селянську реформу. Франц-Йосиф Перший вам нічого не дасть, бо ви не пошанували Рим».

— Рим?..

— Відень,— зітхнув Гординський.

— Я щойно з Відня,— відказав син.

— Як далеко нині Відень від Кракова і Варшави?

— На відстані одної октави Клеофаса Огінського.

— Дякую, сину, за правду.

— Батьку, я не збираюся співати вам «Якось заграв я зі скіптром».

---

[1] Так в історії названо буржуазно-демократичні та буржуазні революції 1848 — 1849 рр. в Австрії, Німеччині, Італії, Франції, Угорщині.

Вас лихомвинть, дозвольте, я залишуся тут на ніч. Воротарка принесе нам поїсти.

— Ні, ні. Мені передали, що ти порвав з моєю вірою. Батьківською вірою.

— Мабуть, н дуже погано зіграв комедію свого життя?.. А може, мені залишається сказати: «Якщо зіграв я гарно, поплещіть і проведіть благословенням добрим».

— Ні, це не йдн. Ні Октавіан Август, ні все, що про нього сказали пізніше, до нас анітрохи не стосується. Посидь. Розкажи, сину, що діється в Європі.

— Захаріаш Бем втратив Відень, потім усю Трансільванію, тепер служить в турецькій армії під іменем Амурата-паші...

— Угорщина втратила Бема, а де Петефі?

— Звгинув із своєю десяткою в околицях Пешта.

— А Лайош?

— Утік. Засуджений урядом до страти.

— Вибач, сюди не доходять жодні вісті зі світу. Що сталося з Гарібальді?

— Воює досі. Тепер із папами, за возз'єднання Італії. Воює разом з синами, не так, як ми: врозріз з тобою. І не тільки з синами ходить в походи, з тисячами, батьку, ходить.

— Відповіси мені на останнє запитання? Я свої життєві і політичні принципи ні з ким тут не поділяв і не розділю. Я жив самотою, а самота безплідна. Я тебе, сину, не засилав у рекрутчину. Я послав тебе в Європу з гір, із закутня в Європу. Я був занадто багатий, щоб зробити тебе біднішим за себе, і занадто бідний, щоб послати тебе в інститут вищий, ніж армія, ніж прокураторство над цим немічним гуцульським краєм. Що в тебе було з Реткелем? Моє батьківське серце певне того, що я недарма вас розірвав.

Федькович поднявся Гординському просто в очі. Він раптом знову звенавидів це посіріле вже, пристаркувате, спите чи спотворене якимись непідомими недугами обличчя. Колись він ще раз повторить ті самі слова:

> Ich gehöre zu denen,
> Die am Wege sterben [1]...

— А... З «Уріеля Акости»? — зітхнув Гординський. — Що ти збираєшся робити далі?

Федькович відповів словами Вергілія:

> Узари, мій світе, що простір довколишній коливає
> І землю, і моря, і бездонне небо,
> Поглянь на все, що усміхнулось долі,
> Лиш би часину ще життя мені дано,
> Аби уславити творця і діяння його.

— Хочеш писати? — запитав батько.

— Так. Моя професія не вбивство, а добро.

— Тоді пробач. Вирвайся з тієї жандармської зони, в яку я тебе послав з нерозуму. Моє життя в кінці дороги, не докоряй, що я помилявся через якісь акценти, символи чи цензи. Я ще в дитинстві почав виспоаідувати релігію занепаду, мені ввижалися привиди всіх великих часів. Дай боже, щоб це тебе також не спіткало. Наснвна фантазія... Та ще насичена фантазія порожнечі... Я народився до свого народження. Ти мені подарував сьогодні ласку Квазімодо, я дуже боюся за тебе. Що ж, сину? Прощай. Прийди мене поховати, коли помру. Прийдеш? Ти вже дорослий, іспити на гідність пізно складати, я прошу тебе: прийди. Як у письмі сказано: усяке царство, коли розділиться саме в собі, запустіє; і всяке

---

[1] Я належу до тих,
Які у дорозі вмирають *(нім.)*

місто або дім, коли поділяться самі в собі, не устоять. Бог не врятований, спасіння від турбот нема... Прощай. Для мене слово давно вже стало плоттю,— він, не дивлячись на сина, узяв його за руку. — І це слово давно живе зі мною, сину, сповнене благодаті й істини. І попри все я до цієї хвилини не готовий до розриву з тобою. Пам'ятай, що ти не народився від непорочного зачаття. Навіть сьогодні. Релігії?.. Фальшивий дух, який сповістив богородиці про вагітність, був жіночого роду. Я хотів і хочу бачити тебе мужем, з мечем і ралом. А ти зґвалтував віру, як Вулкан Юнону, і помишляєш про невинність. Що ж? Я незабаром піду в сонмище зраджених і покинутих батьків, а тобі життя нехай дарує кращу долю. Перехрестися. Хрест — символ життя.

— Я перейшов у православну віру, щоб бути з людьми моєї землі. Це не твоя батьківщина, я тільки сім'я Гординських.

— А ти кидаєш мене на конання, старого і немічного.

— Я не можу тебе заслати куди-небудь, як ти мене заслав.

— Ти дуже озлоблений. Але ж ти поет!.. Хто тобі дарував найбільшу в світі спадщину: талант? Але талант може заснітися в злобі й мсті.

— Мій талант відданий горам, він не те, чого ти сподівався.

— Він те, від чого народився. Твоє чоло — це моє чоло, твоє серце — це моє серце, твоя гординя — це моя гординя.

— Але ж ти народився не в Гордині, а в Селиськах?

— Наше прізвище від назви села Гординя. Федьковичі — наш шляхетський придомок. Бачиш, ти не вирвав дерева з корінням, ти лишаєшся в нашому придомку. Гординських на світі багато, бо твій прадід був двічі жонатий і мав шістьох синів, дід Михайло перелюбив усіх молодиць від Самбора до Борині. Я, правда, народився в Селиськах напівбідним і напівгордим, а ти собі вибрав тільки назву нашого родинного придомку.

— Якщо ти вважаєш, що я байстрюк вашого придомку, то помиляєшся. Від сьогоднішнього дня я викидаю з пам'яті Гординю і Гординських. Я належу горам, Сторонцеві, я гуцул, я спалю цей гидкий мундир.

— А пенсія?

— Якось обійдуся.

— Я теж так думав. А тоді мусив писарювати в Тисьмениці, Великому Кучурові, у Вижниці, служити в канцелярії комісара Ілиницького... Заради цієї осоружної пенсії став мандатором і був управителем в мандатора Рудковського в Путилі, поки знову не повернув собі посаду, а далі став суддею.

— І заради цього ти спустив з рук маєток Дашкевичів, усі дорібки моєї матері.

Адальберт Гординський гірко осміхнувся і якийсь час мовчав, мовби завмер. Потім здвигнув плечем.

— Я взяв твою матусю з трьома сухотними дітками, а п'ятеро в неї перед тим вмерли, так само від сухот. Їй було тридцять, а мені минув двадцять один рік. Не встояла б за мною жодна попівна, навіть з багатшої родини. Але виглядає, що я злакомився на її майно. Ні, сину. Ми знались ще при покійному Дашкевичу, і проносила вона жалобу тільки сім місяців. У нас уже була надія на тебе, і ми повінчалися.

— Якби ти її залишив покриткою, це б пошкодило твоїй кар'єрі?

— Ні. Чахли від сухот ще троє її дітей. Вона просто пропадала. Коли з'явилася надія, що в неї буде дитина від мене, вона віджила, як земля навесні, і я не посмів її покинути, хоч найстарша пасербка була лиш на вісім років молодшою за мене.

— Та коли я народився, ти став гостем удома. Ночував у любасок то в Усть-Путилі, то в Устьяріках, бачили тебе з дівками на хребтах і на полонинах...

— Скажи мені, сину, ось що. — Гординський махнув рукою воротарці, яка з'явилася в дверях, щоб ішла собі геть. — Скажи, чому ти в чотирнадцять років покинув матір і подався в Молдову? Якщо ти збрешеш, що шукав свого героїчного брата-бунтівника, бо кликало тебе до нього почуття протесту проти троку, я плюну тобі в обличчя, хоч мені зовсім

пересохло в роті. Подай мені води... Ти не знаєш, що мені відповісти. Добре, я це спробую пояснити для нас обох. Ти втік від чорних гробів, які мало не щороку виносили з хати. Ці сухотні Дашкевичеві діти вмирали при ньому, вмирали після нього, нашого дому всі почали цуратися... Хіба ти не боявся, що заразишся сухотами? Ти любив сестру Катерину, але не горнувся до неї, а лиш з якогось закутка прислухався до її плачів-пісень. Я був на сім років старший за тебе, коли став обминати Сторонець. Мій страх перед сухотами був на сім років старший за твій, сину. Я був у розквіті сил і хотів жити. Та я не блукав по світу, а працював. І мені було нелегко. Шляхта вважала мене не до кінця спольщеним українцем, а українці — відступником. Освіта в мене була домашня, її ніхто не визнавав, тоді як дипломовані у Відні Гординські могли вкладати вето на ухвали владик... Спасибі! Твій прихід ніби підіймає мене на ноги, я міг би почати своє життя заново, хоч мені ще вчувається щось на зразок «Володаря Альп і лукавого» чи дрезденських містерій з кубла «Молодої Німеччини». Чи досягнеш ти, сину, мого бачення світу? Перед твоїми очима труп. Мертвий батько завжди робив сина дорослішим. Твій прихід мовби піднімає мене на ноги, але я хотів би вмерти. Ось зараз, у цю хвилину, не згадуючи ні бога, ні баядерку... Ти втік із дому, сину. Трапив у лапи цього нікчемного Реткеля, твій брат Іван порпнув у власні інтереси, а я не міг змиритися з тим, що ти опинився в поганих руках, розшукав тебе, все вивідав, і лишалася одна можливість врятувати тебе: віддати в солдати. Чи треба було оженити? З якоюсь ситою попівною? Алє ж ти був так зневажений у духовному і фізичному наймитстві, що жодна істота жіночої статі не протрималась би твоєю дружиною більше одної ночі... Збагни й таке: ти взяв собі на прізвище назву нашого придомку, але якраз тепер ти став Гординським. Я прокляну печаль, що це так пізно сталося. Але ні, не пізно, ти став зрілою людиною, візьмись за себе — це моя батьківська заповідь тобі.

...Федькович відчув нестерпно люту неприязнь до Гординського аж у дорозі. Їхав з поштовою таратайкою через Вашківці, у Вижниці поміняли коней і рушили на Путилу. Мчали хутенько, і кожна вибоїна на тракті мовби шпигала голкою в давню рану. Він ненавидів батька за те, що той розумів його і як сина, і як людину, і як митця. Ненавидів і за те, що Адальберт Гординський був розумним і здоровим чоловіком, та нічого в житті не домігся, а здоров'я розтратив за безцінь. Через це і матуся в паралічі, і все йде прахом.

Ще налили собі з Верховиком сливовиці, обмінялися запросинами, і Верховик випровадив його аж до заворітниці.

— Вибачте, вже ніч, може, там щось скоїлося.

— А й ні. Бабчки собі балакають. Ідіть з надією.

Світилося західне вікно, на маминій кухні. Меланія Верховик поралася біля печі, уся плита була заставлена горщиками — п'ятилітровими, «віденськими», як їх називали, хоч ліпили їх з берегометської чорної глини, і ліпили та випалювали в Берегометі. Видно, Меланія готувала купіль для Дашкевички, яка для села лишилася попадею, незважаючи на друге заміжжя. Дашкевичка сиділа, обкладена подушками, на лежанці й тримала в руках молитовник. До Федьковичевих ніг притулилося волохате цуценя, спискнуло, метляючи хвостиком, і чкурнуло до дверей, мовби показуючи дорогу блудному сину. Ніч зупинилася в якомусь згуслому, безкровному світі, гори німували, навіть прихоплений морозом, вже скрушілий березневий сніжок не озивався під кованим офіцерським черевиком. Федькович відчув, як недоречно з'явиться перед матір'ю в мундирі. Він з десяток разів приміряв свій зріст до Верховикового, збираючись попросити в старого гуцульську ношу, але Верховик був на голову нижчий, влаштовувати комедію перевдягання посоромився. Зрештою, великий учитель людства і прусської надлюдськості любив фотографуватися в мундирі рейхсвера. Федьковичеві показували фотокартку:

Ніцше дивився якимось невиразним поглядом кудись убік, з шоломом і шаблею в руці.

«Я вертаюся до свого повернення,— подумав Федькович. — Мабуть, лиш у поверненні людина буває сама собою, та пересісти з осла на коня — ще не означає перебудувати світ». А вголос мовив:

— Ось, із молитовником, рідна моя. Ось хто стоїть по той бік добра і зла. Великий жрець поки що проповідує самоувірмлення тільки усно та в анонімних списках, фотографується у святкових мундирах рейхсвера, та якщо його погляди наберуть більшого розголосу і поширення, ми повіримо, що рабство — природний стан людини... Добрий вечір, матусю! Добрий вечір, хато! Я вернувся...

Мати усміхалася, коли він переступив поріг. Обличчя Меланії теж розпливалося в усмішці. Юрію неважко було здогадатися, скільки фарисейства пустила в хід сусідка, сповіщаючи матері про його приїзд. «Такий красень-легінь, що боже! Золоті шнурки на грудях, золоті гудзики, а сукно м'якесеньке, пахуче... Шабля зі срібним руків'ям, піхви наполовину срібні, наполовину з чорного, як дзеркало почі. Високий, ставний, викоськаний. Шкіряна валіза... Десь вам такого добра навіз!..»

Видно, мати все-таки поплакала трохи і вже нетерпляче його чекала, бо й стіл був накритий, і воду гріли в глеках. Цю зустріч він уже нібито пережив, точніше, описав. Прочитав тих кільканадцять сторінок Ернст Нойбауер, поплескав по плечу і мовив: «Чоловіче добрий! Побачене тобою, пережите, прочитане, спогадане у твоїй трансформації ідеально вільне, як дитя з утроби, і доцільне, і смішне, і недозволено вбоге, але світ цей для нас новий, абсолютно незалежний від волі окремих осіб, він підпорядкований рухові галактик, це бог, безмір'я, вічність. Поезія і дійсність, смерть і народження, конечність і безконечність усього сущого. Ти не маєш права мовчати, хоч я волів би, щоб ти залишався німецьким поетом, не приземлювався до цього недорікуватого язичія. Ти не слухай мене, дурня. У нас, німців, є Гете. Неперевершений Гете. Якщо ти писатимеш німецькою мовою, історія це назве твоїм персональним бунтом проти темряви. Тої комбінаторики ваші західні русини стільки наплодили, що вже не усвідомлюють власного існування. Пиши, як хочеш і що хочеш, тільки пиши. У тебе не тільки талант живописати. Він народився у щасливій сукупності з талантом розуміти інших. Бажаю тобі тільки щастя». Нойбауерів риторичний виплеск мало чим відрізнявся від інших, висловлених ним за чаркою у вдови Марошані та ще в присутності чарівної Емілії. Але саме завдяки присутності Емілії Федькович усе сприйняв за чисту монету і, можливо, з того вечора почав серйозно думати про свою літературну роботу. Він поцілував матір у руку і в обидві щоки, притлумив схлипування в глибині грудей і подумав: «Вона начебто пишається сином-офіцером, не сином-поетом, хоч я писав їй, що покидаю військову службу заради того, щоб зайнятися творчістю».

Мати мовби прочитала в синових очах невисловлений докір і, посміхнувшись, показала рукою на вішак біля одвірка:

— Скидай з себе це рекрутське лахміття, Меланія подасть теплої води вмитися, і переодягайся в наше. Будемо вечеряти... Меланіє, ти принесла кислих огірочків? А чому досі не порізала, як у нас водиться? — До Юрія: — Я вже зовсім немічна, синочку, не покидаю цього лігва, навіть коли надворі сонячно і тепло. Неміч. Неміч сили, неміч волі, розрід мозку... Стара я, сину. Слава богу, ти дістався додому, захистиш мою старість.

Він узяв з вішака домоткану білизну, гачі, кептарик, ринучий ремінний черес, подзьобаний мідними капсулами. Замилуваним оком повестив староввнні пістолі на прилавку, і топірець левської роботи, рушницю, і — задля чого? — тонкесенне перевесло коралових намист. Із комірки, куди йому подали воду, запахло пареним рум'янком. Меланія принесла із світлиці складене простирадло і вдавано сором'язливо, якось поза себе, тицьнула на прилавок. Дивно. Те, що досі в цій хаті вважалося низьким

смаком, тепер годклося для нього, готувалося для нього, давалося йому кв догоду.

Він звйшов до коміркк, зкркнув ка заслонене віконце й роздягся. А тоді раптом розсміявся. О, дитя, прийми воду повелителя світу, яка є нвшим жнттям. Вока служить для омквнкя і очищекня. Нехай зглвдять і зітруть ці крвплі гріх, що приствв до тебе перед створекням світу, бо асі ми перебуаавмо під його влвдою.

«Нврешті я вернувся в царство миру».

— Ви не взялн простирвдло,— постукалв а двері Меланія.

— Звбув, валавмова ослице,— пробурмотів аік у відповідь. — Я маю рушккк, дякую.

Голос його пролунпв у пустій комірці твк двівнко, що він несамохіть відслоккв лляну фірвкочку і подивився кв своє відобрвженнн у вікокці.

«Ні, це не carcere duro[1]. Я домв».

Вік зодягся в гуцульську ношу, а мундпр дбайлкао аклав до валізи. Вернувшись, побачив на скрині пляшку якоїсь рожевої наливки і нляшку аж синюаатої (мабуть, од давкості) сливоаиці. Мвтк безцеремонно, як до служкпці, моапла до Мелвнії:

— Почастуйтеся, Мелакю, зв приїзд мого сика та й покknь нас на сьогодкі погуторкти, порадктися про родккні справи. Никте без меке, я і за лішшого здоров'я не брала до вуст. Пийте на здоров'ячко.

Юрію ніколи ке доводилося бачнти дома такого щедрого столу. Вуджена дичнив, ковбвса, марннади; нвчинка м'ясна, начинка овочева; брнкдзя, гуслянка; варенкя малинове, вишнеае, з чорниці; засмажені ка сметані опеньки, солені боровики... Гуцулн, наскільки аік звав, навіть заможні, навіть жупвки ке дуже анбірлиці у стрвавах. Схоже, що мвтк готуввлася до цього свята, перебравшн усі рецептк з попівських кулікарних запкснккіа аід Розтоків до Селяткна. Він пксаа матері, що приїде, можлиао, на різдао. Отже, все, під чим вгиквлася ляда скрині, безперервно поноалюаалося, підноалюаалося, консерваувалося аж до сьогоднішнього вечора.

Коли Меланія пішла, матк спитала:

— З бвтьком бвчкася?

Юрій кивнуа і машинально поправкв окуляри.

— Тн писав, що а тебе погано з зором...

— Слінку, мвтусю.

— І як там пвн Гордкнськкй поживають?

— Гордо бідують і гордо кездужають.

Дашкеапчкв похитала головою, застромила молктовник під подушку і захлипала сухими сльозами. Юрій пройшовся з кутка а куток.

— Ти мені писав, що хочеш покинути їхнє кvтолицьке віросповідання.

— Я це зробив, матусю.

— Кажи мені «мамо» і скажк, як тебе зaати.

Вік нераоао спиниася посеред кімнати, зняв і зкову почепнв «галілеївські телескопи», як жвртома називав свої окуляри, і чогось у цю мить пошкодував, що ке в мукдкрі: в ньому вік ходив, квче а масці, йому було легше розмовляти всюди і в будь-яких ситуаціях.

— Мвмо, я відникі Федькович. У метричному свідоцтві я запксався Юрієм. Своїх близькнх я просив бн назнввтн мене, як в горах, Юром.

Дашкеапчкв заплвкала.

— Я народила тебе Осипом, сину. Ти не кас, твоїх батькіа, зрікся. Тн зрікся самого себе. Не на добро це, сину. Народитися а тридцять років — це лишитися ще на двадцять рокіа незрілою людиною. Чому ти не порадився зі мною? Чому з батьком ке порвдився? Ми з ним не живемо, але тк нвш скк. Осипе... Юрію... Юре... Тн знімвєш з себе мундкр, але залишаєшся офіцером, тк одягаєш народний стрій, а залишаєшся рекрутом... Тн

[1] Одиночне ув'язнення (лат.)

одягаєш свій мундир, але в тобі живе гуцул і живе мій син, син Гординського, син гір.

— Мені здається, мамо, що і вам, і батькові дуже хотілося, щоб я залишився сином Гордині, а не Сторонця. Принаймні сином батькового придомку, якого я не зивв і знати не волю.

— Я ні з Гордині, ні з Федьковичів нічого не мала. Вони мені дали тільки чоловіка, який став батьком мого, єдиного тепер, сина. Але Гординський став батьком не тільки мого єдиного сина. Він став батьком поета Буковини. Як мама, як сама природа, я про це нині з болем мислю, Юрію. Ти мене не назвеш жінкою без спогадів, жінкою, яка ворушить пам'ять інших, щоб знайти в чужій пам'яті щось своє, живе. Я мала що згадати до твого народження, а Гординський, хоч який був молодий, тримав у пам'яті долю великого роду. Це ти від нас узив, а як розпорядився! А як ще розпорядишся? Чи пощастить тобі в житті на людське довір'я?

Федькович зітхнув.

— І ви, і батько складаєте мені ціну за мої помилки чи вади. На жаль, ви не бачите інших рівнів за мною. Краще признайтеся, що у вас бракує причини для того, щоб мене звинувачувати. Через вас, через ваші незлагоди пішла марно половина мого життя. Дозвольте мені спокійно пожити в цій хаті без ваших повчань і докорів.

— Живи, сину. Відтині ти тут господар. Тільки не ображай мене на схилі віку: половину прибутків від маєтку я хочу тримати в своїх руках до самої смерті.

— Я забезпечений, мамо, мені вистачить того, що мені платить престол.

— Ні. Половина прибутків твоя, половина мои. І, будь ласка, не супереч мені в цьому. В тебе, сину, будуть видатки. Ти ж не ходитимеш у гачах з цього грубого сукна? І сорочок треба з тоншого полотна, і сардак пошиєш з оксамиту... А зійдешся з людьми — поставець не якийнебудь личить. До якоїсь попівни завчащаєш — на квіти та шоколадку треба мати. Адже не збираєшся парубкувати до кінця життя?

— Мушу роздивитися, щоб не повторювати історії своїх батьків.

— Ну, й роздивляйся, ніхто тебе не квапить. Але якщо думаєш лишатися довше, то на господарстві потрібна жінка. У старих парубків завжди кишені порвані, а стіни щури голками зшивають. Я запросила на завтра гостей — Меланія до ранку оббігає, кого треба. Будуть родинами сторонецькі, торацькі, сергіївські. Покажися перед людьми, подивися на них, може, дівчину котрусь уподобаєш. Тижнем чи місяцем пізніше — яке це має значення? Колись мусить трапитися. Але під цей момент твоя нагода.

— То ви кажете, що ніхто мене не квапить, то влаштовуєте якісь оглядини. Чому це мусить відбутися завтра, не іншого дня? І молодицю послали в ніч, наче горить.

— Меланія ще до смерку осідлала нашого Гнідого.

Юрій розсміявся:

— Меланія — на коні?

— Відьми люблять в сідлах гицкатися.

Він подумав, що зовсім не знає цієї жінки. Він досі носив з собою образ заплаканої страдниці в чорному одягу, матері, мудрої смертю десятьох своїх діток, німої в безперервному риданні, святої в найщирішій відданості родині і людям, які її знали й оточували. Тепер з ним розмовляла — строго і сухо — сувора попадя з парафії туберкульозного Миколи Дашкевича, який помер ще в тридцятому році, і неприступна суддиха, яка виглядає біля поліцейської канцелярії свого зрадливого Адальберта Гординського, хоч їй добре відомо, що він умирає в Чернівцях серед порваних перин і процвілих сухарів. Юрій невимовно любив свою заплакану матір, покинуту жінку в чорному. Любив її всі свої двадцять дев'ять років, а ця жінка була її підробкою, ворожою тінню, якимось моторошним вгадуванням, як забуте на мент прокляття. «Хто кого в ній перева-

живе? — запитав він себе подумки, червоніючи й опускаючи очі. — Попадя чи суддиха? Попадя! Верховики називають її матусею Дашкевичкою, а не панею Гординською». Він згадав батькове: «Чи треба було оженити? З якоюсь ситою попівною?» — і ще густіше зашарівся, вже не від прихованого сорому, а обурення. Видно, його до могили триматимуть липучі тенета попівщини. Монаші католицькі порвав, натомість здобув православні.

«Завтра проголоси себе, Юре, месією: «...Я дав хліба жадаючому і одягнув нагого; я був батьком для сиріт і мужем для удів, захисником од вітру для тих, кому було холодно; я той, хто проповідує добро...» Твій момент, Юре, маєш нагоду! Продовжуй книгу мертвих серед гір, дарма що всіма фібрами душі поривaєшся жити».

— Іди відпочивати,— тоном наказу мовила мати. — Вранці зодягнися щонайошатніше у військову форму, щоб показатися воякам, офіцером, а не яким-небудь новобранчиком. Окуляри тобі конче носити? Ну, окуляри на милиці. Я хочу, щоб ти став у цьому краю своїм і більше не шкодував, що не подався до Львова. Не думай, що твоя мама забита сільська баба. Я доб'юся, що тебе почне вітати вся Буковина.

— Доброї ночі, мамо. — Федькович заходився виносити до світлиці й розкладати речі із валіз. — У тій половині холодно,— сказав до матері, побачивши, що вона не збирається лягати. — Дрова є? Я протоплю трохи.

— Є дрова. В загаті. Піч там димить, та, може, розгориться.

Одначе він не пішов по дрова. Накинув на плечі кожух і запалив усі свічки у свічнику. Довгий, на всю стіну, тисовий стіл — мов тік, як передмостя трибуналу чи палуба галери.

«Ось тут я порозтиняю свої шпаргали. Великими літерами на чистому аркуші паперу вивів: absens carens[4] — Відсутній сам собі завдає шкоди... Колись скажуть, що моя вдача була позначена стигмою невдоволення... Треба сьогодні ж написати до Богдана Танячкевича... Так, соколику мій сизокрилий, треба, мабуть, кобзу на кілок повісити, а самому до ціпа та до коси взятися. Мій чесний рід прийняв мене досить прихильно, краще, може, ніж я сподівався. Та що ж? Мушу гній возити, плоти переснувати, а в хаті нічого нема, бо неньки нездужають».

1 квітня 1863 року.

Він почистив мундир, понанизував листи до знайомих, потім наткнувся на згорток документів на підвіконні й довго, прискіпливо вивчав їх, мало що розуміючи в тих «моргах і парцелях». Врешті-решт збагнув, що в матері чималий маєток, хоч на достаток ніколи в цьому домі не світилося. Найкращий у Сторонці шмат орної землі, левада, пасовисько, ліс. Жити тут є з чого. Потім він отримав кругленьку суму як офіцерську пенсію (a bon chat bon rat)[5]. Був він при Габсбургах тільки субалтерном[6], але, як справжній слов'янин, служив пильно, навіть за похід в Італію престол йому добряче завинив. А на скільки золота можна оцінити його терплячe виховання євнухів з багнетами? Він був з простими солдатами демократичний, людяний, добре знав, що служитимуть вони аж до тої хвилини, поки одного за одним не вб'ють, не заколють в сирих окопах, бо ніхто їх уже не відпустить живими та здоровими до рідних осідків, до рідних стріх.

Жити було з чого. Він ще не обдивився льохів та закамарків, які притулками тягнулися поза стодолу і конюшні, не знав, хто орендує в мами ліс та землі й хто не доплатив, не прозвітував чи збрехав, що віддав дохід «на боже» за Дашкевичевих сиріток, які передчасно пішли на той світ, але його осяяла певність, що матиме змогу працювати. З досвітків, аж доки підніметься сонце над Бісовим каменем, сидітиме за книгами і рукописами, а тоді накачає рунака й порається по господар-

---

[4] Тавро на тілі раба, злочинця *(гр.)*.
[5] На великого кота велика миша *(фр.)*.
[6] Підлеглий офіцер *(лат.)*.

стау. Житиме просто, природно, в злагоді з самим собою і довколишністю.

(Свята невинність! Федькович не міг передбачити, що ніхто в рідній стороні його не зрозуміє і кожен намагатиметься перелицювати його на свій лад).

Коли засіріло, він ще впорядковував записники. «Армійський режим,— прочитав на випадково розгорнутій сторінці,— привеволив мене до дисципліни». Через кілька абзаців — пізніше вписане. Слова одного з вістових із Заставни: «А не пошкодить вам воля?»

Він швидко перегорнув усі листи, які написав цього вечора друзям. Була в тих листах одна й та сама сповідь, і він, навіть не дивлячись, кому адресується, дописав: «Що стосується моєї музи, то мушу признатися, що здавна вже мало пишу, а що почну, те не маю бажання докінчити. Та погорда, ті докори, та зневага, якою мене скрізь частують, гризе, мов отрута, моє серце». Узяв навмання якийсь інший лист і дописав: «Видно, моя неня мріяла при синові знову панею стати. Але я її розчарував. Я з такою готовністю перекинувся на гуцула,— за її ж порадою,— що, мабуть, вона піде з осідку по стодолах спати і перед людьми почне свою долю і жалі оплакувати. Але не переймайся цим. Я привіз майже готові поему «Шепітські берези», оповідання «Штефан Славич», «Хто винен», «Стрілець». Я маю багато що сказати звичайною оповіддю, чогось мене не з ласки щирої до повісті хилить».

Надворі був уже день. Меланія припнула Гнідого до заворітниці, постукала до матері у вікно, мовляв, усе зробила, як велено, і нібн внесла до осідку рух життя. Коли він вийшов з хати, Меланія чимчикувала на пригірок додому. Зайів коня, поплескав по шиї буланого красеня, кинув у ясла оберемок в'язку запашного сіна. «Пара коней, пара воліа... Тут таки потрібен господар». Звзирнув до криниці. Понагвившись, став набирати до жолобів воду. «Офіцер зійшов на селянина...»

Дашкевиччин синкліт зібрався, мов за командою; спершу самі гуцульські пишноти у поші, які він тримав в уяві неаіддільно від образу матері.

Поперед усіх увірвалися до світлиці вдовиця попадя Дияконовичка з донькою.

— Ми приятелюємо з вашою матусею, це моя Юлія. — Почала втирати хусточкою очі: — І я лишилася... І мене покинув... З того світу мене хистить...

«Чи хрестить? — з несвідомою чи ще не усвідомленою відразою мовив про себе Федькович. — Починається комедія. Попаді на святі Фесмогорій».

Мати — типова, розтовстіла і лицеміриа попиха. Донька — тепла дівка, в рум'янцях і гофрованій спідниці, яка приховує сокирою тесану поставу. Та личко майже дитинне, пухле, з невинними оченятами, нібн заплакане і приборкане страхом, привидом якогось Косована з ущелини.

Дихнувши духом прілої м'яти, Дияконовичка аж нахилилася до Федьковичевого вуха:

— Прийдіть до нас на заручини. Юлія покохала нашого вчителя, Крилатого. У нього такі крила, як і в мене. Гарненьке я дівча виростила без батька, без допомоги?

Він згідливо покивав головою, прибираючи зі столу папери.

— Ваша матуся любить Юліку, як донечку, ще більше, ніж я.

Він ще раз покивав головою і згорнув решту паперів до валізи. Чогось він ходив напружений, мов на варті, і вже не знав, що діяти далі, та до світлиці товпою посунули цілі виводки crême de la sociéte [7] з Тораків, Дихтинця, Плоскої, зі всієї долини путильської, не зачепивши хіба що кордонів Молдови і Галичини. Вчителька із Буківця (він у Молдову йшов через той хутір, далі мандрував через гори: Ваичии, Букову, Розсічну, Мигуру до Берегомета, звідти дістався до Вижилова і з обозами доїхав до Радівціа, а далі, вже залізницею, добрався в Ясси), словом, якась

---

[7] Верхів суспільних *(фр.)*

учителька з Буківця — суха, моа жердина, і безгуба, як змія,— микнулася до фотокярток на стіні. Це булп переаажно зімки похороиів, причому фотогрвф — якпйсь неамируций і аірний своєму ремеслу — незмінно аибираа для триноги з вяпаратом одну й ту саму точку, так само нввскіс подвір'я орієнтуввв домовину з ослоном і, очевидно, приходив в одну й ту саму пору дня, щоб осаітлення гарантувало йому десять номинальних крон. Одклеївшись від фотознімків, учителька перебрала Федькоанчеаі книги в кінці ослонв, хоч аін їх дбайлиао акрна налваником, тоді поаисла в нього на шиї: «Яке щастя, що ви з нвми! Яке щастя, що аи є у нас!» Він хотів було заннтати: «В кого?» — та ачителька розгорнула поли кожуха і упхиула йому до рук пучечок едельвейсів. «Косиця шоакова... Окраса Шипниської землі[8]... В нвроді її називвють ще білоткою. Знято для вас з найнеприступнішого бескиду, в нестримиому гоні гивли коия до Сторонця, щоб помилувала аашї очі, не зіа'явши, і щоб так не зів'яа аащ святнй дар, аащ талант».

Він розчулено подякував, бо досі ще не бачив цієї прекрасної квітки гір. Учителька була просто дивом неароди, одначе він поцілуваа її а обидві щоки і а руку поцілував.

— Дякую,— мовив. — Найщиріше дякую. Ви мене ще раз переконали а тому, що нема кращого світв, ніж оцей... иаш... Бо й небо чисте, як дорогий кввмінь, і смерека зеленіє як узимку, так і алїті, і пташка ні на мент не атихає, і хрещатий барвінок стелеться доаколв. Я вийшов сьогодні аранці на обійстя, а Путиліака вже скресла зв ніч і бринить на білому плитті, як сльоза, чиста... І люди а нас з такими чистими помислами і щирістю сердечною. Спасибі вам, шаиовиа. — І ще раз поцілуваа учительку я руку.

У сінях гамірно роздягалися нові гості. Чіпляли нв вішвки ввжкі, розшиті мальовничими візерунками кожухи і, як він любив казати, «німецьке сукно» — куртки і сюртуки. Було тут уже до десятка попівських багряниць, але ця кввта спершу переступала поріг маминої половини: поклонитися господині, адоаиці покійного Дашкеанча.

— Губріх,— назаався присадкуаатий тоастун з подвійним підборіддям, з-під якого аизираа перекошений метелнк.

— Начальиик нвшого краю, пане Федьковнч,— додаа сухорляаий, зоасім замокришений чоловік у чорному костюмі, без аолосиики иа черепі. — Пан Губріх — начальнпк Путильського поаіту, а я при Феміді а нього. Аягустак. Ubi jus, ibiremedium, sit venia verbo[9].

— Similia similibus curatur[10],— осміхнувся Федькович і внутрішньо майже зареготав, бо ні Губріх, ні Августвк не помітили іронії у його аідповіді.

Хлинули ввтаги з довколишніх сіл. Федькович иавіть не старався розучити їхні прізвища. Та при Губріху вони шанобливо розсідвлися на ослонах, як мовиться, здибалися пв аипадковому слові і вдавали, що їм нвдзвичайно ходилося про те, щоб зустрітися а цій оселі, а цього господаря. Ліве крило розмоаляло німецькою мовою (тут застиг біля фотокарток Губріх), а прваe — польською.

Августак стиха пощипуваа струни кобзи.

— Ви граєте, пане Федькоаич? — Моаби кимось попереджені, аони більше не називали його Федьковичем-Гординським чи иаапаки, як иазпвали його ще ачора чиновники консисторії. — А я люблю скрипку,— додвв Августак. — Тв у вас і скрипка є! Неаже Страдиввріус? Ви привезли її з Італії? — Августак кинувся до протилежної стіни, де розмовляли по-польськи, польська мовв твм умерла, і хитрий Августак пробурмотів: Jak sie w Polsce adresuje koperty?[11] — Йому ніхто не відпоаів, і він зверяуася до Федькоаичв по-українськи: — Я люблю Богдаиа Залеського.

---

[8] Літописна иазва Буковини.

[9] З дозволу сказати, де в право, твм є і захист *(лат.)*.

[10] Подібне виліковується подібним *(лат.)*.

[11] А як в Польщі адресуються листи? *(польськ.)*

Понизила свій лет душа крилата,
Слова взялися в серці гіркотою:
Ганяєся ти, царя минуючи, ката,
За лядською ворожою марою...

— «Тарасова могила»,— нібн закликаючи до ширшої розмови, відказав Федькович. І продовжив:

Козацький кат і польський людожерця —
Цар — забиває нас в залізне путо,
Лещатами стискає мужнє серце,
Але душа в нас вільна і розкута.

Федькович і на гадці не мав позпущатися з Августака. Просто видався такий збіг обставин: він три дні тому спробував перекладати Залеського, взявся за це під настрій, як вже не раз траплялося з ним, коли не міг полишити якусь строфу Гете чи Клейста, що нібн сама просилася забриніти-зазвучати його рідною мовою. Правда, в цю хвилину він лиш імпровізував за польським поетом, прихильно поставивши долоню на лікоть сергіївського пастуха-ватага, та коли замовк і повів оком по господі, зрозумів, що настрій заводить його куди не слід.

Тільки в простих гуцулів світилися обличчя.

Федькович поглянув на буківецьку вчительку — та похнюпилась.

Волоський поляк Августак вражено заломив руки посеред світлиці, Федькович з-під «галілеївських лінз» помітив, що й Губріх насупився. Одійшовши до вікна, за законом господи, яка приймає гостей, поет вибачився, щоб розпорядитися накривати на столи. Настрій у нього незабаром вирівнявся, він навіть ущипнув у сінях Юліку Дияконович. З кухні побачив крізь вікно, як вона, піднявши гофровану спідницю й відкривши товсті колоди ніг, перестрибує калюжу.

— Ви вийдете до гостей? — безбарвним голосом запитав маму.

— Так. Зараз Меланія допоможе мені зодягтися.

— Як це вона встигла до Губріха і Августака?

— Вони гостювали в Тораках в тамтешнього пароха.

— Я помітив, що вони сюди приїхали з цікавості, а не з пошани до нашого дому чи звичайної людської ввічливості.

— Думай собі, що хочеш, але ці люди тобі ще не раз стануть у пригоді.

— Будьте гарні, мамо.

— Не вчи... Я без твоїх повчань порізьбила свої брами.

— Коли ці... розійдуться, я запрошу сусідів.

— Усіх цих голяків?!

— Сусідів.

— Роби що хочеш. Прийняти є чим. Це твій день.

— Ви і з Гординським так розмовляли?

— А ти хочеш мене добити?.. — Дашкевичка згорнула молитовник (мабуть, вона з ним розлучалася лише, щоб взяти ложку до рота) і простягнула руку за гребінцем на підвіконні. — Мені приснився дуже поганий сон. Шепни Дияконовій, щоб зайшла. Меланія не зуміє накрити на стіл, я її попрошу, з Юлією.

— Мені чим зайнятися? Я десять років проносив шаблю при боці і муштрував солдатів, може, я не зовсім зграбний біля святкового столу?

— Як умієш, розважай гостей. Я ні перед ким не хочу вибачатися за те, що мій син десять років носив зброю, а не веселився у вишуканій компанії. І ти ні перед ким не добувай рум'янців. Іди до гостей — буду перевдягатися. Боюся, що після цієї оказії більше не зведуся з ліжка.

«Отут я, брате мій, родився», — продекламував про себе Федькович колись розпочату строфу. Він передчував, що занесе в Сторонець, ідеалі-

зовнішній його спогадами і уявою, якісь непорозуміння; тут його скоро відмовляться сприймати.

Найпізніше прийшов сторонецький священик Юрій Ганицький. Федькович відчував до нього прихильність ще в армії — мати не минала його прізвища в жодному листі: допомагав порадами, піклувався про хворих сестер. Тож стрів його перед брамою, поцілував руку, запровадив до світлиці. Столи вже накрили, і моторний Августак припрошував гостей до страв і напоїв. Мати сиділа між Губріхом і Августаком. Зодягнена була в темно-синю, з білими крапочками сукню і скромно помережаний червоним хрестиком, такий же темно-синій, оксамитовий горсет. На шиї чорне намисто, у вухах темні сережки; густе сиве волосся заплетене у дві тугі коси і викладене короною над чолом. Обличчя було бліде, мати здавалася дуже втомленою, та від неї не можна було відвернути очей, така була гарна тою прив'ялою, літньою вродою, яка під кінець життя полоняла найбільшого баталіста світу польського художника Петра Михаловського, коли він осслився а Болестрашицькому замку під Перемишлем. Такі типи, такі обличчя Федькович якось бачив і на віденській виставці Юліуша Коссака. Образ матері тоді заступив йому вражливі акварелі Коссака «Переправа через Дністер», «Похід козаків у степу», «Смерть Потоцького під Жовтими Водами».

«Die Tränen in die Augen treibend[12] — і не забувши додати польською: «Zanim sie znów wszyscy razem spotkamy, uplymi napevno duźo crasu»[13],— Дашкевичка по-жіночому чемно підпорядкувала розмови і перебіг трапези своїй волі. (Юрій подумав, що вона натякає на зустріч з гостями вже в іншому світі). Німцям, полякам і місцевим гостям, гуцулам, вона стала відповідати, незважаючи на різномовні репліки, тільки українською, і ніхто жодного разу не збив її ні на слові, ні на акценті. Юрій в душі посміхнувся: її не увігнав би в сум'яття навіть грізний окрик Валуєва (перед тижнем аж на австрійські землі й до Відня Драгоманову передав циркуляр про те, що ніякої малоруської мови не було, немає і бути не може).

Час від часу піднімаючи очі на матір, Юрій думав, що мати, можливо, його підтримає. Підтримає майже чоловічою рукою або ж... занапастить навіки, і йому доведеться виїхати до Чернівців чи до Львова. Він заледве добився річної відпустки з армії, проте вирішив вийти на пенсію й оселитися назавжди у Сторонці, але гідну програму власної поведінки поки що не відчув. Нікому не вірячи, він з усіма погоджувався. Августак показав йому на вільне місце поруч (Юлія Дияконович на його прохання трохи потіснила польське крило до стіни). Юрій заперечливо покрутив головою, мовляв, допомагатиме Меланії подавати на стіл.

Він, як умів, припрошував гостей і завважив, що всі без винятку поглинують на нього з симпатією. Навіть розчервонілий Губріх, астматично віддихуючись, щось схвальне шепотів матері і Августаку. Буківецька вчителька сиділа плечима до хати й нетерпеливо перебирала під ослоном ногами, взутими у білі чобітки (такі ж носила Юлія Дияконович і попівна з Тюдова Павлина Волянськв; і та, і та доводилися Федьковичеві якимись своячками, та в горах віддалені родинні зв'язки не були перешкодою для залицянь і шлюбів, і він крадькома порівнював Юлію з Павлиною, маючи невиразну певність, що не розминеться із цими «двома піснями рожевими»). Учителька з Буківця явно готувалася проголосити тост. Федькович здогадався випередити її, промовивши кілька слів вітшування на честь гостей.

— Зганного часу і конем не наздоженеш,— сказав, зводячись, Августак. — Сиджу оце яко наг, яко благ... — Він, очевидно, вирішив похизуватися, адже був з Губріхом на дружній нозі, його першою рукою і eine

---

[12] Викликаючи в присутніх сльози на очах *(нім.)*.

[13] Промине, напевно, багато часу, поки зустрінемося знову *(польськ.)*

wandelne Chronik[14]... — Отож сиджу и думаю: яке щастя мати таку матусю, як пані Дашкевич,— він вклонився колишній попаді й поцілував їй руку. — Ви щаслива людина, пане поет. Шановне товариство, дозвольте випити за здоров'я нашої коханої господині. Сто літ вам життя, моя голубонько! — і ще раз поцілував руку Дашкевичці.

Усі встали. Захмелілий Губріх, киваючи сусідові, здається, священикові з Дихтинця, прогудів: — Sie ist häßlich, wie die Nacht. — Слова ці стосувалися буківецької вчительки, та гості на мить знітились: що за фіглярство, з якого часу «начальник краю» став страждати на фонізм? Та ні, смакові уявлення в нього ще не забігали за слухові. Похопившись, що бовкнув у неслушну мить, Губріх пригорнув Дашкевичку до грудей і поцілував в обидві щоки. Гості дружно заплескали в долоні. — Mit welchen Maß ihr messet, wird euch gemessen Werden,— трохи сипатетично додав начальник повіту. Поманивши Федьковича ближче до столу, сягнув його долонею по плечу: —Ich grüße dich, meine Liber. Молодець. Легінь. Sehen sie, bitte, ihre Mutter ist Lack und Glanz[15]. Легінь.

Федькович скромно подякував йому за увагу до матері і їхнього дому. Життя дуже часто переконувало його, що зовнішність — річ оманлива, треба довіряти відчуттям. Хоч обличчя Губріха нічого йому не промовляло, та серцем він відчував, що матиме з ним справу не раз.

Добувши люльку, Губріх вибрався з-за столу покурити. Федькович подав йому вогню. Оба стали біля вікна. Губріх взявся розповідати про себе: ще в дитинстві залишився сиротою, чуже сонце його не пригріло, одначе вибився в люди власними силами. Єдине — користі зі своєї діяльності не бачить.Ото як у Христа: ділячи перед апостолами п'ять хлібів на п'ять тисяч, питав — ив скільки, в вони відповідали, що на дванадцять. Раптом запитав:

— Habe ich gehörig gelagen?[16]

— Nein,— твердо заперечив Федькович. — So wahr ich lebe[17] — додав, посміхаючись.

Губріх пустився у спогади. Не таланило Губріху на дружин. Та обох господь покарав смертю за зраду. При ньому три доньки: Анна, Марія та Іда. Третя жінка є. Зрадила — збожеволіла. Ця народила Кароля і Оттона. Die Leit heilt jedes Leid, час усе лікує, та самому не легко виводити діток в люди. А як йому довкола перемивають кісточки! Він поцікавився, чи Федькович добре володіє французькою мовою. Почувши ствердну відповідь, запропонував йому навчати дітей французької, а коли Федькович сказав, що міг би й латинь викладати, Губріх просяяв:

— Ein guter Nachbar ist mehr wert, als ein Bruder in der Ferne[18]. Значить, ударили по руках?

— Згода.

— Августак,— сказав, сміючись, Губріх,— так само попросить вас стати репетитором. У нього троє дівчат. Августак — мавпа, він копіює мене навіть в манері ходити по землі. Я назвав би це führen einen falschen Name — жити під чужим іменем. Прагне потрапити до неба крізь вушко голки. Що ж? Naren wachsen unbegossen. Дурнів не сіють, вони самі родяться. Всюди йому eine lange Nase machen, наставляють носа, але він пре, як німий до суду.

— Просимо! Просимо! Просимо! — то буківецька вчителька. Федьковича дружно вмовляли прочитати свої поезії.

[14] Ходячою газетою (нім.).

[15] Вона страшна, як смертний гріх... Якою мірою міряєш, такою і тобі відміряється... Вітаю тебе, мій любий... Дивіться, прошу, як засяяла його матінка (нім.).

[16] Я добряче хильнув? (нім.).

[17] Ні. Така ж правда, як те, що я живу (нім.).

[18] Краще близький сусід, ніж далекий брат (нім.)

— А може, заспіваємо? — зважився Юрій. — Він зняв з гачечка скрипку, почав приємним вишколеним баритоном:

З тої гори високої горіх покотився,
З України до дівчини жовнір поклонився.
Поклонився, поклонився з коня вороного,
Вона йому хустку дала із злота самого.

Пісню підхопила високим і чистим сопрано вчителька, з трубними посовими призвуками забасили «святі отці».

Ой не личить жовнірові хустину носити,
Хіба нею жовнірнку сіделько накрити.
Взяло дівча воду з броду на коромисельце,
Жовнір каже: «Дай нап'юся, розвеселю серце».

«Ой не дам я воду пити, не веліла мати,
Бо це вода із Дунаю, може зчарувати».
«Ой не чаруй, дівчинонько, не чаруй, небого,
Якщо хочеш, то причаруй товариша мого,

Бо іду я геп за Дунай поганів прогнати,
Не приїхав, дівчинонько, щоби тебе взяти»

Дашкевичка витерла долонями сльози і поміж стіною та ослонами стала пробиратися до виходу. Юрій кивнув їй, мовляв, ідіть відпочивати, на сьогодні з вас вистачить.

— Молодчина! — зворушено мовив Августак. Поки гості співали, він неначе зсохся вщент і ще більше врісся сам у себе.

Губріх сказав, що він ніколи такої «насолоди співом» не звідував. Самі думки і сподівання, додав він, зчудовано знизуючи плечима. Das Dichten und Trachten... Охоплює якийсь такий настрій, ніби злітаєш в голубе небо і, як богові, тобі підвладний весь світ. Так, так. Nemen Sie, wie Sie wollen — розумійте, як хочете,— але саме так на мене подіяли ваші чари. Ви чаклун, пане Федькович, обов'язково навчіть співати моїх дівчаток і хлопців. До вчительки:

— І ви неперевершена, пані...

— Стефа Попович,— назвалася вчителька.

— Омелянова сестра? — спитав Федькович.

Вчителька, сміючись, заперечливо покрутила головою:

— Батьки наші такого понамикичували в житті!.. Я його племінниця щонайменше в Адамовому хресті, і ми собі ровесники.

— А ви знаєте, панове, що Фредерік Шопен застосовував у своїх творах мелодику українських дум і коломийок? — перервав подальше знайомство з учителькою Августак.

— Так, — озвався Федькович. — У щоденнику Степана Витвицького Шопен написав пісню «Думка» до тексту Богдана Залеського, якого я вам перед цим читав. Парафразою української народної пісні є також «Думка» на слова Залеського «Рік кохались, а рік не бачились». Та й у багатьох ноктюрнах композитора відчувається вплив наших пісенних елементів. Велику популярність у Європі, зокрема в Австрії, має пісня «Їхав козак за Дунай». Мабуть, вона передалася,— Федькович злегка вклонився Августаку,— завдяки варіаціям для фортепіано Францішка Ліста. Мелодію пісні невдовзі використав у своїх фортепіанних варіаціях Карл Вебер, цю ж пісню для голосу з фортепіано обробив великий Бетховен.

— Ви щойно згадали Витвицького, пане Федькович,— звернулася Стефанія Попович. — Він був композитором і піаністом, народився на Волині? І вів класи фортепіано та ансамблю в Київському інституті шляхетних дівчат?..

— Ні, — розсміявся Федькович, а слід за ним Августак і Губріх

(вчителька була старою дівицею). — Шопен знався із Стефаном Витвицьким, поетом. Є відомі рядки Залеського, звернені до Витвицького, де згадуються Шопен і музичний критик Маврикій Мохнацький:

Stefanie, serce mdleje:
Warszawcy dwaj myzycy —
Tych nocy czarodzieja
Szopanek i Maurycy.[19]

— Браво! — вигукнув улещений Августяк. — Вельми дякую, пане Федьковичу. Дякую за честь, яку ви склали моїй вітчизні.

— Але ми хочемо почути оригінальні поезії пана Федьковича,— наполягала Стефанія Попович.

— Дозвольте, трохи згодом,— попросився поет. — Я бачу, що деякі гості збираються прощатися.

Ганицького він ублагав залишитись, сторонських священиків відпровадив аж за браму. Меланію і Дияконовичку відіслав до комірни мити тарелі: він не відмовився від наміру закликати в гості довколишніх сусідів. Юлія Дияконович з Павлиною Волянською виносили до кухні недоїдки і порожні пляшки, розмовляли і перекидалися між собою жартами, як давно знайомі. «Нехай порядкують,— подумав Федькович. — Подивимося, на котру з них мати накине оком».

Гості ще походжали по осідку. Він споглядав їх у вікні й стиха пощипував струни кобзи. Стефанія Попович гортала в кутку якусь книжку. Уловивши мелодію, почала неголосно підспівувати:

Умер жовнір в ранах, йому не дзвонили,
Чорним покривалом біле тіло вкрили.
Не плач, не плач, тату, не вдавайся в тугу,
Поховали сина край змитого лугу.
Не плач, не плач, мамо, не йди до ворожки,
Закопали сина — і нема доріжки.
Не плач, не плач, брате, не потрібні ліки,
Над ним вже зрівнялась могила навіки.
Не плач, не плач, сестро, гіркими сльозами,
Кого вбила куля, людоньки не знали.
Не плач, не плач, мила, червона калино,
Нема вже й не буде того, що любила.

«Мабуть, мені не вдасться збудувати ту самоту для думок і праці, про яку я так довго мріяв. — Надворі дрібненькою осипкою сіявся сніжок. Федькович зняв окуляри: перед очима засіріла непроглядна стіна. — Читаючи Гете, я мріяв потайсвіту написати драму для читання самому собі. Мучила жадоба самопоклоніння... Але ж це смерть. In Namen der Wahrheit? Ні, не в ім'я істини. Самопоклоніння в ім'я смерті. Langen und bangen! (жадати і боятися!)... Auf Tod und Leben (не на життя, а на смерть!)...Un Tod finden (і знайти смерть!)... Годі. Треба скоритися неминучому. Що я їм прочитаю? Один з пвиегірнків для Емілії? Атож! Для початку!»

— А я, пробачте, дещо чула про ваше трагічне захоплення,— мовби підслухавши Федьковичеві думки, проказала Стефанія Попович.

«Цур тобі, суха гілляно!» — Він готовий був вилаятися. Одначе спитав:

— Чому нещасливе?

— Ну... Емілія Марошані вийшла заміж.

— Дідич Гергель, звичайно, не пара якомусь офіцерові Федьковичу, який не має власного замку і орендованих пронирливими німцями маєтнів. Та нещасливою за всіх обставин лишилася панна Марошані. Поперше, дідич доживає свої останні години...

— Так, він вже давно дивиться в могилу...

---

[19] Стефане, серце мліє:
Варшавські два музики —
Вечірні чародії
Шопенек і Маврикій

— По-друге, Емілія вийшла за нього з розрахунку і вже пішла по руках.

— Вона виїхала до Ясс?

— Гергель влаштовує дома королівські бали, навіть румунський король танцює з Емілією, але це лише пусті розваги. Я відчуваю, що надовго її не вистачить. Це слабовита й дуже вразлива жінка, яка з дитинства мріяла про романтичну любов і яку спіткало тяжке розчарування.

— Ви її хіба не любили? — майже з тривогою запитала вчителька.

Федькович сумовито похитав головою.

— Я любив Емілію і люблю. Я її до смерті не покину в своїй пам'яті. Вона найчесніша і найчистіша жінка серед тих, кого я коли-небудь знав. Мій ангел, моя троянда, моя богоматір. Не раз я сам собі казав: навіть чорт, побачивши Емілію, помолився б за неї богу.

На очах у Стефанії виступили сльози.

— Боже! Що ж вона вдіяла з собою! Навіщо вона себе так занапастила?

— Та ось я майже вільний. Але коли нам йшлося про заручини, я мусив сплатити тронові тридцять тисяч крон кауції. Тобто викупу за переведення в запас. Я потрібної суми не роздобув, ми тільки зітхали гірко, забившись у темний куток, а друзі наші — Нойбауер, Кобилянський, інші приятелі насміхалися з нас, мовляв, перейдіть на вегетаріанські страви, і все минеться.

— Розповідають, що вона надзвичайно гарно співала.

— Голос її не передасть жодна арфа. Це музика сфер, райська веселка вічності.

Стефанія просто заридала. Він подумав, чи не образив її, адже і вона співала пречудово. «Добре, нехай вважає, що моє — це для мене більше за все, що є». Поклавши їй руку на плече, він спитав:

— Прочитати вам вірші, присвячені Емілії?

— Так, так... Так, я вас слухаю... — І продовжувала плакати з якимись мало не чоловічими схлипуваннями.

«Вона втратила стать, чекаючи свого принца».

— Будь ласка! Читайте.

— Ці вірші написані по-німецьки. Я прожив п'ятнадцять років у стихії німецької поезії, німецької мови і німецьких команд, они зруйнували в мені почуття волі і відчуття батьківщини. Я усі ці роки тужив сам за собою і за краєм, де мене мати народила. Я нарешті вернувся, але це не тут. Ви мене розумієте? І я ще не маю тут найменшого доробку, найменшого прихисту. Отже, я прочитаю вам німецького вірша, гаразд?

— Так, прошу вас, читайте,— вона ще плакала, закривши долонями лице.

— Wāhrkeit treibt ans Licht... — почав було він, та обірвав себе, нервово махнувши рукою, і заходив по світлиці. «Ні, не слід читати вірші німецькою мовою перед всією компанією. Якщо виникла ситуація, що про це буде знати тільки Стефанія Попович, це мені тільки на руку. Нехай це умре між нами».

— Правди не заховаєш... — наївно повторила по-українськи вчителька, мабуть, подумавши, що це перший рядок строфи.

— Das wöre überstauden, пані Стефо. Так, це вже позаду. Та послухайте.

> So sage ich: in meiner Heimat Gaumen,
> Wo so viel Schnee und Kalte Herzen gibt,
> Dort kenne ich die edelste der Frauen
> Die ich gehert, die ich vielleicht — geliebt[20]

---

[20] Так і кажу, у небі мого краю,
Де снігу і сердець крижинна гать,
Прекраснішої жінки я не знаю,
Там я пізнав усю глибінь — кохань *(нім.)*

Федькович цілком щиро не хотів, щоб його вірші німецькою мовою почув ще хтось, окрім Стефанії Попович (інтуїтивно він уже допевнився, що вчителька знає лише «якісь вершки» про культурне життя «Шипинської землі»; посвячена завдяки Омелянові Поповичу). Та коли він, наморщивши високе чоло і ставши суцільним болем в обличчі, читав свою посвяту Емілії Мврошані, в дверях застигли Губріх і Августак. Губріх зблід, змінився на лиці. Щоб погасити якийсь «бунт душі», він підступив до стола, ледь тремтячою рукою наповнив чарку і, повернувшись до присутніх, ні слова не мовивши, випив. Федьковичеві спала на гадку заувага Ріхарда Вебера: «Навіть найбільш обізнаний і обдарований в мистецьких формах виразу німець схильний до афектації». Недарма Вагнер заповідав: «Я звертаю увагу наших німецьких акторів на «Фауста» Гете як на п'єсу найвищого поетичного звучання, у якій, проте, вони повинні з більшою природністю виконувати кожну роль і виголошувати кожну репліку, якщо взагалі прагнуть донести свою придатність для сценічної діяльності». Вагнер застерігав акторів. А це Губріх, грубувато-неотесаний і приступний, мов оголена протоплазма, німак.

Сходилась і розсідалася — вже значно рідше — решта гостей. Августак наповнював келихи (вже якоюсь «брусничкою»), ставив їх перед чоловіками і жінками, мовби вибачаючись: господиня нездужає, син її — теж гість, даруйте на слові. Тарілки перед гостями поправляла Стефанія Попович («Чи не пошкодую я колись, що так вона мені обридла сьогодні?» — подумав Федькович). Дівиці — Юлія і Павлина — вже всілися обабіч Губріха і Августака. Це перетворювалося в інтимну вечерю, не вистачало лише свічки під голубим скельцем.

— Пане Федькович! — звівся з келихом Губріх. — На Буковині не народиться ні Гете, ні Гейне. Ми свідомі того, що перебуваємо в епідемічній провінції великого Відня — Риму всієї Європи. Сьогодні, не чекаймо «übermorgen», маємо вельми сердечну розкіш святкувати зустріч із поетом Буковини, вихованцем Європи Юрієм Федьковичем. Я хотів би повторити: не чекаймо Миколи на Ніколи. Wer viel verspricht, hält selten etwas. Я залюдве розмовляю мовою нашого шановного господаря, та ви розумієте, про що йдеться: хто багато обіцяє, той мало дає. Пан Федькович нам нічого не пообіцяв, однак ми чудово розуміємо, яка гвriа людина до нас прийшла, маючи тут більше моральних прав, ніж дехто з нас. На Буковині не потрібен ні Гете, ні Гейне. Ми маємо на Буковині Юрія Федьковича, якому не чужі ні своя, ні наші з потомства землі. Вип'ємо, панове, за Федьковича. Сьогодні і в мене, як ви помітили, не повітовий настрій. Сьогодні нас об'єднав пан Федькович, як людей великої землі, усього світу, і дай боже, щоб так тривало завжди, щоб пан Федькович не розгубився у дрібничках, бо...

— Was tun, spricht Zeus?[21] — перебив Губріха Федькович, і всі розсміялися.

— Бо... — насварився пальцем Губріх.

— Kennen Sie warten, Sie bis schwarz werden[22],— докинув поет.

— Ich wolle Vivat aosbringen! [23] — Губріх спробував перекричати гамір, та всі один за одним перехилили келихи, і він штовхнув ліктем Августака, мовляв, тепер ти керуй.

— Панове! — майже звкричала Стефанія Попович, беручи Юрія під руку. — Наш вельмишановний поет пообіцяв нам невеличку зустріч зі світом мистецтва.

«От дурне теля!» — Федькович аж зціпив зуби спересердя. Він з малих літ ненавидів примус, навіть у війську всілякими хитрощами і вивертами оберігав себе від принуки.

— Просимо!

— Просимо!.. — Посипалися оплески.

---

[21] «Що тут робити?» — запитує Зевс *(нім.)*.

[22] Можете чекати до другого пришестя *(нім.)*.

[23] Я хочу проголосити тост *(нім.)*

Голос його став глухим, несподіваним, мовби чужим, Федькович машинально провів рукою по струнах кобзи, підвішеної на гачку біля вікна, і щось його наче обпекло. Почав храмово-потужним і категоричним, як молитва, напівшепотом (Ганицький і священики, які сиділи поряд з ним на ослоні, стрепенулися і ніби скам'яніли).

Отут я, брате мій, родився,
Отут дитячий вік згубив,
Тут я і плакав, і молився,
І у могилі схоронив,
Що було в серці до вподоби!
Тут я і сам в студенім гробі
Покладу голову поспать
Та й буду бога дожидать...

(Кобилянський написав, що редактори «Слова», «корифеї народовства» Романчук і Заревич безбожно спотворили вірш, стилізуючи його під своє огидне «язичіє»).

— Пане Федькович! — Стефанія притулилася плечем до його плеча. — Нойбауер показував мені...

«Із кожною з'явою чую ваші гавкоти! А коли я скажу тобі, чоловіче в спідниці, що в житті нині далеко більше трагедій, ніж за всі часи людського існування вмістилося в міфах, легендах і театральних трагедіях, ти заплюєш і мене, і Шекспіра». — Ця вчителька вже його так дратувала, що він ледве стримував себе й тільки густо щоразу червонів, коли вона «випускала чергового обскубаного горобця» з-поміж пощерблених кривих зубів.

— Я не наслідую ні Гете, ні тим паче Шевченка, якого знаю знедавна й здалека. Часами в мене проривається то Шашкевич, то Залеський... То з Драгомановим правимо політичні теревені на зажинах'ях під Віднем. А подеколи веду колону і шаблею диригую Берліозові марші. Кричу на весь Париж: «Перед нами Бастілія. Піснею чи ножами?» Мені відповідають: «Піснею, але з шаблями, тату!»

— А він таки молодчина! — штовхнув Губріх під бік Августака. — Я ж... У мене око!.. Бери його до себе гувернантом, він із твоїх недоношених зробить геніїв. Хоч... Сам залишиться неотесаним гуцулом. Як ця небога Поповичка. Та, може, я ще віддам за нього свою Анну?

«А тут я знову німію,— подумав поет, нахиляючись до вікна, як до шпарини у вільний всесвіт. — На яку мову мені пристати? Я чую тільки гавкоти. Мене лають всілякі доктори і секретарі, лають їхні коханки, яких оплачують за візити до мене, лає моя мати, яка пограбувала батькову молодість і батькові достатки, тепер він без роботи, хворий, і хвороби своєї жадає, щоб вийти на пенсію. Лає мене у Яссах Емілія. Ненаситна пожирателька Марошані (у неї, мабуть, статева реакція на вартузню в Емілиній спальні) віддала дівчину за багатого діда, який наймає дружині бухзретських паніків. Чогось діти люблять цих терористок-матерів, цих віроломно темних піраток, що втішаються гріхами зневажених ними і зіпсованих ними дочок. І... синів. Я міг сказати: «Еміліє, ти не годишся мені в жони». Але як тепер запитати: «Еміліє, а що ти зробила з нашою дитиною? Ти сказала, що викинеш дитину. Якщо ти кому-небудь лишила нашу дитину, я зустрінуся з нею навіть у циганському таборі потойбіччя і розкажу, як вона стала сиротою. Я зустрінуся, Еміліє, і з тобою після нашої смерті».

— Ні,— він із посмішкою підняв руку, притумлюючи ще якусь дурну репліку Стефанії Попович. — «Покладу бідну голову спать» — не моє, це редакція Дідицького. Коли на те пішло, я сказав би: «Покладу бідну голою спать». Не зводячи очей із вчительки, повторив:

Покладу голову поспать
Та й буду бога дожидать.

— Пробачте,— зітхнула буківецька вчителька. Щось людське в ній усе-таки оживало.

Він промовив тим же храмовим напівшепотом:

— Я вертаюся до свого з чужих стихій. Народ не можна підмінити говіркою. Це чинять мої видавці. У нас нема «Основи», а є «Слово» пана Дідицького. Аби й дещиця. Як у тій пісні:

Лішші вбогі мої лати,
Ніж чужії шати.
Волю дома бідувати,
Ніж в чужині панувати.

— Нехвй триста років триває ваш вік, пане Федькович! — Буківецька вчителька знову поринула в екстаз. — Щоб...

— А чи не пора нам перехилити по чарці та й додому? — прохрипів Губріх. — Ich bin sich überwungen geben.[24]

— Це називається — де у стврця пантофлі? — Августак, регочучи, налив гостям якоїсь маминої перцівки. Федькович здивовано поправив окуляри на очах. «Чи не від брата Івана? Невже він досі боїться судді Гординського і його сина Юрія, одивче з матір'ю підтримує зв'язок?» — За благодать у цій господі! — підняв келих Августак.

— Многая літа... — вереснула Стефанія Попович.

— Мно-гая, мно-гая лі-та!..

Він вийшов до сторонецьких за браму, без шапки, осяяний тим внутрішнім, вродженим добром, яке завжди було з ним, коли його не шантажували і не травмували. І тримав скрипку в одній руці, а в другій смичок — ніби опирався на гуцульський топірець.

— Ласкою божою, заходьте. Тісна моя хата на цей світ, двруйте за другий стіл.

Трохи позад нього з хлібом і сіллю на таці стояла Стефанія Попович.

«А це зворушливо,— подумав Федькович. — Я тут чужинець... Може, твк і непогано».

Звичайно, пані Марошвні не здогадалася б отак стрічати гостей. Хоч у всьому продивляються односутність суперечностей та іпостасей, канібалізм.

— Прошу. Прошу до вашої завхристії. На проскуру і чвшу з вином... Прошу, будьте лвскаві.

Гуцулки шпарко чимчикували до хати, щоб зайняти з дітьми більш принагідне місце, гуцули криво й невинно-доброзичливо всміхалися, киваючи кудись ивзад, ніби лишали там своє зніяковіння іншим, хто запізнився.

«А я не такий же впертий ирішак?»

Недільні сардаки і горботки пвхли ще зимою, скринями з нетоплених світлиць, твлим снігом з верховин і першою студеною травою з альпійських лук. А чи барвінком? Вмирущістю і радощами життя?

«Моя убогосте віковічнів, як же я вас виглядав крізь потемнілі шиби казарм і через чужі пороги!»

Якийсь Дідицький чи Зврвевич знову звинуватять його в тому, що він краще висловлюється, ніж пише. Він посміхнувся. «Нічого, Стефвнія Попович подарувала мені триста літ життя. Досить і цього. Зичу моїм нащадкам в поезії щонайменше Дев'ятої симфонії. Жалоби вам за нами, першими, звитяг вам, зв нами, першими,— без секретврів і їхніх кохвнок, посланих за дурні казенні гроші віддатися і продати! Віддатися і носити секретарських діток, скаржачись, що лишив, покинув, мусила покинути, бо... ген який! Ген якнйсь. Ліпше — поліцай. Ліпше з румунським королем протанцювати, ніж чекати, поки доб'ють недобитка... через триста літ. Ліпше віддати дитину циганам, ніж чекати від неї справедливої зневаги за паплюжне материнство... Нехай тут сьогодні прозвучать срібні

[24] Я визнаю себе переможеним *(нім.)*.

сурми мого повернения. Мабуть, це егоїстичпо — сцену бачити, давио замислеиу. Може. Я нічого ие обстоюю і нічого не пропоную. Я вериувся — от і все».

— Керуйте, пане Верховии,— шепнув сусідові. — Зять ваш не прийшов з Бісків?

— А ні. Так мені виглядає, що любасиу собі знайшов. І добре. Донька воиа, та злидень. Ви її нв дуже підпусиайте, бо наробить поговору. Вона щебече, як цвіриуи у запічку. Гоніть її звідси, бо вже щось иедобре чую за нвю проти ввс. Ви вже ущипнули Юльку?

— І ще не раз ущипиу, батьку.

— Ой! — заскреготав щирими зубами старий. — Махніть і викиньте.

— Махну й додому відведу.

— Тільки ие промахнись.

— Попівський рід.

— Оисамит завжди блаиитний.

— Милі мої скотарі! Я мав більше жінои, ніж тепвр маю. І мав кращих жінои.

— То чого ходиш самотою? Бери он цю чорнороту беззубу дівиу. Поповичку, воиа постоїть за тебе з мушкетом. А... Ти хочеш вродливої, красуні...

— Будьте старостою, керуйте. Колись про це поговоримо, батьиу. Я щойно з війська. Ця діва ие постоїть за мене навіть з мушкетиком.

— Гай, най буде. Воля твоя, керую. Наливайте. Я застарий, щоб кожному иаливати. Своя рука — владика. Прошу. За нашого дорогого господаря і гостя, а може, й иашого заступника — поетв Федьиовича. Прошу.

«Боже,— подумав Федькович. — Наче ие було і нема ніиого, окрім нас. Емілія в присутності Нойбауера і Кобиляиського була принцесою. А зі мною була тільки свмичкою. У чому справа? Ах, розумію, я нижчий за рангом. Злодії прагнуть реабілітації. Дам я цю можливість злодіям. І гиотикам, і всіляким осадчим моєї иолонії, марчукам, бврчукам й іншим. Дам їм потішитися. У мене — ось — иарод зібрввся. Добрий, нелукавий народ. Ці люди не хотіли б, щоб я уплутався в иубло Дияионів чи Поповичів. А я сповідую яиусь містиму перевтілень, свідомості люду без прелюдій. Коли взяти направду, то люд той бачить своє звільнення лиш у незалежності гамана. Белькаито звільнення! Подаруй їм усе, і вони все зруйиують. Але я ними дорожу, бо вони моє звільнення. Моє перевтілення. Я вип'ю за тебв, мій люде!»

Гуцули забавлялися аж за північ. Він ходив з кобзою уздовж столів, припрошував їсти і пити, сам сміливо первхиляв чарку, та не п'янів (він не п'янів ніколи). Співали із Стефанією (дуетом згоди). Вонв знала жовнірські пісні.

— Ваш коханий у солдатах? — запитав він знишка, иоли Верховии закликав гостей до чари.

— Він загинув. В Італії. Він знвв вас, паие Федьиович. Ви лишилися в резерві, а їх погнали...

— Даруйте,— в иього нв очвх виступили сльози. — Таи, нас тримали в резерві. На раиои виявилося, що вороги помирилися. Але ще стріляли з усіх боків, і я дав иоманду відстрілюватися. Мої солдати палили з рушниць; я, сліпий, три під три — і всі чорти; в менв не загинув жоден солдат, хоч у мене всі були иебоєздатні, як в оркестрі, де знищили інструменти. Ми відбили італииів, а назавтра була команда захищати від російсьиого царя Відень. Віденъ — Рим. Але до Відия ивс не пустили. Хто бо ми? Мвла Азія? Ми знову отаборилися в Семигороді, перевивали пораиених солдатів, співали і пили... пили до запою. Вереском знемоги і божевілля сирикували иорвиені, але воии вмирали, смерть виписувалася нв їхніх очах і на обличчях.

— Це правда?

— Адже ваш иохвиий не вериувся з походу. Це правда?

— Тому я твка жорстокв до всіх. І до вас.

— Мене це мало непокоїть. Жорстокою пам'яттю не здоласте правди.

— Пане Федьковичу! Візьміть мене за дружину. Ви а мені ніколи не змилите свого кроку.

— Уже змилиа, серденько.

— Чому? Як?

— Ми надто скоростиші люди.

«Ще цього бракувало. Ця дівиця починає мене нервувати. Ця мавпяча щелепа. Чого їй треба! Добрі обзорини влаштувавлв мені матуся. Із самого порога медовий місяць».

— Ви розсердилися на мене? Онде люди поглядають зчудовано. Співайте.

— Переночуєте у Верховинка. Якби ваш коханий служив у моєму загоні, я не дав би йому вмерти. І ви зі мною не пропадете. Довкола темно...

— Боженьку, як блискуче імпровізує Нойбауер!

Федькович торкнув пальцем струни.

— А мій Сізіф, пані Стефо, атомився. Ховатись, правда, не можу. Послухайте.

Як день — то й сонце, як ніч — то й зорі,
Але просвітку не маю в горі.
Є лиш зітхання. Дитина плаче,
І ворон в скелях тужливо кряче.
І тільки смерті мені бажають,
І вмру я скоро, не знавши долі.
Як блазень в скерцо.
Кудись спішу, мій світе чорний.
Для кого смерти? І де тепер ти?

— Ой, як мило. — Стефанія погладила його руку. — Ні, Сізіф не стомився. Куди Нойбауеру! «Я не знайду тобі зжору і скопу...» Знаєте, що, Юре? Коли жінка каже «зроблю», то вона вже зробила. Я вас люблю, давно полюбила. І лишуся вашою чистою дружиною, такв вже я. Клянусь усім святим, Федьковичу.

— І все-таки Сізіф втомився, Стефо.

— Подивіться ив себе в дзеркало.

— Є дзеркало душі...

Та буду, буду ще трохи жити
І жито з манів буду ростити,
Хоч вмер давно вже, біля Розтоків.
Для чого літа ті? Триста років!
І знов довкола лукаві й вправні,
Ті беззубі, й зубаті, й чорнороті.
Досить спіралей. Переяславни.
Я жив із вами тільки в чорноті.

— Теж Емілії?

— Емілії теж.

— Вона вас дуже глибоко поранила.

— Я ж досі її не можу забути. І здається мені, що жодна жінка мене не врятує.

— А ви ризикніть. Вам не подобається Юлікв Дияконович?

— Ні,— відказав він і додав напівжартома: — Та, може, я пристану на вашу пораду.

— Європа не перестала бути Європою. Ризикніть. Але не сватайте.

— Щось ми з вами зафліртували, Стефо. Онде гості збираються. Я з Верховинком домовлюся, щоб ви мали де переночувати, а з Юлею помиємо тарілочки.

— Так, так. Так...

«Дивна дівиця».

Юлія сама в сінях припала до його грудей.

— Почекай трішки, нехай гості розійдуться.

— Відправте вже цю Стефвнію. І Мсланію відішліть. Я без них справлюся.

Він поцілував її в пухкі й спраглі вуста.

— Юліко,— затримав її руку в своїй. — У тебе аже були хлопці?

— А яка гуцулка ходила б твк довго? Хіба що заручена.

— Я сказав твоїй мамі, що відвезу тебе до Сергіїв. Але вже не пущу.

— Не пускайте. — Тепер вона пошукала його губи під вусами.

«І вір жінкам...»

— Зніміть цю шаблю! І прощайтеся чимшвидше. Вони всядуться за третій стіл. Ви їх не нагодуєте. Вони ще з позаторішньою бринзою в спитку.

— У тебе гострий язичок.

— Зате м'яка в натурі.

— Йди мити тарілки, бо заведу до волів.

— Я стала жінкою на горищі.

— Там холодно. Іди, не баламуть.

Може, це було одкровення? Може, це була мить народження. Чи воскресіння? В усякому разі, він про це ніколи не згадував. Та коли всі розійшлися, він накинув на двері защіпку і любив її у куточку шалено, довго. Вона вже й знемогла, і вже світанок попросився у вікна, і був то теплий, пахучий світанок.

— Ви не попросите моєї руки після цього?

— А ти хотіла б?

— Ні, я Крилатому дала слово.

— Ти як жінка гарна.

— Дякую. І ви як чоловік гарний.

— Може, тебе все-таки відвезти до Сергіїв сьогодні?

Вона засміялася.

— Уже день, Юре. Це вже завтра. Я пройдуся пішки, бо це завтра не твоє, а моє. Я там все зробила, твоя матуся втратила дуже ретельну невістку, але вона запізнилася. Як і ти.

— Ти мене більше не хочеш знати?

— Ні. Нехай це забудеться. Я спокійно вийду собі заміж. Добре?

— А мені чогось боляче.

— Хіба я тебе не кохала, Юре? З Крилатим моя матуся вже вінчалась. Я піду, не треба мене проводжати. Сама піду. Не посмій свататись, бо це буде смішно. Для тебе. Прощай, Юре. Так сталося, видно, так мусило бути. Я іду, як вдовиця, від тебе. Але не шкодуй, ти нічого не втратив.

— І не здобув... І в глиб віків капуть непорочні зачаття.

Він кілька днів тому взявся перекладати Шекспірового «Гамлета» й аж сам здивувався з того, яке насичене повітря точністю Шекспірового слова. У повітрі витає невмирущість! Аж проймає жах!

«Іди собі, жінко. Ти сказала, що я нічого не втратив. І не стратив, ти з хлопчаками проспала свою невинність на горищах».

Допоміг їй зодягтися, зачинив за нею двері. Окуляри наче вклилися в очі. «Кафедра трибуналу!» Куди я прийшов? За що мене нищити, винуватити в облогах безплідних? Соколінь моя з неспитою невдачею, з дебрів, з нетриц й нищоти! Чого я тут вартий і що я тут значу? Я тут не зможу правду знайти. Я ніби фільтр непорозуміння. Пацькували вперед і навпаки. Чи дали трутнів в утробу солдату? Сам себе чогось не бачу.

5 квітня 1863 року.

А дні ідуть,
Як в полі лють,
Коли зима в зимі настала.

Молодиці безцеремонно розглядали його зусібіч, як вийшов до Путилівки, й ніби минувся тиждень без суботи та неділі, сиділи на лавах під плотами і хрестами, щось гомоніли, мружились від першого сонця

і з прихованою хіттю покриток щось обмислювали та обмивали одна одній кісточки.

Зайшла невдовзі Стефанія на кілька хвилин.

— Ну й що?

— Все так, як ти хотіла.

— Пухла, рожева дівчина... Легка на підйом... Все інше забобони.

Федькович холодно посміхнувся.

— Не ахопив фортуну за хвіст.

Вона мовила благодушно, хоч він очікував зловтіхи:

— Але було?

— Шаблю мусив зняти з пояса.

Стефанія посміхнулась якось бездумно, ніби з ложа відсутнього болю.

— Ви спокутували давно. Ви — як розповніла ріка... Це не гріх. У неї примха, а у вас потреба. Вам нема чого соромитись.

Він з огидою обдивлявся навкруги (стояли біля криниці).

— Коли я бачу, що люди помиляються щодо мене в своїх думках, я просто мовчу.

— Якийсь ви шпакуватий в цьому офіцерському мундирі.

Вона вередливо висмикнула руку з його руки, але й оком не повела.

— Давайте не будемо крутити точило гніву. Рай до вигнання Адама і Єви, може, й не існував. Треба хоч трохи доглядати свої сади, і ні від чого не відрікатися тричі. Але не подумайте цю дівку сватати.

— Ваша правда. Я в цьому пересвідчився.

— Я вдячна вам і за те, що ви усвідомлюєте свою кривду.

— Кривда майже на всіх одна. Вона не дуже міняється від людини до людини. Це як непереступний поріг, і падає це на людину, як каїнова печать.

— Ми все-таки трохи озлоблені на самих себе, Юре. І я не хотіла б бути жорстокою, і по вас не бачу, але ми злі. Прощайте. Може, колись ще стрінемося? На жаль, не в Емілії.

— І гнів, і туга, і жаль — вномвлії.

— Хіба вам, Юре, казати, що в основі всіх людських принципів закладене насильство? Я не хочу вам більше зважати, з усіх боків вороняче очі, а цієї ночі я не була повіяною.

— Так, Стефо. Сам голий, та сорочка за пазухою. І це не раз купимо хрону до лимону.

— Але довго не жартуйте з колесами.

— Від тещі до нетечі, а від нетечі до тещі.

— Будьте, мій голубе. Ви таки озлоблений чогось. Не те нараяла. Але прошу вас: пишіть. Не запропастіться в цих вершах.

— Постараюся, сестричко. Щасливо вам.

Вони поцілувалися на прощання, як рідні.

Село готувалося до найбільшої за всю свою історію оказії: мав приїхати на відправу єпископ Гакман (щоправда, дати ще не визначили). Матуся, звичайно, єпископа не посміють просити в гості, але Федьковичеві кортіло побачити ту цяцю та й усю церемонію — де ще надивишся на всі ті барвисті гуцульські шати, непідробні, рукодільні, щирі узором, як не на храмах та всіляких відправах? Його на люд ніколи не гнала жадоба видовищ: сліз, зітхань, зойків, скарг, протестів; він просто любив люд, любив простежити піднілля його духу, а не якесь інкубаційне народження нації.

Так, інкубаційне.

Колись Маковей, підпорядковуючи під загальник Федьковичеві симпатії, напише: «Для будь-чого нема причини брати йому на карб». Він любив як людина і не шукав пригод. Коли гуцулів примушували палити посіви, щоб прив'язати їх до роботи в лісі,— це не було трагедією? По горах впереміш бігли хвилі споловілого жита, а ті, хто посіяв зерно в мілку гірську ріллю, обливаючись сльозами, ходили від гонів до гонів зі смолянними скіпами. Того й писав трохи раніш: «Стільки болів, стільки

нуждуваиь, стільки втрат пережило моє серце, що більше не гріє... Уже обмотується павутинням, мов шовковник, почниаючи вічну стужу». В житті Федьнович бачив тільки трагедію. Кажуть, що любов — це визнання рівносущого. Усе, що поет любив на той убогий час, було йому під лад. Усе, що він не терпів, що на вндь не смів братн, стало його слізьми. «Я лиш в простім стані щасливим бути можу. Бо лиш в простім стані добре серце, гонор, поезію знайти можна. А де ще? Зрідка або й ніколи». І він хилився до простого, знедоленого люду, як розжалоблена дитина до матері, і був за це битий... І у війську, і на волі. (Та чи була то воля?!)

У Сторонець мав приїхати якийсь церковний верховник, віхоть престолу, якийсь Гакман. Уже розійшлася чутка, що його заходами розпочинають будівництво резиденції, називають митрополичою, хоч єпископ ще ходить в ризі єпископа, що засновують університет в Чернівцях. Довколишні попи, попаді і попівни перебирали в скринях оксамитові сукні і замовляли у Вижинці всіляний крам. «Я тебе, сину, лиш на висоту бгаю,— упрохувала Дашкевична, щойно він ступив на кухню. — Підеш на посвяту? Станем собі десь аж біля воріт церковних, але щоб тебе там бачили». Він сказав, що піде. Піде прийняти причастя і перехреститися по-православному. І Юлію Дияконович побачити...

Дашкевична прикусила губу. Мабуть, вона про щось здогадувалась. Її вузьке й безкровне обличчя стало чужим, аж мертвим.

— Чия влада, того й релігія,— любив повторювати покійний Дашкевич. — Ганман — німець, ти їх ненавидиш, але досконала людина не може виникати з недосконалої думки. Гакман дуже багато робить для Буковини.

— Лиха радість, по якій смуток ходить. Аж цей німець щось нам збудує. Але я проти нічого не маю. Нехай собі йде отець навпростець, може, не скоро вернеться...

Після цієї перемовки між ними вже не могло бути взаєморозуміння, хоч він мало не оплакував кожну невдячну відповідь матері. Дух життя, добра і зла, гріха й очищення вона тримала десь у підсвідомості, а зовні в неї панував культ матеріальної вигоди і обряд споживання. Юрій почав дратувати її навіть своїм існуванням, вона себе переконала, що він ні на що не сподобиться, а ті вірші, які «писав для голинів», не вселяли їй жодних надій. У його присутності вона майже не зводилася з ліжка, та він кілька разів заставав її в світлиці, коли відсахувалась від його паперів. Вона вивчала все, що виходило з-під його пера, злобливо перечитала все, рилася в листах, дещо навіки пропадало з хати. Це було щось хворобливе, вона з жорстокістю привласнювала собі право на нього і на його незалежність, та він уже найнявся до Губріха й Августака навчати їхніх дітей мов, обидва просили його столуватися в них, та й були в нього свої гроші, він від матері нічого не вимагав. Деколи Меланія приходила зварити борщу й мамалиги чи обпатрати курку, білизну сам прав у Путилівці і сам гладив праскою у номірці. Можеш не давати, жінко, перцю мед закусити.

> А дні ідуть,
> Як в полі лють,
> Коли зима в зимі настала...

Осідлавши Гнідого, Федьнович перекинув через плече тайстру, а за плече рушницю. Ще Реткель спротивив йому полювання криваними наїздами в діброви Молдавії. Рушницю узяв тільки для форми. Одразу ж за брамою кінь рушив скоком, аж морозець перехоплював подих. Але вже весніло, в поточині брунькувалася стелючка, викидала ніжну брость непоказна карпатська берізка.

«Який же милий легіт волі! Геть і від матусі, попівської властительки, що керує всім ворожбитством повіту та й маєтками, де я ніким не був, ніким не став. Так вона і Гординському заявила: «Ніким не був, ніким не став». А Гординський передав так Реткелю і братові Івану. І мені зі всіх боків почали дорікати, що створюю якісь вигадки про свої бідування. Та

нарешті я вільний і постараюся не бити поклони. Коли вам це закортить щось взяти «на карб моєї лихої долі», то побвлакайте самі з цими ворожбнтамн і шахрвями. Прввда, очі в мене зовсім нікудишні, та олівець бачу водити. Це не стріляти в натовп, що бунтує проти трону тв й теж уміє частувати кулею».

Він проїхав Сергії і, взявши Гнідого за вуздечку, повів засніженим вагвшем на Шудренський переввл. Показалися сідловини Плесні і Тесницької, а ще через якийсь час Вершина Красного Долу, а внизу гірські потоки в обхід стрімчаків, і запетляла дорога на Шепіт.

«Шипиниська земля!» Звідси невелнчкі жилочки природи, потічки — Нетрівець, Бруснична, Звврин — починвють свій біг до далекого Дунвю. Звідси «у незапам'ятті трнвала» Руська земля до морів, за Квршати і Бвлкани через Беркалабу, Черн, Шепіт то на Шудрнньський, то на Німчицький перевал, то на Чикільський хребет, то Берегометською долиною під мальовничим Стіжком, та все те уздовж Черемоша — Прутв — Серета, бо так природа розселяла людей, які не корилися пашалам, прагнули жити, будували сторожинці й кам'яні, тв витісняли їх через вижниці і вижелкн, прокляте каміння — до Яровиці, на Рвковські хребти і далі.

«Ось моя земля. Я тут бачу півсвіту, хоч день похмурий, ще погірському знмовий. Ось бачу у Шипинцях церкву Різдва з моєї висоти, церкву Різдва у Дзвиничі, де дзвони дзвонили як удень, так вночі, як взимі, так уліті, сповіщаючи то про Чингісхана, то про Батия. Овде церква Різдва у Бвйраках, церква Різдва у Великосіллі, але я безбожним став, бо бачу лиш цю історію. Різдво без різдва, кріпацтво без сорок восьмого і дев'ятого року, і нема тут, боже, жодного місця, позбавленого «твоєї лвски». Рішення твої — суть закон... І тн спочнваєш у палаці, маючи мільйони вух, і нічого не чуєш. Не твори більш нічого, бо каміння носиш».

Усі ті дні, відколи удома, Федькович жив якимись сполохвми і спалахами, то моаби в напівсні, між Мітрою та Осірісом, то прокидався в ньому демон бурі, то тільки Юр зі Сторонця. Він то ненавидів небожителів усіх народів, то вертався до своїх первісних і темних пращурів, які розставляли на своїх кордонвх неаугарних бабів, даючи зрозуміти поганам, що ці незугврні камінні жінки народили воїв у кольчугах.

«Чиста біда,— подумав він сам про себе. — Або якби вже замкнути навіки очі, або якби що-небудь траплялося. Де тут життя, крім пам'яток давнини? Мені хочеться якоїсь всесвітньої круговерті, а не приїзду Гакмана».

Він іронізував сам з себе і втихомирював себе, ведучи на поводі слухняного і справного на гірських стежквх Гнідого, і відчувв то безмірну самоту, то присутність якихось не зовсім збагненних світів, причетність до них і обумовленість усього. А може,— подумав він,— коїться таке зі мною через усі ті витівки-витребеньки Гординських та Дашкевичів? Ні ті, ні ті мене не впізнають. Вони й не хочуть мене знати, бо мене мовби підкинули їм на їхню недолугу та сувору судами старість. — Несподівано: — Я так мріяв привезти сюди Емілію! Згадвв її листа: «Коли часом у далеких сторонах усміхнеться до вас небо полудня, зверніть свої очі нв холодну північ і нвгадайте собі хоч на хвилину мене, що вам була і навіки буду прввдивою...» Жарти долі! Після недовгого перебування в Черніацях полк зняли нв Семигород, і він не мвв часу попрощатися з Емілією. В дорозі наздогнав його лист її мвтері, проте в листі булв й записка від Емілії: «Я доконче вам, високоповажаний пане і приятелю, хочу влвсноручно написати: моє вам щирсердечніше вітання і з глибини мого серця дякую вам за ласкаву пвм'ять, яка завдає мені жалю, що вас тут немв; але свідомість того, що ви, моя правдо, недалеко, а мені дуже трудно, звертаюся до лвски ваших спомнинів. Я ручвюся, що залишуся вам з найбільшою повагою і приязню». Проклинвючи мнть і годину, яка не дозволила йому побачитись з Емілією перед від'їздом, він на звороті якогось військового розпорядження написав (збираючись відповісти Емілії де-небудь на постої):

Wo die (-ss?) Blumen ich defunden,
Zie (-es, -ss?) die Ruhe ich zurück.

Потім ще щось було переплутано, перекреслено, змінено для мелодики, одначе суть отих двох рядочків не тв, що з'явилася у поетичній сторінці, поданій Дідицьким. Їхній істинний смисл такий: «Де ще квітку не знайшов я, спокій з піснею вернув». А в Дідицького все визирнуло з прірви: «Я не винен, твоя доля не винна, що в мені ти серце остуджене». Емілія зрозуміла, що він повернув собі спокій, бо все, що між ними було, стало «сухим мохом». Звідкіля взявся мох замість квітів? Рука Дідицького. Квіти йому замінили мохом! Емілія виписала собі з публікації ті два рядки, мовби отримала їх у відповідь на свого листа до Федьковича. Розгніваний брат старої Марошані облаяв поета «простим федьком», після чого між ним та Емілією намітився розрив. Намагаючись не показати свого засмучення, Федькович написав до Кобилянського: «Я нарешті однаково радий і доброму, і злому», хоч насправді це були невимовні сльози. Але після поетової смерті про це скажуть: де з кохання не може бути користі, там мовиться про вічну вірність...

Його притлумив біль, і він сходив з гір уже не Юром, не революціонером, який, мов Лютер, «розбратав брехні» про тих, кому треба вірити чи не вірити. Він вернувся до того самого болю його ще дитинських утрат, який пробував розвіяти Кобилянський, вселяючи в його душу певність таланту. А боже! Хіба талант конче повинен іти поряд з особистими втратами і болем? Але і за крихітки болю в поезії ухопився Дідицький, спрямовуючи його до трагедії. «Істинно поетичний талант,— написав Дідицький Кобилянському, підкреслюючи нерозлучність модного романтичного болю і таланту. — Вмістимо Федьковича в «Слові», та не надсилайте його поезії в латинській транскрипції. Як він пише насправді? Латинкою чи кирилицею?» Добре, що в тому часі Кобилянський виїхав до Німеччини. Припинилися Федьковичеві публікації і... фабрикації редакторів, які могли б йому пошкодити ще більше, ніж пошкодили. Та й саме життя не давало йому сісти за перо. Тоді, в шістдесятому, вбили його товариша Зубана. Убили п'яні офіцери в садистській жадобі бачити людську кров. Даремно Стефанія Попович гадає, що її коханого закололи в Італії... Утопився Федьковичів денщик Уріка з Молдови. Гнобила його самота. Сонні мари. Він написав Кобилянському: «На темній дорозі лиш ти мені засяснів».

...Від краю до краю непорушно стояли порвані часами і лютими нечасами карпатські верхи. «Не жаль мені цього світу, милий друже. Усе, що я любив і що мене любило, перед богом спочиває, лиш я ось в самоті блукаю без притулку, як билина...» Знову лебедина пісня?

Але ж яке життя просте! Вийде якийсь придурень із хащоби, вб'є, забере кілька крон. Уб'є, не послухавши «лебединої»...

Він зійшов з хребта, якогось селятинського стрів, той так і назвався — селятинський.

— На «ський». Куди так поспішаєте... з жінкою у сідлі?

— Там якісь посвяти будуть.

«О, мій темний краю! Посвяти все йдуть і йдуть...»

— А хто ви? — запитав несподіваний для цих околиць прочанин.

— Я людина з верхів і долин. Просто кінь мій...

— Підкову згубив? — Гуцул співчутливо похитав головою.

— До коваля би. Хоч би зліз із цього хребта. То куди ви? На причастя? — Федькович окинув поглядом молодицю, завважив бісики в очах.

— Святу церкву в Сторонці будуть поминати.

— І нову закладуть?

— Місце не святе без церкви, посвятять, бо негоже на дикому ставити. Кажуть, що назовуть Різдвом.

— Чогось я вже не розумію.

— Певне, церкви будуть завжди, в відривви від свят до свят.

— Я зійшов з небес, і мене оскаржили люди. Я прийшов з казарми. І дясь мені ваші турботи і згуби.

— А, ви, мабуть, Федькович, поет. Чули про ваше всяке. Життя нікого не мине...

«Не хочу чути в цім лісі ні правд, ні неправд. У лісі чути голос солов'їхи та ще синиці. Співайте людські пісні своїм стоязиччям, і вмирайте, умерщвляйте дітей, я німий Юр із безгоміння гіриянцького. А може, й не живу? Вмер, то вмер. Ходіть своїми дорогами стоязичними. Я вмер. Що цей селятинський недотепа хотів сказати своїм «життя не мине...» Я дуже хотів жити. Хотів привезти сюди, в гори, Емілію, щоб тут продовжити рід і життя, а може, й історію Шипинської землі. І дала ти мені, Емілів, ще муку страждань зі своїх немириц і немрищ, на смерть споминам і спокут».

І він, і гуцул селятинський з конем на гаптованій вуздечці й дружиною в сідлі сходили з верхів повільною ступою, і гуцул ні з сього ні з того, наче Федькович завинив йому у млявій ході через якусь підкову, сплюнув і промовив:

— Якийсь день сьогодні — ніби не день.

— Правда. Ніби не день. Ніби народився без свідків. А звідки ви мене знаєте? Та й вас я десь бачив.

— На службі. — Гуцул ішов у накинутому наопаш кожусі. Відкинувши полу, підняв культю руки. — Італія... А служив я недалеко від вас, чув, як вас святкували, що вістовий втопився через ваше нелюдське поводження.

— А ви в це вірили?

— Ні. Мені розповідали ваші жовніри, що ви дуже чуйний чоловік. То офіцерия пустила буйду, бо вас любили всі солдати.

— Ось як важко розминутися з минулим. Хіба я сподівався, що і в цій пустелі мені нагадають ту неприємність?

— Минуле завсіди з нами, пане Федькович.

— Так, добродію, я вас не виню ні в чому. Пенсію вам дали?

— Чорта лисого. Не можу добитися. Вже й Августак, і Губріх писали до Відня, і від консисторії просили. Корову продав на листи, а вони навіть відповісти не спромоглись. В народі кажуть, що навіть смереки балакають, а ті праведники мовчать.

— Знаю, які вони дляві на виплату.

— Таж законно належиться.

— Зайдіть як-небудь до мене, ще я їм спробую написати. За такі речі я грошей не беру, ні віддарунків. — Увійшли в Сергії. — То завітайте. Я тут поверну до знайомих, попитаю коваля.

— Прийду, дорогенький пане. Нехай вас господь нам береже. Нехай пречиста ласкою опікає.

Федькович припнув коня до заворітниці й окинув прицінливим зором Юльчину гаразду. «Ці попи пускають кинуті їм «на боже» гроші з вітром. Тут потрібен не вчитель, а господар».

Мабуть, Крилатий не приїжджав сюди конем або й в сідлі не вмів сидіти, бо Юлька вибігла до воріт.

— Це ви? — здивувалась.

— Якщо ти відмовилася вийти за мене заміж, то не можна й на обійстя ступити?

— Чого ж, прошу... — Вона відчинила трухляву хвіртку і дебело бухнулась йому на груди.

«Видно, цій дівці таке ж природне діло спати з хлопцями, як їсти й пити. Схоже, що вона цього скуштувала ще семирічною».

У нього теж було дитинство, і він знав, які ці дівчатка безсоромні й похітливі. Їм завжди що-небудь сниться перед тим, як шукати гріха. А ще фальшиво приборкувані попівни. Вони навіть своїх матерів-самодурок за те люблять, що всілякими натяками і заборонами попускають «до... винності». Ця сита і пещена порода думає тільки про те, як би насититися «перед царством небесним». Декорвторп непорочного зачаття!

Він сиинуася, як аипатрана риба (любив так Кобилянсьиий глумитися з його нервовості, та він буа тоді аж заиадто спокійний).

— На гориці ще холодио, Юличко?

— Стужа, мій паие. Я сплю тепер в периках.

— Де тут коваль мешкає?

— Це батьно Крилатого, паие Федькоаичу. Неаже аи туди підете?

— Мій кінь пошкодив ногу.

— Щось дуже маленька міриа.

— Гаразд, нотюпачили з Гнідим додому. Поголодуємо, як після свят, бо иа чужому язику чогось доброго не атримаєш, а саого в чужу шийку не абереш.

«І асі прагиуть, щоб засумніаався я в собі. Знищити людиину — зиищити й саіт. Нема тебе, Федьиовиче, в цю дииниу. Ти амер і жиаеш. А може, не було дкини? Та розвихри на лисині буйне волосся, зупинись в иапідорозі чи в Путилі. Галілей і иа сонці бачив плями. Той солдат тобі мовив слово на завдаток, і ти — йому. Я тут не заікую, ие дозволять. Всі доброхітио до мене йдуть, я розчароаую їх, й иа самоті, на смітті і я, і вони твк само умруть».

20 квітня 1863 року.

«Щось и опинився між тим і тим краєм безодні. Дитя тут не народжу, та музика, може, й буде. Щось мене ніхто вже не виживає. Нехай розбереться час, а люди — згодом».

Він непсьно почуаався. Кололо в грудях, гнітила безперервна атома. І мати злягла ие иа жарт. Він приходив додому аж а присмерки і до світанку щезаа, набравши а кишені олівців і паперу. До полудня просиджував в ізворах, думкуючи та списуючи то життя своє зганьблене, то чуже — не краще. Він иа папері снаржився, але не хотів ставати ясиовидцем темряви. Як реліквію дитинства, носив із собою сопілку, що подаруаала сестра Катерина. Збрехав Гординський, що аін боявся сухот. Він пиа ту саму воду, що пила сестра, їв її ложкою і молився щовечора, щоб захворіти, а сестра щоб не амерла. Але Катерина амерла після його атечі з дому, а втік він через те, що дуже жалів маму, яку поииниув Гординський. Вдома Гордииський аидивлявся лиш те, що погано в бога лежить, і найжорстокішими, иайнепрощеннішими словами зганьблював пожертаи, які дав Сторонцеві, як хранливому засланню долі. Юрій з семи літ писав вірші під вересиливі буйнощі вітця й не менш вересиливі материнські «уповання». Це було инесь божевілля двох родин, двох «крівців», яна жодну родину не спасла. Жодну родину. І аін у сім літ вирішиа, що атече від них, але пішов аж в чотирнадцять, і не до брата. Молдова була чужою, незнаною країною; ті депресивні і психозні родини, які випоминали одна одній за дане, азяте, вкрадене, зграбоване, проииищене, зиищене, прогаяне і пропите, йому обридли. Він не міг очиститися від їхніх зойків, гниаиия і вересків. Він мусив утекти і втік. І ие втратиа. І ие осягиув. Покинув розбещеність розуму і волі. І лиш такі, з нультями, як той селятинсьиий гуцул, були до пригоди і бесіди.

Коли проти Двшкевички і Гордииськиого ополчилося село, яне шануаало тільки аолиа і всяку безрогу скотину, а ие людей, аін аідкраяа шматок мамалиги і подався через гори а Молдоау.

«Боже, яке дитинстао моє тяжке аийшло! Але про це ие треба ні говорити, ні згадувати. Щоб інші діти такого ие звідали й ие зиали».

— Можна би й ще раз: не мої діти, ие мої іменнини. Людина, мабуть, ие міра розаою, а міра занепаду. Вона спогадує власну смерть і аласиу смертність. Яка тут мораль чи розвідиа істини? Нема. Щось було, та иема. Весь саіт досконалий і гарний, крім людей.

— І так несправедливо. Або читай Шекспіра, або імпровізуй — від фінебр до скерцо. Ти ие осягиуа, та втратиа. Навіщо цей діалог?

Мабуть, и ще й космосом трохи займусь. Стільки природи а самообмані! Люди прагнуть війни через двадцять літ після війни. Видно, я ие захочу з бунту проти людства встати.

«Мої гори! Я з вами розмовляв? Чи вгадав ваші чорні думи? Чи почув смеречини голос?» Ні, то був я. В пустелі, самий».

Багатьом стежку позначив з родинних плям і плям, нажитих для родин; скрізь мірою тверезою правили, а він собі трохи лицедіяв, бо був хворий. Гуцули від Вижниці до Селятина вважали його за «переодітого пана»; пани розуміли його вищість над ними в помислах і світобаченні, та не розуміли його прагнення приземлитися до простолюду; родичі з жалем визнали, що він невдаха; друзів забрав світ; сп'яніння від волі і бунт душі через невміння і неможливість використати волю для якогось історичного руху; втрата Емілії; оте перехрещення, та легкодоступна насолода жінкою, яку відкрила перед ним Юлія Дияконович; той легкий і невимушений плин поезії, що не покидав його ні вдень, ні вночі; і загрозливе поколювання в грудях, і передсмертні стогони матері, і батькове конання, і занепад господарства, і непевність у пенсії за невидющі очі; і загнана бісмарківськими батогами в загорожі рабської покори Європа; і пошесні самовбивства поетів; і невідворотна стихія мислі на німецький лад; і вимирання гуцульського щепу від сухот; і неспростовна самота, як вічна бочка самопокарання... — усе переростало в недугу волі та душі, у хворобу хронічну, невиліковну, незбагненну, як потойбічне існування. На подвірці некований Гнідий рвав повід, косячи око на двері, за якими ніби провалився господар; про щось шепотілись слуги й пиячили, розносячи за горілку ремanент; Меланії скаржилася мама; левадку обходили сусіди; довкола все аж смерділо недовір'ям, фальшю і зрадою; не було правди ні в Біблії (ліпше пошукати кісточку у вишні), ні в часописах, ні в словах. Він написав собі, як наказ: «Мистецтво вимагає ходу, як гра. Коли поет не вміє його знайти, то лиш проголошує ідею для звиценої полиці. Мистецтво — вічний розум». Приколов аркуш на стіні, проте якісь княгині прірв і далі брали його в танок й закручували у вихрі шаленства до потемніння в очах. Він став утікати до Верховика. Гуцули «вели» мотуззя для посторонків, покурюючи та щось наспівуючи. Він приграваав на кобзі, співав тужливих «жовнірських» і звпивав сливовицею за власні, виплачені троном.

Мабуть, він занадто жалівся у тих щирих жовнірських жалях. Та від інших жалів. «Ми щойно з мертвих і скуштували на землі тільки сіль».

Через такі репліки виникало й досить сміхоти, бо прості люди жорстоко заробляли на прожиток і цупкіше, ніж він, трималися життя. Він думав не раз: «Не смітив нікому, а стріли — в моє лице. І естафетна пошта трембіт сурмить мені про чужину на рідній землі. Та поїмо ще смажених шпаків наперекір долі, і повсихають гілляки, на яких почепимо попівські спідниці. Що ж? Дитина з чужої землі і крові може стати лише злодієм. Ці мої гарні гуцули бояться мене, бо моя любов до них беззахисна і не знає меж».

Утішала його весна. Сипалися іскристі конуси сонця крізь темно-зелені могутні смереки. Він добирався на Бісків камінь, бо колись, ще малим, чув легенду, що там є грот, який веде до Молдови. Жахливо стомлювався. Дашкевичка сказала, що коней ось-ось впряжуть у роботу, нема чого їх морити на непролазях. Отож ходив пішачка, і підіймала його з якої-небудь плитки, де спочивав і щось описував, тільки мокра прохолода. Знову кривими поточинами вертався до своїх безликих родичів і їхніх наймитів. Усі викликали в нього лише неприязнь — і вдавною сумирністю, і нещирістю, і нахабним крадійством: мовляв, який з тебе господар, коли крадемо, а ти не бачиш, не вмієш показати п'ястук?

Поет не вмів показати п'ястука? Він і брехні не вмів розуміти. Його могли позаочі ганьбити, він те знав, але мусив мовчати. Бо що було чинити? Віддати наймитів у солдати? Ні, він на це б не зважився. Нехай порояться рої без пристанища, він уже побував у бувальцях, якусь загородь собі складе проти зелених мух. Нехай фальшують далі, прикидаються. І лист Кобилянському: «На пенсію ще не вийшов, бо знаю, який гіркий то хліб. Я тільки жадаю свободи, мій брате; пастухом стану, аби мене ніхто не знав».

Хто ж іще, як не Гординський, спрямував його стежкою плутаної долі? Тепер прозвав його безародою калікою придомку. І не явив сволота, і не кара божв. Старого кліщнло а животі, одначе син не зміг йому допомогти, хоч Гординський, можлнво, сам, ще голячись тремтячою рукою, бачив риси смерті на лиці.

«Його би кайданувати, забити в колоди рвба без прввв на випрввдвння і обмовн. Бо із собою, підлість, ие змирився, сам себе так і не зумів здихвтися в лядській зарозумілості, того йому все трибом пішло. Тепер стаа гувернантом кадрової смерті, лишився, як місяць нвд могилвми, як злочннець і непокарвний злочин у дорозі до інших нещасть. Свідомість його аже в міражі мвлинових дзвонів, а дорозі иа Мітрідат, а я на Біскоаому камені стою, тут спочиває мій застрелений брат а ивтронажі контролю. І не видніє мені з каменя саіт, і вітер ущух, як спогад про літо, де ие було ще ні свят, ні дат.

Я ні тут, ні там.

Мені за людськими очима краще».

Гуцули трвлювали з гір смерекн. Чути було поцюкуввиня сокир і скнргіина пилок, з аажким зітханням дерева падали додолу, і па поораних зрубах їх просто пускали на дно ущелин, ледь очистивши від гіллячча, щоб не ушкоджувалося ще жнве тіло на внступах скель. Лісоруби грімко перемоалнлися десь у диких смарагдових нетрях. Федькович прислухався до цих, давно вже рідних вигуків і думав: не заздрю аам, браття... драа з вас дука, драв башв, драв аладика, драв пан, драа піп, драа дяк, драв дячий. Гвй-гай, мої орли-соколи... Тлумлять вас усілякі яструби-перепроданці, нема вам кудн подітися, бо що головою а мур, що в мур головою. Та й радять ще: вн мовчіть, а ми будемо потакувати. І сповідуйте, рідні, трагедію вірності престолові з Відня, бо вам до любої Оришкн — на край світу пішки.

По той бік Черемоша діялосн те саме. Минулого року Федькоаич їздив на весілля до Семена Нарівняка а Новосілку Костюкоау під Заліщикамн. Сердега Нврівняк прослужив простим солдвтом дванадцять років, вирішив створити сім'ю, та чинили йому взятн шлюб такі перешкоди, хоч до цісаря звертайся. Федьковнч добився такого дозволу, був на весіллі за батька, галичвни теж пишно зодягвються і вміють забавитися гостнnно, але ніщо не переконало Федьковичеве серце, що Нарівняк заживе в гараздах. Треба написати Семенові листа, аби приїхав до Сторонця, нехвй подихає біля нього горвми та відпочине від своїх несправдженнх сподівань.

Правда, Галичина більше звертає очі па Росію-Русь. Коли 1890 року він фвнтазував з Антоном Кобилянським про вндання часопнсу «Вечорниці», Кобилянськнй пояснюааа, що галичани абачають у єдиині з Росією більше основ для існування, ніж під Польщею чи Австрійською імперією, яка розаалюється аід аласної жорстокості й безперервних аійн... «Росія,— сказав Антон,— не програвала війн в остаточному рвхунку, бо це селянська країна. Росію зааждн рятували народні ополчення і хліб у людських коморах». Федькович відповів, що й Габсбурги розраховувалн на хліб кріпака й брали його до рушниці, незважаючи иа те, що булн а нього мала дитнна і хаора мати. Поет ще не позбуася апливу Ернста Нойбауера, він азагалі боявся будь-яких впливів, та це була звичвйна апертість гуцулв, а власна думка прнходила до нього не без чужих поглядіа. «Росія твк само інтервентувала революційну Польщу й угрів, як Австрія — Францію, я аірю тільки в поразку царських престолів». Кобилянськнй посміхнувся: «Пізиаю в цих словах ившого Ериста, його бліскучий, гострнй, та не завждн виправдвний і доречний скепсис. Нойбауер був гарним поетом, проте не зробив тебе політнком, я ж розмовляю з тобою як політнк, але ти зі мною говориш тільки як поет».

Тепер посміхнувся Федькович. «Тн мене нввчив паплюжити церковникіа і мілітвристів. Це хіба не політикв? А те, що я перествв писати німецькою і вернувся до мови мого народу, не політнка?»

Це було напередодні відходу 41-го полку з Чернівців до Семигорода. Сиділи в Емілії Марошані, Емілія співала, акомпануючи собі на лірі, і була чарівна, як Леда; і Федькович, і Кобилянський не зводили з неї очей, мовби прикловані якимись таємничими, невидимими лініями. Обидва відчули недоречність цієї бесіди в тій обстановці, тим паче що Федькович уже підготувався до походу і вістовий міг покликати його в будь-яку хвилину. Треба було прощатися, однак того вечора така нагода так і не трапилась. А коли засурмили в дорогу, вже було не до того.

«Та хоч ви, пане поручику, ані слівцем не попрощалися зі мною, то я таки даю доказ моєї правдивої приязні. А сей дубовий листок... нехай вам буде талісманом у всіх пригодах життя! А тепер будьте здорові, і великий бог нехай вас має у своїй опіці». На сухому дубовому листку по-французьки: «Є інше життя: надія на справедливість, страх перед злом, шануймо їх до могили».

Листа від Емілії Федькович отримав уже в Семигороді. А трясучись у сідлі за пішим строєм солдатів, невимовно тужив і за коханою, і за товариством, з яким познайомився в її домі. Усі там були люди інтелігентні й непересічні, серед них він усвідомив свій талант і національну осяву. Ернст Нойбауер, Антон Кобилянський, Кость Горбаль... Ідеалісти й мрійники, які не знали муштри і кривавих наїздів у чужі краї. Вони то розчаровувалися, то знову прискіпливо дошукувалися якихось ідеалів, ніхто з них не турбувався про добробут — він і духу романтики набрався від них... Щоб знову порпнути в тяжку стрілецьку правду, усе те притлумлювати в смердючих казармах і на плацах мозолястої муштри.

Мозолі душі...

Хтось аж у голові полку завів пісню, та луна між горами, б'ючись об смерекові скиди, падала дзвінкими лементами, рвала мелодію між колонами, і солдати пішли не в ногу, мовби ловлячи розтрощений звук разом з розпачем і тугою.

Ой б'ють мене, сварять мене, мій милий, за тебе,
Прошу тебе не гнівайся — не ходи до мене,
Ходи собі до другої — вулички широкі,
Не поводи очичками, як сивенький сокіл.

Та бувайте ви здорові, двері та пороги,
Не забувай, моя мила, про мене ніколи,
Як коня я осідлаю, сльози проливаю,
Будь здорова, моя мила, бо я вже рушаю,
Та й на бога, моя мила, на бога, на бога,
Виходь заміж, моя мила, жде мене дорога.

Між гори уже впала ніч. Трусив сніжок. Танув росинами на скронях, на обвітрених, аж шкарубких щоках; руки в солдатів були зайняті, і вони змахували ті росини ривками голови, наче коні, що відганяють причіпливих мух. Бряжчала зброя, рипіли ремені, подзенькували підкови, стогнали вози в обозі.

Тут ж пісню десь за горами в ущелині повторили задні колони.

— Нема, пане-брате, пісні понад нашу,— упівголоса мовив Семен Наріманяк. — Навіть призабулося, що намулив ногу.

— Сідай на мого коня,— сказав Федькович, спішившись. — Сідай, мені кортить пройтися.

Наріманяк ще прошкутильгав з ним поруч кроків триста, мовчав, нарешті, зважившись, поплескав Буланого по шиї (він доглядав його, мов дитину, Федькович ніколи не мав йому за що дорікнути) і стрибнув у сідло.

— Тепер я, пане підпоручику, командую. Ану скомандую хлопцям назад?

— Забаглось каторги?.. Командуй мовчки, тільки для себе.

— Айий! За дезертирство розстріляють. А я ще хочу побачити Дністер. Як звільнюся, то з Хрещатика доберуся на наш берег вплав.

— То й бережися. Може, ще доведеться рік-два походити в скопцях[25], а тоді народиш діток, покличеш на хрестини.

— Бог би вашими словами говорив, пане поручику. Аби лиш не вийшло через ці походи, як у того маминого синочка: родився малим, виріс дурним, а вмер п'яним.

Федькович подумав: «Які ж ви милі, прості мої жовнірики. І як нудно серед пропиченого офіцерства, що хизуються всіма прірвами чадного інтелекту, насправді ж дикуни. Апостоли мундирної слави і гімнастики виродження».

Полк пройшов через Свидовець в погідне, як на цю пору, Закарпаття. Квартирмейстери розгрупували солдатів на відпочинок в невеличкому селі на підгірку. Вранішнє сонце освітило фіолетово засніжені грядени. Солдати розмовляли на вуличках з молодицями у щиро гаптованих кожушках і рясних, як у циганок, спідницях. Їм відповідали якимсь потворним за формою, але милозвучним сленгом, одначе далі й ця менш-більш зрозуміла говірка щезне, й, окрім солдата-буковинця чи подолянина з Надзбруччя, не буде з ким слово мовити. Нойбауер пообіцяв надрукувати в своїй «Bukowine» кілька Федьковичевих віршів, писаних німецькою мовою. Кобилянський і Горбаль нещівно його розкритикували, та чи зможе він писати в чужій стихії рідною? Тінь чужої землі і привиди арпадів і куруців уже ширяли над ним, він починав думати німецькою.

Ой, вистачило б на десятьох тих його перевтілень різного роду. Він безпастивно боявся, що й сам духовно звиродніє або збожеволіє. Сходячи до Сторонця з Біскового каменя, він з болем згадував свої поневіряння і в тисячний раз шкодував, що немає з ним його друзів-побратимів.

Тепер він сам себе заслав. Це вже очевидно. Ось над тобою твої «висячі сади», поламані буревіями. Тут ти можеш стати тільки поетом катастрофи. Не збудуєш тут свого укріплення, будь ти й одним із Сангало[26]. І тут тобі доведеться захищати фортецю Габсбургів, яка височіє над слов'янством майже від Псевдомаврикія і Йордана[27], сказав би Нойбауер...

Із цим «блискучим німцем» Федькович запринтелював у листопаді 1859 року. Він зацікавився можливістю надрукувати свої поезії в його газеті. Відрекомендували Нойбауера трохи сумбурно: викладач Чернівецької гімназії, вчився у Празі і Відні, брав участь у студентських виступах і змушений був податися в глуху провінцію, інакше йому загрожувало заслання в солдати. Та щороку мандрує по Європі з поетичними імпровізаціями. Людина з філософським складом розуму, бездоганно знає історію, взагалі відзначається дуже широкими пізнаннями, бо ж і талант імпровізатора — ознака високої духовної освіти. Вроджене почуття гумору, невичерпна дотепність і поетичний літ мислі дають йому змогу заволодіти будь-якою публікою, на всіх зібраннях він за кілька хвилин стає кумиром. Розум це якийсь барвисто-стрімкий, всеосяжний і чистий, чародійно невинний. Та Нойбауер — залюбник і дуже непрактична людина.

Аж ось десятого листопада Федькович одержує Нойбауерове запрошення завітати до його додому на вшанування сотої річниці з дня народження Шіллера. Федькович не мав іншого одягу, крім офіцерського мундира. Безконечно сором'язливий і не отесаний спілкуванням із освіченими і вільними в своїх стосунках зі світом людьми, він довго вагався, та, коли можна так висловитися, переміг не Нойбауер, а Шіллер...

Нойбауер зустрів Федьковича привітно, широко всміхаючись, наче давно знав поета. Федьковичеве зніяковіння вмить розвіялося, хоч побачив він вишукано зодягненого красеня, високочолого, з вусами клинчиком, розумними та уважними темно-синіми очима і буйним вороним чубом. Нойбауер вийшов до гостя на скляну веранду попідруч із дружи-

---

[25] Релігійна секта, що проповідувала боротьбу з плоттю.

[26] Сім'я флорентійських архітекторів та інженерів доби Відродження. Уславилися спорудженням численних укріплень в Італії.

[27] Візантійські автори, які присвятили свої твори висвітленню ранньої історії слов'ян.

ною — сухорлявою, набагато старшою за нього жінкою; очі її підозріливо блукали чогось зокола, відтак вона їх опустила, ніби підсвідомо пересвідчилася, що саме з цим офіцером її чоловік прогулює ночі між чернівецькими дівчатами легкої вдачі. «Блискучий німець» привітався своєю мовою, та одразу перейшов на французьку, наче приймати гостя йому було пристойніше саме на цій мові, вкрапляючи в бесіду веселі дотепи, сповнені гнучкішого смислу. Федькович теж відповідав французькою, щось мовив невпопад, його охопило сум'яття, щось просто прослухав і почервонів, як завжди густо, похопившись, що застиг перед Нойбауером у байронівській позі, яка означає тільки те, що ти невихований.

— Поворот Фаустів до шаблонного світогляду народжує міщан... — Нойбауер підхопив його під руку і запровадив до зали-вітальні. — В нас усе природно, тут, у цьому домі, дозволена воля думки. Бо глибини і висоти людського духу, загальнолюдське в радощах і стражданнях окремої людини, в її устремліннях і діяннях, у її долі — предмет мистецького дослідження. Творчість — це не просто втілення спостереженого матеріалу в формі «прекрасного». Це біль, це безперервний діалог з часом і світом.

Федькович відповів невимушено, нічого не беручи на себе, словами Фейєрбаха:

— І все-таки перша передумова діяльності письменника — самого себе визначити і самого себе обмежити.

Нойбауер засяяв:

— Дякую, пане Федьковичу. О, як це слушно! «Автор мусить відособитися від себе, геть відкинути свій внутрішній світ; те, що він знає, що в ньому неподільно ціле, він мусить порвати...» І опустимо всю іншу подрібнену масу доказів Фейєрбаха...

— Услід за Платоном і Арістотелем...

— Є взірцем Шекспір, а за Шекспіром Шіллер,— погасив інші голоси своїм вишколеним, сценічно поставленим тенором Нойбауер, — є і залишиться — роздробитися — але у значному — до тих меж, щоб створити гармонію цілого, єдність цілого, створити світ і всесвіт з мудро використаного матеріалу, як це зробив сам господь.

— Бо і бог ваш, а словами Фейєрбаха — природа,— мовив якийсь зовсім кволий юнець (більше Федькович його і не чув, і не бачив),— діє з ощадливою мудрістю, навіть монстрів народжує тільки там, де себе обмежує.

— Браво, хлопчику,— кинув назад себе Нойбауер. — Обмежує, щоб не вмерти. Хоч людина, яка себе обмежує в ставленні до своєї матері, завжди вмирає раніше за матір. Тим більш загине вона раніше, якщо себе не обмежує в ставленні до матері.

Федькович зрозумів, що трапив на дискусію-гру: Нойбауер, господар і артист, до його приходу почав розбуджувати гостей з повсякденної меланхолії, щоб вечір вшанування Шіллера не звівся до реферату про його життя і творчість, а став розмовою і про творчість взагалі, і, як він потім сказав, про творчість — як саму природу та все існуюче, бо природа і все суще — це безперервна творчість. Тільки людина, крім геніїв, творить «масою»: сіє, а вже думає про жнива.

— Художник,— мовби вирішив підсумувати розмову той же кволий юнак,— завжди оперує фактами науки і досвідом мистецтва. Історія для нього — тільки живий матеріал, який він досліджує. Отже, наївно йому приписувати обізнаність геть з усім на світі. Він володіє апаратом дослідження і матеріалом, все інше — праця.

— Його розуму і серця... — додав Нойбауер.

В присутності Нойбауера словесні дуелі не перетворювалися в баталії, як це бачив колись Федькович у Реткеля. Але суперечка охопила всю величезну залу, прикрашену скульптурами великих мислителів і митців, а господар несподівано виникав то в одному кінці, то в другому, мов шаблею, розрубував якісь логічні зав'язки, які могли перетворити розмови в нудне копирсання у вічних істинах, то лиш жартом, афоризмом чи

коротенькою реплікою на кшталт: pensar, dudar (думати — це сумніватися) або poeta nascitur, non fit (поетом народжуються, а не стають). «Цей Нойбауер справді якийсь веселковий,— подумав Федькович. Ще раз порівнюючи цей вечір із зібраннями у Реткеля, остаточно допевнився, що поети і письменники на кілька голів переверщують художників. Звичайно, він мав на увазі його сучасників, а не античних митців чи митців Відродження. — Ті думали про святість вівтарів, капітал їхньої віри — не жалюгідна лепта бідного Реткеля».

— Ви переконалися,— узяв його під руку Нойбауер,— що думка народжується не в зіставленні фактів історії і не в наслідуваннях мудреців? Так, думка народжується в струсі уявлень. Ось люди почали мислити. Я ворог містичного патріотизму, а мої приятелі з кафедр ладні були перетворити шіллерівський ювілей на демонстрацію німецької «вищості»... Ще чекаємо пресвятого духовенства. Ці пузаті ченці завжди примушують когось чекати. Навіть Шіллера. Лиш до вина і закусок wie die Motten ums Licht flien[28]. Погляньте: ген там, біля Шіллерового погруддя в колі панночок, у малиновій оксамитовій сукні й турецькою хусткою поза плечі. Емілія Марошані. Познайомити вас із нею? Ні, ми це зробимо колись пізніше, у неї вдома. Правда, вродлива? Чарівна! А вибрала місце біля самого ювіляра, щоб усі її бачили. Донька збіднілої вдови. Ви чудово володієте французькою, сподобаєтеся з першої хвилини і матері, і доньці, якщо скажете, що бували в Парижі. Вони закохані в столицю Франції, якої ніколи не бачили. І, мабуть, не побачать. Чарівна дівчина, чи не так? Та відійдімо кудись у тінь, бо припали до неї очима, як Фауст і Мефістофель, на мене вже дружина поглипує з найжорстокішим за всі часи осудом. Знову матиму нагінку. «Я ж казала, що Mühlsteine wergen nicht mosig[29]». Вона в мене любить сердитися без причини, часто покидає і скаржиться, та загалом золота жінка. Я їй завдячую усім, що зі мною і в мені, без неї давно вже сказав би світові «доброї ночі». Флінтак, ректор нашої гімназії, погрожує, що прожене мене з роботи за образи, яких я нібито завдаю дружині. Він захоплюється моїми візіями та імпровізіями і цього не вчинить,— та й Гакман цього не допустить,— але клопіт деколи маю. Це якийсь жовчний і сухосердний тип, ні на йоту уяви — все в нього з книги і для книги, канонічна гнида і наклепник, одначе в моєму становищі слід тільки коритися і зі всім погоджуватися... Треба вас познайомити з Кобилянським і Горбалем. Чудові хлопці. Теж відкладемо до вечорниць у Марошанки. — Нойбауер розсміявся. — Ми вам не дамо пропасти серед тупорилих мужланів у мундирах із золотими нашивками. Я їх минаю десятою дорогою, так вони смердять кінським потом і сечею. Ви прогніваєтесь на мене, що я кажу так?

— Що ви, шановний! Адже ви це все sine ira et studio[30].

Вони поплескали один одного по плечу, і Нойбауер пішов назустріч «божій челяді» — почали сходитися чернівецькі священики.

Він подолав засніжений схилок і вже в присмерки вийшов до сторонецьких царин. Світилося і на кухні, і в світлиці: видно, застане гостей. Однаково постояв на місточку через Путилівку. Річка ремствувала, клекотіла на згромадженому Біском камінні, студені бризки сягали його обличчя. Він розігрівся і ловив ротом ту росину хмарку: навіть коли не було повені, річка в цьому місці курилася дрібноперлим димочком і в сонячний день вигинала над собою веселку. Час від часу гримотіли десь підхоплені бистриною ковби, об берег шаруділи викорчувані водопіллям пеньки. З плюхкотом осувались береги, місток злегка дрижав, неборно тримаючись над прірвою двадцять дев'яту весну (поетові розповідали, що місток заклав Адальберт Гординський в честь його, Юрієвого, народження). «Весь мій спадок від батька,— подумав Федькович. — Лінія в проваллі і непрощений борг. — На якусь мить йому стало жаль

[28] Летять, як метелики на вогонь *(нім.)*.

[29] Жорна не обростають мохом *(нім.)*.

[30] Без гніву й упередження, об'єктивно *(лат.)*.

бтьків. Він витер хусточкою лице і похитав головою.— Бувають ситуації, коли стерпність завдає більше шкоди, ніж відкритий зрив. З ним я мусив порвати, бо поблажливість не народжує істинної щирості. Ті вимоги, які він закинув мені, не дозволяли ні ніжності, ні співчуття, богів собі шукають лиш люди лінивої душі. Кинемо це в хвилю, годі змагатися за кожний віддих».

Вдома його чекав отець Юрій Ганицький. Обличчя його було похмуро-сумне, він звівся з ослона, щоб привітати Федьковича.

— Знаєш, чого я прийшов, сину? — без будь-якого вступу почав священик.— Я не тільки слуга господа, а й родич твій. Довкола тебе йдуть обмови, а ти, кажуть, ховаєшся цілими днями в дебрицях і на бескидах, утікаєш од людей, наче той вовкулака. Вислухай мене уважно, давай присядемо, в мене сьогодні були і похоронні відправи, і вводи, і хрестини. Завтра посвята нової хати і служба за померлих од тифу. Висоти, далечі і глибини нашого буття земного не дозволяють нам одмагатися од утяжливих обов'язків, навіть коли нездужаєш... Якусь ошуку ти сієш довкола себе, сину. Сергіївський вчитель Крилатий поскаржився мені, що ти розбиваєш йому шлюб з Юлією Дияконович. Я запряг бричку і поїхав до Дияконовичівни. Вона стверджує твої залицяння на неї, навіть на її непорочність. Так, вона підтвердила скаргу Крилатого.

Обличчя Федьковича спотворилося від гніву.

— Живий день людських тривог безмежний, сину,— Ганицький ще сумлиніше опустив голову.— Але ти не маєш права ганити крин-лілею нашої родини. Ти покинув ту нечестиву службу,— я ненавиджу війни і військові повинності,— але досі не очистився святою волею. Скаржиться на тебе і матуся. Ти відбився від дому, пишеш богохульні вірші і отримуєш богохульні листи, обсотали тебе павуки не зрозумілих для нас спонук. Огулом усіх маєш ні за що, і бачимо, в темниці твоєї душі визріває щось недобре. Даруй, мій сан дозволяє мені говорити з цією прямотою. Тепер скажи ти.

— Вельмишановний панотче,— глухо мовив Федькович.— Мене із священицької родини послали вбивцею у чужину...

— Так, все це мені відомо,— перервав його Ганицький.— Поясни мені дві речі: що в тебе було з Дияконовичівною і чи ти думаєш одружуватися.

— Відповідаю на перше запитання. Вона сама дозволила залицяння, а розривати її зв'язок з Крилатим я не збираюся. Нехай соромиться той, хто про це думає погано. Друге. Я вернувся сюди не з тим, щоб будувати небо, а для роботи. Моя робота — література. Все інше — принагідні життєві клопоти. Наука приборкувати непокірних має сивий вік, але це передовсім попівська наука. Тим часом кожна людина живе якимись оновленнями і пробудженнями, змінами життєвих позицій і свого «я». Так завжди було, так завжди буде. В темниці моєї душі визрівають тільки доброчесні наміри...

— Я не прийшов тебе приборкувати, Юрію-сину,— знову перервав Федьковича Ганицький.— Я хотів би тільки довідатися про твої плани, щоб заспокоїти твою матінку, вселити їй віру в твоє майбутнє, щоб через тебе не спіткала дочасно смерть передовсім її. А щодо Гординського... Це мене не турбує, це на твоєму сумлінні.

— Тоді скажу зовсім коротко. Кохання возвеличує сильних, а слабких руйнує. Кілька років тому я покохав дівчину, яку втратив через службу в армії. Я її поки що не можу і не смію забути. Але якщо час лікує все і якщо мені трапиться дівчина чи вдовиця, яка мені сподобається і загоїть мої рани, я з нею одружуся. Ви досвідчена людина. Ви добре знаєте, що кожне повернення додому, повернення до свого колишнього «я» — штука не з легких. Мені тепер важко, того й тиняюся околицями, ніби шукаю себе. Хай би люди і матуся простили мені цей невинний гріх. Зла я нікому не чиню. Моя пам'ять — суцільні згуби, навіть найменший

натяк на спогад про втрати штовхає мене кудись в незвість, аж до непоправного. Але я, здається, не збожеволів і вмію тримати себе в руках.

— Так, я тебе зрозумів, сину. Бо не можна жити минулими втратами, як не можна жити, ненавидячи своє минуле. Я в тебе не відбираю твого минулого, це було б святотатством. Розберися в ньому сам, а я постараюся заспокоїти матусю. В неї теж почався сон, що не вертається з кінця. Я виведу її з тюрми безнадії, якщо господь дасть мені снаги й мудрості. Вона вже дивиться на світ з-під вічка домовини, може, й ти постарайся бути з нею ласкавішим. Вона стомилася життям. А я? Чи я не стомився? Перед всіма нами з твоїм приїздом твоє недавнє дитинство, бо тебе пам'ятаємо тільки дитям. То вибач, я піду. Не сердься.

— Ні, не буду. Ви мудрий чоловік, хоч у рясі.

— Гай, гай...

Ганицький ознаменував його чоло хрестом і пішов прощатися з Дашкевичкою.

24 квітня 1863 року.

«Дорогий мій брате і соколе рідний Антоне!

Моя свідома літературна праця почалася з того дня, як у «Слові» Богдана Дідицького з'явилася твоя стаття-відозва «Слово на слово». Ти взяв за приклади справжньої української мови мої сім віршів. Тоді ж, читаючи свій «Дністер», «Виправу в поле», «Співацьку долю»..., я ридав, не впізнаючи їх, не впізнаючи себе. Моя школа була Чорногора, а не львівська або віденська академія, та мене з твого доброго чину визнали визнані поети. Так, визнали визнані. І ти вважав свою відозву з моїми віршами пострілом, який дорогу до правди торувати має. Ми опинилися в горнилі дискусії про те, якою має бути мова в Галичині, ми википули на окопиську язичія, але ти при цьому втратив, а мене назвали самобутнім поетом, не збаламученим львівськими книжниками. Я прочув, що й сам Дідицький не є прихильником народної мови, та зупинитися вже не зупинюся до смертного часу, і лиш ти в моїх намаганнях порадник і єдина підтримка. Оце я викінчив великий цикл і радість свою можу тобі передати лише словами людини, яка розуміла щось більше за мене.

Пригадаймо разом!

Батько, який нарешті видав заміж свою доньку, і то не відчуває більшої відради, ніж письменник, який у своїй передмові готується передати щойно закінчений твір світові, поручаючи йому віднині свою турботу. У нього камінь впав із серця. Він ніби видужав після тяжкої хвороби. Він розбудився до нового життя. Йому знову стало затишно в своїй домівці, він почуває, що звільнився від гостя, який надто довго, неначе злий дух, розігрував з ним погані жарти. Кожний новий витвір є ланкою у ланцюгу його метаморфоз, становить багату на досвід епоху в його житті. Зі всіма своїми радощами і прикрощами воно лежить тепер, здолане, за його плечима, як пора юності а дорослого чоловіка. Він став мудріший. Разом із доброчинностями він зробив зримими і свої вади і тим самим відкинув їх од себе; він зберіг тільки гарне, як зернятко наступних творінь. Він весело наспівує разом з поетом:

> Je ferme á jamais
> Ce livre à ma pensee etranger désormais,
> Ja nècouterai pas ce gu'en dira la foule.
> Car qu'importe ci la source où son onde s'écoule?[31]

Цей щасливий настрій поета не вимірюється зовнішнім обсягом його праці. Із книгами такі ж справи, як з дітьми: маленькі здебільша завдають більше турботи. І так само, як цінність та зміст життя не визнача-

[31] ...Закрию том старий,
Що завше духові моєму був чужий,
А присуди юрби я зневажаю сміло:
Куди струмок біжить — яке джерельцю діло?

ються віком, твк і вартість тв зміст твору не визначити кількістю сторінок... Найпрекраснішими і найзмістовнішими періодами в історії були найменш тривалі.

О так, життя — це весна наших помислів і почуввнь; але тільки пізнього літа чи й восени ми виражаємо їх на папері. У мене літо настало, дорогий мій друже. І я так утішений плодами, які визріли в моєму саду, що забуваю пору цвітіння на користь здобутої істини.

А як гарно мовлено далі: «У житті чолоаік проводить десять років на війні і десять в мандрівках, як Одіссей». Тільки я промандрував свої десять літ до того, як пішов на війну. Я вичерпав особисте життя, решту дарованого богом віку присвячую тільки роботі для людей, для поезії. Nons sommes faits pour penser [32].

Пиши мені, милий друже. Я дуже й дуже самітний. Знаєш, чи це було передчуття недолі, чи твк мені написано — переживати якісь злигодні наперед, ще до того, як сталося, але вертався я сюди вже з мукою в серці. І лад моїх думок, і бачення світку нашого виквлися задовго до того, що я уздрів. Тепер дивлюся нібн на сцену, і, слава богу, менший біль. Але дуже стомлює самотв і людська нещирість. Мало того, мені здається, вони якісь хворі довкола мене, вони зчиняють гвалт, де не треба, я не вмію з цього сміятися, бо

Літа свої в Італії
На шнару посіяв.
Волю свою з торністрою
Здав до магазину,
А сам вернув в Буковину
Тесать домовину.

А може, я хворий, недужий людськими болями, які менші за мій? Тв й кажу:

Чи в Тегерані
В рожевім гаю,
Де одаліска
Перли збирає,

я тужу, брате. Колись мені припишуть якісь дивоглядії за те, що моя недолуга ще мова, яка тільки-но розлучилась зі своїм ганебним байстрюком — язичієм, не вміщує того, що я бачив, здобув самоосвітою, що знав, що хотів би переселити в мій край перлами вічності, бо такий темний, що нема темнішої ночі між зорями. Не орел винен, не сокіл, що, мов знамення чужої волі, над нами пролітає, віщує смерть. Ти збагнув, чого я не з'єдпаю? Того, що я пізнав, я не поєднаю з нашою співучою і тужливою мовою, яка знає тільки сльози. Я метаюся від Гете до Лейбніца, від Гюго до Фейєрбаха, від Шекспіра до містики. Як ми багато втратили, що не маємо здорової в й великої мови. Нема ні свого, ні чужого.

Учора я бачив на царині гулящу гуцулку. Біг за нею її чоловік з немовлям на руках і кричав: «Вернись! Куди ти? Дитина ж!» А вона кудись мандрувала на лісозруби до парубків. Дитя попискувало, він сів на пеньку і заплакав. Шельма ця вернулась, вирвала дитину з його обіймів і пішла, куди її чорний слід повів. Отвк і я з дитятком свого дару: кудись понесуть його шельми Дідицькі, в воно не вміє говорити, хоч людиною родилося.

У дзеркалі тім великім —
Хто може читати!

І бвчу свою долю, друже, наперед. Ніхто!.. А може? А може, ніхто по-розумному не розцінить і не розв'яже мене поміж мною і людьми? Як тих людей мало! А може, хтось таки пізнає мене з духом непокори і справедливості?

Я стомив тебе. Пиши бодай зрідка. Твій Федькович».

[32] Ми створені для того, щоб мислити *(фр.)*.

Приїхав Нарівняк, і Федькович підняв листа до свічки (був уже вечір).

— Це я писав до тебе...

Нарівняк за правом вістового і слуги, за правом людини, яка давно помітила дитинну вдачу вищого за станом і «вельми перспективного» Федьковича-Гординського «по службі і по маєтностях», визонив з-під свічки недогарки. І чемно запхнув до тайстри, осміхаючись.

— Можна мені на пам'ять?

Федькович недбало махнув рукою. Одразу ж відчув, що поводиться гидко: як вищий.

— Підемо в гори завтра чи сьогодні? А може, підемо кудись у гості?

Нарівняк знизав плечима, бо він приїхав погостювати, куди ще йти? Хто тут, цей незрозумілий чоловік, який солдатам був батьком?

По-дядьківськи, по-війківськи Нарівняк розв'язав тайстру, виклав якісь, для дороги, буханчики, поставив гранчасту пляшчину.

— Як у тебе справи, Семене? — Федьковича знемагали біль і втома: боліли груди, і він цілу ніч не спав. (Та він не спав уже багато, багато ночей, відколи вернувся).

— Чогось невесело, милий паночку.

— Як жінка, маєш надію на сина чи вже народив?

— Донечка є... Покинула мене жінка через родичів. Лишила з дитини мішок недопрвнок і недоходжені чобітки. Ви ж знаєте, що мала хлопця. Нібн чекала мене, він оженився, а тепер і я, і його бідолашна зраджені. Лишилв мені мішок недопраночок, з яких дитина виросла. А скільки вкрала, не хочу говорити. Нехай стільки має. Я її знав ще маленькою, родичів мало пам'ятав, а в них родинне слабоумство. Вони з тридцяти років втрачають пам'ять і витворяють таке, що і на воловій шкурі не опишеш. А ще якась цукрова недуга, росте дика кість... Та армія перекосила мені життя, і нема що кому казати, бо хто нині вміє визнати, що твоя правда?

— Так завжди було, дорогий приятелю.

— А звідки взялося десять заповідей божих?

— З несправедливого життя людського.

— Так?!.

— Авжеж, голубе милий.

— Такий туск на серці, що думаю: поїду до свого поручика Федьковича, хоч виплачуся йому на плечі, як бувало в солдатах, коли доконувала туга за рідною стороною. Думаю: поплачу, а тоді поспіваємо десь між неделями, так і великодні проминуть, однаково не виїдеш з плугом, та й взагалі — яка робота в свята? Зчинять в селі, що обусурманився в рекрутах, безбожником став, проливаючи чужу кров. Прошу подільських гостинців, пане поручику. Сестра пекла. І сало домашнє, свіже, сам вудив.

Федькович приніс із комірки келихи і накрив у кутку столик — за робочим столом він не дозволяв собі чаркуватись.

— Знаєш, що я попрошу тебе? — звернувся до Нарівняка. — Більше не називай мене поручиком. Клич просто Юром.

— Ой ні! — зніяковів колишній вістовий. — Ні, таточку рідний, дорогенький, я так не посмію.

— То клич таточком, тільки забудьмо ту прокляту службу.

Мляво-важкий, сутулий, плитконосий, Нарівняк, незважаючи на велетенський зріст, здавався горбатим. Підсунувши до столика ослін, зачовгав по світлиці.

— Добре, таточку. Вас і в армії поза очі називали татом.

— Досить про армію,— Федькович, ніби гіпнотизуючи Нарівняка, якусь мить пильно дивився йому у вічі. — Я ніколи не був на великій Україні. Вчора мені приснився широкий степовий розліг, я пішов між травами в пояс, і відкрився аж до обрію синій Дніпро. Якісь жінки споряджали човни, наспівними голосами говорили про своє незрадне борсання в злидоті, чогось тайкома позирали на мене, як на шпигуна, а поодаль групами стояли запорожці, біля них зброя в переметах, і мені набивалася

гадка, що вони мертві, застигли, порубані татарами, на вічному березі Дніпра, як статуї...

Нарівняк сидів на ослоні проти вікна, увібрав голову в плечі, ніби Федькович відкривав перед ним якийсь останній рай перед пеклом. Поет із жалем глянув на нього, наче й він став мертвою скульптурою.

— Кажіть, кажіть,— раптом похопився Нарівняк. — Боже, як ми любили вас слухати!

— А ти знову своєї...

— Але ж ви цим прихилили до себе не лиш мене. Де тепер ті хлопці?..

— Десь гинуть в полі ні за що, ні про що. За цапову душу і престол.

— А пригадуєте наш похід в Семигород? Як ви передали мені коня, коли я натер ногу?

— Давай краще вип'ємо, Семене. Ми не одну пару підметок стоптали в тих походах...

— А як посік наших хлопців отой Гарі... бальді!

— Він воював за правду, а ми йшли як завойовники. Пий, дорогий приятелю, бо говорила небіжка до самої смерті. Тобі з дороги треба виспатись, вже ніч надворі... Гарібальді воював справедливо. А нас послав убивати кам'яний сатрап.

— Як ми тоді тужили за домом...

— За рідною землею і в небі скучно. Пий.

«Він зовсім здитинів».

— За ваше здоров'ячко, дорогий наш тату!

Вразливий Федькович порвався було встати, та схаменувся, цокнувся з колишнім вістовим, бо зрозумів, що спогадів про службу в армії не минути, випив і наклав сала на окраєць. «Оце навчив! Тепер він кликатиме мене «наш тату», і я не позбудуся з-перед очей тих хлопців, що загинули в Італії. Правду кажуть, що не вжалієш батька в наймах».

Але Нарівняк, як диване й недорікувате уособлення народу, вніс до хати дух тужливої мудрості і терплячої скарги народу, чого не відчув Федькович на вечірці з земляками. Ті, вони ніяково брали з тарілок колишньої попаді і не знали, на яку ступити з паном офіцером Гординським. Він так хотів, щоб вони розкулися, заспівали, сипонули сріблом-злотом своїх гуцульських «прихимерок», а вони поїли, випили, вдячно розпрощалися і пішли, лишивши йому на пам'ять спогад про Губріха і Августака. От повернення! Вранці — води, а ввечері — пити. Обновити хреста — на попові ряса. В середу пестила, а кобилу вкрала...

Він відчув, що п'яніє. А Нарівняк вже похилився на руку головою. Десь треба було покласти чоловіка. Він доволік його до ослонів за «трибуналом» — своїм робочим столом — і вкрив кожухом. «Тепер куди? На конюшню чи воловню? Якогось чортового зілля привіз, мабуть, ще прапрадід закопав під вишнею. П'янкий трунок. Піду на свій місток над Путилівкою».

Нічка темна гори вкрила...

Та вже зсріблювалися, затягувалися шпилі Горганів. Сонце мовби шукало опори на землі, висвічуючи верховини. Шумів ліс. Здавалося, квилять десь струни і ослаблим голосом промовляє сліпий кобзар на Говерлі. Федькович розвів багаття і, мружачи від диму очі, протягло зітхнув. Довкола таки було життя. Довкола кипів його незгаслий вулкан. Десь Емілія дотанцьовувала партію з пристаркуватим румунським королем. Десь Юлія Дияконович дохрипувала сон і питала вві сні:

«Де мій коханчик Юр?»

«Там»,— відповідали гори.

«Утік?»

«Так».

«Побоявся Ганицького?»

«Так».

«Попівське стерво, як і я».

«Сердешні,— гомоніли смереки. — Від долі не втечеш. Вашу долю

виписали розпеченим залізом. У своїй одвічній сліпоті ви її не вмієте прочитати».

«А ти гарненька»,— хтось торкнувся Юлиного підборіддя. — «Крилатий?» — «Роздягайся, чому ти спиш зодягнена?»

І кого не візьми, у всіх паніка перед необхідністю зробити зусилля.

«Мене ніби вилупцювали,— каже Емілія,— і тепер мені хочеться до мами».

Ласа до випивок і бенкетів, удова Марошані любила свою доню любов'ю паразитки. Вона ладна була постелити її підстілкою під першого-ліпшого мужика за чарку вина і поцілунок у руку, тоді приставляла напівглухе вухо до стіни, за якою продала Емілію, і наслухала, чи скрипить ліжко. І відпускала хтиво губи, очі бралися поволокою, а на змертвілому, жовтому, як у мерця, обличчі, виступала роса. Холодна роса, як розталий сніг. Мозок удови Марошані працював тільки в одному напрямку: усе збудовано і будується на чорній ненависті, на чорній невдячності і на чорних заздрощах. Ця її Емілія — що цуценя. Коли забрати в людини людську гідність, можна посилати її на вбивство і на ешафот. Але пані Марошанка не прищеплювала доньці почуття гідності. У її свідомості чінко вкарбувалися два принципи, про які вона й собі не сміла признатися: матріархат і матюк. Ото як п'яному здається, що всі з ним на хрестинах кумували, так і їй виглядало: що всі поспіль полова. Хто такий Нойбауер? Хлопець з «веселих танців». Людина пози. Хто такий Федькович? Хлопець, який банує за устаткованим притулком, який бунтує проти власної слабості. Хто такий Кобилянський? Лицар п'ятнадцятирічних дівчаток. Але з усіх них можна щось витягти, виволокти; купити, продати, приголомшити, прибити, примусити продатися, загнати в тупик, зробити з них мумії. А це цікаво, і це можна було скуштувати завдяки Емілії, до якої всі липли, якою всі захоплювалися, в яку всі закохувалися. Der Wunsch ist des Gedankens Vater. Бажання — батько помислу. Вони всі бажали. І в змові мовчання вона торгувала Емілією, як хотіла. Ніхто їй не міг дорікнути, а якщо вона й сперечалася коли-небудь «за козячу вовну», то лиш для ока. Вона берегла свої нерви, щоб нажитися при доньці краще, ніж могла при покійному Марошані. На її звсіднників дуже швидко нападала погибиця. Сьогодні «Миру-злагоди!», а завтра «Пан біг щедрий!». Вони носили не голови, а протези. Їй було весело в їхній компанії, і вона до божевілля раділа, коли вони ламали протези біля Емілії. А дівка вміла дорого віддатися і стати розгніваним божеством, коли обіцяли копійку. Від вітру сім'я не народжувалося, вдова Марошані допевнилася, що донька не дурна в таких справах, то нехай стане тлінню все суще. За чорною брамою пустеля. Холод. Небуття. Рай треба шукати на землі. І вона запрягала в підлість усю четверню, піднімала відьомський батіг і смакувала доньчину кров, як вампір.

Щось схоже, але нижчого штибу Федькович побачив у Сторонеччині: вдова Дикопович і її Юлія. «У нього такі крила, як і в мене»,— сказала попадя про вчителя Крилатого. І майже підштовхнула Юлію в його обійми, мовлячи, на всіх святих нема дарів, а цьому, випещеному, з наших, попівських заблуд, приділи трохи тепла. Він і в армії чував, як матері торгують доньками, як продають сестри сестер, а тоді виганяють світ за очі. Мабуть, таке трапилося і з Семеном. Ще нижчого штибу...

Вібрував місток над Путилівкою. Його ровесник.

— Іди до злидня, чого ти тремтиш? Хочеш — я прочитаю тобі вірша, спишеш на мої дивації?

> Розсиптеся, думи юні,
> Як тії татари.
> Вдарте дзвоном, мої струни,
> Від хмари до хмари...

Вже зовсім посріблілн диковерхи в снігах. «Спинився перед незбагненним і неминучим!» Шуміла, видзвонювала Путилівка на порогах як дзвінок безнадії і зневіри. В плямистій облямівці піни річка бездумно

бігла до своїх родичів, вищих за станом. «Моя чиста і цнотлива! Куди в брудні води мчиш? Ось зайнявся день, ми з тобою відречені від світу, постій, утихомирся, помовкни, куди біжиш? О ні, молитва — слаба втіха. Ти не зупинишся. То мчи, не думаючи».

Вона бігла й бігла, спохабленна окутими берегів. Стриміли, нависали над нею скелі, похрускував, відтаючи, граніт, падали: якась потеруха зіржавленого каменю, уламки пліття, плити, цілі громади-гребені, в сонце встало, як місяць серпневої ночі: повисло над верхами з якимсь гарячковим блиском в очах.

«Яке нікчемне щастя — життя! Спробуй-но все це описати, коли взявся за перо. Ану спробуй!»

Чого ти плачеш, дівчино єдина...
Ні!
Хвиля ревла, хвиля заніміла,
Місяць утік поза хмару,
І зорі зомліли...
Ні!
І все, ох батьку милий,
Все до мене промовляє.

Оце і є моє щастя, мій рай перед пеклом. Нічого не мовив, а на полі ячмінь. Треба працювати, Юре.

А я так мало, небагато
Благав у бога...
Треба працювати, Юре!

Семен Нарівняк, мабуть, до скону лишиться вістовим поручника Федьковича. Ось він вийшов на уздвір'я. Світилися верхи. Чи манити цього селюка-подолянина подивитись, як світяться верхогоря? Не треба. Що він утямить? Його покинула дружина — і він про це думкує, спадкує, низько клаияється. Тут інше життя, Семене. Це не те: «В штики!» І я вас, невмілих, сліпо шаблею одрубував від якихось «чужих», щоб ваші голови не стелилися покотом на чужій землі-землиці. Ви ж, вічні слуги й селюки, не вміли воювати. А я не хотів.

З бога беру, богові даю...

Він зійшов з містка-ровесника і шкодував, що не взяв з собою ні папірця, ні олівця...

Дякую за зраду, дякую за все,
За стрічене літечко ще й зиму...

А як ти спочиваєш, наш вінчаний батьку?... І буде плата, і будуть платить, не пеклом, а кров'ю... Нас карали, катували, і ми будем бити...

Той дивний хміль покинув його аж перед осідком (брамою вмирань). Мама гортала сторінки молитовника, мовби шукала в ньому загублений слід будьякого чужого життя. Він вирішив не турбувати її, бо той урок, який вона дістала, відчувався ив відстанях. Ганяцький просив його бути з матір'ю ласкавішим. Тож ніс він цю ластівку ніжності до неї, як лелеки несуть ластівок, крізь моря і негоди. Дашкевичка вийшла сама. У крепоаій сукенці чорній, з чорною пов'язкою на голові — якась уже з іншого світу. Він подумав: «Кому потрібна, боже, ще одна зайва смерть?»

— Осипе, схаменись!

— Що мамо?

— Дай умерти спокійно. Що в тебе за гості?

— Мій солдат. Може, я його вирошу лишитися в нас вести господарство, бо ваші, мамо, наймити, просто злодії.

— Я знаю. Я все знаю. Я налила б їм окропу в очі, бо вже й тебе беруть за дурного, ніби тут чужа нива і позичений серп.

— Я теж знаю, що кий, що паляниця. Але це ваші слуги, ваші наймити, мамо.

— Здався дід на обід, а ввечері голодний ліг. Сину, я вже вмираю. Ти ще довго будеш дитиною?

— Видно, вже довіку. Нема в мене опори, мамо.

— Посвяти мені пісню і назви «Опора». Я ж тебе тримаю на плечі донині. Ти що... не відчуваа цього, синочку?

— Мамо!

— Облиш. Бо щось збрешеш, тоді й зовсім затвердіє для тебе серце.

— Ви мене народили, мамо, таким.

— То як з'їв калач — берись до хліба.

— Держіть собі свій хліб.

— Напиши мені пісеньку «Опора». — Вона заплакала, і він боявся її пригорнути чи втішити. Її вже освітило полум'я свічок. Це полум'я відбивалося в її холодних, зісклілих очах і молило про спасіння душі. — Напиши, синочку.

— Усім буде кара, мамо, усім нагорода, криваві потоки не пусто ринуть... Ось початок вашої «Опори».

— Дуже сумно.

— На правду ще не збна кайдани ні лях, ні гордий цар-тиран...

— Пісню. Мені пісеньку заспівай, синочку,— захиталася з боку в бік Дашкевичка, ніби щось хотіла видобути зі своїх далеких днів, та вже не було ні сили, ні бажання.

Він пішов по кобзу, вилаявся на сонного Наріняка, та чарочку все-таки перехилив для настрою. Дашкевичка стояла в сінях, притулившись чолом до одвірка. Він поставив кобзу в куток, заніс маму до кімнати, легко уклав на лежанку і вкрив ноги рядном. Вернувшись до сіней, узяв кобзу, та чогось передумав і пішов по скрипку.

— Я вам поспіваю, мамо.

Де ти, синку, ходиш, що ти, синку, робиш?
Довкола лиш скарги, що шкоду ти робиш.
Та й буду ходити, та й буду робити,
Було мене, мамко, у сім рік женити...

— Але це чужі слова, синку. Що тут твоє, крім голосу і скрипки?

— Матусечко, послухайте.

Ой якби я знала свою пригодочку,
Тебе оженила б ще у пеленточку.

Дашкевичка кволо заламала руки, мовби ховала капітал. Кладовище десятьох діток, а цей удався, бо живучий. — Покинь мене,— затремтіла її рука в повітрі. — Іди! Я хочу помолитися... За тебе і за все...

Він допоміг їй влягтися.

Мати вмирала. і просила співати.

Що там в полі за димове,
Косять сіно Романове,
За Романом турчин ходить,
Його сестру й маму торжить.
Ой Романе, Романочку,
Продай сестру Єленочку
За коники вороні,
За сідельця золоті.
Пішов Роман додомочку,
Схилив на стіл головочку...

Видумка, продиктована неврівноваженою душею поета,— напише один з дослідників життя Федьковича. Нащадки й тебе не згадають, хоч досяг старості розуму в фальшивій фрейдівській порядності. De wizu. Як очевидець, говорив документовано під не зогнилого ще Габсбурга і на точку істини продав смисл, переполохано втікаючи з місця на місце. Шукав нетям для реабілітації. Поклоніться, є в Звліцикых могилв.

А поруч є інша могила і напис: «От Волги до Карпат прошел наш совместный путь. Спи спокойно, дорогая кисенька, твой мышонок».

Такі наші роковані дороги. За все треба розплачуватись: за свою рвдість і чуже зло. Якщо купили за гріш скупця, не думайте, що перемога.

Путнілівка шурхотіла об береги ламаною кригою, і той шурхіт здіймався виярками до високих смерек, а там розсипався тихим передзвоном. Над горою висів жовтавий місяць.

«Нарівняк не втримається в цій пустелі,— подумав Федькович. — Та й Емілія тут не прогостювала б більше тижня. Саме прогостювала, бо вона тільки й думала про забави та вишукане товариство».

Йому згадалося, яка вона була чарівна тоді, десятого листопада, на вечорі Шіллера! Як чудово співала. Він запідозрив, що вона так старається для Ернста Нойбауера. А той був величний, як бог. Відкривши вечір, він на мить замислився і, мовби вирішивши, що доповідачі нічого путнього не скажуть, доброї півтори години промовляв сам.

Мій народ, сказав він, дав світові Баха, Генделя і Бетховена. Дав Лессінга, Гердера, Клопштока, Гете, Гельдерліна, Вінкельмана і Шіллера. Дав Канта, Фіхте, Гегеля... Шіллер — із плеяди геніїв. Ці люди народилися в порожнечі. Не було самосвідомості в німців, не було чіткого зв'язку з реальним світом, тривало державне безсилля, панували обмеженість, тупий раціоналізм, реакційно-демагогічний консерватизм, освіченим людям не вистачало демократичної гідності. У цей безповітряний простір люди, яких я назвав, змушені були імпортувати ідеї з інших країн, просвітлювати громадськість античним духом істини, духом краси і добра, помножуючи його на мудрість доби Відродження, вселяти сучасникам настрої національного об'єднання і реформацій, потребу штурмувати Бастилії. Їх переслідували, дехто з них став лицарем внутрішнього визволення, а великий Гете, який закликав: «Людина завжди мусить прагнути перерости саму себе і свою добу»,— залишився до цього часу незбагненним фантазером. Згадайте Лессінга. Коли помер його син, він похилив голову і промовив: «Хіба це не доказ його розуму, що треба було його тягнути у цей світ залізними обценьками?» Ці дні ще не проминули для мого народу. Гете, володар універсального духу і розуму, поет і вчений-язичник, який ішов від усвідомлення до знання і дві душі відкрив у кожному з нас,— чи не він, зрештою, вибрав для себе романтичну втечу в своє внутрішнє «я»? І дозволив прогнати Клейста за новаторство в театрі?.. Цей колосальний громадянин світу почав сповідувати відчай од німецької рутини, не підтримав групу «бурі і натиску». Ворог плиткої гармонії, а прихильник боротьби за гармонійну свободу в її діалектичному устремлінні, він тихо скаржився на письмі: «Я віддаюся життю лиш для того, щоб по-людськи страждати, плакати, насолоджуватися і радіти...» — бо в рух, мовляв, зневірився, нам потрібні Кромвелі, Робесп'єри і Марати, а тут немв навіть Байронового Каїна. Та знову ж таки не допоміг ославленому демократові Фіхте цей впливовий веймарський міністр. Назвіть мені хоча б один врятований квіт з нашого життя!.. Із зали хтось гукнув, що є такий квіт. Нойбауер попросив назвати. «Кантів заклик «Довічного миру»,— відповів той же голос. — Його почули всі народи світу». Нойбауер посвітлів і закрив долонями очі, мовби боячися, що заплаче. Так, провадив він далі. Так, друже. Від цього заклику схаменулися навіть обдурені брехуни з бюуврів. Але інтермедія деспотії і перевтілень у самих німцях не припинилася. Далі свистять капральські палиці і шпіцрутени, в зміїні клубки сплітаються відьми, ніхто з моїх одноплемінців не підтримав той набат часу, все потопає в летаргії і тевтономанії, дарма що запрацювала перша залізниця між Нюрнбергом і Фюртом... І тільки Шіллер не кинув собі землі на домовину.

Шіллер був єдиною людиною, яку не стомили німецькі традиції насильства, обманів і демагогії. Мені написали, що до вінця наших жандармських дивовиж рветься якийсь Бісмарк. Кажуть, що це не барон фон Штейн, отже, барикади не з'являться. Тим часом про народження нових Шіллерів не повідомляють. А ви знаєте, що ніщо так не послаблює

сили, як бездіяльність, і ніщо так не доруйновує людські сили, як безплідність. Тепер розсудіть: наша прахристиянська справедливість умерла на пласі. Ніхто не закликає: in tirannos![33] — то й гільйотини не треба. Довкола прислухаються до тупоту кирасирських чобіт і допевнюються, що це не Наполеон веде на нас завойовників, що це наші звитяжні захисники, отже, дозволено солодко подрімати, щоб, уставши, набити шніцлями шлунки. Бути солдатом, платити податі, тримати язик за зубами — ось пароль нашого брата: ми продукт крові і землі, усе наше і не наше стане нашим. Створимо собі які-небудь товариства одного дня та й будемо попивати свіже пиво, за нас думають, про нас піклуються. Фіхте вимагав для всіх людей і народів справжнього царства права? Нісенітниця! Гегель придумав якусь логіку протиріч як передумову розвитку природи і людського суспільства... Теж якась фантастика. А Шіллера ми витлумачимо, як нам заманеться. Тільки ж ні і ще раз ні! Хто такий Шіллер для нас, німців, і для інших народів? Шіллер!..

«Боже! — зітхнув Федькович. — Навіщо ти так вчинив, що я все втратив? Тепер я не маю не тільки кого послухати, в й кому що мовити. З Наврівняком — лиш випити чарку, позгадувати рекрутчину і заспівати щось до сліз тужливе. Чому я караюся весь вік без провини? Нойбауер хоч має через що страждати. Він збунтував провінцію глухонімих і попівський мотлох. А я мучуся задарма».

Він з гіркотою думав, що взявся за багато справ, але нічого не довершив. Лессінг відкрив для німців Шекспіра. Він, Федькович, хотів було перекласти твори великого драматурга для свого народу, та прокляте, недолуге язичіє тільки спотворює ті шедеври. Знову писати німецькою? Шіллер писав про німців, переносячи місце дії в інші країни й інші часи. А йому писати про свій народ, переносячи дію в німецькі краї? Німці мають великих німців, і правду казав Кобилянський, що він їм не стане рівнею. Як недавній вбивця, мобілізований троном до походів на чужі народи, він так само, як Шіллер, навіть з більшим почуттям, бо від каяття та усвідомлення свого рабського становища міг би закликати: «Обніміться, мільйони! Злийтесь в радості одній!» Ні, його голос не зазвучить з «Дев'ятої симфонії», і нема притулку його мирній душі, нема волі його думкам, навіть у мріях немає для нього свободи. Не даровано тобі долею піднятися над собою ні на вершечок. Ти ніхто, Федьковичу! Ніхто!

...Хотілось би перекласти й «Пісню про дзвін», й «Орлеанську діву», і «Вільгельма Телля». О вибач, Шіллер, я німий. Вибачте, смереки, ви розмовляєте людською мовою, а я людської не чув і не знаю. Обидва полюси моїх прагнень під вічною кригою. Світ не стає мрією, а мрія — світом, дорогий Новаліс[34]. Я лиш у смерті відчуваю оновлення, та, мабуть, в іншому світі теж залишуся ніким. Від друзів мене відірвали силоміць, в одиноким борцем не стану ні тут, ні там, як не став ним Клейст[35]. Твій тріумф закінчився в ту мить, коли ти був зачатий в утробі матері. Ти вмер, як усі її діти.

На жаль, Федькович зовсім не знав Генріха Гейне. Ернст Нойбауер, можливо, з якихось принципових чи власних мотивів не познайомив його з творами видатного поета. Жаль, що не читав Федькович зимової казки Гейне «Німеччина»:

> І, лиш на кордон приїхав я —
> Забилося серце щосили
> В грудях моїх, і можливо також,
> Що й очі сльозу зронили.
>
> А що вже німецьку мову почув,
> Відчув себе чудно знов я.

---

[33] На тиранів! *(лат.)*.

[34] Німецький поет і філософ, представник раннього романтизму. Справжнє прізвище — Фрідріх фон Гарденберг. За філософськими поглядами об'єктивний ідеаліст. Звеличував поезію як найглибшу, первісну силу життя.

[35] Німецький письменник, твори якого позначені трагічним світосприйманням

І це не інакше, як серце моє
З приємністю вмилось кров'ю.
Малу арфістку я чув — вона
Співала з теплим поривом
І досить фальшиво,— але мене
Своїм зворушила співом.
Співала вона про кохання й сум,
Про зречення й спіткання
Вгорі, у кращих світах, де всі
Зникають людські страждання.
Співала вона про долину плачу,
Де щастя шукати годі,
Про світ, де плаває душа
У вічній насолоді.
Відречення пісню співала вона,
Стару колисанку неба.
Співають вони, коли плаче народ
І дурня приспати треба...
Та кращу пісню, пісню нову,
О, друзі, складу я вам нині:
Ми хочемо тут, на землі, створить
Небесного царства твердині [14].

Не знав він ще, на жаль, і Шевченкового:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Він топився у каламутних потоках меланхолії: сильний — і майже немічний, збагачений досвідом та знаннями — й пригнічено-отупілий, багатий поверненою вітчизною — і до краю самотній, безрідний, безрадний, як немовля.

Закінчення в наступному номері

[14] Переклад Леоніда Первомайського.

М. Кумановський. З циклу «Білий час»

ВІДДАЛИ БАТЬКА В ПРИЙМИ

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

КОМЕДІЯ НА ДВІ ДІЇ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ КЛИМЕНКО.
ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА — його дружина.
МИКОЛА — його син.
ОЛЬГА — його дружина.
ЖАННА — їхня дочка.
ЖОРА — їхній зять.
АНТОНІНА — дочка Платона Мефодійовича.
АНЯ — її донька.
ЧУХНО (ЧУХНИХА) МЕЛАНІЯ ЛУКІВНА.
ПЛЕСКАЧ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ.
БРУС ВАСИЛЬ ГАВРИЛОВИЧ.
ЛЮДМИЛА ОЛЕКСІЇВНА.

ДІЯ ПЕРША

Картина перша

Садиба Платона Мефодійовича. Гарна сільська хата. Під вербою великий стіл і дві лави. Плетений тин, ворота, хвіртка. В садку вулики. Ранок. З садка в хату проходить Ольга з повною дійницею молока, тільки-но подоїла корову. З хати в садок іде Платон Мефодійович. Звідти повертається з плащем і батогом. Плаща кладе на стіл, підходить до хати, стукає пужалном у шибку.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Ольго! Ольго! Ольго!

Відчиняється вікно.

ОЛЬГА *(у вікні, люто).* Чого грюкаєте?! Чого репетуєте на все село?!

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Куди ти поділа мої чоботи?

ОЛЬГА *(передражнює).* Куди поділа? Куди поділа? А хто вчора приншвендяв у хату? *(Зникає, невдовзі з'являється, викидає у вікно один чобіт, другий).* Ось візьміть! Ось полюбуйтеся! На кожному пуд багнюки!

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ *(узяв чобіт).* Не видумуй. Чоботи чисті.

ОЛЬГА. Поцілуйте їх у підметки, якщо вони, по-вашому, такі чисті! А я ось піду сміття вимітати. Ви тільки те й робите, що тягнете сміття в хату. Не встигаю прибирати!

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. А хто тебе просить? Я сто разів казав: нічого не чіпай на моїй половині.

ОЛЬГА *(істерично).* Ні, годі! Урвався мій терпець! *(Зникає. Невдовзі із вікна вилітають всілякі речі: хомут, коробка з-під телевізора, репродуктор, молоток).* Ось ваші речі! Ось ваш інструмент! Завоняли всю хату! Засмітили! Совісті у вас немає! Ви гроші загрібаєте за ремонти, а я повинна отруєним повітрям дихати? Не буде більше цього! Не буде! Я все ваше повикидаю! І спалю!

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Ольго! Ольго, позбирай речі і поклади на місце!

ОЛЬГА. Ага! Побігла збирати! Держіть мене, бо перечеплюся і впаду! *(Зникає).*

Входить Чухниха.

ЧУХНИХА. Куме, чого це ти все своє добро у двір повикидав? Хату зібрався підпалювати, чи що?

Із вікна й далі вилітають різні речі.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ *(цвьохкає батогом, кричить).* Ольго, вгомонися! Ольго! Ольго! Ольго!

ЧУХНИХА *(затуляє вухи).* Та годі тобі цвьохкати! У вухах лящить...

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Ну, почекай же! *(Біжить у хату).*

В хаті чути цвьохкання батога. Ольга вибігає з хати.

ОЛЬГА *(галасує).* Рятуйте! Рятуйте! Рятуйте! *(Зникає в садку).*

З хати виходить Платон Мефодійович.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Я тебе викидаю! Я тебе викидаю!

ЧУХНИХА. Ти що, куме, батожив її?

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Дожени та спитай. *(Збирає речі, вкидає у вікно).* І шкода, що оце сьогодні мені випало череду пасти, а то я її не так би вчив! Бач, яке стерво! Влізло в мою хату, і мене ж виганяє! *(Погрожує в бік садка).* Я тебе вижену! Я тебе вижену!

З хати вибігає в самій сорочечці Аня.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ *(нагинається до Ані, ласкаво).* Анютко, куди ти?

АНЯ *(охоплює Платона Мефодійовича ручками за шию, шепоче).* Дідусю, візьми мене... Візьми... Я пастиму з тобою...

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Роса холодна, а ти боса.

АНЯ. Я взую чобітки. Візьми, дідусю...

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. І хмариться, дощ, мабуть, буде.

АНЯ *(плаче).* Я боюся... Тітка мене битиме...

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ *(тяжко зітхає).* Ой, горе ти моє... Ну, біжи одягайся, доганяй мене, бо череда вже на вулиці. *(Виходить).*

Аня біжить у хату.

ЧУХНИХА. Ольго! Ольго, де ти там? Повертайся, батько вже погнав череду.

Входить Ольга, витираючи фартухом очі. Із хати, тримаючи одяг у руках, вибігає Аня.

ОЛЬГА *(люто).* Куди ти?! Куди?! Стій!

Аня на якусь мить перелякано зупиняється, чобіток випадає з рук.

Йди, стерво, сюди! Швидко!

Аня, не підібравши чобітка, тікає з двору.

(Біжить до хвіртки, кричить). Анько, чортяко, вернись! *(Пауза. Свариться кулаком).* Прийдеш додому, я тобі дам! *(Повертається до Чухнихи).* Бачили, яке гадюченя?! Мало мені мороки із свекром, так я мушу виховувати байстря! *(Передражнює когось).* «Хуть двірником, аби в Києві»! Ну, й поїхала! Ну, й підмітає перукарню! Міняє кавалерів, як циган коней. В ресторанах з ними пиячить, а я повинна її дитину годувати й доглядати! Ну, скажіть оце: де правда на світі? За що маю таку кару? *(Голосить).* Ой, я нещасна... *(Падає на лаву, підхоплюється як ужалена).* А щоб той батіг гадюкою обернувся! А бодай він тебе на смерть ужалив!

ЧУХНИХА. І сісти не можеш?

ОЛЬГА *(визвіряється).* Повилазило вам, чи що?!

ЧУХНИХА. Іди до фельдшерки. Хай вона подивиться, довідку дасть. За це суд. А оскільки зараз гласність, то й тюрму можуть припаяти!

ОЛЬГА. Гласність! Може, мені зав'язати спідницю на голові та по всьому селу побігати, щоб усі бачили, як мене свекор голубив? Отаку гласність ви мені радите?

ЧУХНИХА. По селу не треба бігати. А до фелдшерки піди. Зі мною майже таке було. Прийняла я третього приймака. Тихий, ласкавий. Запарила я бражку, і він допався до неї, як віл до помий. Півмакітри за день вижлуктив. Я до нього з кулаками. А він — хвать рушницю. А я — з хати. А він як бабахне! Мене так пострілом підкинуло, що я головою сволока дістала. Гуля ось і досі на тім'ї стирчить. І щастя моє, що в патроні дробу не було. А пижом він все-таки вцілив оцюди *(показує на поперек).* Кілька днів ліву ногу тягла, як чужу. А оклигала, відразу викидала на вулицю все його майно! Бери, кажу, свою двостволку і шукай нестріляну! Після того, як прийде, бувало, якийсь свататися, питаю: має ружо чи не має.

ОЛЬГА *(ходить двором, голосить).* Ой, я нещасна. Ой, що мені робити. Ой, немає від нього мені життя.

ЧУХНИХА. А куди Микола дивиться? Чого не заступиться?

ОЛЬГА. Та хіба ви не знаєте, що він дурний?

ЧУХНИХА. Отакої! То чого ж ти за нього заміж виходила?

ОЛЬГА. Тоді він був розумний.

ЧУХНИХА. А пожив з тобою і здурів? Ольго, думай головою, а не тим місцем, на яке ото не можеш сісти. Гріх тобі ганити Миколу. Він мій хрещеник. Навіть піп сказав, коли в купіль його умочував: «Диви, яке розумне, вже дулі дає».

ОЛЬГА. Ага! Горобцям він дулі уміє давати! *(Голосить).* Ой, що мені робити...

ЧУХНИХА. А хочеш, я тобі рецепту дам? Хочеш?

ОЛЬГА. Дайте краще якогось зілля. Я вип'ю і помру.

ЧУХНИХА. І потрапиш у рай, а я — в тюрму. Ні, зозулько, я тобі не зілля дам, а пораду. І ось яку: треба оженити батька!

ОЛЬГА. Ага, порадили! Не вистачало мені ще свекрухи-мачухи! Я ледве рідної свекрухи здихалась!

ЧУХНИХА. Почекай ти! Послухай! Треба батька так оженити, щоб віддати його в прийми. Ось яка моя порада!

ОЛЬГА. А хто ж його візьме?

ЧУХНИХА. Як хто? Хіба мало жінок його віку, які беруть приймаків? Он Ганна Затолока днями прийняла інваліда війни. Без ноги, а бравий мужчина.

ОЛЬГА. Яка Затолока?

ЧУХНИХА. Та ота, що була за Юхимом сліпим.

ОЛЬГА. Господи! Отака стара — і приймака...

ЧУХНИХА. Яка вона стара? Вона на рік молодша від мене! Їй всього шістдесят сім. А Платонові тільки-но виповнилося шістдесят п'ять! І чого, ти думаєш, він ото лютує? А того, що кажуть: сивина в голову, а біс у ребро. І це я сама перевірила на трьох приймаках: сказано, як в око вліплено. *(Озирається, шепоче на вухо Ользі).* Він і до мене в напічне віконце стукав.

ОЛЬГА. Видумуйте!

ЧУХНИХА *(зітхає).* Та я не відчинила. Рідний кум, думаю, гріх. Та й приймак був на печі.

ОЛЬГА. Як?! Ви простили того, що пижом вас пристрелив?

ЧУХНИХА. Е-е, ні! Нового прийняла. Не п'є. Роботящий. Їсть, правда, багато. Вчора як допався до кавунів, так корова і теля не встигали за ним лушпиння підбирати. Не знаю, чи надовго вистачить у мене харчу його годувати.

ОЛЬГА. А де знайти таку, як Ганна Затолока, щоб узяла ветерана війни. Та ще отакого скаженого, як наш батько.

ЧУХНИХА. В мене є одна жінка. В Полтаві. І як ми з нею познайомилися. Отой приймак, що стріляв, був спочатку в неї. Мені ще поталанило. А в неї він так бабахнув, що памороки забив. Місяць у лікарні

валялась. У суд на нього подала. І я, дурепа, їздила з ним до неї просити, щоб простила його. Вблагали, забрала вона заяву з суду. А він — отака чоловіча невдячність! — мені ледь сідалішню нерву не перебив, мало калікою на все життя не зробив.

ОЛЬГА. А хто вона?

ЧУХНИХА. Генеральша!

ОЛЬГА. Генеральша?! Не буде діла, бо далеко куцому до зайця. Та ще як скажуть їй, що він мене батогом відшмагав... Ні, шукайте якусь простішу...

ЧУХНИХА. А дурна ти, Ольго. Їй-богу, дурна. Та просту він сюди візьме, а нам треба таку, щоб вона його до себе забрала. Нам треба таку, щоб тільки глянула на нього, а він уже й підгорнув хвоста, як отой цуцик у човні. А генеральша саме така. Прийшли ми з тим приймаком до неї, почали те та се. Щось їй не сподобалось з того, що приймак сказав. Вона як гепне *(показує)* кулаком по столу: «Мовчати!» Ми відхонилися *(показує)* і стоїмо, як солдати перед генералом. Отака сувора жінка!

ОЛЬГА. А чи візьме вона з села?

ЧУХНИХА. Якраз хоче взяти із села. У неї квартира хоч конем гасай. Дача двоповерхова. Робочі руки, каже, мені потрібні. А в містах усі оті ветеринари війни, каже, посипалися. І такого, каже, дебелого чоловіка шукаю, яким був мій генерал. Я бачила портрет генерала, то скажу тобі по секрету: Платон точнісінько такий вигляд має. Одягни на нього мундир, підкрути вуса і сміливо пускай арміями командувати.

ОЛЬГА. Ой, господи. Та невже ви правду кажете?

ЧУХНИХА *(хреститься)*. Ось тобі святий хрест, що не брешу. Давай живого гусака їй на гостинець. А мені гроші на квиток до Полтави і назад. Я сьогодні ж до неї поїду.

ОЛЬГА. Та я вас, тітонько, озолочу, якщо допоможете випхати його в прийми.

ЧУХНИХА. Витурю! Бо якщо Чухниха за щось візьметься, то ніяка сила її не зупинить.

ОЛЬГА. Почекайте ось, я вам подарую отой циганський платок, за який ви мені торік сто карбованців давали.

ЧУХНИХА. Ой, спасибі, зозулько.

ОЛЬГА *(йде в хату, повертається з платком)*. Ось він. *(Зопинає Чухниху)*. Підіть гляньте в шибку. Себе не впізнаєте: такі ви в цьому платку молоді та гарні.

ЧУХНИХА. Е-е, замолоду я була красуня. Хлопці чередою бігали за мною. *(Йде до вікна, дивиться в шибку, милується)*. Вбирає очі, як маків цвіт. *(Цілує Ольгу)*. Спасибі тобі, зозулько. Золоте в тебе серце. *(Розпинається, розстилає платок на столі, щоб згорнути його)*. Е-е, тут ось дірочки...

ОЛЬГА *(удавано здивовано)*. Де? Де?

ЧУХНИХА *(протикає пальцем платок)*. Та ось! Ось!

ОЛЬГА. Ах проклята міль! Уже й хімію трощить! От-от, мабуть, і дріт гризтиме. Ну, ви отак *(показує)* запинайтесь. Побитого і не буде видно. Або навіть переріжте по оцих дірочках: матимете два платки. *(Пауза)*. Та що я вас умовляю? Я ось сама переріжу! Одну половину вам віддам, а другу собі залишу.

ЧУХНИХА. Отакої! Подарувала платок, а тепер відбирає. Та де твоя совість? Ні, дарованому коню в зуби не дивляться. Беру такий, який дала. *(Згортає платок)*. Я в ньому і до генеральші поїду. *(Виходить)*.

Входить Ж а н н а з дитиною на руках.

ЖАННА *(плаче)*. Мамцю, рятуйте.

ОЛЬГА. Доцю, що сталося?

ЖАННА. Жора прогнав. Ступай, каже, до предків, і не повертайся без грошей.

ОЛЬГА. Та де я візьму йому десять тисяч?

ЖАННА. А хто на весіллі казав: купимо вам, діти, машину? Обіцяли?

ОЛЬГА. Я думала, дід помре, а його ніяк чорти не зашморгнуть. А гроші у нього в сундуку.

Із хати виходить. М и к о л а.

ОЛЬГА. Нарешті й ти прокинувся. Я вже думала, навіки заснув.

МИКОЛА. За тобою заснеш. А тебе знову Жора прогнав?

ЖАННА *(хлипає)*. Прогнав...

МИКОЛА. Чого?

ЖАННА. Черга на машину підійшла.

МИКОЛА. А в тюрму черга йому не підійшла?

ОЛЬГА. Він ще й глузує! Та хіба тобі повилазило, що через оту прокляту машину Жанна не має щасливого сімейного життя? Та якби вона хоч сама, в то з дитиною. Скільки їй, бідній, можна бігати від Жори до нас, від нас до Жори?

МИКОЛА. Хай не бігає. Я казав: виходь за Кривошапку, живи в селі. А їй, бачиш, полтавського раю захотілось. І що? Кривошапка уже й хату побудував, і машину купив.

ОЛЬГА. Не вибивай нам очі Кривошапкою! Він тут ні до чого! Винуватець усього твій батько!

МИКОЛА. То що батькові: вішатися, аби Жора машину купив? А чому йому інтелігентні батьки не куплять машину?

ОЛЬГА. Вони кооперативну квартиру купили.

МИКОЛА. Ото й лихо. Якби Жора сам заробив на квартиру, то він би не проганяв дружину з дитиною тільки через те, що в неї, бачите, немає грошей на машину.

ОЛЬГА. Але ми обіцяли.

МИКОЛА. Не ми, а ти! А я радив за Кривошапку...

ОЛЬГА *(істерично)*. Та відчепись ти зі своїм дурним Кривошапкою! *(Падає на лаву, підхоплюється)*. Ой-ой-ой! Щоб він повісився на тому батогові!

МИКОЛА. О! Вже й Кривошапка має вішатися, бо Жорі потрібна машина.

ОЛЬГА *(стогне)*. О-о-о...

ЖАННА. Мамцю, що з вами? Ви наче на колючки сіли?

ОЛЬГА. Та я, доцю, на колючках сиджу з того дня, як вийшла заміж за твого будякового батька! *(Обіймає Жанну, голосить)*. Ой, я нещасна...

ЖАННА *(голосить)*. Ой, ми нещасні...

До голосіння Ольги і Жанни додається плач дитини. Микола затуляє вуха, тікає з двору.

З а в і с а

Картина друга

Той самий двір. На столі дві корзини, в які А н т о н і н а вкладає яблука, моркву, інші продукти. На її волоссі (воно біле), обличчі стільки косметики, що важко визначити її справжній вигляд. З хати виходить П л а т о н М е ф о д і й о в и ч з банкою сала.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Візьми сало.

АНТОНІНА. А Ольга не лаятиме вас?

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Це мені кума Чухниха дала: телевізор їй ремонтував. Може, і картоплі візьмеш?

АНТОНІНА. Взяла б, та куди? Я не знаю, як і це довезу. Та мені тільки до Кременчука дістатися, а там на «ракету» — і в Києві. *(Оглядає речі)*. А може, справді відро картоплі взяти?

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Візьми, візьми. У вас же вона там з отим... як його... чорнобилем...

АНТОНІНА. Ой, не кажіть, у нас майже всі продукти з такою радіацією, що коли їси, то на зубах тріщить. І всіх нас, мабуть, рак з'їсть.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. То чого ти сидиш там? Повертайся додому. Люди зараз в селі, як бачиш, добре живуть.

АНТОНІНА. Е-е, тату, з мене вже колгоспниці не вийде. Я вже знаю, що таке темне, безкультурне сільське життя. І що таке світле, культурне міське життя. Там я посиджу сім годин у перукарні, помалюю манікюр — і все. Ніяких більше клопотів. Одна ото в мене біда: квартира. Та якби не отой проклятий Чорнобиль, то я жила б у новому будинку. А Чорнобиль відсунув мою чергу з сьомого місця на двадцять перше.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Ждала ти десять років, ждатимеш ще, мабуть, сім. Аня і школу до того часу тут закінчить. А після смерті матері мені з Анею дедалі важче. Ольга ненавидить малу.

АНТОНІНА. А кого Ольга любить? Вона і себе ненавидить.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Жанну вона любить. *(Прикладає руку до правого боку живота, стогне).* О-о-о...

АНТОНІНА. Чого ви, тату?

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Та з ночі щось отут болить.

АНТОНІНА. То, мабуть, стара ваша грижа. Радили вам зробити операцію, ви не погодились. І мучитесь усе життя.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Піду приляжу. *(Тримаючись за бік, повільно йде в хату).*

Входить з садка Ольга.

ОЛЬГА. Антоніно, по-доброму тобі кажу: забери своє байстря!

АНТОНІНА. Чого раптом? Аня не в тебе живе, а в батька.

ОЛЬГА. А батько в мене живе!

АНТОНІНА. Не батько в тебе живе, а ти в батька живеш. І якщо тобі тісно, то йди до своєї мамці. Влізла в нашу хату і командує.

ОЛЬГА. Це хата мого чоловіка, а отже, і моя.

АНТОНІНА. От коли твій чоловік Миколця збудує хату, тоді вона й буде твоєю. А це хата мого батька, отже, й моя.

ОЛЬГА. І Миколина.

АНТОНІНА. Миколина, а не твоя. Микола тебе завтра прожене, і квит.

ОЛЬГА *(кричить).* Микола мене прожене? Та я швидше його і старого звідси витурю! Ач, які розумні! Все тут їхнє, нічого тут мого немає! А моя Жанна не така онука, як твоя Аня? Хіба тут її частки немає?

З хати виходить Платон Мефодійович.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ *(зупиняється на порозі, тримаючись руками за живіт).* Чого телесуєтесь на все село? Підождіть ось трохи — помру, все ваше буде!

ОЛЬГА. Швидше ви мене в труну покладете, ніж самі помрете! *(Виходить).*

З вулиці вбігає Аня.

АНЯ. Мамочко, ти вже їдеш? Візьми мене з собою.

АНТОНІНА. Аню, я сказала тобі: візьму, але не зараз.

АНЯ. Візьми. Я люблю тебе. Візьми.

АНТОНІНА. А дідуся тобі не жалко лишати? Бач, він захворів. І якщо ота грижа його так звалить, що й з ліжка не зможе встати, то йому ніхто й води не подасть. Лежатиме він і тебе кликатиме: «Аню, подай водички. Аню, подай водички». А тебе немає...

АНЯ. Тоді я залишусь.

АНТОНІНА *(цілує Аню).* Яка ти в мене, заїнько, розумна і добра. Поживи тут з дідусем, пожини. А як тільки-но я одержу квартиру, відразу приїду і заберу тебе. А до автобусної зупинки, ходімо, проведеш мене. *(Підходить до Платона Мефодійовича, цілує його в щоку).* До побачення, тату. Не хворійте. *(Бере кошики, виходить. Аня дріботить за нею).*

Платон Мефодійович тяжко зітхає, повертається в хату. Входить Чухниха.

ЧУХНИХА. Ольго, де ти?

Виходить із садка Ольга.

Зустріла оце Антоніну. Потягла два кількапудових клунки. Стільки набрала всього, що ледве ноги волочить. Як вона все оте дотягне до Києва?

ОЛЬГА. Ото бачите, як мене грабують серед білого дня? І слова не можна сказати. Аби ви тільки чули, що вона верзла: все, каже, тут моє. Твого, мовляв, — тобто мого! — нічого тут немає. Бачили таке нахабство?! «Хуть двірником, аби в Києві!» Та й підмітає перукарню. Дитину придбала хтозна з ким. Привезла в пелюшках сюди, покинула. Дівчині вже десятий рік, а вона й не думає забирати. І заміж ми, мабуть, віддамо, а їй байдуже. Отакі радянські матері зараз пішли. Не дивно, що куди не глянь — скрізь покинуті діти. Нещасні дітки в приютах нудяться, а старих батьків скніють, а вони, повії нафарбовані-наманікюрені, в ресторанах гуляють. І ніяка перебудова їх не бере!

ЧУХНИХА. Покійниця кума, царство їй небесне, помираючи, казала мені: найбільший мій гріх, що я, мовляв, Тоню в Київ відпустила.

У двір заходить Аня.

Поїхала мати?

АНЯ *(потупивши очі, тихо)*. Поїхала.

ЧУХНИХА. Чого ж тебе не взяла?

Аня, не відповідаючи, йде в хату.

ОЛЬГА *(кричить)*. Чого тітці не відповідаєш?!

Аня мовчить.

Йди, стерво, сюди!

Аня підходить до Ольги, наче спутана.

(Ткнула пальцем Аню в груди так, що вона поточилася). Знову гудзика загубила?

АНЯ *(дістає з кишені гудзика, показує)*. Ні, ось він... Я пришию...

ОЛЬГА. А чого люба матуся твоя не пришила? Повилазило їй, що гудзика немає?

На порозі з'являється Платон Мефодійович.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Аню, йди сюди!

Аня біжить до Платона Мефодійовича, ховається за нього.

А ти, Ольго, ще раз отак присікаєшся до дитини — скуштуєш батога! *(Бере Аню за руку, йде в хату)*.

ОЛЬГА. Чули?! І отак завжди: тільки-но почну дитину на розум наставляти, він тут як тут! *(Хапає батіг, ламає на коліні пужално, жбурляє в садок)*. Ось тобі твій батіг!

Із садка виходить Микола. Ловить батіг.

МИКОЛА. Навіщо батіг зіпсувала?

ОЛЬГА. Та повісся ти на ньому! *(Виходить)*.

МИКОЛА. Батько знову батожив?

ЧУХНИХА. Тільки нахвалявся.

МИКОЛА. Наскочила коса на камінь. Знаєте, хрещена, ну немає й мені між ними життя. Справді, хоч бери батіг та вішайся на ньому. Ольго, де ти там? *(Виходить у садок)*.

Входить Ольга з кошиком, в якому сидить гусак.

ОЛЬГА. Ось вам, тітко, гусак. *(Дістає з-за пазухи пакетик)*. А оце вам гроші на квиток до Полтави і назад. Привозьте швидше генеральшу, хай вона його забирає. Якщо я його не здихаюсь, то з глузду з'їду. Бачите,

яка скажена стала? В мене там, мабуть, не нерви, а гниль одна. Я вже й сама бачу, що собою не володію.

Гусак несамовито гелгоче.

(Хапається за серце). Тьху! Отак налякав!

ЧУХНИХА. Оце він і в автобусі трубитиме?

ОЛЬГА. То зріжте та обпатрайте. Пух і пір'я матимете.

ЧУХНИХА. Ні, генеральша приймає тільки живу птицю. Повезла якось їй голу курку. Не взяла. Може, каже, вона здохла, а ти обпатрала і продаєш. *(Потягла носом).* Чую, в садку капає...

ОЛЬГА. Ну, й нюх у вас, тітко.

ЧУХНИХА. Неси тепленького первачку. Ми заллємо гусакові чарочку. Він сп'яніє і спатиме до самої Полтави.

ОЛЬГА. А не здохне від горілки?

ЧУХНИХА. Кого ти вчиш? Та я в Кременчук на базар тисячі п'яних гусаків перевозила!

Ольга йде в садок, повертається з кухлем, дає Чухнисі.

ОЛЬГА. Може, лійку принести?

ЧУХНИХА. Не великий пан, вип'є і без лійки. Ану ширше розчепір йому дзьоба, а я віллю.

Ольга розчепірює гусакові дзьоба, Чухниха заливає йому первака.

Готово! Ач, який п'янюга, як солодко очі заплющив. Ну, а це я доп'ю, не пропадати ж добру. *(Випиває, витріщивши очі і роззявивши рота, дивиться на Ольгу).* О... Оль... Ольго...

ОЛЬГА *(вибігла, повернулася з кухлем).* Нате води...

ЧУХНИХА *(випила води).* Чого ти в нього насипала? Чи не товчене скло?

ОЛЬГА. Жанна привезла чорного перцю, то я й заправила.

ЧУХНИХА *(роззявляє рота).* Ану подивись: чи не почорніло в роті?

ОЛЬГА. Та наче ні. А що, дуже пекуче?

ЧУХНИХА. Вогонь! Нащо вже я за все своє гірке життя всякої перекуштувала: і з тютюном, і з хріном, а такої не доводилося.

ОЛЬГА. Мабуть, багато всипала перцю. А розвести нічим, бо весь, що вигнала, заправила. О, гусак уже спить.

ЧУХНИХА. Отепер уже і я боюсь, щоб він не віддав богу душу від отакого чорного перцю. Ну, то я поїхала.

ОЛЬГА. Ні пуху ні пера!

ЧУХНИХА. Плюнь через праве плече.

Ольга плює, гусак несамовито гелгоче.

ОЛЬГА. Тю на тебе!

ЧУХНИХА. Це він уже п'яний варняка! Нічого, погелгоче і втихомириться. *(Бере кошика, виходить. Ольга її проводжає).*

Із садка виходить Микола. З хати вибігає А н я.

АНЯ. Дядьку Миколо, дідусь вас кличе. *(Біжить у хату).*

Микола йде в хату, невдовзі повертається. Од хвіртки йде Ольга.

МИКОЛА. Батькові погано. Живіт, каже, щось дуже болить. Піди, Ольго, поклич фельдшерку.

ОЛЬГА. Може, мені показати фельдшерці те місце, де в мене від батога шкура репнула?! Піти та показати, га?! Задерти спідницю та всьому селу показати, як свекор мене катує?! Показати, га?! Зараз же гласність!

МИКОЛА. Знову завелась. Сам покличу. *(Виходить).*

Ольга йде в садок. З хати виходить Ж а н н а. З вулиці вбігає Ж о р а.

ЖОРА. Жанно!

ЖАННА. Жора!

Обійми, палкі поцілунки

ЖОРА. Дають гроші?
ЖАННА. Ні!
ЖОРА. Сиди, поки не дадуть! *(Вибігає).*

Входить Ольга.

ОЛЬГА. Ти, Жанно, нібито з кимось балакала?
ЖАННА. Тобі вчулося. Ой, мамцю, що ж робити? Де взяти грошей? Черга на машину підійшла.
ОЛЬГА. Черга на машину підійшла, а дідова черга помирати, бачиш, не підходить. Хворіє, а богу душу не віддає.

Входять Микола і Людмила Олексіївна. Вона кивком голови здоровкається з Жанною і Ольгою, прямує в хату. Микола за нею. Несамовито гелгоче гусак, пролітаючи садком. Через двір з порожньою корзиною пробігає Чухниха.

ЧУХНИХА. Він у кукурудзу впав! Ловіть! Ловіть! Ловіть! *(Зникає в садку).*
ОЛЬГА. Стара роззява! *(Біжить за Чухнихою, зникає).*

В хаті чути плач дитини. Жанна йде в хату. З хати виходять Людмила Олексіївна і Микола.

ЛЮДМИЛА ОЛЕКСІЇВНА. Негайно везіть його в лікарню! Негайно!

Людмила Олексіївна і Микола виходять. Повертаються із садка Чухниха і Ольга. Чухниха тримає в одній руці корзину, в другій гусака.

ЧУХНИХА. Бачиш, клацає дзьобом, як скажений собака. Це від отого чорного перцю здурів! Ой, господи, як я його до генеральші довезу?
ОЛЬГА. Я думала, ви поїхали, а ви за гусаком по селу гасаєте.
ЧУХНИХА. Та я стояла вже на автобусній зупинці. Він спав. І раптом як загелгоче, як ґуне з корзини. Ой-ой, автобус уже рушив. Побіжу навперейми, може, шофер візьме. *(Вибігає).*
ОЛЬГА. Всі проти мене: навіть гусак! *(Голосить).* Ой, я нещасна...

Із хати вибігає Жанна.

ЖАННА *(радісно).* Мамцю, чого ви? Дід помер?

Чути несамовитий гелгіт гусака. Вулицею пробігає Чухниха, розмахуючи порожнім кошиком.

ЧУХНИХА. Ловіть його! Ловіть! *(Зникає).*
ОЛЬГА. Бачиш, Жанночко, що твій чорний перець наукоїв: і баба, і гусак здуріли.

Через двір у садок пролітає гусак, за ним біжить Чухниха.

ЧУХНИХА. У картоплю впав! Ловіть його! Ловіть!
ОЛЬГА. Ой, кара божа! Витовчуть вони мені всю городину! *(Біжить у садок, кричить).* Підождіть, я сама піймаю. Підождіть! *(Зникає).*

Чути несамовитий гелгіт гусака, гавкіт собаки. Голоси: «Ловіть! Хапайте». Гамір такий, що здається, все село ганяється за п'яним гусаком.
Завіса

Картина третя

Той самий двір. Із хати в садок, боязко озираючись, проходить Ольга. Вона несе сулію, сховавши її під фартухом. Чути гавкіт собаки. Невдовзі Ольга повертається в хату. З вулиці в двір проходить Микола.

МИКОЛА. Ольго! Ольго! Де ти в лихої години!
ОЛЬГА *(виглядає у вікно).* Чого телесуєшся?
МИКОЛА. Иди сюди!
ОЛЬГА. Відчепися! *(Зникає, зачинивши вікно).*

МИКОЛА *(кричить)*. Мене в сільраду викликали!

ОЛЬГА *(вибігає з хати)*. Якась падлюка пронюхала? Донесла? От люди! От іуди! І з такими хочуть у нас комунізм побудувати? І точно ж, точно знаю: накапав на нас той, хто сам жене! А бодай тому іуді в пеклі гаряче сало на язик капало!

МИКОЛА. Вистрелила заряд?

ОЛЬГА. Та хай ідуть. Хай шукають. Я вже брагу вилила, апарат закопала. Сулію у Рекса в будці сховала. Хай ткнуться туди: Рекс їх на шматки порозриває, а в будку не пустить.

МИКОЛА. Даремно старалася. Мене не за самогон викликали. Так що йди до Рекса і неси сюди сулію.

ОЛЬГА *(махає руками)*. Не дам! Ні краплі не дам! *(Біжить у хату)*.

МИКОЛА. Ну, скажена. *(Хапає батіг, що висить на вербі, цвьохкає)*. Та стій ти! Стій!

ОЛЬГА *(зупиняється як укопана. Постояла якусь мить, переборюючи шок, кинулась до Миколи, розмахуючи кулаками)*. А бодай тебе, дурня, блискавка в голову цвьохнула!

МИКОЛА *(задкує від розлюченої Ольги)*. Та вгомонися! Послухай, що я тобі скажу. Батько помер!

ОЛЬГА *(зупинилася)*. Що-о?! *(Зупинилася. На обличчі радість)*. Що ти, Микольцю, сказав?

МИКОЛА. Батько, кажу, помер.

ОЛЬГА *(відвернулася, перехрестилася)*. Відмучилась.

МИКОЛА *(вішає батіг на вербу)*. Що там мурмотиш?

ОЛЬГА *(витирає фартухом сухі очі)*. Я кажу: відмучився, бідний.

МИКОЛА. Треба їхати до лікарні, забирати. А голова, кажуть, у районі, на якійсь нараді. Коли повернеться — ніхто не знає.

ОЛЬГА. Та хіба завгар сам машини не дасть?

МИКОЛА. Заходив я у гараж. Кривошапка каже: несіть пляшку, може, щось і придумаю. Всі машини в полі, прямо від комбайна возять зерно на елеватор. Так що шукай сховану сулію.

ОЛЬГА *(радісно)*. Зараз, зараз. *(Біжить у садок, чути гавкіт собаки. Повертається з сулією, ставить її на стіл. Біжить у хату, повертається з четверткою і лійкою)*.

МИКОЛА. Чого малу пляшку взяла?

ОЛЬГА. А що я Кривошапці — всю сулію віддам? Обійдеться і четверткою. Не свою машину дає, а колгоспну.

МИКОЛА. А чарка де?

ОЛЬГА. Навіщо?

МИКОЛА. Може, і в мене душа від горя скрижаніла? Адже батько помер.

ОЛЬГА *(невдоволено зітхає)*. Піди візьми.

МИКОЛА *(пішов на кухню, повернувся з кухлем)*. Наливай.

ОЛЬГА. Ти б відро взяв.

МИКОЛА *(усміхається)*. Воно з водою.

Ольга скупо наливає самогонку в кухоль.

Що ти цідиш? Тут і очі нічим закапати. Долий.

ОЛЬГА. Ой господи, коли ти вже перестанеш пити?

МИКОЛА. Тоді, коли ти перестанеш гнати.

ОЛЬГА. Через тебе й жену.

МИКОЛА. Через те й п'ю. *(Випиває, задихається)*. Го-го... Оце... Ух! Чого ти в нього жбурнула?

ОЛЬГА. Чорного перцю.

МИКОЛА. А я думав, того порошку, що пацюків труїти.

ОЛЬГА. Той порошок на тебе не подіє.

МИКОЛА. Капни ще і піду машину шукати. Бачиш, щелепи звело і не відпускає.

ОЛЬГА. Ага! Роззявляй рота ширше. А що на поминках поставлю?

Воду? *(Наливає самогону в пляшку, затикає кукурудзяним качаном, віддає Миколі).* Візьми і йди по машину. Та дивись: сам не випий.

МИКОЛА *(сховав пляшку в кишеню, пішов до воріт, зупинився).* От задурила голову самогоном. Треба труну з горища зняти. Ходімо допоможеш.

ОЛЬГА. Ой, я боюсь. Мені навіть сьогодні наснилося, що на горищі хтось ходить. То вже, мабуть, батькова душа там.

МИКОЛА. Дурниці мелеш.

ОЛЬГА. Ні-ні, я за труною не полізу.

МИКОЛА. Добре, я зайду до батькових друзів, попрошу, щоб зі мною поїхали. Вони і труну з горища знімуть. А ти тут не скупися, почастуй їх. Адже доведеться просити, щоб і могилу викопали. *(Виходить).*

З хати виходить Ж а н н а з дитиною.

ЖАННА. Чого ви, мамцю, знову лаялися з батьком? І так кричали, що й Адочку розбудили. Невже не можна тихіше розмовляти? *(Пауза).* Бачу, мамцю, щось сталося...

ОЛЬГА. Є, доцю, бог на небі. І хоча я невіруюча, а не гріх оце поїхати в Полтаву, піти в церкву і свічку поставити.

ЖАННА *(стримуючи радість).* Дід помер?

ОЛЬГА. Віддав богу душу.

ЖАННА *(обіймає матір).* Ой, мамцю... Давайте швидше гроші, та я поїду, бо можемо чергу прогавити.

Плаче дитина.

(Колише дитину, весело наспівуючи). Е-е... Люлі-люлі... Не плач, Адо. Поховаєм діда, купим «Жигулі»...

Дитина перестає плакати.

Бачите, мамцю, і воно все розуміє: почуло, що купимо машину, перестало плакати. *(Сміється).* Ой, уявляю, як радітиме Жора. Та й ви, мамцю, нарешті самі тут будете хазяйнувати.

ОЛЬГА. Мені, доцю, все ще не віриться, що я його здихалась. Як померла твоя бабуся, то він і собі труну змайстрував. Казав: от-от, діти, й мене поховаєте. Та й прожив з того часу три роки, шість місяців і дев'ять днів. Отака в людини совість!

Дитина заплакала.

ЖАННА *(весело наспівує).* Е-е... Люлі-люлі...

Входять П л е с к а ч і Б р у с.

ПЛЕСКАЧ. О, як у вас весело...

ОЛЬГА. Жанно, неси дитину в хату. Воно ото спати хоче.

Жанна йде в хату.

Я Жанні не сказала про смерть дідуся. Хочу її підготувати. Адже вона так любила його. *(Витирає фартухом сухі очі).* А вона дитину годує. Перехвилюється, думаю, молоко пропаде.

ПЛЕСКАЧ. А я і не знав, що Платон собі труну змайстрував. Думав, він не збирався ще помирати.

БРУС *(по-філософському).* А воно так: ніхто не знає, коли витягне дупель-пусто.

ПЛЕСКАЧ. Ольго, неси драбину, поліземо на горище доставати Платонову домовину.

Плескач, Брус і Ольга виходять. Входить Микола. Брус і Плескач вносять труну під червоним покривалом, ставлять її на стіл.

ОЛЬГА *(схиляється над труною, голосить).* Таточку ти наш рідненький, на кого ти нас покидаєш...

МИКОЛА. Ти що — здуріла? В труні нікого немає.

ПЛЕСКАЧ. Цить, Миколо! Хай готується до виступу на кладовищі. Давайте і ми проведемо репетицію поминок. Пом'янемо раба божого Платона.

МИКОЛА. Ольго, біжи до Рекса по сулію.

ОЛЬГА. Де ваша совість? Ще не поховали, а ви — поминки.

ПЛЕСКАЧ. Ти голосиш попередньо, то й ми хочемо попередньо...

ОЛЬГА. А бодай вас за день до смерті поховали попередньо! Тут таке горе, що за сльозами світу божого не бачу, а їм горілки давай. Ідіть геть! Машина уже он біля двору гурчить. Несіть труну. Батько там жде не діждеться... *(Затуляє рота рукою).* Ой, боже, що я мелю... *(Пауза).* Через вас, п'яниць, не знаю уже, що й кажу.

МИКОЛА. Ну, годі! Годі! Справді, розпатякалась! Беріть труну. Ходімте.

Плескач, Брус і Микола беруть труну, виходять. Із хати виходить Жанна.

ЖАННА. Адочка заснула. Мамцю, то як гроші? Де той дідів сундук? В хаті я його не знайшла.

ОЛЬГА. Сундук у повітці. А ключ *(показує)* ось у мене. Коли дід знепритомнів, то я з кишені вийняла. Думаю, ще загубиться десь у лікарні.

ЖАННА. То давайте відмикати сундук. Адже там, ви казали, не менше ста тисяч. Нам вистачить не тільки на «Жигулі», а й на імпортні меблі. А то Жора мені весь час очі випинає: мої, каже, батьки квартиру нам купили, а твої, каже, на меблі грошей не можуть дати. Заходили ми якось у магазин. Бачили румунський гарнітур. Одинадцять тисяч.

ОЛЬГА. Одинадцять тисяч?

ЖАННА. А чого ви лякаєтесь? Були японські і по п'ятдесят.

ОЛЬГА. Збожеволіти можна. П'ятдесят тисяч за поламовані дрова! Оце перебудова, нічого сказати!

ЖАННА. То де сундук?

ОЛЬГА. Ходімо принесемо. Я його вже пробувала відмикати. Але скільки не крутила ключ у замку, нічого не вийшло.

ЖАННА. Може, ключ не той?

ОЛЬГА. Ключ той. А не бере тому, що в замкові якийсь секрет.

ЖАННА. Та не може бути, щоб ключ не відмикав замок. Ходімте, ходімте, принесемо сундук сюди. Я його вмить відімкну.

Ольга і Жанна виходять, невдовзі повертаються з сундуком. Ставлять його на стіл.

ЖАННА. Ох, який важкий. Мабуть, повен золота. Ану давайте ключ.

Ольга дає Жанні ключ. Жанна крутить його в замку. Замок дзвенить, клацає, але не відмикається.

ОЛЬГА. Я узнавала: в ощадкасі у нього немає книжки. Значить, всі гроші він сюди складав.

ЖАННА. Ти диви: клацає, як Рекс зубами, а не відмикається. Де дід його взяв? Сам змайстрував?

ОЛЬГА. Ні. Казав, що це його батько Мефодій з царської служби приніс. І відкрив секрет замка тільки після того, як попа покликали. Була, значить, у старого совість. А дід твій ось помер і секрет з собою забрав. Думав, мабуть, що й на тім світі наші гроші ходять. Та за них і тут вонючого оселедця в сільмазі не купиш. Про горілку годі й казати: як коли привезуть, то з усіх навколишніх сіл люд біжить, наче на пожежу. Добре, що я за буряки два лантухи цукру одержала, є з чого своєї вигнати.

ЖАННА. Давайте, мамцю, сокиру.

ОЛЬГА. Е-е, ні! Сундука не дам псувати. Хай постоїть. Поховаємо діда, я покличу з Кременчука того майстра, що сейфи ремонтує. Він відімкне.

ЖАННА. Та навіщо вам той майстер? Мій Жора будь-який замок відімкне.

ОЛЬГА. Давай, доцю, віднесемо сундук у хату.

Жанна і Ольга, надриваючись, несуть сундук у хату, невдовзі повертаються.

ЖАННА. Мамцю, я побіжу на пошту. Дам телеграму Жорі, щоб приїздив відмикати сундук. Ой, уявляю, як він цілуватиме бланк телеграми й танцюватиме. Він завжди танцює, коли дуже радіє. *(Виходить, весело наспівуючи).* Е-е... Люлі-люлі, купимо «Жигулі»...

ОЛЬГА. Нарешті і наша хата діждалася свята. *(Йде в хату).*

Входять Чухниха і Павла Флоріанівна.

ЧУХНИХА *(забігаючи наперед).* Заходьте, Павло Флоріанівно, заходьте. Оце його хата. Сказати краще: будинок. Бачите, яке все велике і гарне? Ну, прямо як у кінові! І все це він сам будував. О-о, Платон майстер, яких, мабуть, і в Полтаві немає. Що не принесуть йому — відразу відремонтує. Золоті, золоті руки. І серце таке саме. А мужчина він... *(Шепоче на вухо Павлі Флоріанівні).* Султаном міг би бути, якби жив у Туреччині. Можете мені сміливо вірити, бо я ж його рідна кума.

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. *(Статечно походжає по двору).* Ваші донесення і фактичні дані збігаються. Так сказав би мій генерал. І будинок, і подвір'я справді гарні. А що то в садку — вулики?

ЧУХНИХА. Ага, пасіка. Бджільництво — це у них в роду. І дід Мефодій, царство йому небесне, пасіку мав. І Платон, бачите, тримає її. Понад п'ятдесят вуликів. Коли гарний взяток, то і кілька тисяч за мед виторговував. *(Пошепки).* І все в отой таємний сундук, про який я вам казала, складав. *(Пошепки).* О-о, грошви у нього. Покійниця кума, і їй царство небесне, якось обмовилась: в сундуку є царські золоті п'ятірки.

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. Царські?!

ЧУХНИХА. А ви думали, я вам сякого-такого приймака присватала. Еге! Не знаєте ви Чухниху. Моє слово ні на йоту не розходиться з ділом. Я в усі навколишні села вдовам приймаків постачаю. Майже всіх вдівців свого села оженила або в прийми витурила. Така вже в мене вдача: не можу спокійно спати, коли бачу, що є можливість на весіллі погуляти. І про вас, Павло Флоріанівно, було як згадаю, так серце і візьмуть зашпори. Отака розкішна дама, генеральша, і не може знайти собі достойної пари. Та не буду я Чухниха, думаю, якщо не ощасливлю її.

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. Дякую, Меланіє Луківно, і я в боргу, ви знаєте, не залишусь.

ЧУХНИХА *(манірно).* Хе-хе, та хіба я з користі. Я тільки з поваги до вас. Через сердечне співчуття, бо по собі знаю, що воно таке, коли рідний чоловік помирає. Ворогам своїм такого горя не побажаю.

Із хати виходить Ольга.

Ольго, оце та Павла Флоріанівна, про яку я тобі казала. Ми все-все з нею вирішили: вона забирає Платона в Полтаву. А це, Павло Флоріанівно, невістка Платона Мефодійовича.

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. Постріл в десятку, як сказав би мій генерал. Саме такою я й уявляла свою майбутню невістку. А де жених Мефодій Платонович?

ЧУХНИХА *(шепоче).* Платон Мефодійович!

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА *(гнівно).* Мовчати! Що це, скажіть на милість?! В Полтаві ви мені говорили одне, а тут — інше! За такі жарти мій генерал суворо карав. Так де жених? Чому він не зустрічає мене по всій формі? Бачу, у вас немає уставного порядку! Відразу скажу: я цього не потерплю.

ОЛЬГА. Пробачте, але у нас таке горе...

ЧУХНИХА. Що? Що сталося?

ОЛЬГА *(витирає фартухом сухі очі).* Батько наш помер...

ЧУХНИХА. Як помер?!

ОЛЬГА. А ото як поїхали ви в Полтаву, його і схопило. Ми до фельдшерки. Людмила Олексіївна полапала живіт і каже: треба в лікарню. Поки Микола знайшов машину, поки довіз його до лікарні, він був ледь-

ледь живий. А оце тільки-но подзвонили: помер... *(Витирає фартухом сухі очі).* Микола взяв труну і поїхав за ним. Завтра й ховатимемо.

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА *(грізно).* Як все це розуміти?

ЧУХНИХА. Хто міг би подумати...

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. Мовчати! Що це за шахрайство?!

ЧУХНИХА. Та я...

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. Мовчати! Ви задумали видавати мене за мертвого?! Помститися за того приймака, який вас ледь ножем не вбив?

ЧУХНИХА. Та мені й на думку таке...

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. Мовчати! Бачу, що брешете! А суду ви правду скажете! *(Виходить).*

ЧУХНИХА. Ач, яка розумна! Як мені підсунула приймака, який мене ледве не вбив, так я не позивала її на суд! Ой господи, що ж це на білому світі діється?

ОЛЬГА. Оце така, тітко, перебудова: замість весілля — похорон. А ви вихвалялися: мій кум золотий, мій кум святий. А він вам отаку смалену свиню підклав. *(Пауза).* Та й у вас совість! Взяли новісінький циганський платок ні за що. Поверніть лишень його, а то і я вас потягну в суд за шахрайство.

ЧУХНИХА. А-а, я шахрайка?! Ти батька в могилу загнала, замість того щоб віддати в прийми, а я шахрайка?! Ага, подавай в суд. Подавай! Подавай! Я там таке про тебе розкажу, що й американське радіо на весь світ передасть! Хто свмогонку жене?! Я?! Хто батькові речі з хати викидав?! Я?! Хто його поїдом їв, аби тільки кудись витурити?! Я?! Хто спав й уві сні бачив сундук з грішми?! Я?! Мало тебе Платон батурою міряв! Тьху на тебе, сатано! Тьху! *(Виходить).*

ОЛЬГА *(біжить за Чухнихою, кричить).* А бодай тебе четвертий приймак застрелив! І щоб тебе завтра моїм платком у труні затнули! *(Вибігає, чути її голос, але слів не розібрати).*

Завіса

Картина четверта

Той самий двір. Ніч. Напівтемно, бо світло променить тільки з вікна хати. Ольга перебігає через двір з обпатраним півнем. Входить Чухниха. Вона в чорному одязі, в руці свічка. Повертається Ольга.

ЧУХНИХА. Олю, прийшла я ото додому та й питаю себе: що я наробила? Чого з Ольгою посварилася? Як це може бути, щоб без мене поховали рідного кума? Що люди про мене скажуть? По селу не можна буде пройти від сорому. Навіщо мені такий гріх на душу? Така кара? Ні, кажу собі: піду, мертві всіх мирять, бо всі ми там будемо.

ОЛЬГА. І добре зробили, що прийшли. Я вже хотіла Жвнну за вами посилати. Ні від кого немає мені помочі. А треба на поминки все приготувати. От-от його привезуть, вранці й поховаємо.

ЧУХНИХА. Я і свічечку ось принесла. З того воску, що мені покійниця кума дала. Як помру, казала, Меланю, так ти, коли будеш у Полтаві, постав свічечку за упокій моєї душі. Я точнісінько так і зробила. *(Хреститься).* Царство їй небесне. А з того воску, що залишився, оце скатала свічечку і Платонові. Засвічу, думаю, хай горить. Хай летять, як метелики, їхні душі на вогник. *(Витирає сльозу).*

ОЛЬГА *(теж витирає фартухом сухі очі).* Не знаю, як усе витримаю.

Входить Антоніна.

АНТОНІНА. Де батько?

ОЛЬГА. Ще не привезли.

АНТОНІНА. А де його сундук?

ОЛЬГА. Який сундук?

АНТОНІНА. А-а, ти вже його переховала! Ти вже його випотрошила! І гроші Жанні на машину віддала? Дочці машини не вистачає! А те, що я десять років по чужих кутках живу, що не можу купити кооперативну квартиру — тобі байдуже?

ОЛЬГА. А чого це я повинна купувати тобі квартиру? Хто ти мені така? Скажи спасибі, що твоє байстря у мене десять років на шиї висить. Може, ти хоч зараз забереш свою дочку?

АНТОНІНА. Моя дочка жила не в тебе, а в моїх батьків.

ОЛЬГА *(до Чухнихи).* Ви чуєте, що вона каже?! Та де твоя манікюрна совість?! Адже минуло три роки, шість місяців і десять днів, як померла твоя мати! Як твоя дитина повністю на моїх руках.

АНТОНІНА. О, як ти дні лічила! О, яка ти грамотна! А те, що мати гляділа твою Жанну, ти забула? А те, що Жанна два роки жила в мене, хоча я сама наймала куток, ти забула?! *(Пауза).* Де батьків сундук?!

ОЛЬГА *(істерично).* Та чого ти причепилася до мене з тим сундуком?! Піди он в хату, поцілуй віко! Полижи язиком замок!

Із хати в одній сорочечці вибігає Аня, *бо вже спала.*

АНЯ. Мамо! Мамочко! *(Обіймає Антоніну, плаче).*

ЧУХНИХА. Моє ти зозулятко...

АНТОНІНА. Ходімо, Аню, в хату. Ходімо. *(Бере Аню за руку, веде в хату).* І не плач, моя маленька.

АНЯ. Дідуся жалко...

АНТОНІНА. Мені теж жалко. *(Зникає в хаті з Анею).*

ОЛЬГА. Чули?! Їй жалко! То чого ти не спитала, як будемо ховати, а спитала, де сундук з грішми? Отака в людини наманікюрена душа! Поїхала в місто, залишила мені батька. Тягла із старих і гроші, і харчі, й одежу. Дочку підкинула. Ні копійки за десять років на дитину не дала. А тепер прибігла: де сундук з грішми? А дулі з маком ти не хотіла? Я тут живу, і тут все моє!

Входять Брус *і* Плескач. *Вони несуть труну під червоним покривалом.*

ПЛЕСКАЧ. Куди поставити?

ЧУХНИХА. В хату несіть. В хату.

ОЛЬГА. Та ви що?! Мені тоді труна ввижатиметься цілий вік. Ні, досить того, що я три роки шість місяців і десять днів на горище не могла полізти. Ставте сюди, на стіл.

Брус і Плескач ставлять труну на стіл. Плескач посуває віко труни трохи набік.

ПЛЕСКАЧ *(тихо, Брусу).* Хай повітря циркулює.

ЧУХНИХА *(шепоче Ользі на вухо).* Душа покійника витає в тій оселі, де він жив. Із хати його треба й виносити...

ОЛЬГА *(відмахується рукою від Чухнихи, тихо).* А годі вам. *(Підходить до Бруса і Плескача).* А де Микола?

ПЛЕСКАЧ. Та він те... У гаражі затримався. Ми, Ольго, підемо.

ОЛЬГА *(злякано).* Ой, почекайте, поки Микола прийде. Я боюся покійників страшенно.

ПЛЕСКАЧ. Та ми голодні, бо як поїхали...

ОЛЬГА. Ходімте на кухню. Ходімте, я вас почастую...

Плескач і Брус ідуть на кухню. Чухниха і Ольга — за ними. З вулиці до хвіртки підходить Жора. *Він у чорному спортивному костюмі. Тихо свистить. Світло у вікні гасне, з хати вибігає* Жанна. *Вона теж у чорному спортивному костюмі. Тонкий серп місяця ледь освітлює двір.*

ЖОРА *(палко обіймає Жанну, цілує).* Жанник!

ЖАННА. Жорик!

ЖОРА. Коли ховають діда?

ЖАННА. Завтра.

ЖОРА *(плескає в долоні).* Ха-ха! Оп-ля!

Жора і Жанна, як ляльки в мультфільмі, незграбно танцюють навколо труни, виливаючи свою радість. Входить Чухниха з свічкою. Побачила танцюючих, злякано перехрестилась, зникла.

ЖАННА *(зупинилася).* Хтось із свічкою...

ЖОРА. Де сундук?

ЖАННА. У хаті.

ЖОРА. А ключ?

ЖАННА. Мама сховала, але я знайшла.

ЖОРА. Ходімо швидше, поки ніхто його не випотрошив.

Жора і Жанна побігли в хату. Входить Чухниха із свічкою і Ольга.

ОЛЬГА. Де... чорти?

ЧУХНИХА. Тільки-но навколо труни шабаш справляли

ОЛЬГА. Ви наче й не п'яні, а бог знає, що верзете.

ЧУХНИХА. Та їй-богу, бачила. Отут біснувалися. *(Хреститься).* Ось тобі святий хрест...

Чути глухий стогін. Чухниха і Ольга злякано переглядаються

ОЛЬГА *(пошепки).* Боже, що воно таке?

ЧУХНИХА *(пошепки).* Ото чорти сховалися від моєї свічки в труну і виють. Я ось ікону принесу. Покладу на труну. А то їх нічим не проженеш...

ОЛЬГА. Ага, несіть.

ЧУХНИХА *(віддає Ользі свічку).* Потримай свічку, поки я ікону принесу. *(Йде в хату).*

Знову чути глухий стогін. Віко труни ворушиться. Із труни висовується рука, хапає Ольгу за спідницю, тягне до себе. Ольга несамовито верещить, кидає свічку, біжить з двору.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Картина п'ята

Той самий двір. Труни на столі немає, вона стоїть прихилена до стіни хати, завішена червоним покривалом. Із хати Жанна виводить під руку Ольгу, допомагає їй сісти на табуретку, що стоїть під вербою. Голова Ольги обв'язана рушником

ОЛЬГА. Ой, боже, труна. Жанно, скажи батькові, щоб він сховав її з очей моїх. А то як гляну на неї, так і ввижається: мертвяк тягне мене туди...

Входить Чухниха. Жанна повертається в хату.

ЧУХНИХА. Прийшла довідатись: як ти себе почуваєш?

ОЛЬГА. Ой, тітко, ущипніть мене, бо я оце тиняюсь, як примара. Не знаю, жива я чи мертва...

ЧУХНИХА. От бач! А не вірила, що чорти навколо труни шабаш справляли. Ото один з них тебе, мабуть, і потягнув. Ти не помітила: нігті на пальцях були чи кігті?

ОЛЬГА. Тітко, подумайте, що ви питаєте. Я не Антоніна, я не манікюр на тій руці наводила. Я почула, що тягне. Обернулася, побачила руку. Гукнула і — все. Бігла, поки й упала. І зараз ще отут *(показує пальцем на серце)* холодить, бо, мабуть, душа з грудей вискочила. А в голові стався струс мозку. Поки сиджу — нічого. А як тільки встану *(встає і сідає),* земля під ногами хитається, як ото було під час землетрусу.

ЧУХНИХА. Та як же сталося, що Платона і в труні привезли і він живий?

ОЛЬГА. В труні нікого не було.

ЧУХНИХА. О боже! Хто ж тоді тебе за спідницю тягнув?

ОЛЬГА. Та хіба я його бачила? Я тільки руку бачила! *(Показує голу руку).* Ось дивіться, що діється: від однієї згадки про ту руку на моєму тілі шкіра пухириться.

ЧУХНИХА *(перехрестилася).* З нами свята сила. Ти таке розказуєш, що і в мене по всьому тілі мурашва заворушилась.

ОЛЬГА. Не чула, як мене зомлілу в хату принесли. Прокинулась: Микола хропе біля мене. І чую: хтось під ковдрою тягне мене за спідницю. Як закричу, як зіскочу з ліжка. Стала на долівку, а хата хить-хить... Я й сіла на ліжко. Буджу Миколу. А він голови не може відірвати від

подушки. Тільки осоловілими очима лупає. Питаю: де батько? Каже — в лікарні. Як у лікарні?! А хто у труні був? Каже: нікого не було. Я до вікна. Труна стоїть на столі, розкрита. Порожня. Тут я знову ледь не зомліла.

ЧУХНИХА. От бачиш, Ольго, ти не один раз казала: що ви в того бога вірите? Його немає! А хто оце зробив? Е-е, бог не теля — крутить нами *(тикає пальцем в небо)* й відтіля. Ось я тобі принесу молитву, почитаєш її перед сном, опівночі і з першими півнями. Земля і перестане хитатися. А що з Платоном було?

ОЛЬГА. Апендицит прорвав. Помирав. А лікарі врятували.

ЧУХНИХА. А чому ж повідомили, що він помер?

ОЛЬГА. Сталася помилка. Лежало в палаті двоє дідів. Обидва Клименки. Один з Гуньків, а другий — з Груньків. Помер той Клименко, що з Гуньків. А сестра переплутала, подзвонила до нас, у Груньки. От Микола й повернувся з порожньою труною. *(Схлипує)*. Отаке у нас горе. Холодцю з півня зварила, пиріжків напекла. А він, виявляється, і не думав помирати. Ну, є ото в людини совість? Та ще й мене перелякав так, що я ледве на той світ не забігла. *(Плаче)*. Може, мене тепер весь вік хитатиме, як паралітичну. *(Ридає)*. Ой господи, за що ти мене караєш? Помру я, помру, не діждавшись його смерті.

ЧУХНИХА. Карає тебе бог за те, що ти в нього не віриш. А ветеринари війни справді якісь страшно живучі. Подумати тільки: на фронті Платона тричі поранило. Після війни півшлунка вирізали. Апендицит прорвав, а його й чорт не взяв. Як отой пеньок: дерево спиляли, а він жене і жене нові пагони.

ОЛЬГА. Ой, що мені, нещасній, робити?

ЧУХНИХА. Порятунок у тебе один.

ОЛЬГА. Який же, кажіть?

ЧУХНИХА. У прийми, у прийми його треба витурити. Інакше ти його не здихаєшся. Він ще сто років проживе.

ОЛЬГА. Та хіба Павла Флоріанівна тепер його візьме?

ЧУХНИХА. Патрай гиндика, я завтра до неї поїду. Вона хоча страшенно розгнівалася, та серце у неї відхідливе. Ми з гиндиком якось умовимо її змінити гнів на милість. Я оце ще раз подумки приміряла мундир генерала на Платона: ну, як на нього шитий! Тільки холоші вкоротити, бо генерал був вищий. Вони ж, чоловіки, коли голі, то всі однакові. А як одягнуть мундири, відразу видно: хто солдат, а хто — генерал. Бачила, яка Павла Флоріанівна? Командує, як генерал. Її в Полтаві всі бояться. Як тільки щось не по норову, відразу — геп *(б'є кулаком по столу)*: мовчати!

ОЛЬГА. Тю на вас! Аж налякали мене!

ЧУХНИХА. Отакий Суворов у спідниці!

ОЛЬГА. А чи не буде з гиндиком те, що з гусаком?

ЧУХНИХА. Е, ні! Живого кавалера я їй уже не повезу, хай йому трясця. Через того п'янюгу я ледь розрив серця не набігала.

З хати виходять **А н т о н і н а** й **А н я**.

АНЯ *(шепоче)*. Мамуню, візьми мене.

АНТОНІНА *(шепоче)*. А дідусь як буде без тебе?

АНЯ. Давай і дідуся візьмемо.

АНТОНІНА. Заберу вас, але не зараз. Дідусь видужає. Я одержу квартиру. Тоді будемо жити в Києві.

АНЯ. Ой, коли це буде.

АНТОНІНА. Скоро, заїнько, скоро. Іди в хату, не треба мене на автобусну зупинку проводжати. Готуй уроки. *(Цілує Аню. Вони неохоче повертається в хату)*. Ну що — поховала батька?! *(Підходить до Ольги)*.

ОЛЬГА. Ну що — забрала гроші з сундука?

АНТОНІНА. Гроші я заберу, не хвилюйся. Тобі вони не дістануться.

ОЛЬГА. Ти спочатку байстря своє забери. І не соромно тобі, га? Отак

дурнш днтину? *(Передражнює).* Я тебе з дідом заберу. А бодай тебе чортн на той світ забрали.

АНТОНІНА. Ой, шкода, що ото чорти перейняли на вулиці тебе і тн не добігла на той світ. Та добіжиш! Добіжиш! І швидше від мене! Це я тобі точно кажу! *(Виходить).*

ОЛЬГА. От бачнте, тітко, як воин всі знущаються? *(Схлипує).* І справді: зажепуть вони мене, звжепуть на той світ. Уже до каліцтва довели.

Із хати виходять Жанна і Жора.

ЧУХНИХА. Так видужуй і готуй гнидика. *(Виходить).*

ЖОРА *(роздратовано).* Дасте вн, иврешті, ключ від сундукв?

ОЛЬГА. Як же я тобі дам, коли а мене його иемає?

ЖАННА *(обурено).* Мамо! Як ви можете твк говорити?! Ви давали мені ключ. І я ось тут, иа столі, пробувала відімкнути сундук!

ОЛЬГА. І не відімкнула, бо то був не той ключ.

ЖОРА. Дайте не той.

ОЛЬГА. А я... Я його загубила, як ото на той світ бігла.

ЖОРА. Шкода, що ви туди не добігли.

ОЛЬГА *(затуляє лице фартухом).* Отак ви шануєте мвтір...

ЖАННА. Мамо! Перествньте! Мн вас і любимо, і шануємо. Але зрозумійте: черга на машину підійшла. Нам гроші потрібні.

ЖОРА. Якщо не можете дати, то позичте. Я віддам.

ОЛЬГА *(гірко усміхаючись).* Ой, господи: він віддвсть. Та скільки ти аже а мене напозичвв...

ЖОРА. А я вам скажу скільки. *(Дістає із кишені блокнотик, розгортає).* Ось тут всі мої борги записвні. Ось ваша сторінка. *(Тицяє під ніс Ользі блокнотик).* Дивіться! Бачите. Вн записані. А будете гавкати — викреслю! *(Ховає блокнотика в кишеню).*

Входить Микола.

ЖАННА. Тату, що нам робнтн?

МИКОЛА. Як — що робити? Бачу, ви помирилися. Живіть любо і мирно. На радість нам з мвтір'ю. Похорону, славв богу, не буде. Можете їхати додому.

ЖОРА. Миколо Платоновичу! Я хочу поговорити з вами, як мужчина з мужчиною.

МИКОЛА. Жанно, Ольго, йдіть до хати.

ОЛЬГА *(підводиться, хапається за стіл).* Ой, хнтається... Жанно, дай руку.

Жанна бере Ольгу під руку, вони йдуть у хату.

ЖОРА. Миколо Платоновичу! Я хочу вам нагадати те, що ви казали на весіллі.

МИКОЛА. Ага, нагадай. Я тоді добре хильнув, то, може, дещо й забув. Таке зі мною буває.

ЖОРА. Ви казали, що дасте нам на машину. Казали?

МИКОЛА. А навіщо вам машина? Адже в Полтаві і автобуси, і тролейбусн. Віддав п'ятака і поїхав, куди треба.

ЖОРА. Ви не відповіли на моє запитання. Казвли ви, що двсте на машину чи не казали?

МИКОЛА. Тобі треба гроші на машину?

ЖОРА. В мене черга підійшла. Я стояв три рокн. Все може пропасти, якщо вчасно не викуплю машину.

МИКОЛА. А чого тн в ту чергу влазнв, не маючн грошей?

ЖОРА. Тв вн що: знущаєтесь з мене?

МИКОЛА. Здоров був! Та хіба я записував тебе а ту чергу? Ти сам туди аліз. Сам і вилазь.

ЖОРА. Бачу, вн хочете, щоб я покинув вашу дочку!

МИКОЛА. Жорику! В мене чоботи сорок четвертого розміру. Бачиш?

І рука не меншого розміру, ніж нога. І якщо я приміряю свою лапу до твоєї пики, то ти можеш покинути не тільки мою дочку, а й своє життя. *(Кричить).* Ану геть звідси, щоб і духом твоїм не смерділо! Мужчина! *(Хапає Жору за петельки, підіймає, трясе).* Та я ось вмочу тебе в сметану, акину в комору, і тебе вночі там кіт з'їсть!

З хати вибігає Жанна.

ЖАННА *(голосує).* Тату, що ви робите? Пустіть його!

МИКОЛА. Чого вибігла? Чого репетуєш? Він хотів поговорити зі мною, як мужчина з мужчиною. Ось ми і побалакали. *(Виходить).*

ЖОРА *(осмикує свій джинсовий піджачок).* А твій батько, здається, допився до білої гарячки. Взагалі, чорт знає що у вас тут діється. Всі моаби збожеволіли. Діда то в прийми віддають, то ховають. Мати занеаняє, що її хтось в труну тягнув, а в труні нікого не було! Батько мене ось ледве-ледве не задушив. Грошей повен сундук, не дають ні копійки!

ЖАННА. Жорику, ну ти ж знаєш: дід не помер...

ЖОРА *(істерично).* Та що ти мені тичеш діда під ніс! Твої батьки обіцяли гроші, а не дід! Вони хай і дають! Все! Я поїхав! А ти не вертайся без грошей! На поріг не пущу! *(Виходить).*

ЖАННА *(кричить).* Жорик! Жорик, підожди! *(Біжить за ним).*

Входить Микола. З хати вибігає перелякана А н я.

АНЯ *(ховається за Миколу).* Дядю, я не винна... Не винна.

З хати виходить Ольга, зупиняється на порозі.

ОЛЬГА *(махає віником).* Я тебе навчу, як тітку шанувати!

МИКОЛА. Ольго, не катуй дитину. Воно не винне, що сирота.

ОЛЬГА. Хай їде до матері! Я не буду з нею няньчитися.

МИКОЛА. Ольго, ти ж знаєш: Антоніні нікуди зараз її взяти.

ОЛЬГА. А мені яке діло? Хай куди хоче забирає! Вона мати, вона повинна годувати свою дитину.

МИКОЛА. Стара пісня, ми її вже чули. Аню, ходімо в гараж. Кривошапка обіцяв машину, поїдемо дідуся провідаємо. *(Бере Аню за руку, виходять).*

Повертається заплакана Жанна.

ЖАННА. Мамцю, я пропала. Жора сказав, що подасть на розлучення.

ОЛЬГА. Ой боже. Знову земля хитається... *(Затуляє лице руками, прихиляється до одвірка, ридає).* Ой, я нещасна... *(Раптом несамовито верещить).* А-а-а-а...

ЖАННА *(злякано).* Чого ви, мамцю?

ОЛЬГА *(озирається, хапається за серце).* Ой боже... То кіт терувся... А мені здалося, що та рука за ногу схопила... *(Б'є кота віником).* Тпруски, проклятий!

З а в і с а

Картина шоста

Той самий двір. З вулиці П л е с к а ч і Б р у с ведуть під руки П л а т о н а М е ф о д і й о в и ч а, який ледве переступає з ноги на ногу.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ *(зайшовши у двір).* Ану пустіть, хлопці.

ПЛЕСКАЧ. А не впадеш?

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Тремтять ноги... Але ж стою... *(Прихиляється до стіни хати).* Думав, нічого цього вже не побачу...

Із хати вибігає А н я, обіймає Платона Мефодійовича, сміється і плаче. Платон Мефодійович опускається на коліна. Аня обвиває рученятами його худу, жилаву шию, цілує колючу, неголену щоку.

АНЯ. Дідусю мій... Рідненький мій... Дідусю мій... Рідненький мій...

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ *(в очах сльози)*. Анюточко, внученько моя...

Плескач і Брус відвертаються, ховаючи сльози.

АНЯ. Дідусю мій... Рідненький мій...

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Анюточко, радість ти моя...

АНЯ. Ти вже не помреш? Не помреш?

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Не помру, ластівочко моя... Поможіть, хлопці, підвестися.

Плескач і Брус підводять Платона Мефодійовича.

БРУС *(по-філософському)*. Через оцю малу ти, Платоне, може, й не витягнув дупель-пусто.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Оце єдина душа на світі, з якою моя душа ще зв'язана живою ниткою. Прокинувся після операції, і перше, що подумав: «А де воно, бідне? Що воно робитиме, як помру?» А так... Для себе... Жити вже й не хотілося...

ПЛЕСКАЧ. Платоша, тримай хвоста пістолетом. Ми тебе ще оженимо на генеральші. Я бачив її. Чухниха точно атестувала: Суворов у спідниці! Якби мою Христю чорти покликали в гості, я сам побіг би у прийми. Все-таки що не кажи, а для рядового почесно походити в званні чоловіка генеральші!

Входить Микола.

МИКОЛА. Чого в дворі тупцюєте? Ідіть у хату. Аню, веди дідуся.

АНЯ *(бере за руку Платона Мефодійовича)*. Ходімте, дідусю, ходімте.

З вулиці входить Чухниха.

ЧУХНИХА *(хреститься)*. Слава тобі господи. Кум воскрес!

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Оце правду сказала! Стою як з хреста знятий.

ЧУХНИХА. Дай же я тебе обніму, кумцю мій дорогесенький. *(Обіймає)*. Зі щасливим поверненням тебе з того світу. Я сама під ножем була. Знаю, що таке операція. Здоров'я тобі, кумцю, здоров'я.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Спасибі. Твоїми молитвами, кумо, тільки й живу.

ЧУХНИХА. Ой, та я вже як молила бога, як молила, щоб відпустив твою душу на покаяння — то й передати тобі не можу. А ось, мабуть, і мої молитви господь почув. Ти ще одну хворобу подужав. І хоча з лиця змарнів, а очі весело світяться. Люди кажуть: аби були кістки, а тіло наросте. А коли вже душа погасне, тоді все.

Входить Людмила Олексіївна.

ЛЮДМИЛА ОЛЕКСІЇВНА. Добридень, Платоне Мефодійовичу.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Здрастуй, Олексіївно.

ЛЮДМИЛА ОЛЕКСІЇВНА. Побачила, що вас привезли, та й забігла провідати. Як ви себе почуваєте?

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ *(кволо усміхається)*. Та наче живий.

ЛЮДМИЛА ОЛЕКСІЇВНА. Дайте ваш пульс. *(Бере руку Платона Мефодійовича, слухає пульс)*. Рівний, а наповнення слабеньке. Ну, після операції, та у вашому віці, пульс майже нормальний. Щось вам виписали?

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ *(дістає з кишені рецепти, подає Людмилі Олексіївні)*. Ось тут рецепти.

ЛЮДМИЛА ОЛЕКСІЇВНА *(прочитала)*. Я сьогодні якраз їду в аптеку, все візьму. І з завтрашнього дня почнемо уколи.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ *(тяжко зітхає)*. Ох... Від тих уколів на мені вже місця живого немає.

ЛЮДМИЛА ОЛЕКСІЇВНА. Що вдієш? Нічого іншого медицина ще не придумала. У перші дні вам треба менше ходити, більше лежати. Рану

вашу я завтра подивлюся. І якщо треба, то до вас приходитиму на перев'язку. *(Обіймає Аню).* Ну, що, повернувся твій дідусь?

АНЯ. Повернувся. І я вже не пущу його помирати. *(Обіймає діда).*

ЛЮДМИЛА ОЛЕКСІЇВНА. Ах ти, чаєнятко при битій дорозі... Ну, нічого: ми дідуся удвох будемо лікувати. Він швидко видужає. *(Виходить).*

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Ану, хлопці, допоможіть мені дійти до ліжка. Може, й справді оклигаю так, що й по чарці вип'ємо за моє повернення з того світу. Адже у своїй хаті, кажуть, і стіни допомагають. Пам'ятаю, як моя старенька хворіла. Відвіз я її в лікарню, а вона як свічка тане. І каже якось мені: «Забери мене, Платоне, додому. Я у своїй хаті видужаю». Не видужала. Покинула мене. Ось і мучуся без неї.

Брус і Плескач беруть під руки Платона Мефодійовича, ведуть у хату. Взявши за руку діда, дріботить за ними Аня. Чухниха іде в хату. Входить А н т о н і н а.

АНТОНІНА. Привіз батька?

МИКОЛА. А чого ти ні разу в лікарню не навідалась?

АНТОНІНА. Збиралась, та світ же не близький. А завідувачка перукарні відгулу не давала, бо план тріщав. Ну, як він себе почуває?

МИКОЛА. Піди спитай.

АНТОНІНА. Твоя Ольга катує Аню. А ти дивишся на таке знущання над дитиною і мовчиш. А ще брат рідний!

З хати вибігає Аня.

АНЯ *(обіймає матір).* Мама! Мамуся приїхала! Мамо, і дідусь повернувся! І вже не буде помирати! Ходімо в хату. Ходімо! Він там! Людмила Олексіївна сказала, що ми його вдвох лікуватимемо. Він швидко видужає! Ходімо до нього.

АНТОНІНА. Зачекай, Аню. Я приїхала за тобою. Збирай свої речі, поїдемо в Київ. У тебе є вже татко.

АНЯ *(злякано).* Отой, що з бородою?

АНТОНІНА. Інший. Без бороди.

МИКОЛА. Знову заміж вийшла?

АНТОНІНА. Якщо батько на старості літ хотів женитися, то чому мені не вийти заміж?

МИКОЛА. І надовго?

АНТОНІНА. Я не така товстошкіра, як ти. З такою відьмою, як Ольга, я жодного б дня не жила. Як ти терпиш? Для тебе головне те, що вона вміє самогон гнати.

МИКОЛА *(добродушно).* Ох, Антоніно. Оце ти злишся тому, що заздриш мені.

АНТОНІНА. Ха-ха! Я йому заздрю! Та що ти бачив на своєму віку? Кузня, корови, свині — вся твоя радість. Нагепаєшся молотом, нап'єшся самогону і кум королю.

МИКОЛА. Отого, Антоніно, що я отут ще гепаю в кузні молотом, і ти в Києві не здохла з голоду. І не будемо повчати одне одного: тобі подобається перукарню підмітати, мені молотом гепати. *(Виходить).*

АНТОНІНА. Дурило!

АНЯ *(засоромлено).* Мамо, навіщо ти так говориш про дядю. Він добрий.

АНТОНІНА. Ти ще дурна, щоб зрозуміти, що до чого. Іди збирай речі, бо запізнимося на автобус.

АНЯ. Мамо, а як же я покину дідуся? Хто його доглядатиме?

АНТОНІНА. Дідуся доглядатиме Ольга.

АНЯ. Тітка Ольга його не любить.

АНТОНІНА. Полюбить. Де вона, стерва, подінеться! Ач, яка! Холодцю вже на поминки наварила. Жору викликала сундук потрошити. Добре, що в батька такий замок, що його і сам сатана не відімкне. А то б усе вже забрала. Нам би нічого не дісталося. А ми з тобою маємо таке ж право на гроші, як і вони. Іди збирай речі. Годі тобі терпіти знущання

тієї відьми. І віднині моєї ноги тут не буде! Я батька заберу, хату продам! Ми з твоїм новим татком про це вже домовилися. Ну, чого ти стоїш?

АНЯ. Мамо, дозволь з дідусем залишитися. Він такий хворий...

АНТОНІНА. Не мели дурниць! Поїдеш зі мною! Твій батько хоче подивитися, яка в нього дочка.

АНЯ *(схлипує)*. Мамусю, як же я покину дідуся...

АНТОНІНА *(роздратовано)*. Я що сказала?! Збирай свої речі! Ой господи! Не вистачало мені ще цієї мороки! *(Хапає Аню за руку, тягне в хату)*. Ходімо! Ходімо збиратися! *(Зникає в хаті з Анею)*.

Із хати виходить Чухниха і Микола.

ЧУХНИХА. Миколо, що з Антоніною сталося? То не хотіла дівчину в Київ забирати, а це приїхала за нею?

МИКОЛА. Заміж вийшла. Чоловік хоче подивитися, яку дочку вона подарувала йому.

ЧУХНИХА. Ой, нещасне дитя. Поки жива була кума, воно горя не знало. А як померла, то й страждає. А росте дівчина кмітлива, беручка. І в школі, казала мені вчителька, гарно вчиться. Отак! А в інших дітей є і батько, і мати, одягнені, як павичі. А ледачі та розбещені, як панич. А де Ольга?

МИКОЛА. Та не питайте. Сказав, що треба батька з лікарні забирати, так вона таке витворяла... Верещала, як ото тоді, коли її чорти в труну тягли. Зняла з ощадкнижки останню тисячу, яку берегли на чорний день. І поїхала з Жанною в Полтаву благати Жору, щоб він змилостивився. Цирк, а не сімейне життя. А вже дитину придбали. Не послухалася мене Жанна, не пішла за Кривошапку. От і має щастя!

ЧУХНИХА. Е-е, таким, як Кривошапка, ціни не скласти. Лише два роки, як став зоотехніком, а вже і хату звів, і машину новісіньку купив. І меблі з Полтави такі привіз, яких у селі ніхто й не бачив. А килимів скільки на стінах навішав! Тисяч на три! А не жениться. Якось натякала, що, мовляв, і та, і та пішла б за нього. Удає, що не чує. А Жанну, мабуть, і з дитиною взяв би. Ой, Микольцю, не хотіла тебе засмучувати, та ніде подітися, скажу. Кілька разів я кидала на Жанну і Жору. Карти показують: купить він машину і зовсім прожене її.

МИКОЛА. Я це і без ваших карт знаю.

ЧУХНИХА. То чого ти йому потураєш?

МИКОЛА. Не я потураю, а Ольга. Я йому й копійки б не дав! Цигикає на скрипці в оркестрі. Має сто тридцять карбованців, з яких Жанні не дає ні копійки. Ну, поки Жанна торгувала в магазині, то і себе, і його годувала. А зараз в декреті, то на наше утримання перейшла. Та йому все мало цього, дай ще десять тисяч на машину. Отакий артист!

ЧУХНИХА. То коли Ольга повернеться?

МИКОЛА. Мала сьогодні... *(Глянув на вулицю)*. Та он вона йде. Зустрічайте. *(Попрямував у хату)*.

Входить Ольга.

ОЛЬГА *(сідає на лаву)*. Ой, натомилася... Як ті люди у великих містах живуть. Всі жінки кудись біжать, як корови до водопою. Від отієї перебудови, про яку передають по радіо, всі злі, як оси. Кого і про що не спитай, не говорять, а гарчать. Все скажено подорожчало. Целофановий капшучок. Торік був п'ятнадцять копійок. Зараз уже сімдесят. А черги... Мамо моя рідна! За всім стоять, все гребуть. Ну, як перед війною! А газет скільки передплачують! При мені сватові принесли таку купу, що якби пошаткувати, то вистачило б корову нагодувати. Страшне! Страшне, що діється в тій Полтаві! Оце усе тіло болить. Голова, вдвічі, здається, більшою стала від того гуркоту.

ЧУХНИХА. Микола батька з лікарні привіз.

ОЛЬГА. Велику радість сповістили.

ЧУХНИХА. Антоніна приїхала, дочку забирає.

ОЛЬГА. Дурите.

ЧУХНИХА. Піди в хату, подивися. Мала там збирає свою одежину.

ОЛЬГА. А яка це муха вкусила Антоніну, що в неї совість прокинулася?

ЧУХНИХА. Бачиш, як гарно все складається? Антоніна дитину забирає, батько у прийми йде.

ОЛЬГА. Ви все-таки думаєте, генеральша забере його?

ЧУХНИХА. Натрай гиндика, завтра я до неї поїду. *(Виходить).*

Із хати вибігає розлючена Антоніна, прямує на вулицю, зникає. Входить Микола.

ОЛЬГА. Чого це твоя сестриця промчала, наче за нею покійник гнався?

МИКОЛА. Хотіла Аню забрати. А воно вчепилося в діда так, що й не відірвати.

ОЛЬГА *(зі злом).* А ти, бачу, і радий!

МИКОЛА. Продала Жорикові дочку й онуку? А то мене вже питав Кривошапка: скажете, мовляв, дядьку, як Жанна назовсім повернеться.

ОЛЬГА *(істерично).* Що ти носишся зі своїм дурним Кривошапкою! Та він Жанниного мізинця не вартий!

МИКОЛА. Не буду з тобою сперечатися, чого вартий Кривошапка. А що твій Жорик нічого не вартий — це точно. І закінчиться тим, що я його умочу в сметану і його кіт з'їсть. *(Виходить).*

ОЛЬГА. Тю на тебе! *(Плює).* Тьху!

Завіса

Картина сьома

Той самий двір. Вечоріє. Платон Мефодійович сидить під хатою. Він помітно видужав. Із хати виходить Аня. Вона в білому платтячку, на голові змайстрована її рученятами фата з марлі, віночок з польових квітів. Поважно, мов наречена, йде вона через двір до хвіртки.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Куди ти, дівчино-наречена, йдеш?

АНЯ. На весілля.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. А підійди ближче, покажися, яка ти гарна.

Аня підходить до Платона Мефодійовича, стає перед ним по-дитячому, сором'язливо нахиливши голову.

Ой боже, яка красуня! Одна, мабуть, така в усьому світі. Йди, біла ластівочко моя, я благословлю тебе на щастя. *(Обіймає Аню).* А чого це ти надумала заміж? За кого ти зібралася виходити?

АНЯ. За тебе, дідусю.

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. За мене?!

АНЯ. Я вийду за тебе, і тебе в прийми не віддадуть.

Платон Мефодійович пригортає Аню до грудей, плаче.

Дідусю, чого ти плачеш? Не плач. Я не покину тебе...

Платон Мефодійович довго не може вгамувати ридання. Аня теж, як це роблять діти, на сльози відповідає сльозами. Платон Мефодійович підводиться, бере Аню за руку, йде в хату. З хати виходить Микола. З вулиці в двір заходить Чухниха.

ЧУХНИХА. Добридень, Миколцю!

МИКОЛА *(похмуро).* Здрастуйте.

ЧУХНИХА. Чого такий похмурий? Щось з батьком сталося?

МИКОЛА. Сталося.

ЧУХНИХА. Ой, горе. Невже занедужав? Що я генеральші скажу? Вона ось-ось має приїхати. А що з ним? Упав?

МИКОЛА. Не падав. Сидів отут ось під хатою. Раптом почав плакати. Один раз у житті я бачив, як батько плакав: це коли маму ховали. Все тримався, тільки хмурився. А як почали опускати труну в могилу... Та ви пам'ятаєте, що було.

ЧУХНИХА *(витирає сльози).* Я тільки-но згадала, як куму ховали, сльоза сама по щоці котиться. *(Пауза).* А чого він міг плакати? Може, з Ольгою посварився?

МИКОЛА. Та Ольга побігла до сільмагу. Кажуть, там вино дають. Треба ж офіційне на стіл поставити. Може, якесь начальство зайде, побачивши, що на дурничку можна випити. У дворі була тільки Аня. Я питав її: хто дідуся скривдив? Каже, ніхто. А в двір хто заходив? Каже, ніхто не заходив.

ЧУХНИХА. Не доведи господи, в нього ото усередині так заболіло, що він не втерпів і заплакав. Не дай боже і цього разу сатаннія зірветься, то мені хоч самій у труну лягай і на той світ відправляйся. Піду спитаю, що з ним. *(Йде в хату).*

Входять Плескач і Брус. Вони святково вдягнені.

ПЛЕСКАЧ. Здорово, Миколо.

БРУС. Здоров.

МИКОЛА. Здрастуйте.

ПЛЕСКАЧ *(віддає дві пляшки вина).* Оце пробилися з боями у ворожі окопи. Захопили трофеї і втекли. Генеральша прибула?

МИКОЛА. Ще немає. Але скоро має з'явитися.

ПЛЕСКАЧ. А де жених? На пасіці чи в хаті?

МИКОЛА. В хаті.

Із хати виходить Чухниха.

ЧУХНИХА. Ой, вчасно, хлопці, ви прийшли. Йдіть мерщій до Платона, розважте його, а то він чогось розкис. А генеральша от-от прибуде. А ти, Миколько, збігай до сільмагу за Ольгою. Хай вона кидає чергу за вином. Нам і двох пляшок для плізіру вистачить. А час уже накривати на стіл. І не будемо засиджуватися. По чарці вип'ємо — і поїхали в Полтаву. Йдіть, хлопці, йдіть! Підніміть його бойовий дух.

Плескач і Брус ідуть у хату.

МИКОЛА. Оце у вас завжди так: на те, щоб по-людському посидіти, побалакати, часу немає.

ЧУХНИХА. Якби ви справді сиділи та балакали. А то наллжитесь тієї горілки, як дурень мила, і витворяєте казна-що. І граєте такі жарти, що бідні жінки ледь на той світ не забігають.

МИКОЛА. На що ви натякаєте?

ЧУХНИХА. Думаєш, не знаю, хто в труні був?

МИКОЛА. О, вже розплескав Плескач!

ЧУХНИХА. А чого тебе туди занесло?

МИКОЛА. На радощах, що батько живий, я того... На ногах не міг стояти. А Ольга, знаєте, яка божевільна. Як тільки бачить, що не можу дати здачі, кидає на мене все, що під руку потрапляє. Ну, Плескач і Брус хотіли сховати мене від неї. Та не встигли в хату перенести, як я прокинувся. Висунув руку, схопив щось...

ЧУХНИХА. Ой, горе мені з тобою. Ну, біжи, біжи до сільмагу.

Микола виходить. Лунає гудок машини.
Входить Павла Флоріанівна.

(Біжить назустріч). Добридень, Павло Флоріанівно!

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. Здрастуй!

ЧУХНИХА. Ми тут уже вас виглядаємо, виглядаємо... Чи благополучно ви доїхали? Платон Мефодійович уже тричі питав: де Павла Флоріанівна? *(Шепоче).* Після того, як ви приїздили на знайомства-оглядини, він і сон, і спокій втратив. Сьогодні навіть плакав. Отаке хвилювання ви вдмухнули в його душу! І на другий же день покликав мене і каже: ось тобі, кумо, гроші на дорогу до Полтави і назад. На крилах лети до Павли Флоріанівни і скажи їй, що я вже віднині жити без неї не можу...

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. А дочка забрала дитину?

ЧУХНИХА. Ой, було тут з тією опукою! Приїхала Антоніна забирати, а воно вчепилося за діда, що не могли відірвати. Доведеться, мабуть, Платоноаі Мефодійовичу самому дівчинку до Антоніни відвозити. А ви Ані сподобались: така, каже, гарна бабуся. По всьому селу бігала і показуаала ту ляльку, яку ви їй подарували.

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. А сундук Жанна і Жора не вкрали?

ЧУХНИХА. Купила Ольга милість Жори за тисячу карбованців. Сама до нього їздила. Та це ненадовго. Той Жора такий ненажера, що просто жах. Він їм і вуха пообʼїдає. Ходімте в хату. Ходімте. Вони всі уже там, і за Ольгою я Миколу послала. Вона десь у сільмазі, в черзі застряла. У нас же черги за всім. Навіть за милом. Скоро вмиватися нічим буде, ходитимемо як сажотруси! Отака у нас тут в селі перебудова!

Павла Флоріанівна і Чухниха йдуть у хату. Входять Микола і Ольга.

МИКОЛА. От бачиш: спізнилися! Вони вже в хаті.

ОЛЬГА. Ой, страшно мені.

МИКОЛА. Чого ти боїшся її?

ОЛЬГА. А як передумала?

МИКОЛА. Та минув лише тиждень, як вона тут була, як вони з батьком домовилися, що він іде до неї.

ОЛЬГА. А як вона скаже: я тут житиму.

МИКОЛА. Ну, ти придумала! Справді, в тебе струс мозку! Як бовкнеш щось, так залишається тільки плюнути і все, бо не вистачає слів, щоб відповісти. Де ти бачила генеральшу, яка покинула б міську квартиру і поїхала в село. Та ще в задрипане, як наші Груньки. Тільки божевільна може на таке піти, а Павла Флоріанівна при своєму розумі. Та й характерець, мабуть, генерал навшпиньки перед нею ходив. Не знаю, що батько робитиме. Чи не втече додому від муштри?

ОЛЬГА. Так я його й прийму! Ні, все! Хай тікає до Антоніни! З мене досить уже воду поварив.

МИКОЛА. Ну, годі про те, що буде. Давай думати про те, що треба робити зараз. Плескач і Брус принесли дві пляшки вина. Збирай закуску на стіл...

ОЛЬГА. Ні-ні, не хочу! Тут труна стояла. Як поїде батько, я оцей стіл порубаю і спалю. А то як стану біля нього ввечері, так і здається: мертвяк тягне за спідницю.

МИКОЛА. То давай сядемо у хаті. Плескач, Брус і Чухниха уже там. Може, Кривошапку покликати?

ОЛЬГА *(істерично)*. Та коли ти відчепишся від мене зі своїм дурним Кривошапкою? Хтось уже Жорі ляпнув, що Кривошапка прийме Жанну і з дитиною. Він там ходив, як муха по стелі.

МИКОЛА. А не бовтався, як миша в сметані? Не зʼїв його кіт? Годі галасувати! В хаті Павла Флоріанівна. А Кривошапку я хотів запросити тому, що він машину дав.

ОЛЬГА. Не свою, а колгоспну.

МИКОЛА *(махає рукою)*. Побалакай з тобою! Годі! Збирай на стіл! *(Йде в хату)*.

Із хати виходить Чухниха.

ЧУХНИХА. Ой, Олю, якби ти бачила, як Павла Флоріанівна і Платон ніжно зустрілися. Сіли рядком і затуркотіли, мов голуб і голубка. Я, грішним ділом, аж позаздрила Павлі Флоріанівні. Такого, думаю, чоловіка золотого придбала. І за Платона порадувалася: таку, думаю, золоту жінку має.

ОЛЬГА. Ой, неспокійно у мене на душі.

ЧУХНИХА. Чого? Все уже зговорено. Випʼємо по чарці, і поїдуть вони в Полтаву. Там, каже Павла Флоріанівна, розпишуться. Дай боже кожному такого щастя.

ОЛЬГА. Не віриться якось, що Павла Флоріанівна його назовсім забирає. От ніяк не віриться...

ЧУХНИХА. А чого, спитати тебе, не віриться?

ОЛЬГА. Та хіба ви не бачите, який він немічний? Яка вона дебела жінка?

ЧУХНИХА. Та Платон тільки на два роки старший від неї. Вона його так вимуштрує-загартує, що він її переживе. Весь його рід довговічний. Батько його Мефодій до дев'яноста дотягнув. А Платон, згадаєш мене, бо я до того дня не доживу, і за сто переступить. *(Пошепки).* А що сундук? Мабуть, із собою візьме?

ОЛЬГА *(роздратовано).* Та вже не подарує нам! Ой, а як Жанні і Жорі для сімейного щастя машину треба.

ЧУХНИХА. А по селу вже хтось пустив: Жора назовсім прогнав Жанну. Кривошапка, мовлян, бере її з дитиною.

ОЛЬГА. Наплюйте на лоба тим, хто ото вам таке казав.

Із хати виходить Микола.

МИКОЛА. О! Ми закуску ждемо, а вони стоять і патякають.

ОЛЬГА. Несемо, несемо. Ходімте, тітко, допоможете. У мене все наготовлено, тільки на стіл поставити.

Починається метушня. Ольга, Чухниха, Микола бігають то з хати, то в хату. В хаті чується веселий гомін. Входять Ж а н н а і Ж о р а. Жора в чорному плащі, в чорному береті.

ЖАННА. Чуєш, що робиться? Уже, мабуть, весілля справляють?

ЖОРА. От чортові ветерани! Скільки років уже минуло, як війна закінчилася, а вони ніяк не можуть вимерти. Мамонти вже давно вимерли, а вони все ще плутаються під ногами. Машини їм у першу чергу! І гребуть! А куди їм ото їхати на машинах? На той світ? Все їм, все їм! А хто, спитати, нам оцей застій влаштував? Хто кілометрові черги за всім створив? Вони! Хто сундуки грошима понабивав і сидить на них, як собака на сіні? Вони! Так сундук дід у повітку переніс?

ЖАННА. Ага, Брус і Плескач прийшли і перенесли туди.

ЖОРА. Ходімо, я попробую свої ключі...

ЖАННА. Я боюсь.

ЖОРА. Чого? Ми візьмемо тільки свою частку. Законно! Дід помре, все одно дістанеться нам наше.

ЖАННА. То давай почекаємо.

ЖОРА. А що, як він сундук у прийми забере? Тоді й наша частка чорт знає кому перепаде? Якійсь аферистці, що видає себе за генеральшу?

ЖАННА *(здивовано).* Ти думаєш... вона не генеральша?

ЖОРА. Абсолютно впевнений! Примір на себе. Я генерал. Помираю. Невже ти приймеш гречкосія Кривошапку?

ЖАННА. Жорик, годі тобі ревнувати. Я з тим Кривошапкою тільки за однією партою сиділа. Більше нічого не було.

ЖОРА. Справді, на біса нам зараз той ідіот Кривошапка? Нам потрібен сундук. Піди все-таки в повітку, подивись, чи там він. Я сам пішов би, та боюсь наткнутися на твого божевільного батька! О! Доторгувалися. Уже виходять з хати. Я отут стану, а ти затули мене кришкою труни. Мене ніхто не бачитиме, а я все чутиму. Як тільки всі підуть, я перебіжу в повітку. А ти там десь чекай на мене.

Жанна виносить кришку труни, запнуту червоним покривалом, допомагає Жорі сховатися, біжить у садок. Із хати виходять Павла Флоріанівна, Платон Мефодійович; за руку він веде Аню, яка в тому ж вбранні нареченої. Плескач і Брус прямують до повітки і невдовзі повертаються з сундуком. Всі виходять. Із хати виходять Ольга і Микола.

ОЛЬГА. А труну?

МИКОЛА. Ольго, ти що, зовсім здуріла?

ОЛЬГА. Забрав сундук, хай знбирнє й труну! Бери труну, я я кришку і понесемо на машину. Там місця вистачить! Бери!

МИКОЛА *(махає рукою).* Та годі тобі! *(Виходить).*

ОЛЬГА. Ні, по-вашому не буде! Я ось сама її віднесу! *(Хапає кришку труни).*

ЖОРА *(насунув на обличчя берет).* Гроші-і-і...

ОЛЬГА *(несамовито верещить)*. А-а-а... *(Кидає кришку, тікає в хату)*.
ЖОРА *(хапається за живіт, регоче)*. Ах-ха... Га-га-га...

Завіса

Картина восьма

Той самий двір. Труни під стіною немає. Під музику японського магнітофона, що стоїть на столі, танцюють Жанна і Жора. Ольга сидить на лаві з мітлою в руках, розчулено посміхаючись, стежить за танцюючими. Танець скінчився.

ЖАННА. Мир?
ЖОРА. Мир?
ЖАННА. Назавжди?
ЖОРА. Навічно!

Жора і Жанна обіймаються, цілуються.

ОЛЬГА. Мої ви голуб'ятка.

ЖАННА. Продавайте, мамцю, хату. Перебирайтеся з батьком до нас. Досить вам тут мучитися. Адже в селі ще сто років не буде газу, гарячої води.

ОЛЬГА. Та хоча б холодна була. А то колодязь, який копав ще дід Мефодій, завалюється.

ЖОРА. Тільки не тягніть з продажею будинку, бо чергу на машину вдалося перенести лише на півроку. Продавайте негайно! Все-все продавайте! І переїжджайте до нас. Не матимете ніякого клопоту! Житимете у мене як при повному комунізмові. Нічого не матимете і все матимете. Ну, то що — згода?

ОЛЬГА. Та я і не проти, бо набридло буряки полоти. Дома між коровою, свинею, индиками, гусями, курами немає вже сил крутитися. Та не знаю, як батько. Йому ота колгоспна кузня така люба, що він, мабуть, в ній би і ночував.

ЖАННА. Мамцю, татко завжди вас слухав.

ОЛЬГА. Так, слухав. А останнім часом як здурів. Такий став упертий, що страшне. Та якось всі разом ми його умовимо.

ЖАННА *(бере Жору під руку)*. Мамцю, ми поїхали.

ОЛЬГА. Біжіть, а то автобус ось-ось має прийти.

Жанна і Жора вийшли. Ольга заходжується замітати двір. Входить Чухниха.

ЧУХНИХА. Зустріла твоїх молодят. Такі гарненькі, рожевенькі, як молочні поросятка. А ти все метеш і метеш?

ОЛЬГА. І ніяк не можу вимести те, що батько тут насмітив. Викидала все з його половини. Вимазала. Вибілила. Спалила весь його реманент. Та хоч як перемиваю, а його духом все одно смердить. Вчора пішла поратися до бджіл, а вони на мене як напали. Ось бачите, як руки пожалили. Сказала, щоб Микола продав вулики. Якщо у вас там є покупець, то присилайте. І хату будемо продавати.

ЧУХНИХА. Чого раптом?

ОЛЬГА. До Жанни і Жори переїдемо. Будемо в місті жити, як усі порядні люди. Намучилися тут, досить. Я ланку полю вже п'ять гектарів. Микола зі сходу до заходу молотом гупає в кузні. А що маємо?

ЧУХНИХА. А кажуть, ковалі добре заробляють.

ОЛЬГА. Брешуть! Той шофер, що возить голову, на сорок карбованців має більше! А хіба легкового бублика крутити те саме, що молотом гепати? Я кілька разів казала Миколі: піди до голови. Гепни кулачищем по столу, хай тобі сорок карбованців набавить. Не хоче. Кажу: давай я піду. Так він таке мені сказав, що не можу й повторити...

ЧУХНИХА. Та я здогадуюсь.

ОЛЬГА. Е-е, не здогадуєтесь. *(Пауза)*. Все повикидала. Тільки труну не знаю куди діти. Хотіла спалити, але Микола не дав. Плескач і Брус знову занесли її на горище. І як ляжу спати на печі, так усім тілом і чую: дивить вона на мене, як ота кладовищенська каменюка. Або вчувається,

хтось стогне, ходить. Кілька разів снилося, що лежу в труні. Прокидалася вся в милі.

ЧУХНИХА. Труну покинув, а бачиш, сундук забрав.

ОЛЬГА. Ой, через той сундук я стільки натерпілася. Хай він згорить.

Входить Антоніна.

АНТОНІНА. Здрастуйте, тітко.

ЧУХНИХА. Здрастуй, Тоню. Ти знову така, що й не впізнати.

ОЛЬГА. А до мене вже й не здоровкаєшся?

АНТОНІНА. Де Микола?

ОЛЬГА. А чого ти не питаєш, де твоя улюблена доця?

АНТОНІНА. Тітко, скажіть їй, що я не до неї приїхала, а до брата.

ЧУХНИХА. Вона, Ольго, приїхала не до тебе, а до Миколи.

АНТОНІНА. І скажіть їй, тітко, що я її не тільки знати, а й бачити не хочу.

ЧУХНИХА. Вона тебе, Ольго, бачити не хоче. Ходитиме, мабуть, тут із заплющеними очима.

АНТОНІНА *(оглядає двір, заглядає у вікно)*. О, як все повибілювала. Думає, все вже тут їй належить. А дірку від бублика не хотіла?! Тут половина мого!

ОЛЬГА. Тітко, скажіть Антоніні, що... *(Шепоче Чухнисі на вухо)*.

ЧУХНИХА *(відмахується руками)*. Е-е, ні! З турецької не можу переказати.

АНТОНІНА. Тітко, я не знаю, що вона вам по-турецькому казала. Так от передайте їй... *(Шепоче Чухниці на вухо)*.

ЧУХНИХА *(підхоплюється)*. Е, дівчата, годі! Гризіться самі, а то ще й мене покусаєте.

До двору заходять Плескач і Брус. Обидва в гімнастерках, при орденах і медалях. У Бруса на плечі висить гармонь. Плескач тримає під пахвою бубон.

ПЛЕСКАЧ *(козиряє)*. Здравія бажаю, баби!

ЧУХНИХА. Куди чимчикуєте, ветеринари війни, з музикою?

ПЛЕСКАЧ. Тайй приймак замовив: каже, буду Чухниху заміж видавати. Хай хтось інший з нею ще помучиться.

ЧУХНИХА. Тіпун тобі на язик.

ПЛЕСКАЧ. Та ти, кумо, не журись. Сюди-туди повернись! *(Б'є в бубон, пританцьовує навколо Чухнихи)*. Та до кума пригорнись.

Входить Микола.

МИКОЛА. Чого, дядьку, гарцюєте навколо тітки?

ПЛЕСКАЧ. Та оце умовляю, щоб пішла за мене заміж! Не хоче. В тебе, каже, зброя є. Яка, питаю, зброя? Ти, каже, завжди тримаєш хвоста пістолетом! Отак її налякав нижом третій приймак.

ЧУХНИХА. Сказано, Плескач — вип'є на копійку, а наплеще на карбованця.

МИКОЛА. А де це ви гуляли? Чи не на весіллі у Кривошапки?

ПЛЕСКАЧ. Вгадав. Грали у Кривошапки, бо то ж моя рідня. Кривошапка онук моєї покійної дядини, що була за моїм троюрідним дядьком Омельком. А люду в Кривошапки! А горілки! А закуски! Все село гуляло! Тільки тебе, Миколо, та Ольги не було.

МИКОЛА. Він запрошував, та ви ж знаєте...

ПЛЕСКАЧ. А чого ми оце до вас забрели. На весіллі у Кривошапки був один чоловік із Полтави. Передав нам: ідіть, мовляв, до Платона, він сьогодні має приїхати.

Сигнал машини.

О! Вони вже з машини вилазять! Брус, марш!

Плескач і Брус грають марш. Як тільки з'являється Платон Мефодійович, музиканти замовкають, стають по команді «струнко». Платон Мефодійович у кітелі, картузі, штанах з лампасами. Тільки й того, що на плечах немає генеральських погонів. Без вусів.

Взагалі має вигляд бравого відставника. За Платоном Мефодійовичем поважно виступає Павла Флоріанівна, ведучи за руку Аню. Аня в новому платтячку, на голові бант.

АНЯ. Мама! *(Побігла до Антоніни, пригорнулася).*

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ *(козиряє).* Здорово, орли!

ПЛЕСКАЧ І БРУС. Здра-а-а... тов-ген!

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Бачу, ви одягнені! Обуті! А тих харчів, що невістки дають, вистачає?

ПЛЕСКАЧ І БРУС. Навіть залишається!

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Куди залишки дінаєте?

ПЛЕСКАЧ І БРУС. Доїдаємо!

ЧУХНИХА *(регоче).* Отакі наші ветеринари війни!

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Вільно, хлопці! Дякую за вірну службу! Без вас я давно б уже загинув у боях з усілякими бідами. Здрастуйте всі. Приїхали ми з Павлою Флоріанівною весілля справляти.

ОЛЬГА *(хапається за серце).* О боже!

АНТОНІНА *(зловтішно).* Ач, як зраділа!

ЧУХНИХА. Слава богу. А то ми тут уже і не знали, що й думати. Поїхали, і не чути, і не чути. Мені проходу немає по селу. Кого не зустріну — всі питають: коли твій кум весілля справлятиме?

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Хлопці, ану спечіть «Гречаників». А я спробую, чи не забув, як танцював на своєму першому весіллі.

Плескач і Брус грають «Гречаники». Платон Мефодійович приміряється танцювати, та не виходить. Підкотив холоші штанів і пустився навприсядки.

ПЛЕСКАЧ. Платоша, хвіст пістолетом!

Павла Флоріанівна немов крокує на місці, бо танцюють тільки плечі та руки.

АНЯ. Дідусю, я з тобою!

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Танцюй, моя ластівочко! Може, і я на твоєму весіллі потанцюю. Ху-у... Ну, все.

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА *(погордо).* Бачили, як капітально я відремонтувала його?!

ЧУХНИХА. А я вам казала: султан! Турецький султан!

ПЛАТОН МЕФОДІЙОВИЧ. Ходімте в хату. А ви, хлопці, підіть до машини. Там ми привезли все, що треба. Павла Флоріанівна покаже вам, що принести.

ЧУХНИХА. І я допоможу.

Плескач і Брус поклали гармонь і бубон на стіл, вийшли. За ними пішли Павла Флоріанівна і Чухниха.

АНЯ *(шепоче Антоніні).* Мені бабуся Павла ще одне плаття купила. Червоне-червоне. І туфельки білі.

АНТОНІНА. Не била тебе?

АНЯ. Ні, вона добра.

АНТОНІНА. Ходімо в хату. *(Йде з Анею в хату).*

ОЛЬГА. За що мені оця кара господня? Тільки прибрала — знову все запаскудять.

МИКОЛА. Ще раз прибереш. А таку подію в батьковому житті треба відзначити. Неси сала, огірків. Сулію діставай.

ОЛЬГА. Ой, оніміли в мене ноги.

МИКОЛА. Ольго! Та є в тебе якась совість чи немає?! Що ти справді! Яким боком ти мене перед людьми виставляєш? Адже він мій батько!

Входять Павла Флоріанівна і Чухниха. Несуть корзини, інші речі. За ними Плескач і Брус несуть сундук. Всі йдуть у хату.

ОЛЬГА *(здивовано).* Чого вони сундук привезли?

МИКОЛА. А піди спитай. *(Йде в хату).*

Із хати виходить Антоніна

АНТОНІНА *(зла іронія).* Недаремно ти все так гарно прибрала. Батько й мати дуже задоволені. Вони тут житимуть!

ОЛЬГА. Як?!

АНТОНІНА. Кінчилася твоя влада! Батько переписав і хату, і все майно на Павлу Флоріанівну.

ОЛЬГА. Брешеш!

АНТОНІНА. Своїми очима бачила документ. Піди в хату. Батько і тобі його покаже. *(Іде в хату).*

В Ольги шок. У хаті музика. Відчиняється вікно.

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА *(у вікні).* Навіщо ти з батькової половини все повикидала?

ОЛЬГА. Я думала...

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. Мовчати! Мене не цікавить, що ти думала! Я питаю: навіщо повикидала?

ОЛЬГА. Я...

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. Мовчати! Отак ти батька й матір шануєш?! Геть з моєї хати, щоб і дух твій тут не смердів! Забирай своє лахміття! *(Викидає у вікно Ольжині речі).*

ОЛЬГА. Рятуйте!

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. Мовчати! *(Продовжує викидати речі).*

ОЛЬГА. Ря-а...

ПАВЛА ФЛОРІАНІВНА. Мовчати!

А в хаті під гармонь і бубон співають:

Як засядем, браття, коло чари,
Як засядем, браття, при меду,
То най ідуть турки й татари,
А я навіть вухом не веду...

Павла Флоріанівна викидає Ольжині речі, аж поки закриється завіса.

Кінець

М. Кумановський. З циклу «Білий час»

ДРЕВО ПІЗНАННЯ

Наука не йде без дрюка.

З народних уст

Ми з Марусею і в школі були нерозлийвода, куди одне, туди й друге. Ото тільки напочатку не посмів я сісти біля неї. Тижнів через три, як оговтались і звиклися в класі, дівча те ухитрилося вмовити свою сусідку, аби сіла на моє місце, мене ж ухопила за руку й поцуприкувала до своєї парти.

— Сідай тут,— сказала. — Тож он як кепсько, мабуть, весь час бути в учителя перед очима.

Я не перечив, хоча не задовольняв мене не вчитель, а сусіда по парті. Таким нетямковитим виявився, те й робив, що заглядав мені в зошита та перепитував, як писати те, а як те. Маруся не така, вона, як і я, одразу заявила про себе як сумлінна учениця. З такою любо-мило буде сидіти. Ось тільки шептатись полюбляє. Мало того, що з дому частенько приносить такі новини, з якими не може всидіти до перерви, на уроках норовить ділитися і на перерві встигає обзвестися чимось таким, що конче треба виповісти мені. Боюсь, матиму через неї неприємності. Вчитель завважив уже її нашіптування, завважить колись і мою неуважність.

Аби того не сталося, мусив застерегти її. Признатись, це вплинуло. Не одразу, правда, і не зовсім позбулася своєї звички, проте рідше стала схилятися в мій бік і казати: «А знаєш...» Коли ж ті схиляння і нашіптування таки змусили вчителя постукати по столу олівцем і сказати застережливо-докірливо: «Тригуб!» — ввібрала голову в плечі й притихла.

Отак і пішло в нас відтоді: на уроці ми школярі, на перерві друзі і зірвиголови. Правда, коли почалися навчання у другому класі, за літо в Марусі набралося стільки новин, що навіть позирки вчителя не завжди могли утримати її від спокуси поділитися ними зі мною. А сьогодні таке нашептала, що сам я як не старався слухати вчителя, нічого не міг уторопати. В одне вухо влітали його слова, в друге вилітали. Як же, сказала, що була щойно в тата (а тато її працює секретарем у сільраді, яка, до речі, поруч із школою) й почула там новину, про яку в усім нашім класі ніхто ще не знає.

Сказала б таке на перерві, поцікавився б, що то за новина, та й заспокоївся б. А як міг заспокоїтись зараз, коли Маруся збудила в мені цікавість і вмовкла.

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1989, № 8.

— То нажи вже, яну новину почулв аід тата? — не втримаась я й тани схилився в її бік.

Розглянулась і вже потім шепнула:

— Сьогодні виселятимуть із селв нуркулів. Підемо туди?

— А урокн?

— То це ж після уроків буде.

Не знав, що відповісти їй, і мовчазно погодивси.

В селі того дня справді було на що дивитися. Рознурнулених не гнали під конвоєм, мов врештантів. Дали для ножної родини по парі ноней, по бричці, дозволили взяти з собою найнеобхідніше з одягу, їжі (наперед сказали, н962иселяють їх у холодні краї, на Соловки) й веліли праавитнсь кіньми до станції Мелітополь, щоправда, у супроводі двох пінних міліціонерів.

Попереду їхалв родина старого Косірв. Вона не вміщалаcи на одній бричці — у Косіра тільни синіа та незаміжніх дочон повна брична набереться. А ще ж були невістки, онуки. Тому для цієї родини виділили дві брички. За Косірами правилися ще янісь люди, а вже позад тих людей Логвин із дружиною. Трималися розкуркулені по-різному. Косіри сиділи на бричках чи йшли зв ними злі, похмурі, намагалися не дивитися нв слобожан. Серед тих, що їхали зв ними, один виграввав на гармонії й співав на повний голос: «Соловни, ви Соловки, и вас не боюся, три годочни відслужу, назад повернуся». А ось Логвин,— він, здається, був найстарший серед рознурнулених,— йшов слідом за бричною і слізно плакав. Чого — нам, дітям, важно було збагнути, і хто знає, чн й збагнули б, ноли б не дорослі. Одні пояснювали плач того чоловіна старістю, мовлян, відчуває дід, прощається з рідним краєм назавжди, інші — каяттям. Цих інших було найбільше, та й розмовляли вони голосніше, ніж перші. Тви і назали: Логвин — чоловік добрий, нікого й нічим за все своє життя не зобндив. І за землею, як інші, не ганявся. Ян отримав у спадон дванадцять десятин, так і господарював на них. Але ж яке господарство і які статни замав на тих десятинах! Коней, не беручи до уваги лошат і лошаків, четверо, і коні як змії. Корів, бичків, теличок повен двір, і що найбільше впадало всім у око — щорону вирощував у ямах та хлівах до півсотні свиней. Цікавитесь, нащо так багато, ноли і землі мав обмаль, і роду ніякого, онрім баби? Про те у нього самого та ще в сільради запитайте. Сільрада тому й зачислила Логвина до нурнулів, що давно і твердо знав: цей хитрий дід має в банку більше грошей, аніж уся наша слобода в своїх численних снринях. За хитрість його й розкурнулюють. А тан! Десь одразу по революції винишпорив він у Ніноплі оптового понупця, уклав з ним угоду на постачання свинини, яловичини, а вже та угода зобов'язувала його вигодовувати щорічно й доправляти у Нікополь жнаими цілу орву свиней, бичнів. Обізнані назали: мав за тих свиней, як і за бичків, такий прибутон, який всім іншим курнулям, в тім числі й Косіру, міг тільки снитись. На те, що Логвин із шкури ліз, обходжуючи вдвох із бабою своє численне господарство, що він ні дня, ні ночі не знав за роботою, ніхто зараз не зважав. Зважали на інше — що він, хвй і зряди-годи, коли треба було збирати урожай на ниві чи правити до Нінополя свиней, бичнів, вдавався до наймитсьної праці.

— Воно коли розсудити толном,— уголос міркували слобожани,— то нащо було рвати так пупа? Для кого він старався, цей Логвин? Дітей не мав, роду теж ніякого. Чи не ліпше було жити впроголодь, а гуляти вдоволь?

— Може ж, тому і старався чоловін, що господарство було йому єдиною втіхою у житті. Самі ж нажете, дітей не мав.

— То хай тепер потішиться цією втіхою.

Вони теревенили й далі, а я дивився нв зігнутого в дугу, не просто сивого — білого діда, з глибокими зморшками на обличчі й думвв собі: тани каяття мучить діда і чи не найбільше додає йому жалю. А ще те, мабуть, болить, що доля обійшла його дітьми. У нього ж тільки й роду було, що сусіди, рідна земля, слобода.

Так і є. Обернувся, коли підводи розминулися з слобожанами, що прийшли подивитися на висланих, і запитав:

— Люди добрі, чим я завинив перед вами? Чи я заважав комусь жити, чи труд ваш десь, колись зневажив? Беріть усе, що набув горбом своїм, та не гоніть із рідної землі! У ній не тільки піт мій, у ній молодість і любов моя. До кого ж я прихилюся там, на чужині, кому пожалуюсь своєю бідою?

Хтось плакав, хтось мовчазно дивився собі під ноги, а хтось і нагадав старому:

— Пізно лити сльози, раніш треба було думати, як жити між людьми. Забув, як торгувався за кожну копійку, коли наймав косарів чи погоничів?

Ми з Марусею стояли при самій дорозі і все те чули, все бачили. Коли ж рушили в село, несподівано зустрілися з моєю мамою.

— Здрастуйте, тітонько,— поспішила привітатися Маруся.

— Здрастуй, доню,— мама чомусь назвали Тригуб донею і тим немало здивували мене. — І ви тут, дітки? Не треба було вам приходити й споглядати це видовище.

— Чого?

— Невелика це втіха — людська біда, людські сльози.

Маруся не посміла перечити, я тим паче.

Через місяць-півтора вона знову підбила мене бігти й дивитися на видовище, правда, за цим разом не так далеко і ненадовго. Подалася на велику перерву до тата й одразу ж повернулася звідти. Влетіла до класу буряна — і до мене.

— Дмитрику! — випалила з ходу. — Побігли!

— Куди?

— Потім скажу, побігли швидше, не пошкодуєш.

Чи міг я не послухатись її, коли обіцяла щось аж надто цікаве й небувале? І побіг слідом за Марусею, і дослухався, коли оберталася та пояснювала, куди веде. Ось тільки добрати толком не міг, що хоче показати. Бігла ж бо попереду і не оглядалася. Та й задихана була. Не слова вилітали з її уст — обривки з них. Тоді вже, як прибігли на подвір'я сільради і зупинилися біля того дива, яке обіцяла показати мені, зглянулися й забули, що прибігли ненадовго: тим дивом виявилася новенька, мов з голочки, легкова машина. Велика й чорна, з лискучими срібними нашивками спереду, по боках.

— Ох ти! — перевів я зрештою дух і знову занімів від захвату. Досі ми з Марусею тільки на картинках бачили і знали: є такі машини там десь, по великих містах, по далеких країнах. У нашій слободі така не об'являлася. Тепер об'явилась. Справжня-справжнісінька! І побачили її ми з Марусею. Не хтось інший, саме ми. Ото заздрощів буде у школярів, коли розкажемо, де і що бачили, а вони прийдуть опісля і не застануть цієї диво-машини!

— Що, дітки,— вийшов із сільради котрийсь із слобожан,— цікавитесь сатанинською силою?

— Це машина,— несміливо пояснив я.

— Машина, машина, та хто їй радий. Бачите, яка чорна? Коли приробити роги, на чортяку буде схожа. Бо і є нею. Це ще не така страшна, вона по землі бігає. А та, що в небі літає, залізними дзьобами клюватиме нас, як розізлиться. Ви малі ще, думаю, доживете до того часу. Отоді згадаєте моє слово і скажете всім невірам: а дядько Кирило правду казав, повигадували машин на свою голову. Віки обробляли землю кіньми, їздили на конях, і любо-мило було.

Радість наша, така збуяла перед цим і така до лоскоту приємна, пригасла враз, схоже, що й зовсім здиміла. Пригадалося тієї миті й мамине застереження: невелика це втіха — людські сльози. І подумалось враз: чому це дорослі так насторожено ставляться до всього нового, що об'являється в слободі? Чомусь постала в пам'яті й картина, вивішена в школі на найвиднішому місці. На ній весело усміхнений тракторист

жене трактора з гострими зубами на колесах прямісінько на людей, давить багатих дядьків і попів і тішиться з того. Та то ж, казав учитель, куркулів та попів давлять. А чого таким слобідським людям, як дядько Кирило, боятися?

— Бреше той дядько,— обізвалася Маруся по тривалій мовчанці, і не там, біля сільради, а вже як поверталися до школи.

— Ну, звичайно,— погоджуюсь. — Чого б це машини давили, а літаки клювали людей. Ними ж теж люди управляють.

На урок ми запізнилися і стали посміховиськом для всього класу. Не знаю (ніколи було доглядатися), як поставилася до тих насмішок Маруся, я ж спаленів, ба навіть відчув: боляче зробилося. І образливо, і боляче. Може, саме тому й сказав одному з насмішників, коли вийшли зі школи:

— Ти в мене дограєшся. Забув, як пужално ходило по тобі?

— Коли, де? — гоноїжився хлопчина.

— А в степу.

Бачу, зачепило йому, однак ненадовго.

— Що, не можна вже й правди сказати? Не тільки хлопці, дівчата, учитель догадується, що ви з Марусею молодий і молода.

Ну, тут уже я не витримав. Одне — це казав той самий хлопчина, щоперіщив мене в степу ні за що батогом, а друге — що ж він, гад, наже, що вигадує! Підбіг і так стусонув його у груди, що недруг мій не втримався на ногах. Не залишив я його в спокої й лежачого. Розгніваний, став бити свого кривдника по чому бачив. Хтось із школярів кинувся розбороняти нас і дав тому хлопчині можливість стати на ноги. Ми зчепилися, мов собака з кішкою. Обмінювалися стусанами, а то й справжніми ударами, дряпали один одному обличчя, нарешті мені пощастило схопити винуватця бійки за шию і знову повалити на землю. Тут уже я дав волю і силі своїй, і спритності, і гніву. Гамселив по чому попало, присмачуючи кожен удар погрозами на зразок «ось тобі, ось» чи й лайкою. І хто знає, чим звкінчилася б наша бійка, коли б хтось із дорослих не нагодився і не підняв мене, мов шкодливе кошеня, за комір.

— А це що таке?

Як виявилося згодом, то був Марусин батько. Я зрозумів це по тому вже, як збадьорилася моя захисниця й заходилася пояснювати, хто винен у цій бійці.

Наша спільна прогулянка до двору Тригубів луснула, мов булька. Маруся пішла з батьком, а я подався широкою вулицею на лід. Йшлося до справжньої зими, і вода в озері встигла добряче промерзнути. На рівній і гладенькій, як скло, ковзанці каталася на санчатах чи ковзалася на своїх двох дітвора. Серед багатьох були й мої сусіди — Андрій Власенко та Павло Галицький. А оскільки завтра неділя, у школу не йти, як було не дати волю своїм приборкуваним на уроках бажанням і не поковзатися досхочу.

І ми ковзалися. Склали на купу сумки з книжками, іншим шкільним причандаллям і пішли-поїхали! Лід був припорошений сніжком, отож по-справжньому можна було ковзатися лише там, де натерли вже доріжку. Якийсь час ми так і робили. Та хіба з дітлашнею наберещ розгону, покатаєшся, як хочеться? Коли не одне, то друге підлізе під ноги й перечепить.

Розглянувся я й сказав хлопцям:

— Давайте свою стежку прокладемо на льоду.

— Де?

— Та хоча б і отам, ближче до нашого провулка.

Обійшли ми озеро берегом, знову склали на одну купу книжки, і я як заводій викликався взятися за діло першим. Добряче розігнався і ледь став на лід, як він тріснув, і я опинився у воді. З ляку гріб не до берега, а далі від нього. На щастя, завважив ту мою біду хтось із дорослих і крикнув з протилежного берега:

— Куди ти лізеш? Назад гребись!

Я послухався й доволі швидко відчув під ногами дно. А вже як став на дно, опинився й на березі.

— Бери сумку й побігли,— порадив мені котрийсь із товаришів. — Ні в якому разі не зупиняйся. Біжи й біжи, бо простудишся.

І я біг. Спершу вулицею, що йшла понад високою загатою, потім Михалевим провулком, що вів на нашу вулицю. Хлопці якийсь час тюпачили слідом за мною, нарешті відстали. А з мене усе ще стікала вода. Найбільше набрякла свитка й стала до лиха важкою. По якімсь часі почав відчувати — вона береться вже кригою. І штани підозріло шелестіли на мені.

Коли вбіг до хати, мами не було вдома («Хоч тут пощастило»,— подумав). Михайло не став допитуватися, що й до чого, мерщій почав роздягати та роззувати. Тоня шукала тим часом суху сорочку, штани. І все ж мені не поталанило приховати свою зимову купіль від мами. Вони об'явилися на дверях тієї миті, як на мені були вже сухі штани, а сорочку тільки збирався натягувати на себе через голову.

— А це що? — запитали грізно.

Мокрий одяг лежав на підлозі, тож не важко було здогадатися, що трапилось зі мною.

— Хтось брав на поду воду і проломив лід. Я розігнався, щоб поковзатися, й провалився.

— Ах, он воно що! Захотілося поковзатися. А я кому казала: із школи — додому? Кому, питаю?

Не стали довго роздумувати, схопили Михайлового пояса, що висів на жердці, і заходилися розігрівати мою кров у тому місці, яке менш за все думало, що робить.

Це вперше вони побили мене. Вдруге всиплять пізкіше і ще дошкульніше, коли витрусять у моїх кишенях недокурки від Михайлових цигарок. Так всиплять, що я і в зрілому віці не спокушувався на куриво.

КОЛИ ЗА ВІКНОМ ВІХОЛА

Козак не без щастя,
дівка не без долі.
Народна приказка

Тієї зими і саме в час зимових канікул такого снігу навалило, з хати не кожен хазяїн міг вийти. Добре, що в нас були двері з малої кімнати в конюшню, а в конюшні стояли лопати. З їхньою поміччю пробралися наш кадвір, поробили проходи в снігу, спершу до колодязя, потім на вулицю. А вже на вулиці ніхто й не чіпав снігові кучугури. Цілі гори намело їх, надто в тих місцях, де є якийсь затишок.

Михайло одружився з Ніською Гордієнковою і жив тепер у великій кімнаті, ми всі троє з мамою. Сідали гуртом на печі, якийсь час гомоніли про се, про те, потім співали пісень чи слухали маминих казок.

Починали вони звично:

— Що ж вам розповісти, дітки?

— Щось нове, чого не розповідали вчора, позавчора.

Задумувались на мить і вже потім казали: «Жив-був». Або так ще: «Сталося це не десь там, за горами-долами, таки у нас, і не так уже й давно».

Як тут не закімітити, слухаючи: сталося у нас, та ще й не так давно. З ким, де і що саме сталося?

Мама не ждали тієї миті, коли увірветься нам терпець і ми засиплемо їх запитаннями. Одразу ж і продовжували:

— Ви ж знаєте коваля Супруна, того, що на скрипку грає?

— Знаємо, аякже.

— Так ось, з ним і трапилась ця оказія. Зараз Супрун грає здебільше на весіллях, ну, ще в колі найближчих друзів. А колись грав і на досвітках. Ну, а на досвітках, як і на весіллях, гуляють допізна, тож і Супрун пізно повертався додому.

Мама прикручують гніт у лампі (аби менше гасу вигоріло) і вже потім, у напівтемряві, розповідають нам пригоду з сільським музикою.

Ми знали, Супрун живе на тій вулиці, що йде поза нашим городом, тому добре уявили собі, якою дорогою повертався він із досвіток до своєї оселі, якими вулицями, провулками мандрував, коли його почало водити по селу.

— А хто водив? — не витримує й допитується котресь із нас.

— Не вчіться перебивати,— легенько картають нас мама. — Пізніше довідаєтесь.

Набираємось терпіння й ждемо. А мама, ніби навмисне, не поспішають задовольняти нашу цікавість. Заходять здалеку і оповідь ведуть повільно.

...Отож повертався Супрун із досвіток пізно і темної-претемної осінньої ночі. Аби не сумно було в самоті, йшов і витринидикував щось веселе на скрипці. Аж бачить, вискочила з Михалевих воріт дівчина й пустилася в танок. Так хвацько витанцьовувала поперед музики, що в Супруна теж жижки розходилися. Грає та пританцьовує, грає та пританцьовує. Як же, дівка перед ним, мов вогонь, личком, як калина. А ще ж усміхається он як приязно, ще підморгує так, що душа з тіла рветься. І дрібушечки вибиває невбияк. Курява стовпом стає. Ну, а коли вже вигнеться перед скрипалем станом своїм та пустить бісики гарячими від захвату очима, Супрун і зовсім глузд втрачає — норовить схопити дівку, закружляти з нею в танці. Та не на ту натрапив. Звивається, капосна, мов в'юн, і вислизає з рук. Ще спокусливіш сміється по тому та вабить до себе сміхом, поглядом, розпашілим на радощах личком. Нарешті і вголос сказала: «Тобі твоє попереду буде. Грай, музико, ушквар такої, щоб небу жарко стало».

І Супрун грав. Так довго і так завзято, аж поки не відчув: сили немає в тілі, очі злипаються від утоми. Приплющив їх раз, приплющив вдруге — і заточився, мало не бухнувся на землю. Аби того не сталося, мотнув, проганяючи сон і втому, головою й завважив: дівки немає вже перед ним, замість неї клубок вогняний витанцьовує. Злякався чоловік, кинув грати й перехрестився, як водиться за таких оказій. Гульк — і вогнений клубок здимів. Розглянувся навколо — перед ним ані вулиці, ані хат людських. Пустеля довкруж і ніч така, хоч в око стрель. Замість дороги стерня під ногами. Злякався наш музика, ноги на плечі й давай тікати від того місця. Куди біг — і сам не знав. А все ж настав той час, коли мусив зупинитися й прислухатись. Ліворуч і на добрій відстані гавкали собаки. Пішов на той гавкіт і набрів на могилу, що на землях сусіднього села. А вже від могили знав, як добратися додому.

— Що ж то водило його, мамо? — стямлююсь я й питаю перший.

— Нечиста сила, що ж іще могло водити.

— А може, він п'яний був? — посміхається Тоня. — Може, заснув, поборений хмелем?

— Ага,— перечу. — Хіба сонні ходять? Був би зморений сном, спав би під тином, а не тинявся б по степу.

Мама сміються з нас, сперечальників, і тут-таки починають розповідати іншу бувальщину, а потім велять спати.

Ми в крик:

— Ще, мамочко, хоч одну. Одну-однісіньку!

— Пізно вже. Та й що я розказуватиму вам? Он скільки вечорів підряд розказую, геть усе розповіла, що знала.

— Ага, усе,— не погоджуюсь я,— а про домовиків і не розповідали, хоч обіцяли.

— Хай завтра.

— Що завтра! До завтрашнього вечора он як далеко ще. Сьогодні розкажіть.

Мама і те, і се нам, стараються відгедзькатися якось. Дарма! Чи від таких напоратистих відгедзькаєшся?

— Ну, гаразд,— погоджуються врешті-решт мама. — Ще одну, про домовиків — і все.

— А хто це — домовики? — вихоплюється із своїм глеком на капусту Мрійка. Мені хочеться гримнути на неї: теж іще, не знає, хто такі домовики, та мама починають розповідь і утримують мене від того наміру.

— Як би тобі пояснити, дитино. Домовик — це добрий дух оселі, такий собі невидимий чоловічок, який оберігає всіх, хто живе в облюбованій ним хаті, від напасті.

— То він і в нашій хаті є?

— Мабуть, є.

— А його можна побачити?

— Не любить він показуватись людям на очі, та дехто з селян запевняє, що бачив. Купив один чоловік коня на базарі. Гарного, доглядженого, не міг налюбуватися ним. А побув той кінь у його конюшні з місяць і почав чахнути. Забідкався хазяїн. «Що ж таке? — думає. — І годую свого Сірого, і роботою не переобтяжую, а худне». Почав доглядатися і зваважив: удень кінь його як кінь, а вдосвіта геть мокрий виходить з ночі. Чого б це? Що його мордує, коли все спить?

Бідкавсь, бідкавсь той чоловік і вирішив переночувати в конюшні. Ніч пильнував — нікого, другу — те саме. І що найбільше дивувало — кінь теж не був мокрий.

«Щось тут не те,— думає хазяїн. — Хтось бачить мене в конюшні й утримується від мордування тварини. Треба перехитрити його».

Довго дошукувався способу, нарешті знайшов: поставив у конюшні велику діжку, надвечір заліз у неї і прикрився кружком. До глибокої ночі досидів, аж чує, кінь звтрусився, почав вигарцьовувати. Підняв чоловік кружок, виглянув із схованки і бачить: щось маленьке, натоптуване порядкує біля його Сірого. Підійшло до корита, відв'язало повід і спритно сягнуло коневі на спину. Сірий і так, і сяк, пробує скинути непрохвного верхівця — де там, тримається, мов кліщ, щось бубонить собі під ніс і лоскоче жеребця. Той і цапки стає, і задки кидає — дарма, не позбудеться свого мучителя. І хазяїнові мов заціпило. Силкується крикнути: «Ти що ж ото робиш, паскудо?» — де там, не може подати голосу. Так і просидів мовчазний до самого ранку.

Похвалився своєю бідою сусідам, а ті й кажуть йому: «Гарний у тебе Сірий, та доведеться попрощатися з ним. Не прийшовся він до двору, не злюбив його домовик».

«Чого б же це?» — дивується хазяїн.

«Видно, наперед знає: не принесе тобі цей кінь щастя, тому й виживає з двору».

Зажурився чоловік. Шкода йому Сірого, та що вдієш, коли домовик знак подає: збудь, бо матимеш лихо. Повів на ярмарок, продав, собі одразу ж купив іншого коня.

І за цього побоювався: як то прийме його домовик?

Знов не спав до пізньої ночі, перекидався в постелі. А вранці пішов у конюшню, дивиться, стоїть кінь чистенький, грива розчесана і в дрібушечки заплетена.

«О-о,— радіє хазяїн. — Цього коня вподобав домовик, одразу видно».

— А яке ж це лихо міг заподіяти Сірий? — цікавлюсь я.

— Ну, яке... Може, він бився, тому домовик і попередив господаря: збудь, бо лихо буде. Кажу ж, домовики оберігають тих, хто живе в їхній оселі, від напасті. Жив неподалік від нас,— це там ще, на Азовському морі,— бідний чоловік. Дітей у нього було шестеро, а статків ніяких, щовесни хліба не вистачало до нового урожаю. Через те в хаті дуже частою гостею була сварка. Проїлося йому таке життя. Надумався й сказав собі в хвилину відчаю: «Піду й повішусь». А вже поночі було. Поставив він драбину й поліз на горище. Тоді вже, як виліз, зауважив: він не взяв із собою мотузка. Став, розглядається й міркує вголос: «На чому б мені повіситись?»

Домовик почув те й подав із темного закутка голос: «Та хоч і на волосині».

Злякався чоловік, мов кіт, стрибнув додолу і, не розглядаючись, кулею вилетів з конюшні.

Дивно, мама розповідають страшні речі, а нам не страшно, сміємося з невдахи-вішальника та допитуємось, що ж було далі.

— Ну, що,— задовольняють нашу цікавість мама,— більше той бідолаха не вішався вже. Домовик дав йому знати: то великий гріх — накладати на себе руки. Адже в хаті того чоловіка шестеро голодних дітей. Як міг він іти від них, прирікаючи на голодну смерть? Життя не кожному стелить щасливу доріжку, а жити треба. І надіятись також треба. Хто сподівається, той хай і колись, хай і з великим запізненням, а діждеться сподіваного.

За маленьким віконцем у глухій стіні, тим, що з'єднує нашу піч і всіх, хто на печі, із світом, усе ще гуляє хуртовина. А в нас тепло і затишно. Піч натоплена, черінь застелена ліжником, поверх ліжника м'якою рядниною, тому не припікає, лиш приємно гріє знизу. Мабуть, через те мама тільки лягли, одразу ж і заснули. А нас із Марійкою й сон не бере. Дослухаємося до розлюченого вітру, що свище за вікном, ніяк не вгомониться, тулимось до мами, Марійка з одного боку, я з другого, й тішимося тим, що в нас є мама, що нам так хороше з нашою мамою.

ДВОЄ ТРЕТЬОГО НЕ ЖДУТЬ

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла...
Т. Шевченко

І що за напасть така! Одна тривога не встигла влягтися разом із завірюхою, інша гуркотить уже вулицею, добивається в хати: «Ідіть на сходку! В село прибули великі начальники з району, говоритимуть з вами».

— Про що?

— Прийдете — почуєте.

Селяни як селяни: і серцем схолонули, і видом заніміли. О господи! Чи не війну затіяв хтось на їхні голови? Такого снігу нанесло, тямущий хазяїн собаки не вижене надвір, а вони на сходку кличуть. З якої б то речі?

— Їй-богу, це війна гряде по наші душі.

— А може, пошесть?

— Серед зими? Ви що, сусідко?

У нас свій клопіт: хто піде? Михайло посилає маму: «Сказали ж: кличуть хазяїв», мама — Михайла: «А ти хто в нас, не хазяїн?»

Брат не зважується йти, усе ще мониться. Зрештою, надумався й каже:

— Я тому вас посилаю, мамо, що догадуюсь, про що йтиме там мова.

— Про що?

— Будуть агітувати, щоб у колгосп записувались. Без вас я все одно не вирішу, як нам бути.

— Куди щоб записувались?

— У колгосп.

— А це що таке?

— Те саме, що й соз, тільки більше. Хочуть, щоб усією слободою зійшлися докупи й хазяйнували на спільній землі.

Мама чи то не второпають, про що йдеться, чи ще не вірять, щоб люди до такого додумались. І все ж на сходку посилають брата.

— Ти молодший,— кажуть йому,— краще за мене розберешся, чого від нас хочуть. Іди.

Михайло й послухався, пішов. Пішли на те зібрання й інші чоловіки з нашої вулиці. Та не заспокоїлась уже вулиця. Сусідка пішла до сусідки,

перепоаідала те, що чула, чи всього лиш догадки, а аже купно з сусідкою сіяли сумніан чи, наапаки, запевнення.

— Не може того бутн! Нащо ж тоді наділялн селян землею? Адже за неї он скільки кроаі пролито. Так і казали тоді, а громадянську війну: воюємо зв землю. Тепер, виходить, забиравть її?

— Еге, що вони собі думають? Як же ми житимемо без землі? Вона — наша надія й опора, мати-годувальниця.

Що було опісля, як повернулися зі сходки чолоаіки, і казати годі. Одні вп'яте чи вдесяте тлумачили жінкам, що таке колгосп, інші перепоаідали, як агітували їх записуватись у нього, ще інші запевняли, що записалися тільки найбідніші, кому немає чого втрачатн, всі інші і вонн також послалися на те, що треба порадитись із батьком чи з жінкою, та й поспішили зникнути з-перед очей тих, що записували.

— Чи надовго зникнули?

— Я теж кажу: чи надоаго? Покличуть вдруге, атретє. А вже за третім разом так прижучать...

— Кажуть же, це діло добровільне, хочеш — записуйся, хочеш — живи індивідуально.

— Ага, вживеш,— густим, ніби з бочки, голосом зауважує котрийсь. — Такий план двдуть тобі до двору, що сам прибіжиш і скажеш: «Заберіть від мене землю, зрікаюсь її».

— Заідки знаєш таке?

— Від розумніших і обізнаніших, ніж ми, людей.

І пішли, і покотилися селом новини, від яких не тільки очі лізли на лоба, чуб ставав дибки. Одні казали: заберуть не лише землю, коней, реманент, заберуть і корів, курей, інші нашіптували ще страшніше: це тільки ив першій порі селяни житимуть у своїх хатах, пізніше зведуть усіх у спільну, лигатимуть покотом, під одним рядном спатимуть.

— Та ви що!

— Ось хрест святий. Своїми вухами чула.

— І чолоаіки, і жінки — усі покотом?

— Іменно, покотом. Сьогодні в тебе один чоловік лежатиме під боком, заатра інший. Матері ще знатимуть своїх дітей, батьки — ні.

— І матері не знатимуть,— додає котрась. — Бо дітей забиратимуть від них і в цих, як їх, піонеріях вирощуватимуть.

— Ой, боже! Та це ж і є він, кінець світу!

Проте вишукувалися серед них і поміркованіші, такі, що заспокоюаали.

— Не слухайте злих язиків,— казали,— як і страхопудів. Нічого того не буде. Спільно оброблятимемо землю — ото і все. Зате ж машинами оброблятимемо, а не копичками, труд ваш, хліборобський, стане легшим, не потребуватиме такого поту, ик зараз.

— Нащо ж тоді забирвють усе, навіть корів і курей? Коней — нехай, плуги, сівалки — нехай. А корів, курей навіщо?

Того ніхто не міг пояснити. А де не було пояснень, там розпалюаалися пристрасті і множилось число небажаючих писати заяви і вступати до колгоспу.

Наша і дядькова Грицькова родини теж зійшлися на раду. Розмова почалася з плачу, і плакали мама.

— Скільки ми з Олексієм поту пролили, аби заробити нв цю земельку гроші. Рідну свою, край свій милий покинули заради неї. Як же можу зректися тепер землі? Чим дітей годуватиму?

— А не зрікатись — і край. Житимемо, як і жили, без всяких колгоспів.

Дядина Марія завжди і в усьому мали свою, особливу думку, тож і в цій, чи не найважливішій сімейній раді не пасли задніх.

— Я козацького роду! — кричали вже. — Забули хіба?

А дядько Грицько відмовчувались. Мама не раз казали: він ходить у Марії під п'ятою. Воно й видно. По очах видно, інакше думають, а сказати не сміють.

Лишалося почути Михайлове слово. І він виголосив його:

— Мені теж шкода землі. І Красавки, Орлика шкода. Та що вдію, коли інакше не можна? Зрозумійте, то не так собі, знічев'я поговорюють про завищену для індивідуальних господарств контрактацію. З усіма, хто залишиться поза колгоспом, так і зроблять: доведуть непомірно великий план до двору, з торбами по світу підемо, та ніхто вже не дасть таким, як ми.

Дядина, мов тигриця, накинулись на нього:

— Звідки знаєш? Чого прислухаєшся до брехень і сієш брехні?

За цим разом і дядько подали голос:

— Підождемо, мабуть. Чого поспішати?

Мама нічого не сказали на те. Тоді вже, як дядько з дядиною вийшли з хати, обернулися до Михайла:

— Пораджусь ще з Гаркушею. Він чоловік тямущий і чесний, не стане обманювати.

Я не сумнівався, що порадить мамі Гаркуша. Однак найбільші надії покладав чомусь на брата. «Якщо він не переконає маму, що треба вступати в колгосп,— думав,— ніхто інший не переконає. А мене ж запитають у школі, що я зробив, аби загітувати маму. Учитель щодня каже: «Ви піонери, ваш обов'язок — переконати батьків: їхнє місце в колгоспі». Що я скажу йому, коли наші і завтра, і післязавтра, і ніколи не подадуть заяви? Маму ж не посмію агітувати, вони скажуть: «Малий ще вчити мене». А то й на гірше зважаться — дадуть по губах, щоб не ліз, куди не просять.

Ніби на зло мені, складалося не на краще, а на гірше. Мама тільки похвалилися, що підуть до Гаркуші. Минув день, за ним другий, а вони усе ще не йшли, і мені нічого не лишалося, як нишкнути за партою, коли питали, чиї батьки стали вже колгоспниками. Зате Маруся он як пишалася своїм татом, який один із перших записався в артіль, і чи не найвище підносила в таких випадках догори свою худеньку руку.

«Задавака»,— супився я, проте уголос нічого не казав своїй сусідці.

Повертаючись із школи, подумував грішним ділом: а чи не посидіти ці кілька днів дома, поки пронесеться над селом віхола та якось уже вирішиться з цією колективізацією? Га, чого маю лупати перед учителем очима? Чи мені приємно це?

Так, мабуть, і зробив би, коли б не сталося того дня переміни. Прийшов додому, в мами немає в хаті, сказала Тоня, пішли в сільраду.

Ждав їхнього повернення з тривогою і надією. Правдиво кажучи, більше з надією, аніж із тривогою. А діждався — і знов занепав духом: мама мовчали. І вдень, і ввечері, аж поки Михайло сам не нагадав, що ж вони виходили в сільраді.

— Подавай, мабуть, заяву,— сказали і важко, ніби камінь з плечей скинувши, зітхнули. — Більшість слобожан записалося в колгосп, чого маємо опиратися? Що буде людям, те й нам. Золоті гори обіцяють.

Потім був сум і плач. Десь затаєно гіркий, насильно стримуваний, десь надривно голосний, схожий на прощання з небіжчиком.

Нам, малим, які дивилися на все те збоку і тільки ширили з великого дива очі, так і здавалося: робиться щось незрозуміле і разом з тим дуже значне. Хіба мені не шкода Орлика, цього гнідого красеня, що його лошаком ще привів для нас Грицько Іващенко десь аж із Дону? Який він тонконогий, який граційно-стрункий! А шию як гне, коли натягнеш поводи. І яка буйна грива на тій шиї. Зовсім недавно, минулої осені, ганяв я на ньому по степу. Так скажено ганяв, ніби прощався і з ним, і з степовими просторами. Гніда наша геть зістарилась, тож Михайло не боявся за неї, випускав у степ, де вона паслася без будь-чийого нагляду. Знав, наші в степу досталь, води на поду нап'ється. Та коли вона не поверталася додому і день, і другий, і третій, мама не витримували й казали нам: «Поїдьте, пошукайте, шкода все-таки, кобила увесь свій

вік трудилася в нашім господарстві, а ми отак поводимося з нею — ніби вигнали на старість із двору». Їхати й розшукувати випадало, звичайно, мені. Орлик слухався повода, одначе й на місці не міг устояти, знай поривався бігти. Навіть коли селом їхав, вигравав піді мною. А опинявся в полі та відчував мій дозвіл чи й повеління, мов навіжений зривався з місця в галоп. Так прудко біг, ніби й землі не торкався. Ну, а мені того й треба. Чув, як вітер свистить повз вуха — і серце заходилось від радості. Не страх, бажання лету визрівало в такі хвилини у душі. Хотілось кричати: «Ще, Орлику, ще!» Та Орлик по якімсь часі зближався з могилою, до якої правив я, і треба було, навпаки, натягувати поводи, вгамовувати його буйні поривання.

Яка далеч відкривалася мені з насипаної не знати коли і не знати ким могили! Скільки зелені буяло в тій далині, на засіяних восени нивах! Аж дух захоплювало, тим більше коли помічав: там, удалині, таки пасеться кобила. Наша чи не наша — скакати до неї треба і міряти простір в шаленім леті теж треба. А то ж мила серцю повинність, то бажання з бажань.

Знову торкав Орлика п'ятами, летів на ньому в далину, тішився і не міг натішитись і летом, і далиною.

То це мені шкода розлучатися з таким конем. А як же Михайлові? Як усім іншим парубкам, молодим чоловікам? Адже кожен із них, я те бачив, я знаю, закоханий у своїх коней, як і кожна жінка в свою корову. Чи можуть вони не побиватися тепер за ними? Коней, по правді кажучи, тільки жаль, а без землі, без корови і страшно. Це ж вона, свята земелька, давала всім щоденний шматок хліба, а корівка, ота сумирна, невибаглива в їжі корівка тричі на день — чули, тричі! — винагороджувала родину даром божим — молоком. Його вистачало, щоб закропити душу і дорослим, і дітям, воно було як манна небесна, як найсмачніші з усіх, що є на світі, ласощі. А що буде тепер, коли залишимось без землі, без коней, без корів? Чи не настигне отой одвічно присутній за спиною і тому такий страшний для кожного чорний день?

Ми, малеча, мабуть, не все розуміли тоді, через те лише шмаркали носами і принишкло відмовчувались, коли деякі дорослі (у школі чи на велелюдних зібраннях) нарікали на наших тат і мам за те, що вони і темні, і недрюковані, і навіть гірше — підспівують куркулям.

Якось так склалося, що через ту колективізацію я навіть з Марусею посварився. Якже, підійшла і ні з сього ні з того випалила при всіх:

— Що ти зробив, аби твій рідний дядько вступив до колгоспу?

Мене аж пересмикнуло і он як розізлило таке нахабство. Нібн не знає, що я безсилий щось зробити. Хай би сама пішла та поговорила з дядиною Марією. Побачив би я, як вона летіла б з хати сторчака. Дядина з мамою не розмовляють останнім часом через ту колективізацію, а вона хоче, щоб мене послухалися і написали заяву до колгоспу.

— Іди ти, знаєш куди? — кинув їй зозла і не став більше розмовляти з учорашньою симпатією.

Як на лихо, щось непевне робилося і в колгоспі. Центральна садиба його розміщалася в суміжних подвір'ях двох висланих на Соловки куркулів. Мені і моїм товаришам (тим, що жили на нашім кутку) не зовсім зручно заходити туди, коли повертаємось зі школи,— треба робити чималий гак. Однак це не стримувало нас. Хай не кожного дня, але частенько бували на колгоспнім подвір'ї — цікаво ж на власні очі бачити, яких коней приводять і здають слобожани, де розміщають їх, кому доручають доглядати. Раніше лише вряди-годи можна було побачити на вулиці чи в полі гарних коней — кожен тримав їх окремо, по своїх конюшнях. Тепер вони при купі, приходь і любуйся вороними, сірими, буланими. А ще ж і до своїх хотілось навідатися, на власні очі побачити, чи доглянуті і як доглянуті. Орлик на кожен мій поклик озивається. Коли тільки голову поверне в мій бік, коли й заірже.

Чи нас, крім коней, ніщо інше не цікавило, чи те, що сталося одного дня на колгоспній садибі, визріло раптово і несподівано, поткнулися туди

після занять, а там — содом і гоморра. Жінок повнісінько подвір'я. З чоловіків лише ті, що вийшли з контори й пояснюють щось, всі інші — зборисько жіноче. Крик, гам на всю околицю. А що кричать, чого вимагають, не добереш.

Цікавимося в тих із ровесників, які опинилися тут першими, що трапилося, а ті телющать на нас очі і в свою чергу питають:

— А ви що, сліпі, не бачите? Жінки колгосп розбирають.

— Знову? Та не може ж того бути!

А виявляється, було. Обрвне на перших зборах правління колгоспу так захопилося колективізацією, усуспільненням майна членів новоствореної артілі, що не спромоглося подумати, де ж розміщатимуть скотину. Пожертвували однією куркульською хатою (викидали перестінки, вислали підлогу, зробили ринви), пожертвували другою, третьою, забили кіньми ті, що були в куркулів, конюшні, коровами — клуні, а далі ні тпру, ні но, немає куди дівати усуспільнену скотину.

— Треба ще когось розкуркулювати,— збиткувалися злоязичливі.

— За язика вкусіться,— індуси їм.

Правлінські не зважали на ті збиткування. Ходили, гарикались між собою, чухали за звичкою чуби, та нічого не видлубали тим давнім способом із тім'я — змушені були казати тим індусам (індивідуальним селянам), що записалися учора чи позавчора в колгосп:

— Коней залишайте, коням десь уже знайдемо місце, а корів ведіть назад. Потім, як побудуємо корівник, заберемо.

Чи таке повеління утримається в стінах правління? Давалося ж воно не шепотом і не один на один. Почула котрась із жінок (жвртн хіба, на власні вуха почула) і ступила від дверей до самісінького столу, за яким сидів той із правління, що повелівав.

— А це ж як розуміти? — стала перед ним і взялася в боки. — Наших корівок забрали, а цим прихвосням, що до останнього опиралися, не хотіли іти в колгосп, повертаєте? Люди добрі...

Жінка обернулася до дверей, та, нікого з людей не завваживши там, прожогом кинулася на колгоспне подвір'я, а звідти на вулицю.

— Люди добрі! — кричала на повний голос. — Ви погляньте, що з нами роблять!..

Бігла вулицею й лементувала. На її лемент одразу ж відгукнулися. Одні жінки виходили тільки з хат, інші й на вулицю, питалися, що сталося, чим вона, Мокрина, збентежена так, хто і чим скривдив.

— Хто? А ті, що їх наставили над нами,— була відповідь. — Ви одвели свою корову в артіль?

— А звісно.

— І я одвела, і вона, і всі, хто йшов до колгоспу перший. А в тих, хто зараз записується, не беруть.

— Як же це?

— А отак. Оцими ось вухами чула, як казали: ведіть корову додому. То що ж це таке, питаю я вас? Де правда? Де обіцяна рівність?

— Сказитися можна. Що ж це робиться в білому світі? І що нам робити?

— А що,— знайшлася відважніша за інших,— забрати треба свої корови з колгоспу. Або усіх хай усуспільнюють, або нічиїх.

— Правду кажеш, Олено: забрати. Ходімте, жінки, по дворах, скликаймо всіх до гурту і вже гуртом — у артіль.

— Тільки гуртом. Поодинці не доб'ємося свого, підемо поодинці — не дадуть.

Село як село, на одні́м кутку півень проспіває, а на всю околицю чути. Випадок із Мокрининим переполохом теж не став винятком. Правління не встигло ще й посперечатись як слід та стати на одній думці, як бути з коровами, з корівником, а з вулиці почулося вже щось схоже на шум води, яка прорвала греблю й кипить-вирує на камінні. Нарешті став угадуватися дедалі виразніший і виразніший лемент.

Хтось із тих, що сиділи в конторі, не втримався, виглянув у вікно.

— А це що за оказія?

Жінки були уже на подвір'ї. Голова, а з ним і всі інші правлінці сподівалися появи тієї голосної делегації в конторі, тож сіли за столи, прибрали гідного їхньої посади і значущості вигляду, та не до того йшлося. Натовп поминув контору і, ще голосніше лементуючи, повернув до забудов у глибині подвір'я.

У клуні, де стояли тепер корови, у колишньому куркульському корівнику, не було безлюдно. Поралися, вичищаючи з-під корів гній, чоловіки, мили посуд доярки. На лихо собі об'явився перед людською повінню, що хлинула вже до корівників, завгосп.

— Це що таке? — почав було допитуватись, та його ніхто не слухав. Кожна хазяйка знала, де стоїть її корова, не раз і не двічі навідувалась до неї та прохала доярок, аби не кривдили її Лиску чи Калину, тож нічого не чула, ні на кого і ні на що не зважала, перла в одному напрямі — до своєї корівки.

— Зупиніться! Що ви робите? Це ж самоправство!

— Досить дурити нас! Зійди з дороги! Теж знайшовся праведник. В одних забрали корови, позбавили дітей молока, іншим звеліли вести додому.

Ті з чоловіків, що сиділи в конторі, теж прибігли на той гвалт, силкуються щось вдіяти. Хтось із них став на виході з корівника, розставив руки й кричить мов на пупа:

— Не смійте! Це казна-що!

Інший хапає вже й за налигача.

— За самоправство відповідатимете! Є рішення правління.

— Чхати я хотіла на таке рішення. Ось! — тиче йому дулю під ніс та, в котрої намагалися вирвати з рук налигач. — Не чуже, своє беру!

— Ви ж самі, добровільно приводили...

— Учора привела, а сьогодні забираю. На! — підставляє розпашіле в гніві обличчя. — Бий, коли маєш право, а я від свого не відступлюсь. Ну, бий же, бий!

Ми нагодилися саме в цей час і бачили: нічого ті кілька чоловіків не вдіють. Жінки проривалися крізь їхню рідельку шерегу разом із коровами і зникали, проривалися й зникали. А коли корів залишилося одиниці (і не тільки тут, на центральній садибі, на інших теж, як розповідали, було те саме), не стали й наполягати вже, пішли пригнічені в контору.

Повернулася на наше подвір'я й Красавка. Правління, розповідали, зважило на ті обставини, що склалися в колгоспі, і прийняло інше рішення: не усуспільнювати поки що корів.

Хто-хто, а мама наші аж світилися на радощах. Якже, коли є на подвір'ї корова, коли півень співає, курка сокоче, ніби й живеш на світі. А без того гаму домашнього, без клопоту мертво на подвір'ї, мертво і в душі.

Курей у нас, щоправда, небагато залишилось. Коли прийшли забирати їх, мама скликали всіх у конюшню, а потім зачинили двері. І зараз чую, який лемент стояв, коли ловили їх. Ніби татари наїхали. Двері в нашій конюшні не суцільні, з двох половинок складаються. Щоб падало туди, де поралися куролови, якесь світло, верхню половину прочинили трохи. Перший скористався тією похибкою півень: так потужно вдарив у просвіток між одвірками і дверима, що двері не витримали й відхилилися, випустивши на волю не лише півня, а й кількох молодих курок. Небагато їх тепер у мами, та все ж є. І Красавка є. Либонь, скучила за нами, те й робить, що подає з конюшні голос. А те он як тішить маму. Так і кажуть сусідам:

— Повернула на своє подвір'я Красавку і ніби знову на світ народилася.

Не догадувалися тоді, що повернули її ненадовго.

НА ВЕСЕЛОМУ РОЗДОЛЛІ

Ой, артіль моя, троянда!
Маркізет, мадаполам...

П. Тичина

Казали люди — довга зима буде, а воно он як припікає вже. Сніг зійшов, ані в дворах, ні на городах немає його.

Мама, як завжди, порається в хаті, Марійка допомагає їм — навчається варити страви (їй так і кажуть: колись це буде для тебе як знахідка), я готую уроки. А Михайла, Прісі, Тоні немає вдома — вони тепер щодня в колгоспі, ходять на роботу. Незабаром почнеться посівна. Брат лаштує разом з іншими чоловіками сівалки, Пріся з Тонею перевіюють зерно. Це те єдине з селянських набутків, чого не треба було усуспільнювати. В селі віддавна так велося: весь посівний матеріал звозили восени до гамазею, а навесні забирав кожен своє. Отож тепер не треба було клопотатися цим. Все, що мав засіяти колгосп навесні, лежало в одному місці. Бери, перевіюй, коли є підозра, що зерно не зовсім чисте,— і на поле.

Уявляю собі, яке то гамірне велелюддя буде, коли колгоспники виїздитимуть із села на весняні ниви, і чую, як там десь, у глибині єства, зроджується бажання бути серед перших колгоспних сівачів. Чи то такий уже великий гріх — не прийти день-другий до школи. Вчусь я успішно, надолужу згаяне. Зате яке видовисько побачу.

Ждав Михайла з роботи й прикидав собі, як умовлятиму його, аби взяв із собою, коли виїздитиме в поле. А дійшло до умовляння, одразу ж і почув: ні.

— Тобі твоє буде ще,— додав брат і не став більше слухати мене, пішов до своєї Прісі.

Я не втямив тоді, на що він натякає. Десь перегодом уже почув від мами: «Ну, синку, настала й твоя черга збиратися в поле»,— і схолонув серцем. Так он що мають на увазі! Знову хочуть, щоб пас корову.

— А школа ж як?

— Школа нікуди не втече. Я говорила вже з учителем, сказав, що відпустить.

— Ага, відпустить,— огризаюся і чую, як підступають до горла сльози. — Ви ж казали, Марійка підросте і пастиме.

— Казала тоді, як жили індивідуально і пасли корову на своєму пустирі. Тепер пастимемо на колгоспному. Як я можу послати в такий тлум корів і дітей маленьку дівчину?

Ну, що ти їм скажеш! Коли справді домовилися з учителем, нікуди не дінусь, доведеться кидати школу і братися за батіжок пастуха.

Довго не довелось торгуватися. Погнали в поле людські діти корів, погнав і я. До всього й колгосп виділив землю для пасовиська по другий бік села і в найглухішому закутку. Поки доплуганився туди за Красавкою, ноги гули від утоми. Зате як збудилося моє серце, коли опинився на пасовиську. Дітлашні там як маку в городі і серед них немало знайомих. А ще ж і те потішало, що пасовисько он яке просторе, не те що наш маленький пустир, де глянь та й глянь, щоб корова не пішла в шкоду. Колгосп залишив під пасовисько ділянку завширшки гонів на чотири і завдовжки на двоє гонів. Корови ж поки що не всі колгоспники вигнали, нашим буде де розгулятися. Ну, а нам, пастухам, і поготів.

— Ей, сороки! — підходимо до дівчат. — Ви що робите?

— Не бачите хіба? У крем'яхи граємо.

— То наглядайте й за коровами, щоб не пішли у шкоду. Ми йдемо на полювання, не скоро повернемось. Чули, що сказано?

— Та чули, чули. Глядіть не запізніться. Як тінь стане найкоротшою, щоб були на пасовиську, додому гнатимемо корів.

— Не вчіть ученого їсти хліба печеного. Без вас знаємо.

Націлились іти вже, аж гульк — хтось їде верхи на коні.

— Зачекайте, хлопці,— стримую мисливців. — Це, може, хтось із правлінців.

— Ну то й що?

— Як то що? Побачить, що покинули корів на дівчат, і може прижучити і нас, і батьків наших.

Хлопці погодились зі мною — ждати ж бо недовго. А діждались — й розсміялися: у вершникові пізнали Котляра, одного з сільських підлітків, батьки якого до цього часу залишалися в одноосібниках.

— Хлопці! — гукнув він це здалеку. — Пустіть коня попасти.

— Це колгоспне поле. Індусам не можна пасти тут.

— Та чи мій кінь багато з'їсть вашої трави? Налаштувалися, бачу, іти кудись, я теж пішов би з вами.

Він був на кілька років старший від нас, і це підкупило декого.

— А чо, хай пасе.

— Місця на пасовиську, скажімо, вистачить,— міркую. — Ось тільки що скаже правління колгоспу, коли довідається?

— Не довідається. У них посівна, їм не до пустиря зараз.

На пустирі я мало не полетів сторч головою в яму. Добре, що довкола неї був чималий насип землі. Наткнувся я на нього й зупинився вчасно. Не було б насипу, не минути б мені лиха.

Зупинився, доглядаюся. Невже колодязь? Так ні ж, колодязі в наших місцях мають глибину від десяти до дванадцяти метрів, а ця яма метрів чотири завглибшки. Он і сніг лежить ще на дні.

Обійшов довкола, роздивився. Ні, це все-таки не колодязь. Очевидно, глину копали хуторяни або зерно ховали. То чому покинули незасипаною? Мали б засипати, коли ховали зерно.

Знову заглядаю вниз. Сніг тільки зверху, нижче лежить лід, і доволі товстим шаром.

— Хлопці! — кличу тих, які найближче. — А йдіть-но сюди!

Збіглися, заглядають униз, захоплюються глибиною ями й дивуються водночас: що могло бути в цій ямі?

— Мабуть, глину копали.

— Так далеко від хутора? Ти що? Чи в хуторі до глини не можна докопатися?

— Навіщо ж тоді копали її?

— Хліб ховали,— висловлює здогад котрийсь із старших.

— А коли зброю?

— Справді, яма в глухому місці і он яка розширена внизу. Їй-богу, це зброю переховували тут тоді ще, в громадянську війну.

І пішли-полинули хлоп'ячі марення-догадки. Якщо переховували зброю, то забирали її поночі, а поночі могли й недогледітись, залишити на дні кілька наганів чи гранат.

— Га,— підсумовує той, що нагадав про зброю,— що, коли й зараз лежать там?

— То, може, перевіримо? — вихоплююсь я з порадою. — Якщо немає зброї, то льоду наберемо. Пити хочеться. Не завадило б остудити душу холодним!

До нас надійшли тим часом усі інші, одразу ж і дружно зголосилися: треба обстежити яму, добути звідти льоду. Як? Та дуже просто: зняти з корів налигачі, зв'язати докупи, а на кінці припасувати палицю. Візьме котрийсь її між ноги, руками вхопиться за налигач — і поїхав униз. Ті, що стоятимуть зверху, попускатимуть канат, аж поки розвідник не стане на дно. Розвідником зголосився бути я.

Спускав мене в яму не тільки Котляр, липли до каната всі, хто міг дотягнутись. І це обнадіювало.

Хлопці відчутніше попустили канат, і тієї ж миті у налигачі, який тернувся об верхній зріз ями, луснула одна, затим друга сталка, і я опукою полетів униз.

Упав прямісінько на сніг, а точніше на лід, і забився так, що на першій порі поворухнутися не міг.

Хлопці зазирають зверху і відмовчуються. По їхніх очах бачу — налякані до смерті.

— Ну, як ти там? — питають зрештою. — Живий?

— Живий. Забився дуже.

В ямі темнувато. Внизу вона таки добряче розширена, і там, у бічній сутіні, спершу заворушилося щось, далі шугнуло в один, у другий бік.

Чую, обличчя моє геть здерев'яніло, і чуб став дибки, і очі лізуть на лоба.

— Є там щось? — допитуються зверху.

— Поки що самих кажанів бачу. Спускайте швидше канвта. Я зв'яжу його й тягніть мене нагору.

— А лід? — нагадує Котляр. — Обстеж спершу яму та наламай льоду, тоді вже витягнемо й тебе.

— Іди ти!.. Подавай канат.

Котляр попускає зв'язані налигачі. Я дотягуюсь до кінця і бачу: той налигач, що обірвався, нікуди не годиться, його треба викинути.

Кажу про це Котляру.

Чую, там, нагорі, радяться. Зрештою схиляються над ямою і заспокоюють мене:

— Не бійся. Гонів за п'ять заїдси чи то коней пасуть, чи ниву засівають. Зараз збігаємо туди й попросимо, щоб прийшли з канатом чи віжками і витягли тебе.

Нагорі відчувають, мабуть, в якій скруті опинився я. І знову схиляються над ямою.

— Може, натягаємо льоду, доки кликатимуть чоловіків? Га, Дмитре. Чого мовчиш?

Хотів було ще раз послати їх під три чорти, та подумав і змилостивився.

— Гаразд, опускайте канат.

Витягав мене із степової пастки літній дядько. Знав, видно, як це робиться, прихопив із собою й дошку. Поклав її край ями, випробував, чи надійна опора під ним, і тільки тоді спустив у яму віжки.

— Обв'яжись ними, синку,— мовив прихильно,— а як ик обв'яжешся, берись руками повище і тримайся.

Я слухняно виконав його пораду і за кілька хвилин був уже поза ямою.

— Льоду захотів? — усміхнувся дядько, доглядаючись до мого обличчя, на якому видно було, мабуть, і ніяковість, і пережитий страх.

— Ага.

— Хто ж на таке відважується? Невже не міг додуматися: опустити тебе якось опустять, а витягти ж не зможуть, кишка тонка. Батько є в тебе?

— Немає.

— Воно й видно. Самому, синку, треба думати, як жити в світі білому, коли вчити нікому. Тямиш, що кажу?

— Атож.

— Ну, то йди з богом.

В усякім разі, коли сонце дійшло своєї межі і настав час гнати корів додому, я повертався в оточенні товаришів — і найбільше дівчаток — героєм. Ішов і розпатякував голосно, комусь розповідав щось, з кимсь сперечався, а перед кимсь і хвалився: як добре, що маємо тепер спільне пасовисько, що пастимемо гуртом. Завтра візьмемо м'яча й гулятимемо в гилки або вистружемо цурку й гратимемо в цурки. А то он які забавні ігри!

Чи міг подумати тоді, що до завтра далеко ще, а думкою тільки дурень багатіє! До села гнали корів однією польовою дорогою. Тож попереду нас ішла ціла череда, за чередою — Котляр на коні, худому, однак високому й костистому, за Котляром — ми, пастухи, черідкою. Дорога неширока, отож більшість хлопців, як і дівчаток, плуганились

позаду. Тільки найзавзятіші — і серед них, звичайно, я — норовили бути ближче до Котляра. На ту мить, як мало статися лихо, я йшов по лівій стороні дороги, позаду жеребця. Саме сміявся і не завважив, як котрийсь із хлопців, що були попереду, вихваляючись своєю обізнаністю, мовив: «А цей жеребець гарний на поправку». Тієї ж миті торкнув Буланого пужалном під черево. Видно, лоскітливого місця доторкнувся, бо Буланому не сподобалися ті жарти, і він хвицьнув лівою ногою. Удар його копита дістався мені (на щастя, не всього, лише гострого кінчика) і прямісінько в зуби.

Сталось усе те блискавично. Удар я, щоправда, встиг відчути, в що було далі, не пам'ятаю. Аж потім уже, як котрась із дівчаток догадалася хлюпнути на мене водою, прийшов до тями й побачив: лежу на землі, а наді мною переляканні обличчя дітвори. Мацнув рукою — кров на губах, на підборідді. Злякався, мабуть, бо схопився і, не кажучи нікому жодного слова, побіг навпростець — через поле — додому.

Розумів, бігти доведеться довго — до слободи ще кілометрів два і слободою не менше. Та що міг вдіяти? Додому ніхто не підвезе, а кров не перестає бігти. Вона вже не тільки на бороді, геть зчервонила й сорочку на грудях. Швидше б у слободу, там дорослі люди, порадять, що робити, чи й зарадить біді.

Не хотілося б бігти заюшеним кров'ю через усю слободу, а доводиться. Куди подінусь? Поза слободою путь мої удвічі довшою буде. На щастя, люди майже не зустрічалися на вулицях — гаряча пора, всі зайняті роботою. Лише вряди-годи подибував когось із дідів і бабів. Зупинялися й питали, що сталося. Одне і те саме кидав усім на ходу: кінь вдарив. Хтось мовчки хитав головою, а хтось і радив:

— Біжи додому. Крім рідних, ніхто не допоможе тобі.

Прибіг, а дома ні душі. Михайло, Пріся, Тоня на роботі, а мама з Марійкою пішли кудись. Довелося самому собі давати раду. Чув від дорослих: холодна вода зупиняє кровотечу. Тож перше, що зробив, ухопив відро і побіг з ним до колодязя.

Мою біду спостерегли-таки: з сусіднього двору спершу покликали, допитуючись, що зі мною, потім і поспішили мені на поміч. То були дядько Грицько. Вони усе ще жили індивідуально і тому розпоряджалися своїм часом як хотіли. Допомогли витягти відро з колодязя, порадили полоскати холодною водою рота.

Полоскався я довго, аж поки сам не відчув: кровотеча припинилася. Дядько Грицько оглянули моє обличчя, повеліли відкрити рота.

— Здорово дісталося тобі,— зітхнули. — Одного переднього зуба зовсім немає, другий зламаний до половини. А нижні вивернуті всередину разом із яснами. Ну, та моли бога, що так обійшлося. Губів, обличчя кінь не зачепив копитом.

Лікарні в нашому селі не було. Коли прийшли мама, збіглися сусіди, порадили іти в колгосп, просити коней і везти мене в район за дванадцять кілометрів від нашої слободи.

— Це довге діло,— засумнівався дядько Грицько. — Колгоспні коні в полі. Поки вибігаєте їх, і ніч застане. Я на своїх відвезу.

Лікарі не потішили мене, навпаки, налякали до краю. Оглянули зуби, помазали у роті йодом і сказали мамі:

— Привозьте хворого через тиждень. Усі вивернуті разом із яснами зуби доведеться виривати.

Мама плакали, коли ми їхали додому, і тим плачем й мене доводили до сліз. Справді, як же я житиму без зубів?

На щастя, знайшлася і втішна порадниця. То була моя пупорізна баба і недалека сусідка Ридченчиха. Почула про мою біду й зайшла до нас. Сіла поруч зі мною, заспокоює: «Не бійся, дитино. Ти малий ще, виростуть зуби». Зрештою попросила відкрити рота, оглянула уражені місця з одного, другого боку і вже потім сказала мамі:

— Не слухайте, сусідко, докторів. Сідайте біля хлопця, беріть ви-

асрнуті зуби так, щоб пальці лягали на асі одразу, і постарайтеся аиаериути їх разом із ясиами так, щоб стали на своє місце.

Я злякався тієї операції і не дозволив мамі лізти до рота.

Баба Рядченчиха і тут знайшлася.

— Ну, гаразд,— сквзалв,— не чінайте його зврвз, дайте дитині заспокоїтись. У аас ще цілий тиждень попереду, встигнете. А коли свмі не зумієте чи не зважитесь, покличете мене.

Настрахавшись за день, я асю ніч спаа. Зате коли прокинуася, перше, що згадаа — бабину порвду. А що, коли це спраадi порятунок? Баба Рядченчиха он який вік прожила, їй уже за вісімдесят років, всякого могла иазиатися.

— Мамо,— покликав.

— Що, синку?

— Дайте мені якесь дзеркальце.

Не питали нааіщо, пішли шукати. І доаго шукали, видно, аагалися, дааати чи не давати мені дзеркало. Та ось принесли.

— Не лякайся, синку,— аизнали за потрібне заспокоїти. — Може ж, поставимо якось таоі зуби на місце, може, зарадимо біді.

— Я сам буду ставити.

— Як же це?

— Так, як бвба Рядченчиха радили. Ви ж не відчуватимете, аипрямлюючи зубя, боляче чи неболяче мені, а я аідчуаатиму й робитиму так, як на душу ляже.

Помовчаа і аже потім додаа:

— Залиште мені дзеркальце і йдіть собі.

Мама пішли, а я одразу ж і азяася за діло. Спершу несміливо аивертаа мало не до піднебіння схилені в порожнину рота нижні зуби, потім сміливіш і сміливіш. Відчуааа біль, іноді такий, що кричвти хотілось. Тоді облишаа саої зуби в спокої, спльовуваа у поставлену мамою мисочку слину разом із кроа'ю, що сочилася з ясен, лежаа якийсь час і перепочиаав, зрештою підносив ближче до очей дзеркало, доглядаася до зубів. Не помічав особливих одмін, а асе ж трішки ніби й проглядалися аони. Це заохочуаало, і я зноау й зноау запускаа пальці а рота, натискаа ними на зуби, перепочинаа хаилину-другу і знову натискаа, аж поки апеаинася: бабуся прааду казала, зуби аиаертаються разом із ясиами. Хай далеко ще до того, щоб стояли рівно, а все ж піддаються зусиллям рук моїх.

До самого аечора мучнася, пораючись біля них, і десь аж надаечір уже, як мама поаернулися з городу й поцікваилися, як я почуааю себе, похаалиася:

— Ідіть гляньте.

Мама подиаилися на мої зуби і заясніли видом.

— Господи! Таки домігся свого, поставив нв місце.

— Ще не зоасім, мамо, одиак тепер уже постаалю. Сьогодні перепочиватиму, бо вимучився до краю, а звтра довершу аипрямляння. Ось побачите — стоятимуть, як і стояли.

Мама гаряче обіймали мене, называли розумником, а далі аідчули, мабуть, що радість їхня не аміщується а грудях, і покликали бабу Рядченчиху.

— Ви погляньте,— мовили розчулено,— яка терпляча дитина. Сам, без моєї помочі постааив на місце зубя.

— А пе я казала,— раділа й пупорізна баба. — Тепер з тиждень, а то й більше давайте йому легеньку їжу, таку, щоб зубами не натискав. Дамо їм можливість арости так, як їх постаалено. Та й ясна хай укріпляться, рани заживуть.

Вони довго ще сиділи біля мене та хвалили за терплячість. А я, хай і всього лиш про себе, хаалив свою пупорізну бвбу.

ПЕРЕПОЛОХ

Дорікав горщик чавунові, що чорний,
аж гульк — сам у сажі.

Народна приказка

Михайла ціле літо не було дома. Зараз осінь уже — і знов те саме. Ото тільки й навідується до хати, як здощить. Довго, каже, тривала косовиця, ще довше возовиця, тому затяглася й молотьба. А це вже й озимі почали сіяти. Одні пояснюють уповільнене збирання врожаю частими дощами, інші неорганізованістю. За все одночасно хапалися, ось і не впорались.

Бригадири те й роблять, що ганяють коней з одного кінця вулиці в другий. Там лише повелівають, а там і сваряться. А що з тієї сварки, коли необмолоченого хліба ой скільки ще, а погода уже нелітня.

Михайло перейшов працювати на сівалку, тому сварка бригадирів його не стосується. Перепадає тим, хто прогаює сприятливий для молотьби час.

— Що ви собі думаєте? — кричать захриплим голосом. — Зайде в осінь, хліб і зовсім проросте в скиртах. Що тоді буде? Держава такого хліба не прийме, самі їстимете.

Воно так і сталося. Ото тільки й хліба було, що отримали з першого обмолоту. Усе, що дали пізніше, дали або пророслим, або кукурудзою. Серед слобожан то на одному, то на другому кутку чулись нарікання.

— Дожилися, рослий хліб їстимемо. Коли це було таке? Найледачіший хазяїн встигав і скосити вчасно, і обмолотитися. Мала держава, мали й люди.

— Цього літа теж були б із хлібом, коли б не зустрічні плани.

— А не ми казали,— відшукувались охочі підлити масла до вогню,— гуртове — чортове. На те, як бачите, й вийшло: позбулися своєї землі, не матимемо тепер і хліба. Захочуть — геть усе заберуть, ото тільки й нашого буде, що проросте в скиртах чи залишиться з недогляду в полі.

— Ну, що ви вигадуєте?

— Вигадую? А зустрічні плани про що, по-вашому, кажуть?

Усю осінь і зиму колотилося отак, а під весну підкинув хтось і лиху іскру:

— Розумні люди забирають своїх коней, свій реманент і виходять з колгоспу. Не чули хіба, в самому райцентрі з чотирьох артілей лише одна залишилась, та й та на ладан дише. То це в райцентрі. А що робиться по глухих селах, хуторах?

— Ви це на власні очі бачили чи казав хтось?

— На власні очі не бачив, а чути чув.

— А не бачили, то нічого розпускати брехні. Жарти хіба — вийти з колгоспу? Хто віддасть вам ваших коней, сівалки? Та й чим сіятимемо, коли знову опинимося в індусах?

Тижнів зо три колотилося отак. Сходилися докупи, метикували і розходились ні з чим. А в передвесінній час знайшлося-таки кілька сміливців, які пішли й забрали в колгоспі своїх коней, реманент, а правлінню заявили:

— Виходимо з колективу, житимемо одноосібно.

Їм се, їм те — не хочемо, і край. Не встигли засудити вчинок тих кількох, як на стіл лягли заяви від інших.

— Добровільно поступали в колгосп, добровільно й підемо з нього.

Знову сперечалися, доводили — дарма. Ішли на колгоспне подвір'я з заявами, йшли без заяв і забирали коней, реманент, зрештою, почали вимагати, щоб видали їм і посівний матеріал на ті поля, що мають засіяти весною.

Правління не поступалося, і словом, і ділом намагалося переконати збаламучених, що вони чинять нерозумно, а коли й це не допомагало,

йшло і на рішучіший крок: усім, хто самочинно йде з колгоспу, посівматеріал не буде видано.

— Ви ще передумаєте,— казали,— ще повернетесь до нас.

Замість того, щоб готуватися до сівби, зусилля членів правління йшли на те, щоб утримати в колгоспі тих, котрі були ще колгоспниками, та не було певності, що залишаться ними.

Довелося вдатися до сільради, а сільраді — до району. Була та пора, коли на вулиці, у полі ноги не можна витягти з багнюки. Отож усі, кого слали зарадити біді, що скоїлася в нашім колгоспі, добиралися до слободи на конях і тільки верхи. Аби не відшукалося таких, які могли сказати: «Ми не колгоспники вже, збори нас не стосуються»,— Гаркуша послав на слободу посильних і кликав усіх, кого треба було, на збори під розписку.

Говорив із ними передусім представник районної влади, і доволі суворо. Не допитувався, чого пішли з колгоспу, сказав, він і без пояснень знає: тут не обійшлося без підбурювачів, тих підкуркульників, а то й недобитих куркулів, які діють тихою сапою. Та даремно сподіваються вони, що дійдуть ці минуть так собі. Радянська влада зараз міцна, як ніколи, вона не раз уже викорінювала контру, викоренить і нині. А тим, хто піддається намовам,— сором і ганьба. Колективізація — серйозний державний захід і до нього слід ставитись по-серйозному. Невже вони, селяни, не розуміють, що означає піти з колгоспу в переддень посівної? Це ж саботаж! Це підрив економічної могутності нашої держави.

Дядьки відмовчувались. Тоді взяв слово один із сільського активу. Цей не жонглював словами, вийшов на трибуну і почав показувати пальцем:

— Ось ти, ти і ти. Скажіть, чому ви пішли з колгоспу?

Відповідь була одна й та сама:

— Чого йшли всі, того пішов і я: індивідуально краще жити, там мені ніхто не указ, там я сам собі хазяїн.

Той із активістів, що допитувався, не знав, що сказати на те. Тоді взяв слово Гаркуша. Не дорікав тим, що сиділи в залі, і не погрожував, силкувався переконати, на який згубний шлях стають вони, його земляки. Весна обізвалася вже, через тиждень-півтора треба буде виїздити в поле. Чи вони, ті, що вискочили з колгоспу, спроможні будуть засіяти свою ниву, коли не мають чим? Сподіваються, що колгосп забезпечить? Марна сподіванка.

Він свій, слобідський, його знають тут як облупленого. Певен був, вірили колись, повірять і зараз. Тож і промовляв так, як і належить промовляти до своїх.

— Одумайтесь, люди. Збагніть, що ви робите! Доки колгосп перекокуватиме вас, а ви колгосп, мине тривалий час, обернеться так,— я певен, і бачу,— обернеться так, що ані ви не засієте цієї весни землю зерном, ані колгосп неспроможний буде засіяти її без вас. А то пагубне діло. Зрозумійте, вам цього ніхто не подарує. Держава візьме своє з тих гектарів, що засіяли восени, може так статися, що забере весь урожай. З чим ви залишитесь, коли це станеться? Чим себе, дітей своїх годуватимете? Я вас питаю, чим?

А дядьки мовчали. З ними так, з ними й сяк — дарма. Ніч була вже пізня. Ті, що вели збори, порадились між собою і вирішили дати слобожанам час на роздум. Ось тільки чогось втішного не діждалися від них. Збирали вдруге, збирали і втретє — мов до стіни. Коли ж представники району не витримали цього й поїхали, і зовсім затялися.

Змагалися з ними до середини квітня. І тоді сталося те, чого не тільки ті, що збігли з артілі, сам Гаркуша не міг передбачити.

Я був того дня в сестри Дусі. Жила вона із своїм чоловіком не в Іващенок — у Грицькової сестри, що за Фурсою. Хата ж Фурси сусідила з колгоспом. На той час, як започаткувався масовий вихід селян із колгоспу, при артілі був створений штаб по боротьбі з цим пагубним явищем. А оскільки колишня Косірова хата не могла вмістити всіх, під штаб

обрали велику кімнату Микити Фурси. Під вечір, як водиться, її треба було натопити, і Дуси доручила це діло мені. Я довго роздмухував вогонь у грубі, так довго, що члени штабу, зійшовшись на термінове, як казали вони, засідання, встигли і накуритися, і наговоритись.

Засідання вів уповноважений району Качур. Він не вперше в слободі. Був тут тоді, як розкуркулювали, був і пізніше, коли записували людей до колгоспу. Отож його добре знали вже і дозволили собі поводитися з ним невимушено.

Коли накурилися і наговорились про біжучий момент, Качур підвівся за столом, окинув присутніх чіпким поглядом сталево-сірих очей і мовив підкреслено строго:

— Товариші, ми не зламаємо опір контри, якщо не виявимо ліпших своїх якостей — твердості духу, революційної принциповості. Є вказівка розкуркулити у вашому селі двадцять п'ять господарств. Давайте поміркуємо гуртом, хто із слобожан підлягає розкуркуленню.

Члени штабу вибалушено дивилися на нього і мовчали.

— Що, несмачна закуска? А ви як думали? З класовим ворогом цяцькатись будемо? Ми не з того тіста і не затим робили революцію, щоб розпускати тепер перед упертими мужланами нюні. Колективізацію проведено, відомості про це давно дано в Москву. Назад вороття немає і не може бути. Ті, що опираються, на решеті танцюватимуть у мене і в дірочку не попадуть.

— Стривай,— перший підвівся Гаркуша.— Чиє це рішення, хто міг прийняти його? Адже куркулів ми давно розкуркулили і вислали.

— Не всіх, значить.

— Як то не всіх?

— Та отак. Чи велика різниця між куркулем і середняком, тим паче середняком, перейнятим щодо нас і наших політичних заходів ворожим духом? Ось цих, перейнятих ворожим духом, і давайте до списку.

Вони засперечалися і мало не за груди бралися, сперечаючись. Качур собі кричав, що він громив контру в революцію, громитиме й зараз, Гаркуша собі доводив, що він теж не сидів на печі, був у складі Задніпровської дивізії, яка здійснила героїчний рейд із Миколаєва в Київ, громила контру під Києвом і на Каховському плацдармі.

Я, мабуть, аж надто вже дослухався до тієї суперечки, бо мене нагледів котрийсь із штабістів і запитав, наблизившись:

— А ти, малий, чого сидиш тут, рота роззявивши?

— Та грубу ж розпалюю.

— Розпалив уже? То збирайся звідси, ми й без тебе підкладатимемо.

Я одразу ж і вислизнув за двері, хоча ой як цікаво було знати, до чого вони домовляться. Це ж не жарти — аж двадцять п'ять господарств збираються розкуркулювати. Кого?

Сказав про це потайки сестрі. Дуся вдивилася на мене й повеліла ніде ані слова про це. Ще, може, минеться, може, штаб обстоїть людей. Та через три дні сама прибігла до нас і сказала: Гаркушу заарештовано.

— За віщо? — здивувалися наші.

— За те, що не захотів розкуркулювати середняків. Їздив у район, доводив комусь, що це незаконно, та повернувся ні з чим. А сьогодні прикотила звідти тачанка, заарештували Дем'яна і ще двох активістів — тих, що голосували проти розкуркулення. Так і сказали нібито: «Не хочете боротися з класовим ворогом, поїдете укупі з ним на Біломорканал. Там такі, як ви, потрібні зараз».

Більшість слобожан, бачачи таке лихо, поспішили повернутися в колгосп. А поля тієї весни так і залишились незасіяними.

КАРА ЗЕМНА

Трава росте без колосу.
Роса плаче без голосу.
Роса плаче без голосу.
Журба січе русу косу.

Українська народна пісня

Літо як літо, воно для всіх радість. Старші пішли в колгосп, молотять на току озиму пшеницю й радіють з того, що добре вродила, ми, хлопчаки, ніяк не можемо надивуватися молотарці, що її придбав колгосп разом із локомотивом, який крутить маховика, а маховик широкий і довгий-предовгий пас, що йде на молотарку й приводить у рух те, що поглинає та й поглинає валки, обмолочує їх і викидає в одне місце зерно, в друге солому, ще в інше полову. Чудеса! Це ж он наскільки швидше піде молотьба на колгоспнім току і як полегшить труд хліборобів! Гай-гай, не брехали, виходить, ті, що сперечалися з невірами й казали, сперечаючись: «Зійдемося в колгосп та замаємо машини, набагато полегшимо працю свою». Таки ж полегшили! А що буде, як трактори з'являться на полях, га?

Вони таки з'явилися тієї осені, правда, всього лиш один, зате в розпалі посівної. Ми, хлопчаки-третьокласники, саме вийшли зі школи, як на Широкій вулиці, десь посеред села, почувся незвичний гул. Зупинились, прислухалися. Що б то могло бути?

— Я знаю що,— запевнив один. — Тато казали, сьогодні мають пригнати в село трактора.

Хи-и... Що тут зчинилося! Не стали питати та перепитувати, зірвалися, не змовляючись, з місця й подалися отарою назустріч гуркоту, що наближався. Біглн і ніг під собою не чули, аж поки не нагледіли трактора.

— Ура-а!!! Трактор іде! У нас буде свій трактор!

Сили вбавлялося у ногах, дихати не було вже чим, а трактор, ніби на зло нам, взяв і повернув у провулок, до колгоспної садиби.

— Хлопці! — кричу. — Припустили, бо втече!

З нас дух випрало вже, за нами стояла не менша пилюга, ніж за трактором, а наздогнати ніяк не могли: він куштелив вулицею, як справжнісінький жеребець. І все ж ми наздогнали його на повороті у вулицю, що вела до центральної колгоспної садиби. Тут було просторіше, отож була можливість бігти по один і другий бік трактора й заглядатися на нього. Десь згодом, як трішки віддихались, перекинулися словом і з трактористом.

— Дядьку! А покататися на вашому тракторі можна?

— Не зараз, потім, хлоп'ята.

— Коли ж?

— Як виїду в поле та оратиму ниву. Отоді приходьте, познайомитесь із цим залізним конем і покатаєтесь на ньому.

— Ура-а!! Ми прийдемо. Обов'язково!

Коли трактор зупинився біля колгоспної садиби (тракторист ждав, доки розчинять ворота), і до коліс, і до крил торкнулися, деякі порвали навіть і в зуби заглянути тому залізному коневі, та їх прогнали. А ще завважили, який нас гурт, і не пустили на колгоспне подвір'я, сказали — ідіть і робіть уроки!

Ми не одразу послухалися. Довго ще стояли біля колгоспного подвір'я та шкодували, що не роздивилися як слід придбаного колгоспом трактора. Жарти хіба — трактор!

Не знаю, як інші, а я таки вибрав би час і побував би на полі (з Михайлом чи й сам), покатався б на тракторі, адже тракторист наш недалекий сусіда. Та обернулося так, що не до катання було. Селом пронеслася чутка: у колгоспників хочуть забрати увесь той хліб, що видали на трудодні за перше півріччя. Люди, і наші мама в тім числі, сполошилися, кинулись розпитувати сусідів, чи правда ж це, а коли правда, то чого забирають. Хліба ж того мізерію видали.

Сусіди знали стільки ж, скільки й ті, що питали їх. Проте знайшлися

й такі, яким гіркий досвід підказував: вогню без диму не буває. Коли вже люди заговорили про те, що забиратимуть хліб, недаремно заговорили.

Чутки справді підтвердилися. Правління колгоспу скликало під кінець посівної загальні збори й заявило на них: колгоспники мають повернути те, що отримали на трудодні за перше півріччя.

Присутні на зборах затамували віддих, чи то злякалися того, що почули, чи не вірили. Одначе знайшлися й такі, які першi прийшли до тями.

— А коли я поїв уже те, що давали? Де візьму, щоб повернути?

Йому не дали виcловитись.

— Ми не для жартів зібралися, товаришу Сорокопуд. Діло серйозне. Колгосп не виконав плану хлібопоставок, отож не мав права видавати колгоспникам на трудодні. Що з'їли, того не повернути вже, а всі рештки верніть, інакше підемо по хатах і заберемо силою.

І згадали слобожани Гаркушу:

— Правду казав Дем'ян — не грайтеся з вогнем, ідіть у поле й засівайте ниву, бо біда буде. Ось вона й нагрянула. Засіяно ж було трохи більше половини, а хлібоздачу беруть з усієї посівної площі. З чим же залишимось ми? Що буде з нашими дітьми? Це ж погибель, люди!

Довго не сперечались із правлінням, розуміли: не від правління це залежить. Отож посумували вкупі та й розійшлися. Дома вже метикував кожен, як порятувати себе. Поки правління сподівалося, що колгоспники принесуть у визначені строки лишки, поки міркувало, яких заходів ужити, коли не принесуть, серед слобожан віднукалися відчайдухи, які не злякалися погроз, брали в руки лопати й копали темної ночі ями — хто в хаті, хто в сараї, хто на подвір'ї чи в городі — й ховали в них ті злиденні лишки. Одначе не всі зважувались на це. Немало було й таких, яким не вірилося, щоб забрали все, до зернини. Ще більше виявилося по сільських хатах знетямлених, а то й просто боязливих.

— Скільки того хліба,— казали. — Чи варто з-за нього мати найбільшу, що може бути, кару — вигнання? Адже попередили: хто не здасть добровільно хліба, у того заберуть силою, а хто заховає його в землю, того виженуть з усією сім'єю із села. Що бог дасть, те й буде,— казали, а все ж хліба не несли до колгоспу, на щось надіялись, чогось ждали. І діждалися Качура.

Того дня в селі були створені буксирні бригади, а наступного вони пішли вже по дворах.

Слобожани примовкли, снували по подвір'ях чи в не топлених ще і тому не привітних хатах сумніші свого суму. Про роботу в колгоспі ніхто не думав. Видно було, у кожного камінь на душі. Що буде? Як буде?

Не знаходили собі місця ані в хаті, ані на подвір'ї і всі наші, крім, може, мене та Марійки. Ніяк не могли визначитись, як поставитися до погроз і що робити з хлібом. А бригади порядкували в слободі, і що не день, то відчутнішого наганяли на людей страху.

До нас прийшли на пораду дядько з дядиною.

— Ну, як ви? — питали.

Мама розводили руками, зрештою зітхали тяжко й казали:

— Що бог дасть, те й буде. Скільки того хліба? Чи варто з-за нього кликати лихо на свою голову? Половину з того зерна, що мали, змололи (муки ж, сподіваюся, не братимуть), половина в засіку. Мішків два, більше не набереться там, хай забирають. Якось дотягнемо до літа на затірці, буряках та картоплі.

— А ми й не змололи,— журяться дядина і тут-таки виказують дядькові. — Казала ж цьому чурбанові, повези змели. Що буде, коли заберуть до зернини?

Мені мало було своїх тривог, побоювань, побіг дивитися й на чужі (про школу в ці дні ніхто не думав: чи до навчання, коли село тіпає така лихоманка). Буксирні бригади саме трусили хліб у сусіднім провулку, і ми, хлопчаки, не забарилися бути там. Дивно ж он яке: ходять дядьки по подвір'ю й штрикають то в одному, то в другому місці довгими металеви-

ми прутами із щупами на кінці. Сам кінець, правдиво кажучи, гострий, а вже вище гостряка прут розплесканий, і в тому, ширшому, місці є хитромудрв аиїмка. Коли зерно потрапить туди, там і сидітиме.

Командуаав цією бригадою сам Качур. Ходив і тикав пальцем: отут заженіть щуп, отут. А то й брав у руки кирку і власноручно валив груби у тих слобожан, на кого мав особливу підозру.

У Михаля шукали найдовше. Він мірошник, у нього, запевнив Качур, повинен бути хліб. Велику має родину? Дарма, для великої родини й назапасав, видно, немало.

Перерили город, подвір'я, а схованого хліба не було. Тоді заходилися вимітати муку із засіків. Заглянули і в млин. Там, у досить-таки просторому засіку, була дерть. Її теж заходились вибирати. Михалева дівка в сльози. Кинулася, як стояла, в засік, прикрила тілом своїм дерть, кричить не своїм голосом:

— Що ж ви робите, люти! — Вона не вимовляла літери «д», тому в неї, особливо зараз, виразно чулося «люти». — У нас он яка сім'я — отинатцять чоловік! Лишіть хоч терть. Ми й терть їстимемо!

Почув я те і затопив чимдуж додому.

— Мамо! — випалив з порога. — У Михалів і муку, і дерть забирають.

Мама заломили в розпуці руки, стали білими, мов стіна.

— Ой боженьку, наш боженьку! Що ж тепер буде? Думала, хоч на затірку матимемо муку. Як же переживемо зиму? Спіткає ж нас те, що й маму мою, молодших братів у двадцять першому році. З голоду помремо!

Я не міг дивитися на той мамин відчай. Хотів підказати щось, а що — і сам не знав. Єдине спало на думку: не сидіти сидьма, іти принаймні на подвір'я й дошукуватися там коли не ратунку, то бодай розради.

І пішов, і шукав, такий, що й лобом об стіну бився б, коли б знав, що доб'юся чогось. Та ба, міцна стіна переді мною, не пробити її.

— Митю! — гукнули з вулиці. Обернувся в той бік — мій недалекий сусіда, Павло Галицький. — У старої Холошихи знайшли на городі захований у землю хліб. Будуть хату валяти, її з дочкою мокрим рядном накривати і з села спроваджувати. Ходім подивимося.

— На що дивитися? — питаю його маминими словами. — На людську біду?

ДРУЖОК

Собака — друг людини.
З народної мудрості

Він завжди норовив бути зі мною, мій вірний товариш і надійний захисник — Дружок. У ліпші, ніж ці, часи нам частіше випадало гратися, а то й ходити з ним на полювання. Досить було вийти в кінець городу, добратися вистрибом до гнойовища — і вже в полі. А там розкіш-воля. Десь шмигнув у нору ховрах — Дружок одразу там, гребе землю ногами, фиркає носом. Десь знялася перепілка і, пролетівши з гони, падає в траву — Дружкові тільки свисни, мов стріла летить, прищуливши вуха, кидається в один, другий, третій кінець — шукає. То йому так хочеться догодити мені. А вже як виженемо зайця — боже ти мій! Дружка й підохочувати не треба. Із шкури пнеться, так поривається вперед, аж скавчить, бідний, усвідомлюючи, либонь, що не наздожене вухана.

Я не завжди мав час гратися. Та хіба Дружок не спровокує подуріти з ним, хіба не піддасть охоти? Розженеться, кинеться під ноги й тут-таки утікає. Хочеш не хочеш, а не втримаєшся, поженешся за ним. А вже як погнався — зупину не буде. Де тільки не носимось! Я на тік — Дружок до скирти, я до скирти — Дружок поза нею. Бігає, висолопивши язика, скавчить на радощах, кидається мені під ноги. Бувало, що накривав його в такі хвилини своїм тілом. Борюкались тоді, мов малі діти.

Який він вірний мені, Дружок! Припізнюсь, бувало, в школі чи в клубі (до цієї тривоги, що так колотить селом, ми, школярі, давали там вистави). Йти додому поночі страшнувато, надто коли поверну від поду в глухий провулок, понад високою загатою. Зупиняюсь тоді й подаю Дружкові сигнал — витіюватий, тільки йому й зрозумілий свист. Минає кілька хвилин — чую, летить мій Дружок і кидається мені прямісінько під ноги. А з Дружком іти не страшно. З Дружком ми герої.

Тепер не тільки гратися не можу з ним, соромно дивитися зголоднілому собаці у вічі. Тільки-но рипну дверима — стоїть уже біля порога, такими очима дивиться на мене, так улесливо крутить хвостом, ось-ось, здається, скаже: «Ну, дай же, дай щось з'їсти!» А що я дам йому, коли самому немає чого покласти до рота, потамувати голод, що ссе і не перестає ссати за серце. Мама геть посивіли і висохли за ці два місяці, відколи забрали в нас хліб, залишили родину з шести чоловік на картоплі та буряках. Сідають готувати нам страву — плачуть, подають її на стіл — теж плачуть. Знають-бо: картоплі, буряків вистачить не більше як на місяць. А потім що?

Сьогодні Дружок особливо пильно й жалісно дивився мені у вічі, коли супроводжував до школи. Так жалісно, аж за серце взяло. Та що я міг дати йому, чим відповісти на ту його жалість? Покликав до себе, погладив, мовивши звичне: «Дружок, Дружочок мій!» — та й пішов до школи.

Повертаюся звідти в обідню пору, а назустріч мені Павло Галицький.

— Дмитре,— хвалиться, не дійшовши ще до мене,— твого собаку підстрелили.

Я отетерів.

— Хто?

— Гицелі. Витягли на гнойовище здохлого коня і навмисне не закопали. Порубали на шматки й порозкладали в різних місцях, щоб собаки збігалися на падаль. Я сам бачив, як твій Дружок у поле подався, підстрелений.

Це було схоже на правду. У колгоспі останнім часом масово гинули коні. Люди спершу рубали їх на шматки і розбирали, та недовго вдовольнялися кониною. Приїхав з району ветлікар і заборонив, сказав, що коні хворі на сап. Тепер їх вивозили на гнойовище і закопували.

Прибіг я додому, кинув сумку з книжками й одразу ж подався на поле. Павло казав: Дружок пробіг згарячу десь із кілометр чи й більше і тільки тоді вже, покруживши, упав. Гицелі не пішли за ним, у них було та й було того дня роботи. Живий чи не живий він, все одно маю розшукати й пересвідчитись. Дуже ж можливо, що тільки поранений.

Дружок... Мій милий, мій любий Дружок! Чого ж ти тікав у поле, а не додому? Боявся, що гицелі переймуть і доб'ють, чи зневірився в людях і втікав від людей? А я? Чому ж ти не подумав, що в тебе є я? Вважаєш, що завинив перед тобою? Чим, де, коли? Хіба ж я знав, що відшукаються на твою бідну голову гицелі? Вони, як запевняв Павло, не наші, з району наїхали. Коли б знав, зачинив би тебе в конюшні, ліпше б уже голодний посидів, аніж маєш тепер смертельну рану чи й саму смерть.

Я таки розшукав його в полі, не за кілометр — за добрих півтора кілометра від села. Коли б Павло не зорієнтував, у якому напрямі маю йти, міг би й не відшукати. Видно, при свідомості був мій песик, коли падав, знесилений: ліг не на видним місці — у глибокій борозні. Ховався, бідний, від людей, боявся, щоб не відшукали його й не добили.

Стік, видно, кров'ю. Коли підійшов та заговорив до нього, очей навіть не розплющив. Лише проскімлив слабенький, ледве чутним голосом: «Ум-м, ум-м».

— Дружок! Бідненький мій! Що з тобою?

Став навколішки, доглядаюся, де ж у нього рана. Та доглядатися особливо й не треба було — вся шия залющена кров'ю.

— Це ще не біда,— потішаю собаку.— Видужаєш. Мені б тільки додому доправити тебе. Та як доправлю — ось питання.

Підводжусь, доглядаюся — довкола рівний, мов долоня, степ. Навіть більш-менш зручного горбочка немає поблизу. А Дружка треба б підняти й покласти на плечі, на руках я не донесу його. У мене ж теж сили, як у знекровленого, від вітру хитаюся.

І так, і сяк пробую, нічого не виходить. Вище попсв не підніму я Дружка, дарма що він худий зараз, мов хорт.

«А що, коли так зробити,— міркую про себе,— лягти біля собаки, головою до черева, покласти лапи на плечі і вже потім, тримаючи за них, попробувати звестись».

І ліг, і зловчився наче непогано, а попробував звестися на ноги — дзуськи, не осилю ту вагу, що тягне мене до землі.

Підсунувся ще ближче до Дружка, так, щоб тіло його опинилося на плечах, коли підводитимусь і перехилятимусь наперед. Знову силкуюся, із шкури лізу, осилюючи вагу Дружкового тіла. І таки осилюю. Їй-богу, осилюю! Випрямивсь уже, сів на землю, а Дружок у мене на плечах. Скімлить, видно, боляче йому.

— Потерпи,— заспокоюю, а тим часом віддихуюсь.— Знаю, болить тобі, а ти потерпи. Зради порятунку все можна стерпіти. Думаєш, мені легко буде донести тебе? Однак мушу. Не може бути, щоб не доніс. А вже як донесу, виходжу тебе. Ось побачиш, Дружок, виходжу!

Тоді аже, як віддихався, став спершу на коліна, потім на ліву ногу. Пождав, набираючись сили, і знову став натужитись.

Є! Таки зіп'ялся й на другу. Ну, Дружок, тепер усе в порядку. Тепер підемо.

Скільки разів переночивав и, доки дістався села, і лік утратив. Геть увесь дух вилерло з мене. Були такі хвилини, коли здавалося: упаду і не підведуся вже, конатиму разом із Дружком. Та и черпав ще звідкись її, силу. Зупинявся, переводив дух і знову йшов. Знав-бо: опущу собаку на землю, вдруге не звдам уже собі на плечі, змушений буду покинути.

Як на те, ніяк не можна було розминутися із гнойовищем. Норовив бодай подалі обійти його, щоб не трапити гицелям на очі. Та вони на те й гицелі, щоб мати чіпке око, помітили-таки мене і мою ношу.

— Ей, пацан! — покликав котрийсь.— Ану йди сюди.

Я вдавав, що не чую.

— Кому сказано! Неси сюди собаку, це мій!

Зиркнув я в той бік, звідки повелівали, бачу, гицель підвівся, іде з рушницею у мій бік.

«Ну, все»,— подумалось.

Рятунок прийшов несподівано і звідти, звідки його менш за все можна було сподіватися. Котрийсь із старших віком гицелів помітив, що я звточився, спробувавши прискорити ходу, і подав голос:

— Вернись, Даниле. Чуєш, що кажу, не чіпай хлопця.

— То ж мій собака,— огризнувся той, кому веліли вернутися.— То я підстрелив.

— А дістався не тобі. Закону не знаєш? Хлопець он звідки ніс його. Ти що, не був дитиною, не відаєш, що то є дитяча любов до собаки?

Данило тільки спинився на мить, вертатися, з усього видно, не збирався.

— Вернись! — підвівся мій захисник і наставив наперед себе рушницю.— Вернись, кажу, бо їй же богу шротом у гузно вистрелю.

Данило збагнув, мабуть: це вже не жарти, і посунув назад. Чути було, бубонить щось, либонь, нарікає на старого. А я, навпаки, дякував та й дякував йому, своєму заступникові.

Дома Михайло вистриг довкола Дружкової рани шерсть, змазав чимось уражене місце й велів мені насмикати соломи та вислати в конюшні затишне місце. На нього ми й поклали пораненого пса. Лишилося найголовніше: чим же я годуватиму його, доки вичунюватиме?

Знову ходив по подвір'ю, доглядався до всього, що є на подвір'ї, і нічого путящого не знаходив.

Рятунок підказали геть зовсім не передбачені мною обставини і вже

другого дня. Ми з Михайлом давненько вже ловимо сильцями горобців. Укріпили їх неподалік від скирти, замаскували як слід, а для приманки сипимо там час від часу сім'я з коноплель. Вийшов я уранці надвір (гнала туди все та ж думка: де знайти для Дружка їжу?), глядь — біля скирти горобці тріпають крильцями, а злетіти не можуть. Я до Михайла, а з Михайлом — до скирти. Удача того дня була незвичайна: десь біля десятка горобців виплутали ми з силець.

Узяв я останніх двох — і до мами.

— Матусько,— покликав. — Зваріть цих горобчиків окремо, для Дружка. Нам і семи вистачить на юшку.

— Для Дружка — два, а для нас по одному?

— Так поранений же. Та й коли ще там перепаде йому вдруге.

Мама поглянули в мій бік прибитими смутком очима, зітхнули тяжко і вже потім погодилися:

— Гаразд, хай буде по-твоєму.

ПРОЩАННЯ З ДЯДЬКОМ

Холодним вітром од надії
Уже повіяло.

Т. Шевченко

Буксирні бригади усе ще діяли. То до одного заглянуть на подвір'я, то до другого і все з тим же:

— То коли розраховуватимемося з державою? Вам видали посеред літа три центнери пшениці. Повернули центнер. А де лишки?

— З'їли, де ж іще.

Шукали, дошукувались і йшли з тим, з чим і прийшли.

Заглянули якось і до дядька Грицька.

— Ну, індусе, чим будемо розраховуватися з державою?

— Хіба що душею, дітки.

— Душа ваша, дядьку, нам не потрібна, нам хліб потрібний.

— Де ж я його візьму? Землі ще восени зрікся.

— Зреклись, не розплатившись. Горох же є у вас?

— Побійтеся бога...

Розмова відбувалася на подвір'ї, під вікном, і дядина Марія чули її. Збагнули, до чого йдеться, накинули на себе кожух, дали найменшому своєму Вані сумочку з горохом (у ній було його не більше трьох кілограмів), підхопили хлопця на руки і, обгорнувши кожухом, розігналися до дверей. Не встигли переступити через хатній поріг, а назустріч гості.

— Не поспішайте, тітко Маріє, ви нам потрібні будете.

Звйшли в хату, понишпорили по кутках, заглянули в горшки, макітри — ніде нічого.

— Чим же ви харчуєтесь?

— Досі картопля виручала, а це вже й картоплі не стало. Одні буряки залишились, та й тих хіба що на два тижні вистачить.

Помовчали і ні з сього ні з того до Вані:

— Як тебе звуть, хлопчику?

— Ваня.

— То, може, скажеш нам, Ваню, де горох?

Хлопчик відхилив полу і показав сумочку.

— Ось.

— Молодець. Давай його сюди.

Дядина в крик:

— Не дам! Це ж не хліб, це горох... Як ви можете?!

Шарпнули і вихопили з рук сумочку.

Дядько заступили їм дорогу.

— Що ви робите, хлопці?! Чи на вас хреста немає? Це ж останнє! Чим же я дітей годуватиму?

— Відкопаєш те, що заховав. Знаємо вас, бідних.

І благали, і вмовляли зглянутись (не тільки дядько та дядина, а й старші діти) — дарма, ніби не до них. Відмахнулися й пішли з двору.

До самої ночі чулося на тому подвір'ї голосіння, та нарікання, та прокляття. Кого проклинали, на що нарікали — важко було добрати. Схоже, що дядину охопив відчай і вони не знали, що роблять.

Мама ходили до них, заспокоювали. Та чи могли заспокоїти? Лише наплакалися й повернулися додому геть знесилені, ще більше убиті горем, ніж були.

— Що робитимемо, дітки? — звернулися до всіх нас, малих і великих. — Треба б допомогти чимось дядькові, а чим? Колись казали: на бобах залишився, а в нього й боби забрали. Це вже не викачування хліба, глум якийсь. Не інакше як між собою діляться награбованим. А кому пожалієшся, у кого знайдеш заступництво? Через тиждень-другий закінчаться в них буряки, голод настане. А де голод, там і смерть.

— Чим же ми допоможемо дядькові? — перший обізвався Михайло. — У нас, крім картоплі та буряків, теж нічого немає. Ну, ще квасолі два горнятка збереглося. Чи надовго вистачить цієї живності для шести ротів? А нового врожаю ждати та й ждати ще. До нього не менше чотирьох місяців. Самі поміркуйте: зараз тільки середина лютого.

— Що ж воно буде, синку?

— Хіба я знаю?

Минали дні, а розради ніякої. Більшість учнів нашого класу не ходили вже до школи. Я теж збайдужів до неї й не став відвідувати заняття. Думалось про інше — як спіймати горобців, чи не піти в поле, хоча б і на токи? Адже там утоптували зерно в землю. Коли йшли дощі і тік добряче розкисав, люди ходили по розкиданому довкола зерні і не помічали, як поглинає його болото. Що, коли добро те до цього часу лежить там ціле-цілісіньке?

Думка ця відвідала мене поночі, і я поклав собі: завтра ж поділюся нею з братом, сестрою Тонею, та коли настало воно, те завтра, обернулося так, що я змушений був забути про степові токи і можливу знахідку на них.

Ранок того дня був особливий, на диво погожий. За вікном тільки-но зійшло сонце, не те, літнє, однак яскраве, ба навіть веселе. Я сидів ще на печі й дивився на нього крізь прозору зимової пори шибку. Чую, рипнули двері. Оглянувся — через поріг переступали дядько Грицько. Худі-худі, мов із хреста зняті. А вже що суму посвічувало в їхніх очах, то й казати годі.

— Зайшов попрощатися, Парасько, — мовили слабким і якимось вже надтріснутим голосом.

Мама застигли коло печі, видно було, нічого не розуміють.

— Що з тобою, Грицьку? Схаменися. Чого це — прощатися?

— Надумали ми з Марією піти з слободи.

— Куди? Де вас ждуть цієї лихої години?

— Помандруємо в Степанівку, а може, в Тубал, до Маріїної рідні. Там море, є якась риба. А рушить лід, певен, і зовсім багато її буде.

— Зима ж, діверку, а до Степанівки усі сто двадцять верстов. Як ви здолаєте їх пішки? Та й діти малі, геть знесилені. Чи вони дійдуть до тієї рятівної Степанівки?

— А до чого тут досидимося? У слободі зараз уже є пухлі. Що ж то навесні буде? Поки є якась сила в тілі, підемо. Я спорудив саночки. Найменшого, Ваню, і все, що є з харчів, на саночках везтимемо. Старші якось дочалапають. Розтане — ще гірше буде. Нам би тільки до Мелітополя добратися, а там уже ми дома.

Михайло перший почав збиратися. Загледівши те, мама і нам повеліли:

— Одягайтеся, дітки. Підете попрощаєтесь із братиком, сестричками. Хто знає, може, бачимося з ними востаннє.

Вони були вже готові вирушати в путь. Ваня, Фросинка стояли,

одягнені в зимові пальтечка, біля саночок, Ваня сидів, закушканий у ватне одіяло, на саночках.

Дядина Марія нащо вже запеклі, ніколи не бачили їх у сльозах, а й вони розрюмсались, загледівши нас, мама — услід за ними.

— Ой боженьку, боженьку! Та куди ж ви йдете, на кого полишаєте нас?

Вони обіймалися й плакали, не плакали — голосили, і те голосіння краяло мені серце.

— Завіз нас Олексій у чужу сторону,— стишилися нарешті дядина Марія й заходилися попрікати нашому татові. - Сам ліг у сиру землю та й спить спокійно, а ми маємо мучитись отак.

Це вдруге вже чую подібні нарікання і тому не знаю, кому вірити: мамі, дядині чи своїй усе ще всесильній прихильності до тата і всього, що пов'язано з їхнім ім'ям. А дядина не обмежились тією колючкою.

— Де він узявся зі своєю порадою — їхати в цю слободу, між цих безпутніх людей. Подумати тільки,— знову скривилися і заплакали,— я останнім поділилася, і не з ким-небудь — з кумою. Геть знесилена зайшла в хату. Бачу, пухне вже з голоду, взяла й насипала їй горохового супу. А вона віддячила: пішла і внесла котромусь із буксирників до вух, що в мене є горох. Воістину так, як у писанії сказано: «І піде син на батька, брат на брата». А ті гицелі що зробили з нами, як наглумилися? У манюньої дитини видерли з рук останні три кілограми гороху! Де таке чувано і де бачено? А все тому, що ми переселенці, чужі для них. Жили б у Степанівці, певна, нічого цього не було б.

— Годі тобі, Маріє,— урезонили їх дядько. — Прощайся вже, підемо.

Дядина примовкли, та ненадовго.

— Ви тут наглядайте за нашою хатою,— сказали мамі. — Грицьку, ти віддав Парасці ключі?

— Не встиг ще.

— То віддай, бо забудеш... Наглядайте, кажу. Бог знає, може, ще повернемося в неї, коли мине це лихо.

Мама влучили слушну мить і подали голос:

— Кланяйтеся ж там усім нашим. І селу, землі рідній кланяйтесь.

Уже відходячи, дядина згадали, мабуть, як судилися з мамою по смерті тата за хазяйство (за життя тата воно в нас спільне було), і знову обернулися до мами:

— Прости, сестро, коли прогнівала тебе чимось.

— Бог простить.

— І вдруге.

— Бог простить.

— І втретє,— кланялись за кожним разом.

— Бог простить.

Дядько Грицько теж попрощалися з усіма і вже потім звернулися до дівчаток:

— Прощайтеся й ви, діти.

Фросина як старша перша підійшла до мене й поцілувала. За нею Маня. Поки вони прощалися з усіма іншими, я підійшов до Вані і мовчки чмокнув його в бліду дитячу щічку. Вані мені чомусь найбільше шкода було. Можливо, тому, що знав: він дядьків улюбленець. Такі надії покладали на нього, єдиного хлопця в родині. Прийдуть було до нас і хваляться: «А Ваня все до інструменту тягнеться. Що то хлопець! Майстровим, мабуть, буде. Як допадеться до молотка, цілий день може вистукувати ним».

Від нашого двору до дороги, що вела в сусіднє село, а з того села — на Мелітополь, не так і далеко. Видно було, як дядькова родина поминула Чушиків, затим Галицьких і вже потім звернула в степ.

Наші всі пішли перегодом до хати, а я не міг. Усе ще стояв і дивився услід своїм родичам. Пізніше на город навіть вийшов — звідти степова дорога проглядалася далеко-далеко! Сам не знаю, чому мені так тоскно було і так шкода розлучатися з дядьком, дядиною, з їхніми дітьми.

Промовляла там, у глибині єства, вдячність за те, що дядько он як допомагали нам по смерті тата, по суті, заміняли нам тата, чи інше щось краяло моє не байдуже до людської біди серце? Адже я знав від мами, яка це нещасна родина. У дядини Марії за двадцять з чимось літ подружнього життя з дядьком народилося дванадцятеро дітей і більшість із них — дев'ятеро — померли в дитячому віці. Лише цих троє благополучно розминулися із смертною межею. Чи ж дійдуть вони до рятівного моря і до рятівної Степанівки, де, як казали дядина, свої і тим уже душевніші люди? Допоможи їм, доле, на їхній тернистій путі!

РОЗП'ЯТТЯ

Немає гірших мук, як муки совісті.

З народних уст

Цієї зими в колгоспі ніхто не працював, крім хіба тих, що ходили за поодинокими кіньми, числилися в буксирних бригадах. Всі інші ламали голову над тим, що дати дітям їсти. І сьогодні, і завтра, і післязавтра.

Мама не раз казали Михайлові:

— Чого ти сидиш? Пішов би кудись.

— А куди піду, мамо?

— На інші села, на хутори. Гляди, десь щось і виміняв би.

— Було б що нести на обмін, гляди, й пішов би. Що я понесу, чим задобрю людей, коли у нас самі недоноски?

Я ходив по сусідах і бачив: не всі тільки картоплею та буряками харчуються. Де чоловіки спритніші чи сміливіші, там і хліб є, і борщ салом затовчений. Хай тільки для смаку, аге ж затовчений. Люди обережні стали, ховаються зі своїми статками. Та куди подінуться, коли я заходжу в хату, а вони обідають? Одначе й таке буває: обідають при замкнених дверях. Як не стукай тоді, не достукаєшся. Зате в інший, необідній, час, нема-нема та й викажуть себе. Там не встигнуть прибрати зі столу, там малюк виглягне з-за комина і давай вихвалятися: «Ага, ага, тобі мамка не дають хліба, а мені дали».

Я теж гнівався на Михайла. Ну, чого він, справді, сидить дома, на що сподівається? У нас же тільки й харчу, що картопля, буряк, та й тих, казали мама, ненадовго вистачить. Де ж пак, і на сніданок борщ із буряка та картоплі, і на обід, і на вечерю. Або юшка з тієї ж картоплі. Навіть квасолі кидають у борщ обмаль, усього лиш для смаку. Та ба, гнів гнівом, а й самому треба щось думати. Чи я такий малий, щоб не зарадити біді бодай чимось? До картоплі, що лишилася з осені в землі, скажімо, не докопаюся зараз, сніг лежить на городі. А кукурудзиння ж, розповідають, стоїть у полі невирубане. Невже його так уже обнишпорили, що жодного качана не знайти? Не може бути. Це ж он які лани.

Думка ця ось уже кілька днів не полишає мене, і я наважуюсь піти по сусідах, згуртувати на це діло ровесників і вже гуртом податися в поле. Кукурудзяну плантацію нашого колгоспу, може, й не треба обшукувати — її й без нас обшукали вже. А на чужі поля варто податися, хоча б і в такий закут, як хутір Василівка. Хуторяни — народ дружніший, вони зуміли, либонь, і припасти для себе хліба, і приховати його. А коли так, не ходили в поле і не винишпорювали в кукурудзинні качани.

Небагато зібралося нас, охочих іти на пошуки. Два таких, як я, один трохи старший.

— Це добре, що нас небагато,— запевнив старший, коли вийшли за село. — Усе, що найдемо, всього лиш на чотирьох припаде.

Ішли ми з шкільними торбинами через плече, з палицями в руках. Не з тими, що мають гайку на кінці, із звичайними. Мої запевняння, що йдемо недаремно, обов'язково знайдемо на чужому полі качани кукурудзи, видно, подобалися всім, скільки йшли, стільки й говорили про них. А в розмовах легше долалася путь. Схоже, ніби й не помічали, як далеко

треба плуганитись нам та ще й непатертою саньми дорогою, хай і злегенька, все ж звиесеним снігом полем.

У нашім степу далеко видно, а зимової пори й поготів. Отож і хутір не треба було довго шукати. Як тільки перетнули межу, одразу й побачили його у видолинку, дарма що йти до нього треба було не менше, аніж від нашої слободи до межі. І кукурудзяне поле теж швидко нагледіли. Одне не дозволяло нам радіти, тим паче аж надто — воно підходило майже до хутора. А то погано. Було б далі від селянських хат, була б і сподіванка, що там, на полі, щось та знайдеться. А яка може бути сподіванка, коли кукурудзяне поле сусідить із хутором?

Уголос ніхто не висловлював цих сумнівів, все ж відчувалося: і йшли не так, як до межі, і мовчали промовистіш, ніж досі.

Побоювання, хоч як прикро, підтвердились. Пройшли ми, доглядаючись до кожної стеблини, з одного кінця поля в другий і нічогісінько не знайшли. Натомилися тільки так, що ладні були упасти на мерзлу землю й лежати, доки не повернеться бодай якась сила. Гули ноги, гула від голоду голова, було геть безвільне, до краю виснажене тіло.

Наламали-таки бадилля, наслали на землі й прилягли.

— Що ж робитимемо, хлопці? — обізвався старший серед нас Василь Туровець. — Так і повертатимемося додому ні з чим?

— У зворотну путь підемо іншою ділянкою поля. Гляди, саме там і знайдемо щось.

— Не знайдемо, друзі. Тут і без нас обнишпорили. Я інше раджу. Хуторяни завжди були багатшими за всіх інших селян. Не вірю, щоб у них і зараз не було чого їсти. Давайте заглянемо бодай у кілька хат, гляди, щось випросимо.

— Та ти що, Васю,— перечу йому доволі серйозно. — То ж сором який — просити милостиню. Чи ми старці?

— Гірше, ніж старці. У старців, щоб знав, завжди був шмат хліба в торбі. І копійка якась водилася. Один старець, розповідають, приймаючи з людських рук милостиню, більше копійки не брав. Кидали в кухля три — обов'язково давав здачі. І такий будинок одгрохав собі перед революцією в Криму, поблизу сонячного пляжу, куди нашим. А в тебе що є? Може, шматок хліба водиться?

— Скоро три місяці, як не їв хліба. От їй же богу, забув уже, який він на смак.

Він підвівся, інші теж. Один я як лежав, спираючись на лікоть, так і продовжував лежати.

— Ви як хочте собі, а я не можу.

— Та ти що, блаженний?

— Не блаженний і все ж не можу. Це ж сором який — простягти руку й казати: «Дайте, ради бога, милостиню». Я вже лінше голодний буду.

— Ну, як хочеш. Силувати не будемо.

Вони рушили, а проте невдовзі знову зупинилися, перемовляються між собою. Зрештою, ровесники мої повернулися й, схилившись наді мною, взяли під руки.

— Ходім, Митю, не викаблучуйся. Ну, як ми можемо полишити тебе? Пізня година вже. Може, в когось попросимось та й заночуємо. Що ти робитимеш сам у полі?

«А й справді,— подумалось. — Що буде, коли хлопці заночують на хуторі? Як я повернуся сам до слободи? Ніч може застати в полі».

Мене спонукають іти. Я опираюся і все ж не так щоб. Бурмочу щось собі під ніс, а що, й сам не знаю. Хлопцям, видно, небагато треба докладати зусиль, щоб зборoти мій опір — ведуть-таки. Та й умовляють щиро, без всяких там хитрощів. Це підкуповує. А все ж... Що я роблю? Мама ж казали: найсолодший хліб — зароблений, тільки трутні та упосліджені вдаються до старцювання. А ще не раз і не двічі нагадували: «Тато в тебе був чесний чоловік, людей не кривдив і себе ніколи не завдавав у ганьбу; будь достойний його імені і його честі». Хіба старцювання достойне пам'яті тата? Я ж все одно, коли навіть і піду з хлопцями, не посмію

простягати руку й просити, вдавати з себе убогого старця. Рука не підніметься і язик не повернеться.

Було таке відчуття на душі, ніби я не йду, мене силоміць тягнуть і тягнуть на найлютішу кару — на розп'ятти. А хутір ось уже. Хлопці облюбовують чепурніший, а значить, багатший двір і звертають до воріт.

— Ні! — кажу їм і за сим разом доволі рішуче. — Ідіть собі, я не можу. Я ждатиму вас отам, — показую, край кукурудзиного поля.

— Дурень! — вилаявся Туровець і перший попростував до хвіртки, за якою починалося чепурне подвір'я хазяїна.

Вони, може, й не довго ходили — скільки тих хат на хуторі та й не в кожну ж заходили, а мені їхнє ходіння видалося нестерпно тривалим. Те й робив, що поглядав у той бік, де хутір, та приглядався до тинів, між хатами — чи не побачу своїх старців, як ітимуть понад тином. Та вони ніби крізь землю провалилися. Не інакше як хтось із хазяйок зглянувся і посадив за стіл поїсти гарячого борщу чи, може, й кукурудзяної каші, оскільки у руки прохачам немає чого дати. Ну, звичайно! У кого є він зараз, хліб. А коли і є, чи зважаться дати? Дядина Марія недарма нарікали на куму свою, не хто інший, таки вона виказала, що в Грицька Дубальцівського є горох. Може, й ненароком, може, всього лиш похвалилася комусь, що її пригощали в дядька гороховим супом. А бачиш, як обернулося? Уже через день новину ту вклали до вух комусь із буксирної бригади, і та бригада об'явилася у дядька на подвір'ї, забрала останнє, що було. Отож і тут хлібом ніхто не розщедриться.

Я не помилився. Коли хлопці повернулися нарешті, ніхто з них не похвалився шматком вистарцюваного хліба. І все ж вони були не знати які щасливі, показували мені печену картоплю, якою їх мало не всі винагороджували в хуторі, деякі вихвалялися й кавалками сиру.

Картоплю вони несли додому (домашні знають, куди пішли, отож ждатимуть: щось та принесуть із хутора), а сиром пригощалися на ходу. Я старався не дивитися на те їхнє ласування. Та чи міг не дивитися, коли перед очима он яка спокуса. І слина котилася, і серце стискалося від жалю до себе. Я, може, й не взяв би чиєїсь подачки, одначе ж ніхто з хлопців не подумав поділитися зі мною бодай однією картоплиною, коли вже сиру так шкода.

До муки-жадання вкинути щось до рота і погамувати голод, що взяв не тільки за серце, перевертав геть усі нутрощі, додалася й образа. Така глибинна й до крику пекуча, що я нічого іншого не міг вигадати собі на втіху й відстав від щасливчиків. А вже як відстав, дав волю усім, що зібралися в серці, жалям своїм і розплакався.

Ишов і світу не бачив перед собою. Ковтав їх, свої невтішні сльози, і ще ревніше плакав та нарікав на когось, та жалівся комусь. Аж гульк, по правий бік дороги, таки ж поруч із кукурудзяним полем, хоча й не на кукурудзянім полі, бугриться на рівнині щось схоже на торішній тік. Ну, звичайно, тік! Он і кожушиння з качанів лежить. Хтось розгрібав уже його, тому добряче розкидане довкола току, а все ж не може бути, щоб там, де чистили качани, не знайшлося жодного, комось занедбаного. Що з того, що кожушиння розкидане. Може ж, то не люди розкидали, вітер розніс.

Звертаю з дороги, розгортаю сніг, перебираю кожушиння — дарма, тут таки побували люди, усе, що годилось для їжі, вибрали.

Холод, мов гадина, заповзає у душу, а все ж не віриться, гортаю далі, в окремих місцях добираюся до колись добре утоптаного току. І раптом зауважую: у мерзлій землі, під тонкою кіркою льоду посвічує оголеним ребром жовте зернина кукурудзи.

Аж серце зайшлося з радості. Боже милостивий! Невже оце і є вона, давно жадана знахідка?

Мов кіт на вітер, розгрібаю ногами й руками сніг, кожушиння, звільняю від них ширшу місцину на току й таки пересвідчуюсь: там, у землі, видимо-невидимо їх, втоптаних пізньої осені зернят.

Не тямлю це, нащо роблю так, одначе роблю — знову присипаю

оголену місцину снігом і навіть старанно маскую її. Тоді вже, як підвівся та розглянувся, по-справжньому зрозумів: тік великий; якщо увесь він приберігає так кукурудзу, як тут, на очищеній мною місцині, я недаремно поривався на хутірські обшири, тут наш порятунок. Мій, мами, всієї нашої родини. Хай не задаються хлопці, що напросили їжі, я більше за них знайшов її. Покличу завтра Михайла, Тоню, Прісю, візьмемо з собою сокиру, мішки, нарубаємо мерзлої землі з зерном і принесемо додому стільки, скільки подужаємо. А зараз треба поспішити. Он як відстав від хлопців. А день хилиться до вечора, чого доброго, і ніч застане в полі.

З ЖУРБОЮ РАДІСТЬ ОБНЯЛАСЬ¹

Прощай, село, город рідненький,
Прощай, Україно,
Прощай, саду зелененький,
Прощавай, дівчино.

Українська народна пісня

Наші невбиник зраділи тій моїй знахідці. До пізнього вечора перемовлялись та сподівалися замати зерно кукурудзи. А ще хвалили мене: «Ну й Мити, ну й молодець! Це ж треба було примітити занесений снігом тік, допукатися на току утоптане в землю зерно. Не кожен дорослий додумається до такого».

Уявляли собі дощову годину осінньої пори, добрячий гурт людей, що потрапили під дощ і втікали під накриття, а то й продовжували працювати. Чи ті люди доглядалися, що під ногами? А по дощі скільки могли топтатися по зерну? От їй же богу, у тім багні не тільки зернята лишились на зиму, там можуть бути й цілі качани.

Мама розбудили нас удосвіта. Пригостили щойно звареною юшкою, дали кожному по дві спечені картоплини (йдемо ж на цілий день, може статися, що й ніч прихопить у дорозі) і побажали удачі.

— Коли складеться так, як обіцяє Мити, може, це й буде він, наш порятунок,— мовили на прощання.

Мої передбачення майже справдилися. Були такі місци на току, де кукурудза лежала зернина в зернину. Ось тільки видлубати її виявилося не так уже й легко. На току в передзимні дні стояла, видно, вода, земля була геть просякнута нею і промерзла надміру глибоко. Довелося махати та й махати сокирою, щоб визволити з міцних її обіймів якийсь шматок. А їх немало треба було визволяти. Чотири мішки прихопили ми з собою — для кожного свій, отож рубали та й рубали. Утомився Михайло — бралась за сокиру Прися, утомилася Прися — передавала сокиру Тоні. Моїм обов'язком було розшукувати на току багаті на кукурудзяні зернята місця.

Зимовий день короткий. Не встигло сонце вибратись на небо, уже поглядаємо, чи довго ще хилитися йому до обрію. А нам не можна затримуватись — зворотна путь утричі довшою видається. Беремо з собою стільки мерзлої землі, скільки можна звадати на плечі, отож часто доведеться перепочивати, поновлювати й без того мізерну силу. Михайло розуміє це й застерігає нас: «Не зазіхайте на багато. До слободи всі вісім кілометрів — не донесете».

Не хотіли того, а проте так склалося, що додому добиралися поночі й були до краю змучені, ледве волочили ноги. Зате яка радість засвітилася в очах кожного, коли висипали принесене у нагани й побачили, яким багатством володіємо.

— Дяка тобі, милостивий боже, за те, що напоумив дитину заглянути на занедбаний тік. Дяка і хвала! Це ж порятунок наш, діти. Гляньте, скільки кукурудзи!

Потім зливали нам на руки теплу воду, давали вечеряти й казали, діждавшись кінця нашої трапези:

---

¹ *Вислів О. Олеся.*

— А тепер лягайте, любі мої, й спочивайте. За ніч я розтоплю лід і видзюбаю з землі зернину по зернині. Усе забрали, що було там?

— Ні, мамо,— вихопився поперед мене Михайло. — На тім току є ще кукурудза. Може, не так кучно лежить, як там, де рубали, однак є.

— Отож спочивайте, завтра знов розбуджу. Поки є можливість добути бодай зернину, ходитимете. Це ж така поміч буде!

Коли прокинулись ми вдосвіта й побачили, скільки зернят навидлубували мама, геть і про сон забули. Швидко і збадьорено стали збиратися в дорогу. За один день цілу каструлю кукурудзи придбали. Та це ж... Це ж на два тижні забезпечили себе їжею! А коли і завтра, і післязавтра отак?

Наступного дня землі принесли ми не менше, ніж минулого, а урожай зібрали бідніший. Не повірили, пішли втретє — ще бідніший. За четвертим разом принесли так мало, що змушені були сказати мамі:

— Більше не варто йти. Пождемо, поки розтане сніг. Гляди, і відкриються нові залежі зернят.

— Спасибі, дітки, й за те, що добули,— погодились мама. — Завтра дістанеш, Михайле, ступу з горища, а я підсушу кілька пригорщ кукурудзи, стовчемо крупи. Суп із крупою та картоплею — не те, що тільки з картоплею.

— А може, здеремо на крупу в сусідів? У багатьох є зараз саморобні мельнички та крупорушки.

— Не варто, сину. Мірчук же треба буде давати за те, що здеруть кукурудзу на крупу. Та й боюсь я, щоб не спіткало нас те, що дядину Марію з горохом. Голод розгулює в селі, а голод не свій брат, ліпше буде, коли ніхто не знатиме, що в нас є кукурудза.

Наступного дня мені насипали в тарілку більше, ніж усім іншим.

— Це тобі винагорода,— сказали,— за те, що такий кмітливий, знайшов зернята там, де ніхто не міг знайти їх.

Мене так потішило все те, що я ні про що інше не думав усі наступні дні, тільки про пошуки їжі. Мама ж не раз казали: під лежачий камінь вода не тече. Чи ми порятуємося в цій скруті, коли сидітимемо склавши руки. Та ніколи! Щось треба робити, кудись іти, хай і з-під землі, а добувати їжу, інакше помремо з голоду. До нового врожаю он як далеко.

І так, і сяк прикидав я, а чогось іншого не міг придумати. Лишалося одне: іти в степ і шукати полишений з літа хліб у степу. Самому страшно було мандрувати по чужих полях, так далеко від дому. Михайло ж, думалось, не піде зі мною, і я зупинив свій вибір на Тоні.

Вона теж не одразу дала згоду.

— Чи ми одні такі? — сказала. — Чи люди не шукають, гадаєш, не визбирали усе, що можна було визбирати?

— А під Василівкою не визбирали ж.

Повагалася і таки зголосилася піти. Навіть підказала, куди: на Катеринівку.

Хутір цей ще далі від нашої слободи, ніж Василівка. Отож поки дійшли до його поля та поблукали полем, добряче стомилися. Я перший відчув її, втому, й розглянувся.

— Тоню,— звернувся до сестри,— он у видолинку скирта, а біля скирти є й тік. Адже там молотили пшеницю чи ячмінь.

— То й що?

— Пшениці, думаєш, не втоптали в землю?

— Якщо й утоптали, то ранньої осені, а то й улітку. До зими вона проросла. То кукурудза не встигла прорости, бо пізно збирали, а ще пізніше чистили качани, лущили зернята.

— То, може ж, і кукурудзу лущили на тім току?

— Навряд. Кукурудзяного поля поблизу немає.

Мені, як ніколи, не хотілося погоджуватись.

— Ну, то перепочинемо там. Я стомився дуже.

Сестра погодилась. Вона й сама відчувала, мабуть, втому. А до хутора далеко та й у кого перепочинеш у хуторі? Кругом чужі люди. В такі, як нинішні, часи незручно навіть проситися.

Коли відійшли до скирти, не втримались, пригляпулися — й до току. А я й сніг попробував розчистити в окремих місцях.

— Ти правду казала,— мовив сестрі,— пшениця проросла, густою щіткою спорола землю там, де зронили її.

Скирта стояла ціла-цілісінька. З усього видно, за цілу зиму людська нога не ступала тут. Як замело її снігом, так і щулиться в снігу та в промерзлих бурульках на осонні.

Оскільки я наполягав на перепочинку, перший наблизився у зручнім місці до скирти й заходився оббирати мерзлу зверху солому. А вже тоді, як обібрав мерзлу, став смикати суху, і смикав довго, щоб можна було не тільки посидіти в затишку, а й прилягти.

Тоня розчищала тим часом місце — там-таки, під самою скиртою. Коли вимостили для себе тепле кубельце і всілися, від соломи пішов дух пшеничного стебла, дух теплого, духмяного літа. І так приємно зробилося від того на душі, захотілось лягти, бути ближче до літнього тепла, бодай ще раз відчути його. Бо ж здавалося, от їй же богу, здавалося, що було воно, те миле літечко, давно-давно і відійшло від нас чи не назавжди, разом із запашним, щойно витягнутим мамою з печі хлібом, разом із кавунами, динями, яких буквально до минулого літа, щедрого людьми розгардіяшним, було та й було в нас і якими ми, діти, ласували мало не до зими, ба навіть узимку мали сушені дині. А скільки груш, слив, вишень родило в нашім садку! Чи настане колись кінець цій страхітливій зимі? Чи доживемо до наступного літа і його щедротної благодаті?

— Може, підемо в Катеринівку? — порушила плин моїх спогадів сестра.

— Чого?

— Запитаємо, де в них кукурудзяне поле і чи було воно взагалі. Бо можемо проблукати цілий день і нічого не знайти.

— А що скажемо катеринівцям, коли поцікавляться, нащо нам кукурудзяне поле.

— Скажемо, йдемо шукати качани, гляди, якийсь лишився на стеблі.

Не спішу погоджуватись. Лежу ниць, вдихаю солом'яний дух, думаю. І раптом скрикую несподівано тривожним голосом:

— Тоню, глянь! — обережно розгрібаю солому й добуваю з-поміж переплетених між собою соломин необмолочений колосок. — Глянь, що я знайшов!

Сестра обертається в мій бік, бачу, не зовсім розуміє мене. Зрештою загледіла те, що я так бережно тримав на долоні, взяла собі до рук, роздивляється зблизька.

— Ти диви, зберігся.

— Отож бо й є, що зберігся. А коли він не один такий? Коли їх багато в скирті, га?

Самі не знаємо, де взялася в нас сила. Розчистили там таки, біля скирти, простору місцину й заходилися смикати солому.

— Ти глянь,— радіє Тоня, настилаючи гармани. — Під нами торішній тік, місце рівненьке, мов черінь. І не промерзло під соломою. Молотьба буде що треба.

— Не зовсім,— перечу їй. — Казав я тобі, бери палицю. Це б у два ціпи молотили.

— Дарма. Солому теж треба комусь смикати. Поки я молотитиму та витрушуватиму перемолочене, ти наготуєш черговий настил. А стомлюсь молотити, поміняємось місцями.

Ми так і робили. Після п'ятого гармана не втримались-таки, поцікавилися, чи не даремні наші зусилля. Щось ніби намолотили, а що?

Скрутили з соломи віхті й давай змітати ними полову разом із зерном. Потім провіяли. Зерня набралося небагато, з добру жменю, а Тоня й їм не знати яка рада.

— Коли й далі так піде,— запевнила,— до вечора матимемо не менше кілограма. А скільки завтра, післязавтра буде, скільки через

тиждень, тим більше коли прийдемо молотити не тільки ми з тобою, а й Пріся, Михайло? Ціле багатство можемо замати.

Аби не вичахав дух запалу, аби множилося бажання, а з бажанням і сила в нашому тілі, так і робили: змолотимо жменю чотири-п'ять — і переваємо намолочене, змолотимо — й перевіюємо. Кожна ж нова жменя зерна — сполукв, і неабияка.

У мішок не зважувалися зсипати намолочене. Скільки там його, розтечеться по мішку і зникне. Зернята ж он які дрібні. А раптом знайдуть десь дірочку і зовсім випорснуть. У моїй шкільній сумці вони примітніші. Та й вигляд мають інший, ніж на току. Золотисті-золотисті! І як живі, схоже, що світяться літнім сонцем, літнім теплом. А ще ж і те тішило, що їх щораз більше ставало. Не після кожного провіювання зернят була жменя, іноді й менше. Та нас ніщо вже не могло зупинити. Нвстилали насмикану зі скирти солому й обмолочували, пастилали й обмолочували.

Коли я висмикав у скирті добрячу дучку, Тоня зауважила мені:

— А цього не слід робити. Не вибирай, де ліпша солома, смич підряд. І перемолочену теж складай ладком, у нову скирту. Може статися, що ми усю її перемолотимо.

— Ого, усю!

— А ти як думав. Не ми, то люди перемолотять.

Довелось розширювати дучку. Смикнув збоку раз, вдруге й спинився: разом із соломою додолу упало щось тверде і важче. Глянув я собі під ноги — мати рідна! На соломі лежав чималий окраєць хліба. Беру його, підношу ближче до очей, розглядаю й не вірю своєму щастю.

— Тоню! — осилюю нарешті вимушене заціпеніння. — Поглянь, що я знайшов! Засушений окраєць хліба.

Сестра дивиться на мене, на окраєць, що в моїх руках, і теж, бачу, не вірить.

— Ти в нас, Митю, — каже перегодом, — найщасливіший. Саме тобі іде все до рук, навіть у цім холоднім і догола обібранім степу.

— З'їмо, га? Зауваж, він і не поцвів.

— Бо в соломі був, а то все одно що в сушарні. А їсти зараз не будемо, Митю. Одне, засох він, твердий, як камінь, а друге, у нас є ще ж мама, Марійка, Михайло, Пріся. Як можемо з'їсти і не поділитися з ними? Дома вже їстимемо те, що випаде кожному.

Не угледіли на радощах, коли відквітував своє й почав тускніти короткий зимовий день. Тоді вже схаменулись і похопилися, як виразно побачили: йдеться до заходу сонця. Правда, не дуже журилися тим. Що з того, що путь у нас неблизька, що застане в дорозі ніч? Нас вела додому зоря спізнаного в солодких муках щастя, а вона світила нам ясніше ясного сонця.

Потім ми ходили на молотьбу вчотирьох. І день, і другий, і третій. А на четвертий день на нас набрели дві жінки, такі ж шукачі шматка хліба, як і ми.

— Що це ви робите тут, люди?

— Що бачите. Вимолочуємо те, чого молотарка не вимолотила влітку.

Одна з них не посоромилася й заглянула до нас у торбину.

— Господи! Зерно. А нам можна стати поруч із вами й молотити?

— Ставайте. Соломи вистачить. Звільніть від снігу місце на току й молотіть.

Вони заходились було згортати сніг, та одразу ж і прохололи.

— А молотити ж чим будемо?

Ми прихопили з собою чотири палиці. Оскільки комусь треба було й смикати солому, то поділилися однією з новоявленими сусідами.

Робота поновилася і тепер уже ще з більшим завзяттям. Вчотирьох ми намолочували за день по два, а то й по три кілограми. Маму це не знати як тішило. Зсипали принесену нами пшеницю в сумочку й ховали подалі, а нам за кожним разом казали:

— Ідіть, дітки, не лінуйтеся. Поки є можливість намолотити бодай цю дещицю, молотіть. Хто знає, як буде далі. Гляди, зауважить хтось із тамошніх, що ви руйнуєте скирту, і заборонить робити те. Ви хоч ладком складайте перемолочене. Ти ж, Прісю, знаєш, як це робиться, громадь у другу скирту.

Вони ніби у воду дивилися. Прийшли ми другого дня до скирти, а там люду, мов комашні. Не тільки тік, наше місце на току зайняли, геть усю скирту обступили. Ми попробували було відвоювати своє місце — де там, і слухати не хотіли. На щастя, верховодили серед них ті дві жінки, з якими поділилися ми вчора палицею. Вони й заступилися за нас.

— Це ж ті люди,— сказали,— що відкрили нам очі на порятунок. Як можемо не пустити їх на облюбоване й розчищене до нашого приходу місце?

Молотьба йшла того дня така, що небу жарко було. І люди, здавалося нам, добрішими стали. Як же, кожен щось намолочував, кожного спонукала надія.

Усе це були рогачинці. Ті дві жінки, що натрапили на нас учора, теж із Верхнього Рогачика. Це вони похвалилися родичам, а родичі знайомим, де добули ті світлі зернята, що принесли з собою, і підняли на ноги усю свою вулицю. Наші слобожани зроду-віку не мирили з рогачинцями. Отож ми з Тонею менш за все вникали в розмови з ними, робили своє діло мовчки. А Пріся наша з тих, що вміють повести дружню бесіду. Поговорила з одними, поговорила з другими і вже заприятелювала. Усе було як треба, як між своїми. Та ось до нашого гурту підійшов молодий чоловік з такою ж, як і сам, молоденькою жіночкою. До лиха гарний собою і чорнощокий, видно, не знав ще, що таке голод.

— Добрий день,— привітався.

Рогачинці відмовчувалися якийсь час (це був, виявляється, їхній чоловік), нарешті котрась зібралася з думками й обізвалась, щоправда, не так, як можна було сподіватися.

— Добрі очі, що втрапили. Чого це ти, Величко, приплентався сюди?

— Того, чого й ви.

— Невже? Вигнали з буксирної бригади чи як це розуміти?

— Хіба в мене не так, як у вас, ані зернини в хаті?

— Ах ти ж, бісова душа! — покинула одна з жінок оберемок соломи, що його несла до току, і стала перед Величком у погрозливо незалежній позі. — Ти смієш казати, що в тебе так само немає хліба, як і в нас? А нику на чому наїв, га? Хіба не на тому хлібові, що забирав у нас, що витрушував з останнього горщика?

Що тут зчинилося! Величко попробував було захищатися, посилався на те, що його примушували, що він і з буксирної бригади пішов через те, що не міг більше дивитися на людські сльози, та його не слухали. Виказували біди свої, буквально межи очі лізли з писками та кулаками. Нарешті котрась не втрималась і заїдила Величкові по-чоловічому — у вухо. Того було досить, щоб і всі інші дали волю рукам своїм. Тицяли під самий ніс дулі, дряпали обличчя, нарешті дружно почали гамселити.

Жінка Величкова в плач. Пробувала захистити чоловіка, та її відтрутили, а самого Величка примусили втікати.

Гнатись не гналися за ним, зате глуму та торжества було!.. Скільки молотили того дня, стільки й перемивали кісточки Величкові і таким, як Величко.

— Ще каже, примусили,— нарікала одна, нарікала й друга. — Та тебе ж, сучого сина, посилали шукати захований у землю хліб. По горщиках ніхто не примушував лазити і по торбинках також. А ти що робив?

Вони розмовляли з ним, як із присутнім тут, і це надавало розмові особливого присмаку, а тим уже і неабиякої втіхи всім.

Повертаючись того дня додому, ми знали: завтра востаннє вийдемо до цієї скирти. Обскубли її рогачинці з усіх боків, мов птахи викинуту на берег рибу. Завтра від решток немолоченої соломи і сліду не зали-

шиться. А то мала втіха. Останній нашій надії добути їжу, вважай, покладено край.

Ніхто не промовляв цього вголос, однак я бачив: і брат, і сестра, і невістка повертаються додому не такими, як учора, позавчора. А дома і зовсім змушені були опустити руки й тетеріти з дива: мама сиділи на полу заплакані, геть убиті горем.

— Що з вами? — перший оговтався й запитав Михайло.

— Ой, діточки! — ще сильніше зайшлися плачем. — Сироти ви мої нещасні! Пропали ми. Не дадуть нам здолати це лихоліття й порятуватися в лихолітті.

Вони нескоро спромоглися розповісти, що сталося. А сталося таке, чому й повірити годі. Поки ми ходили за десять верст від слободи та махали з останніх сил палицями, добуваючи собі оті рятівні зернята, що обіцяли коли не хліб, то бодай крупу для юшки, молодики з буксирної бригади вломилися в нашу хату й забрали все, що намолотили ми за останні чотири дні.

Ми з Михайлом лиш зморено присіли на лаву, почувши ту новину, а Тоня з Прісею й розплакались.

— Як же ви допустили до цього, мамо? — не втримавсь-таки й поцікавився Михайло. — Чому не заховали?

— Ховала, синку, чом ні. Я ж знала, вони до цього часу шастають по дворах, тому й поставила торбинку з пшеницею в димар, за заслінку. Та вони й там знайшли. Залетіли до хати і знов тієї: «Де лишки, бабо?» — «Які лишки? — кажу їм. — Ви ж чотири місяці тому забрали все, що можна було забрати. Муку навіть вимели із діжки». А вони своєї: «Розказуйте. Ми знаємо, у вас є». І давай нишпорити по всіх закутках. А один і в димар поліз, бодай йому очі були вилізли. Добув торбинку, трясе нею над головою: «А це що?» Я вчепилася обома руками за свою цінність, пояснюю йому: «Це діти перемолочували солому й намолотили». Благала не кривдити сиріт, не забирати в них останнє, з голоду ж помруть. Дарма, і слухати не захотіли. Добре, що я хоч кукурудзу зсипала в казан та в піч поставила, не додумалися заглянути туди. Зраділи, видно, пшеницею й подалися з хати.

— Хто ж це був? — питає Михайло. — Молоді чи літні?

— З літніх лише один — Рахуба, а всі інші комсомольці.

Мама пояснювали братові, чиї вони, ті, що позбавили нас останньої надії на рятунок, а я сидів і боявся звести на них очі. Адже я піонер, а ті, що поглумилися з нас, мами нашої, комсомольці. Це ж мама її про мене можуть подумати так, як про них. А то й скажуть таке саме. Що ж тоді буде, коли скажуть?

— Може, треба піти в сільраду та пожалітися, га, Михайле? — це знову мама подали голос. — Що ж це вони роблять з нами? Я ж живу, я певна, ті песиголовці нічого державі не здають, собі забирають усі дрібні вилучення. Пики понаїдали такі, хоч цуценят бий. На яких таких статках? Чи їхні батьки, чи самі вони не так само повернули державі все, що одержали з колгоспу? Люди з голоду пухнуть, а їм хоч би що, для них і голоду немає. Як же це так сталося, що нас віддали на видимий глум і видиме поградбування? Чи над ними й влади вже немає?

Михайло відмовчувався якийсь час. Зрештою надумався і сказав:

— Не піду я, мамо. Був би головою сільради Гаркуша, пішов би. А до цього не піду. Він не хазяїн там. Усіма і всім верховодить Качур, а то такий, що й у холодну може посадити за ті кілька кілограмів пшениці. Чи він повірить, що то бросове, намолочене після обмолоту? Скаже, ховав від держави. Хіба забули, як погрожував, коли проводив колективізацію? У мене, казав, на решеті будете танцювати і в дірочку не попадете.

Ніби й невелику втрату понесла наша сім'я, а в хаті сум і плач, як по померлому. І день, і другий, і третій отак. Мама й надвір уже не виходять, і їсти, здається, не їдять. Схоже, що прирекли себе на смерть, бо так і кажуть, коли Пріся зварить щось та подасть їм на піч.

— Їжте, дітки. Я своє віджила вже, мені можна й помирати.

Михайло гнівається.

— Ну, що ви ото вигадуєте, ма?

— З такими людьми як жити, синку, то краще вже не жити.

— А про нас, про малих ви подумали?

Заболіло, мабуть, їм, знову в сльози. А в мене серце крається від тих їхніх сліз, як і від речей. Що вони справді вигадують ото: краще не жити? Що ж буде з нами, коли не стане їх, нашої мами?

За другим разом, почувши від них приблизно ту ж розмову, я підвівся і вийшов з-за столу.

— Якщо ви, мамо, не їстимете, то й я не їстиму, так і знайте.

Вони примовкли враз, дивляться на мене. Всі інші теж поклали ложки.

— Ну, що бо ти, синку? — обізвалися нарешті мама. — Це мине. Просто, мені дуже кривдно і боляче зараз від людської жорстокості, їсти не хочеться. Мине час, уляжеться біль, все стане на своє місце.

Я не вірив їм і не сідав за стіл, аж поки Пріся не подала мамі тарілку з борщем.

Їли ми всі без хліба. Це вже п'ятий місяць пішов, як не бачимо ми його на столі, крім хіба отого окрайця, що принесли з Тонею від скирти. Буряк, картопли, капуста, квасоля, а тепер ще й кукурудзяна крупа — ото і все, що маємо. А до нового врожаю ще он як далеко.

В усіх одне і те ж на думці: що буде, коли й ці убогі запаси вичерпаються? Усі, хто лазив у погріб, бачили і знають: не вистачить їх, навіть коли їстимемо до мізерії мало, один раз на день, і тоді не вистачить.

Пріся зачастила до своїх батьків. Якось я примітив: за кожним разом, як поверталася звідти, поровила зачинитися з Михайлом у великій хаті. Це видалося мені підозрілим, і я надумав підгледіти, що вони там роблять, а коли поталанить, то й почути, про що розмовляють. Вистежив одного дня, коли шмигнула наша Пріся до хати й причинила за собою двері, та до дірочки в замку. Бачу, дістає з-за пазухи коржика й дає Михайлові. Той щось каже їй, схоже, ніби вагається, а все ж підносить до рота і їсть.

Не стримався я, пішов і сказав мамі. Вони подивилися на мене сумно і вже потім заговорили:

— Тяжкі часи настали, синку. Що вдієш, кожному своя сорочка ближче, кожен себе рятує.

А проте не залишилися байдужими до того, що повідав їм. Злізли по якімсь часі з печі, одяглися й спустилися в погріб. Нічого не сказали, повернувшись звідти, а другого дня, коли Пріся знову пішла до своїх батьків, покликали Михайла, Тоню й повідали їм те, що надумали.

— Зараз тільки початок березня, а в нас залишилося всього лиш двоє відер картоплі, ну, ще півкаструлі кукурудзи, якась дещиця буряків та капусти. Коли сидітимемо на цьому всі, далі як до кінця цього місяця не вистачить їжі. А до нового врожаю он як далеко. Та й виснажились ми за чотири місяці голодування. Не стане чого покласти в рот, одразу й помремо. Я так надумала, синку,— звернулися до Михайла. — Сніги стануть вже, земля стужавіла. Піду я з дітьми до моря, в Степанівку. Якщо море не порятує нас, ніщо вже не порятує. А ви з Прісею будьте поки що тут. Вона, думаю, не дасть тобі померти з голоду. Та й залишимо ми вам більшість із того, що маємо. Якщо влаштуємося в рибартілі і вишукається бодай якась надія на рятунок, напишемо тобі. Бери тоді Прісю і йди на Степанівку. А хату замкнеш і попросиш сватів, щоб наглядали.

Михайло почав було розраджувати маму, та швидко змирився з тим, що надумали робити, і ми почали збиратися в дорогу.

А тим часом нас постигла ще одна біда.

Минулої весни, одразу після того, як слобожани розбіглися з колгоспу, сестра Дуся подалася зі своїм чоловіком на Донбас. Там вони стали робітниками і мали за свою роботу пайок. Зиаючи, в якій скруті опинилася наша родина, Дуся приїхала пізньої осені й забрала з собою п'ятиря-

річного Михайлового хлопчика Альошу, а цими днями вислала нам і посилку з крупою та цукром. Власне, не вислала ще, написала, що збирається висилати, і звздалегідь звідомляла нас про ту свою щедрість листом. Ми зраділи не знати як і ждали її дарунка, як манни небесної. Подумували навіть: може, й не підемо в Степанівку, коли крупи буде більше, ніж цукру.

Повідомлення на посилку надійшло десь через тиждень після листа. Та не принесла радості сама посилка. Приніс її Михайло з пошти, поставив на лаву, а сам подався за обценьками — треба було підважити чимось кришку. Усі ми обсіли той ящик, мов горобці розсипане на дорозі просо, ждемо не діждемося, коли відкриють його. Михайло й не барився. Прийшов невдовзі, зняв кришку й занімів над посилкою: звмість сподіваної крупи і ще сподіванішого цукру (ласощі, якими ми з Марійкою не смакували десь аж із тридцятого року) у посилці лежали дерев'яні стружки, а між них каміння.

Нас охопив такий сум і таке гнітюче розчарування, що й сліз уже не відшукалося виплакати завдані нам кривди. Усі, а найбільше мама, стали вимішати свій гнів і своє безсилля на Михайлові:

— Як же це ти брав посилку і не доглядівся, що вона розпечатана?

— Та не видно ж було, ма!

— Де ж не видно? Ну, де не видно!..

Погорювали ми, геть пригнічені людською жорстокістю, день, погорювали другий та й рушили в дорогу. Навіть з Михайлом не попрощалися як слід через ту його промашку.

Коли вийшли за слободу і стали зближатися з розораною могилою, згадалася мені Маруся Тригуб. Невільно оглянувся й подивився в той бік, де її хата. Як там вона, чи жива, здорова? Чи переживе це лихоліття? Батько її як був, так і залишився секретарем сільради, повинна пережити... Отут ми пасли з нею корови, отам копали земляні горіхи, а отам гралися в перепелів. Як давно то було і як безслідно зникло!

Ще раз оглянувся і сумно подивився в той бік, де сиротливо щулилася на степовому белебені слобода. Це ж там залишилась татова могила. Хто прийде до неї й догляне, коли нас не буде? І Дружок залишився. Коли прощався з ним, так увивався коло мене, так прохав очима, скавучанням узяти з собою. Та куди я візьму його, коли на нас жде така далека і невідома дорога?

Мама помітила мої обертання, як і сум в очах. Зрозуміли, видно, чим збентежений, і не втримались, поцікавилися:

— Що, синку, шкода залишати рідну слободу?

— Шкода, мамо.

— Не шкодуй за нею, дитя моє. Лихі люди живуть у ній. За ті кривди, що мали від них, одне лиш можу побажати цій слободі: провалилася б вона крізь сиру землю, уся, як є, крім святої церкви!

Я, мабуть, аж надто вже здивовано глянув на свою маму. Завважили той мій подив і визнали за потрібне пояснити:

— Сирітські сльози, сину мій, нікому й ніколи не прощались. Рано чи пізно каменем ляжуть вони усім винуватцям на душу.

Чи не вперше в житті не повірив я тоді мамі, гадав, що те їхнє прокляття виголошувалося всього лиш зозла. А через якийсь десяток літ змушений був пересвідчитись: то таки правда, сирітські сльози ніколи й нікому не прощалися. Під час війни проходив через ту слободу передній край оборони. Слобожан, котрі не захотіли виселятися, фашисти постріляли, а від слободи камення на камені не залишилося.

AVE MARE! MORITURI TE SALUTANT! [1]

> Рідня тоді рідня, коли вона велика.

Дід Михайло пішов з життя тоді ще, як нас із Марійкою не було на світі. Хазяйнували на нашій дідівщині найменший татів брат Юхим та баба Харитина. Вона не була нашому татові, як і дядькові Грицьку та дядькові Федору, рідною мамою. Татова мама померли в той самий день, як народили третє на своїм віку дитя — Федора. Може, саме тому баба Харитина й зустріли нас мокрим рядном.

— Чого ви прийшли? На що сподіваєтесь? — застогнали з печі.

Мама отетеріло дивилися на них і відмовчувались.

— Там теж не було вже на що сподіватись,— знайшлися нарешті. — Тут все-таки є море, є надія, що воно порятує нас.

— За морем телушка полушка, та перевіз дорого коштує. Хто вас допустить до тієї риби, що ловлять у морі? Голодні люди, мов звірі, ніхто нічим не поділиться. Грицько теж рвався до моря, думав, порятується від голодної смерті. Не порятувався, поховали сердегу. І його, і діток, і Марію.

— Як же це? — вжахнулися мама.

— Та як, голод доконав. Прийшли з голими руками, нічого не мали при собі. А тут де візьмуть? Понад два місяці перебивалися тим, що добувала Марія, і таки не пережили лихоліття.

Дядька Юхима не було дома, сказали, на роботі. Молода ж їхня дружина Люба, видно, й за добрих часів побоювалася сварливої баби, не насмілювалася втручатися в розмову. Пізніше вже, як баба Харитина виговорилися, зважилась і почала розповідати мамі, як усе те сталося.

Поселилася та нещасна родина недалеко від них — у Найдиній хаті (якщо мама пам'ятають, вона у цьому ж провулку, тільки ближче до степу). З паливом простіше було — у дядька Юхима брали. А з їжею біда. Тітка Люба, як і дядько Юхим, радили їм іти в колгосп. Та дядина і слухати про те не хотіли. «Щоб я комусь корилася! — казали. — Ніколи того не буде!» Ходили по людях, підробляли, у кого можна було підробити (зима не літо, кому потрібні взимку робітники), навідувались до родичів — у Тубал, до дядька Федора на Мотронівку. Зникнуть із дому на кілька днів, а діти, чоловік лишаються напризволяще. Дядько Юхим якийсь час підтримували їх. Та чи могли підтримувати довго? Жарти хіба, в такий час годувати ще одну родину з п'яти чоловік! На лихо, бабу Харитину спіткала біда — зліз хтось через вікно й забрав у великій хаті горох, на який покладалася чи не найбільша надія.

Дядько Грицько і після того навідувалися до їхньої хати, та згодом і навідуватись перестали. Думалось, годувальниця їхня, Марія, принесла черговий заробіток, тому й не приходять. Аж ні. Заглянули до них одного дня і змушені були осінити себе хресним знаменням та відбутися звичним: «Господи, прости їм їхні грішні душі». Стіни на печі були мало не до цегли обгризані. Та чи могли вони наситити голодних? Усі четверо, дядько і троє його дітей, лежали на печі мертві.

Дядини Марії не було тоді дома. Без них одвезли упокоєних голодом на кладовище й поховали. Об'явилися вони в селі через кілька днів і теж не дійшли до своєї хати. Упали неподалік від неї в канаву та там і попрощалися з цим суєтним світом.

Мама наші були геть знеможені почутим. Уже й сліз не могли видушити з себе. То заплющували в невтішній тузі очі й безсило розводили руками, то питалися не знати в кого:

— Боже! Боже! Що ж це діється на білому світі?

Бачу, геть зневірилися в Степанівці, в рідні степанівській, такі, що склали б руки й живими в домовину лягли. А баба помітила те і знов своєї:

— Може, до Федора, в Мотронівку підете? У нього ліпше з харчами.

---

[1] *Здрастуй, море! Приречені на смерть вітають тебе*

На ту їхню раду нагодилися дядько Юхим. Почули, про що йдеться, й одразу ж накинулися на бабу:

— Ну, що ви радите ото? І коли покинете цю моду — плакатись? Скільки знаю вас, стільки й чую плачі та нарікання. Добре зробила Параска, що привела дітей до моря. Тільки море й порятує їх зараз... Що в нас є їсти? — запитали в тітки Люби.

— Затірка, більш нічого.

— Сип затірку, пригощай гостей.

Вгледіли мене й усміхнулися чомусь:

— Не падайте духом, діти. Тут ви не пропадете. Я ось що раджу,— продовжили вони розмову уже за столом. — У риболовецьку артіль вас не приймуть, туди чоловіки потрібні. А з хліборобських вигідніше буде, коли оберете комуну «Новий світ». У нашім «Більшовику» та й у «Авангарді» не всім дають пайки — лише трактористам та сівачам. А в комуні організували свій вилов риби в морі і варять для всіх, хто ходить на роботу, страву, дають і додому на кожного робітника по половині чабака в день і по сто грамів крупи чи муки. Підеш, Параско, удвох із Тонею на роботу — ось і матимеш для себе і для дітей їжу.

На стіл поставили тим часом затірку в тарілках. І такою видалася вона нам пахучою, коли попробували й на смак, аж під серцем залоскотало. «Люди добрі! — хотілося сказати дядькові і дядині, а тим паче бабі. — Та це ж райська їжа! Маючи таку їжу на столі, можна жити».

Одразу по вечері усі старші сіли писати заяву до комуни.

— Як же я писатиму її від свого імені,— засумнівалися мама,— коли не годна ходити на роботу? Геть на ноги упала, Юхиме. Іти не могла, діти на тачці везли.

— То ж від недоїдання, мабуть. Почнеш їсти, одужаєш.

— І все ж людям треба буде сказати, що зараз неспроможна ходити на роботу, хай знають. Аби не засумнівалися в нас, доведеться не тільки Тоні, а й Миті брати на себе повинність робочої людини. Як, Митю, підеш у комуну на роботу?

— А чом же,— погоджуюсь. — Коней у сівалці я поганяв уже? Поганяв. Отож і там зможу поганяти.

— О, бачиш? — сміються дядько. — Уже й роботу знайшов собі.

У комуну ми пішли втрьох: дядько Юхим, Тоня і я. День і час, треба сказати, вибрали вдалий: у конторі застали обох, голову правління Івана Шила і секретаря партосередку Андрія Зайченка. Дядько пояснили їм, хто ми, чого хочемо, показали й документи, що їх видала нам зеленіаська сільська Рада. Тоня тут-таки пояснила, чому не прийшли мама, запевнила, що хвороба їхня від недоїдання. Поправляться — теж вийдуть на роботу.

— Наш принцип — нікого не залишати в біді,— поспішив запевнити Зайченко. — Отож не журися, дівчино, мамою. Ти ж будеш працювати в комуні?

— А то ж як.

— До речі, скільки тобі років?

— Двадцять.

— На курси трактористок поїдеш?

— Поїду. Тільки... як же я залишу маму?

— Це не зараз.

— Тоді згода.

— От і добре. Про нинішні умови оплати праці в комуні казали родичі?

— Казали.

— Це тільки до нового врожаю. Влітку буде хліб, буде й до хліба. А ти, хлопче,— звернувся до мене,— ходиш до школи?

— Ні.

— Чом так?

— А хто ж у нас хліб зароблятиме, коли я піду вчитися?

— Ясно. Що ж ти вмієш робити?

— Коней можу поганяти в сівалці.

— Огріхів не наробиш?

— Та боже упаси. Дайте тільки в напарники такого дядька, щоб требки умів встановлювати як належить та зерно засипав у сівалку, сіятиму й без нього.

— Бачу, розбираєшся в цім ділі. До сіячів і пошлемо тебе. Носовський! — покликав бригадира, який тільки-но зайшов до контори. — Бери в свою бригаду нових робітників.

Можна було йти вже, та сестра згадала щось і зупинилася.

— Ми живемо поки що в дядька, а ходити звідти дуже далеко. Чи немає ближче до комуни вільної хати? Хоча б на перші кілька місяців.

Шило переглянувся із Зайченком.

— Серед комунарів, здається, є такі, що виїхали з села.

— Є,— втрутився в розмову бригадир. — Поруч із Тимофієм Хабренком вільна хата. Хай поселяються туди.

— Якщо так,— не став роздумувати Шило,— поселяйтеся. З сільрадою ми домовимось.

Захотілось подивитися, яка ж вона, хата, що в ній дозволено нам жити, тим більше що це по дорозі. Поцікавилися для певності і в сусідки (а вона виявилася родичкою людям, які покинули село й подалися світ за очі), чи надовго поїхали хазяї і чи немає в неї ключа від хати.

— Боюсь, що не повернуться вже,— не задумуючись, відповіла нам сусідка. — А ключ у мене, поселяйтеся та й живіть. Пізніше домовитеся з ними чи з сільрадою про оплату.

Хата виявилася невеликою, на одну кімнату з кухнею, коморою і конюшнею по другий бік сіней — до городу. У кімнаті піл, піч, лава. Вікна, двері цілі, чого ще треба? Заходь, натоплюй і живи. Топити, правда, скоро не треба буде, весна тут, на березі моря, промовляла уже на повний голос.

Тоня вийшла надвір, поглянула на город. Неораний він і незасаджений, звичайно. А час не пізній ще.

— То ми сьогодні, мабуть, і переселятимемося,— сказала дядькові. — Завтра на роботу виходити, а піду на роботу, ніколи буде обходжувати цю хатину.

Дядько ще раз заглянув всередину.

— Не торгуйся, лізь.

Воно було поруч, оте омріяне в дорозі море. Я бачив його з причілку нашої (а так, тепер уже нашої) хати, тим більше з акації, на яку вдряпався з дядьковою поміччю. Синє-синє слалося в далечінь. Як можна було утриматися і не піти, не глипути на нього зблизька?

Коли наламав гілля, а дядько, зсадивши мене з дерева, пішли невдовзі додому, зважився й нагадав сестрі про її обіцянку.

Не одразу погодилася, думала, видно, чи потрібний буду їй у подальших клопотах, зрештою подобрішала й мовила:

— Іди, та ненадовго.

До берега недалеко. За нашим городом починається провулок. Пройти ним одні гони — і вже на березі моря. А що таке гони і що двоє? Он скільки відміряв я їх, коли добирався до Степанівки.

Вийшов я на берег, став над кручею, навіть тут, у видолинку, доволі-таки високою, глипув на безмежно широку водяну гладінь — і дух мені перехопило. Так оце таке воно, море! Люди добрі, та йому ж кінця-краю немає! А синява яка, а води скільки. І яка вода. Чиста-чиста! Не те що на поду чи навіть у Дніпрі.

Внизу стояли один побіч одного риболовецькі баркаси. Біля них рибалки. Не випадало якось об'являтися там мені, чужому. Хто знає, що можуть подумати. А проте цікавість взяла гору. Пішов до пристані й спустився крутим її схилом до моря. Привітався для годиться з рибалками, і тоді вже, як віддалився від них, зупинився, став біля самої води.

На берег то набігала, то відступала легенька хвиля. Цікаво, яка

ж вода в морі? Кажуть, солона. Чи дуже? Як же це, бути біля моря і не скуштувати?

Присідаю при самому березі й норовлю зачерпнути правою рукою тієї, найчистішої, що на гребені хвилі. Раз потягнувся — не вийшло. Вдруге — так само. Лише за третім разом ухитрився вхопити дещицю. Підніс до рота, смакую. Та що за грець? Не солона ж ніби.

І замочитися неохота, і піти від берега, не розкуштувавши, яка у морі вода, теж не можу. Вирішую лягти над заплеском, упертися в сухий берег руками й ухопити ротом води, коли надійде хвиля.

Зробив так раз, зробив удруге — їй-богу, не розберу, яка вона, морська вода.

Чую, біля баркасів сміються. Таки з мене, бо дивляться в мій бік.

— Що, хлопче,— питає котрийсь,— смачна вода?

— Та... не розібрав,— пояснюю і йду до них, бачу-бо, сміються по-доброму, незле. — Думав, солона, а воно ніби й ні.

І знову сміх. Веселий, із дотепами.

— Підростеш — приходь у риболовецьку артіль. Море навчить відрізняти прісну воду від солоної.

— Чого іржете? — заступився за мене старший з рибалок. — Хлопець правду каже: зараз важко розібрати, яка вода в морі. Лід тільки-но розтанув, багато прісної води додалося, тим більше при березі... Чий будеш? — питає.

Я пояснив.

— Пам'ятаю я твого батька, як же. Гарний чоловік був. Помер, кажуть?

— Помер.

— То ти з матір'ю повернувся в Степнівку?

— З матір'ю і з двома сестрами.

— У кого ж ви зупинилися?

— Поки що в дядька Юхима.

Поцікавився ще, чи надовго прийшли, і коли я пояснив, що назовсім, а на додачу сказав, чому назовсім, помовчав мить і вже потім вирік:

— Ясно. У тебе є в що узяти риби?

— Немає.

— Е-е, хлопче. До моря треба іти з надією: а раптом? Ну, та гаразд. У мене є там така-сяка посудина, вкину для тебе, матері і сестер кілька десятків бичків. Вдруге вийдеш на берег, принесеш ту посудину. Якщо не пізнаєш мене чи засумніваєшся, запитаєш у рибалок, де тут Митька Зварич. То й буду я.

Узяв я подаровану мені рибу, не знаю, що й вдіяти. Ледве втоpопав, хвилюючись: треба ж подякувати чоловікові, а потім уже зникати звідси з багатством, що опинилося в моїх руках. Подумати тільки, неждано й негадано розжився на цілу півсотню бичків. А баба Христина казали...

— Спасибі,— подякував я Зваричу, і вже тоді, як він відповів мені: «Їж на здоров'я»,— поспішив до сестри Тоні. Було таке відчуття, ніби не йду — лечу на крилах. Де й сила взялася. Схоже, що відновилася в мені, стала тією нестримно збуяною, якою грала в тілі за добрих дитячих літ, коли пас корови в полі й гасав, потішений степовим привіллям, по полю чи втішений був успіхами в школі й не знав, де і як вихлюпнути з себе ту дитячу втіху.

Он як, виходить, може обернутися. І дядько Юхим зайшли до хати й одразу ж підбадьорили всіх, потім повели в комуну, замовили за нас слово; і комунари охоче прийняли в свій гурт, пообіцяли давати кожному, хто ходитиме на роботу, їжу, а додому — ще й півчабака, сто грамів муки чи крупи; тепер цей чоловік, Зварич, розщедрився. Правду казали мама: ми повернулися до свого роду, відніні житимемо між своїми людьми. А свої люди не скривдять і не дозволять комусь скривдити.

ЕПІЛОГ

Нвдія тоді утіха серцю, коли множить певність. Наша теж була схожа на таку, одначе до пори до часу. Десь під кінець травня не витримав напівголодного існування дволітній Михайлів синок Альоша, помер тоді вже, коли всі ми встигли увірувати: таки врятовані. Смерть не могла не посіяти смутку. А все ж тривав він недовго. В степу буяли пшениці, ішли в стрілку жита, скрізь і всюди торжествувало оновлення, і ті, що працювали в полі, не могли не перейнятися ним.

Мама завжди казали мені: «Будь правдивий з людьми, і люди будуть правдиві з тобою». Коли ж посилався на чиюсь несправедливість, відмовчувалися певний час і вже потім так пояснювали її: «Не рівняйся на злих і дурних, рівняйся на свого тата. Він був добрим і чесним чоловіком. Зумієш заслужити в людей цього звання — вважай, що живеш по правді».

Не маю твердої певності, і все ж здається мені, що саме рівняння на тата й не дозволило мені відступитися від обіцянки, яку давав комунарам. Сіяв хліб навесні, косив і молотив улітку, надійшла осінь, не згадав, що треба повертатися до школи й братися за навчання. Мав доста роботи в полі — звозив кавуни, збирав соняшники, кукурудзу. Коли ж настала ще одна весна, затим літо, знов було те саме. Так, мабуть, і закріпилася б за мною професія сіяча, коли б наступної осені — і доволі пізньої — не побачив мене на моїм робочім місці уповноважений райвиконкому.

— Оце і є він, ваш передовик? — поцікавився в голови колгоспу (комуна була вже тоді колгоспом).

— Так, оце і є він, переможець у змаганні.

— А чому він працює? Чому не навчається в школі?

Бачу, голова завагався, і я зважився піти йому на виручку.

— Багато пропустив я за останні роки, не до навчання тепер.

— Помиляєшся, хлопче. Хто твої батьки?

За мене пояснив Шило:

— Немає в нього батька. Є мати, брат, сестра, братова. Брат бригадиром працює в нашому колгоспі, сестра трактористка.

— То чого ж треба ще? Ні, ні, поговоріть, товаришу Шило, з його братом, хлопець має навчатися.

Ділянку свою я таки досіяв. Навіть коли на другу переїхали, не пішов додому. Та не переставав уже думати й про школу. Чому б і справді не повернутися до навчання? Адже воно он як легко давалося мені. Заговорюсь, бувало, на уроці з сусідом чи з сусідкою, вчитель завважить те порушення, підніме й скаже: «Продовжуй розповідати». Або й так: розкажи нам, Дмитре, те, те й оте. Я ніколи не губився. Мов з кулемета випалював йому точну і вичерпну відповідь, і вчителеві нічого не лишалося, як похвалити мене: «Тебе, Дмитре, хоч серед ночі розбуди, все одно не розгубишся».

Як на те, учні вийшли в поле — допомагали колгоспникам ламати кукурудзу. Сміх, галас, звична для школярів біганина. Чи не ті дитячі витівки й вирішили мою долю.

Осінь того року видалася теплою й погожою. Повернувся я по завершенні сівби додому, виспався досхочу і вже потім повів розмову з мамою.

— Уповноважений райвиконкому велів мені йти учитися. Як бути, мамо?

— А чому б і ні? Наука в ліс не веде, з лісу виводить.

— А Михайло що скаже?

— Погодиться, звичайно. Що він може ще сказати?

— Це ж йому одному доведеться робити на всіх нас.

— Чому одному? Є ще Тоня, Іріся. Ти не суши собі цим голову. Поки у тебе є я, усе гаразд буде.

По тій бесіді я не вагався вже, вирішив відновити навчання в школі.

— Може, удвох підемо? — запитали мама, коли побачили, що я збираюся не в колгосп — таки на розмову з директором школи.

— Та ні, я сам.

Був кінець жовтня. У школі давно уже навчалися. Якщо директор дотримуватиметься букви закону, пошле мене у третій клас. А мені страх як не хотілося йти туди й навчатися з дітлахами, які на два роки молодші за мене. Я ж, як не є, сіяв уже хліб, був передовиком у колгоспі.

«Що ж робити? — думав, наближаючись до вчительської. — Обманути? Сказати, що ходив у четвертий клас і не закінчив його? Так обманювати ж не можна. Що скажуть мама, коли довідаються, і що скаже директор, коли догадається, щось тут не те і не так?»

Директор школи неабияк здивувався, почувши про мої наміри поновити навчання в кінці жовтня.

— Чому ж так пізно, Дмитре? Першого вересня треба було приходити.

Переступаю з ноги на ногу і вже потім кажу:

— Я, може, й зовсім не прийшов би, коли б не уповноважений з району. Побачив мене біля сівалки й сказав: іди вчитись.

— М-да. Де ж ти навчався, скільки класів закінчив і коли?

Я сказав. Дивлюсь, у директора й зовсім очі лізуть на лоба.

— Закінчив тільки другий клас і хочеш іти в четвертий та ще й не спочатку року? Я щось не розумію тебе. Поясни, чому так?

— А що пояснювати. Переріс я. Не піду ж і не сяду за одну парту з малюками.

Дехто з учителів тільки осміхнувся, чуючи те, інші й засміялися, щоправда, стримано.

— Що ж нам робити з тобою? — уголос сумнівався директор.

— Прийміть, Миколо Зіновійовичу,— перейшов я на інший, благальний тон. — Раз я сказав, наздожену четвертокласників, значить, наздожену.

— Може, й справді попробувати? — вдався до директора учитель. — Коли хлопець так твердо обіцяє, чому б не повірити йому? Хай походить тиждень-другий на навчання, а там видно буде.

Я не підвів їх, як не підвів і свій колгосп. У школі з року в рік навчався тільки на «відмінно», а завершувалось навчання, йшов у поле і все літо працював на збиранні врожаю. Ті два місяці — липень і серпень — найгарячіша пора в колгоспі. Косовиця, молотьба, хлібоздача. Брат, сестра, братова від рання до ночі, а часто і вночі на роботі, їм угору немає коли глянути. Чи міг я, який жив на їхньому утриманні, викупуватись у такий час у морі, вилежуватись на гарячому піску? Совість не дозволяла. Та ж совість веліла брати на себе всяку, яку брали молоді та дужі люди, роботу: возити зерно на приймальні пункти, бути вантажником, гарбовщиком, стояти на соломокопнувачі при комбайні, де куншепила така пилюка, за якою й світу не видно. І так усі два місяці, з року в рік, до закінчення десятирічки.

На які статки збирався я навчатися у вузі, сам не знаю. Мабуть, на ті, що їх виколисала в серці юнацька мрія та ще певність: відмінникам платитимуть стипендію. В усякім разі, коли в нашій середній школі прозвучав останній дзвінок, я ні на мить не зволікався, зібрав потрібні документи й вислав їх на адресу найближчого університету — Дніпропетровського. Ось тільки навчатися не довелося в ньому.

Того чорного дня — двадцять другого червня — я не ходив ще на польові роботи, ждав повідомлення приймальної комісії і, як всякий новобранець чи абітурієнт, дозволив собі піти до моря, тим більше що була неділя. Повертався звідти викупаний і, звичайно ж, по-молодечому збадьорений, як і належить людині, що почуває себе на вершині заповітної мрії — як же, майже студент! Та ба, не судилося донести той чи не найвищий злет душі до власної хати. Як тільки повернув у свою вулицю, побачив велетенське стовписько людей біля сільради і зупинився.

Щось трапилось? Але що могло трапитись такого святкового дня, під таким погожим небом, ясним-преясним сонцем?

Тротуаром наближалася до мене сусідка — Даша Хабренко.

— Дашо, що все це означає? — киваю в той бік, де люди.

— А ти до цього часу не знаєш? Війна, Митю. Німці напали на нас сьогодні вдосвіта.

Маєш: знову лихо. І яке. Світе ясний, світе прекрасний! Та це ж кінець усьому: мріям, намірам, може, навіть найдорожчому, що даруєш ти,— життю.

Увесь наступний місяць та й той, що наспів по ньому, тривога колотила всіма, як молотарка кинутими в барабан покосами. Я теж не був винятком. Із села вибували та й вибували чоловіки. Гомін, плач, прощання. А врожай на полях такий, якого, може, не було за всі десять літ колективного життя. Пшениці, ячмені — колос у колос. Стояли в полі високі, непорушні й просилися вже: скосіть, обмолотіть нас, не дайте згинути!

До всього, підкинули ще одну тривогу: бережіть урожай, не дозволяйте підступному ворогові черкнути сірником і пустити його за вітром.

Хтось поспішав косити, молотити, когось гуртували у винищувальні батальйони й веліли оберігати урожай, а трапиться таке, що ворог висадить диверсантів, прийняти бій і знешкодити.

Чи до університету було в ті дні? Записували у винищувальний батальйон — записавсь, треба було оберігати хліб від паліїв — оберігав, гасав поночі на коні (до речі, чи не вперше на засідланому) й почував себе як на фронті. Адже сам був на весь степ, тим дозорним, в обов'язок якого покладалося і вивідати ворога, і не дати йому можливості зробити чорне діло. А розвиднялося, ставав, як і всі, хто лишався ще в селі, до комбайна, косив, молотив, вивозив хліб на заготівельні пункти в морському прибережжі, аж поки не прийшли і не сказали: настала й твоя черга іти в лави захисників Вітчизни.

Мама як мама, і готували в ту тривожну путь — плакали, і прощалися — теж плакали. А я бадьоривсь. Сам не знаю чому. Така віра була: пройду Крим і Рим, а назад повернуся, чи всього лиш не хотілося додавати жалю і сліз кревним своїм, надто мамі? Он які вони сумні та знеможені, які убиті горем.

Коли настав час полишати рідну хату, бачу, норовлять відкликати мене, сказати щось особливе, найсокровенніше. Догадуюсь, що саме, і коли покликали до хати, так і подумав: хочуть благословити воїна на велике діло узвичаєним віками благословенням. Не суперечив, покірно пішов за ними. Вони й благословили, та на завершення вирекли таке, чого довіку не забути.

— На відповідальне діло йдеш, сину мій,— промовляли крізь сльози.— Звпам'ятвй те, що скажу: не тримай у серці зла на своїх людей, навіть на тих, що робили тобі великі кривди. Забудь про нього. В лиху годину усім нам годиться горнутися один до одного, бути єдиними в борні з бідою, що насувається, інакше загинемо. Що не кажи, жили ми вже добре. І ще ліпше жили б, коли б не німці.

За все своє життя я ні разу не поцілував мами — у нас це не водиться. Такі ніжності дозволяються тільки мамі, і то в дитячі літа. А тут не стримався. І обняв, і поцілував, і пригорнув до грудей.

— Спасибі, рідна. Коли б ви знали,— мовив розчулено,— коли б ви, матусю, знали, який я радий, що й ви так думаєте. Та мені ж тепер не зивти як легше і надійніше почуватиметься там, на фронті!

Потім вони проводжали мене за село. Як водиться, як завжди бувало. Ось тільки йшли за мною довше, ніж усі інші. Чи то хотіли ще сказати щось і не могли підшукати потрібних слів, чи чули своїм материнським серцем: розлучаємося ми надовго, так надовго, що дні видадуться нам літами, а літа — вічністю.

ВІКТОР КОВАЛЬ,
старший науковий співробітник
Інституту історії АН УРСР,
кандидат історичних наук

Тінь свастики

Початок другої світової війни у світлі відомих і невідомих документів

П'ятдесят років тому, 1 вересня 1939 р., німецький фашизм розпочав другу світову війну, що за своїми масштабами й жертвами перевершила всі криваві конфлікти минулого. На фронтах, від авіаційних бомб у тилу, у фашистських таборах смерті, від голоду й хвороб загинуло 55 млн. чоловік — майже у шість разів більше, ніж у першій світовій війні. З 35 млн. поранених багато назавжди лишилися каліками. Було зруйновано 35 млн. помешкань. Воєнні витрати досягли 1,12 трильйона доларів, тобто близько 15 трильйонів за сучасним курсом.

Величезні, не чувані доти лиха, що їх завдала народам Європи, і найбільше радянському народові, гітлерівська агресія, щоразу змушують повертатися думкою до передвоєнних подій: чому не вдалося відвернути війну? Чи правильно було укладати нам пакт про ненапад з фашистською Німеччиною? Як сталося, що Гітлер наче по нотах розіграв свою людиноненависницьку програму, яку відверто проголосив ще у 20-і роки?

Щоб відповісти на ці та інші пекучі запитання, треба розглянути всі етапи нацистської агресії. Бо до стін Москви, Ленінграда й Сталінграда вермахтові вдалося дійти тільки тому, що перед тим капітулювали Прага, Варшава, Париж. Такий і був задум гітлерівської експансії.

Який же це був задум?

1. «З ЗАЛІЗНОЮ ПОСЛІДОВНІСТЮ»

У 1914 р. німецький імперіалізм розв'язав першу світову війну. У 1918 р. він її програв. Та найвойовничіші й найагресивніші кола Німеччини ніяк не могли змиритися з поразкою. Після приходу нацистської партії до влади у 1933 р. усі зусилля держави спрямовано на підготовку нової війни.

Для Гітлера мирний період був лише перервою у нескінченній боротьбі: «Наше завдання полягає в тому, щоб війну, перервану 1918 року, за сприятливих умов довести до переможного кінця».

Ці слова були сказані у 1935 р. Того ж року, ламаючи умови Версальського мирного договору, фашистська Німеччина запровадила загальну військову службу й відверто почала створювати могутню воєнну машину. У 1936 р. Гітлер ремілітаризував Рейнську зону і розгорнув будівництво укріплень у прилеглих до Франції районах. Того ж року було прийнято чотирирічний план економічної підготовки до війни. Гітлер писав:

«Я ставлю такі завдання:

1. Через чотири роки ми повинні мати боєготовну армію.

2. Через чотири роки економіка Німеччини повинна бути готова до війни».

Це зовсім не означало, що фюрер мав намір чекати до 1940 р. У таємному документі німецького військового командування говорилося:

«Рейхсканцлер Адольф Гітлер поставив абсолютно ясні політичні вимоги про необхідність створити... на 1 квітня 1938 р. збройні сили, котрі він зможе кинути на ваги як знаряддя своєї політичної влади».

У лютому 1945 р., коли радянські війська стояли за якихось 60 км від Берліна і розв'язану ним велетенську війну проти СРСР німецький фашизм уже безповоротно програв, Гітлер казав: «Мета мого життя, сенс самого існування націонал-соціалізму полягали у знищенні більшовизму. Як наслідок це призвело б до завоювання життєвого простору на Сході».

Але в час, про який ідеться, все це ще було попереду. Гітлер неухильно прагнув до мети, проголошеної ним у 1924 р. на судовому процесі після путчу у Мюнхені,—

стати «знищувачем марксизму», тобто комунізму та Радянського Союзу.

Всі дії гітлерівського уряду від самого початку були націлені на війну проти СРСР.

На весь світ ще 1926 року було проголошено, де саме німецький фашизм має намір силою зброї здобувати нові великі простори: «Якщо ми прагнемо нових земель у Європі, то їх можна здобути на великих просторах тільки за рахунок Росії».

Проте відразу розпочати війну проти СРСР фашистський агресор не міг. Між СРСР та Німеччиною лежало кілька інших держав. Щоб вийти впритул до радянського кордону, Гітлер мав загарбати ці держави. Насамперед Польщу, яка за своїм географічним положенням була найбільш зручним плацдармом для нападу. Але Польща не існувала в ізоляції. Її союзниками були Франція й Англія. Отже, спроба Гітлера окупувати Польщу втягнула б у конфлікт західні держави, які мусили б виступити на захист свого східного союзника.

У нашій літературі передвоєнних часів панувала теза Сталіна: імперіалісти намагатимуться розв'язати свої суперечки за рахунок Радянського Союзу. У перекладі на звичайну мову це означало: західні держави сприятимуть нападові Німеччини на СРСР, аби лише Гітлер не займав їх самих. Але ця теза не дістала жодних документальних підтверджень, коли були відкриті зарубіжні урядові архіви. Інакше й бути не могло: для Англії та Франції сприяти гітлерівській агресії проти СРСР означало б допомагати Німеччині неймовірно посилитися й стати ще більшою загрозою для них самих. Для самого ж Гітлера це було політичною азбукою, тому у своїх антирадянських намірах він ніколи не розраховував на допомогу Заходу.

Стратегію Гітлера визначали агресивні задуми щодо усіх країн, що оточували Німеччину.

Найпершим етапом мало стати приєднання земель, заселених німцями, але які входили до інших держав. Це повинно було зміцнити агресора й разом з тим остаточно зламати версальську систему, створену Францією та Англією після першої світової війни з метою скувати Німеччину.

Далі — розгром Франції, щоб убезпечити вермахтові тил перед походом на СРСР.

Ще 1934 року, говорячи про свої зовнішньополітичні задуми, нацистський фюрер підкреслював: «Я просуватимусь кроком за кроком, але із залізною послідовністю».

2. ПЕРША ЖЕРТВА

Першою на черзі була Австрія. На самісінькому початку «Майн кампф» Гітлер проголосив: «Німецька Австрія повинна знову повернутися до великої Німеччини. І притому не з якихось там економічних міркувань. Ні, ні: навіть якби це об'єднання вважалося економічно невигідним та навіть коли б воно було шкідливим, воно повинно здійснитися. Одна кров належить одному спільному рейхові».

Ще 25 липня 1934 р. у Відні півтори сотні місцевих есесівців, переодягнутих у військові уніформи, увірвалися у палац федерального канцлера Австрії. Канцлерові Е. Дольфусу прострелили горло, і він чотири години лежав горілиць, спливаючи кров'ю. Нацисти стояли й сиділи довкола, байдуже спостерігаючи його агонію.

Гітлер у той момент перебував за чотириста п'ятдесят кілометрів, у ложі оперного театру у Байройті. Був вагнерівський сезон, ставили «Золото Рейну». Та увага фюрера була прикута до подій у Відні. Щохвилини до ложі по черзі забігали два ад'ютанти й пошепки доповідали новини, отримані по телефону. Гітлер давав вказівки, але не виходив з ложі, щоб усі бачили: фюрер на виставі і, отже, непричетний до того, що відбувається поза театром.

Після перших успіхів заколот у Відні пішов під укіс. Захоплена ще однією групою гітлерівських агентів радіостанція Відня повторювала: канцлер Дольфус добровільно пішов у відставку, сформовано націонал-соціалістичний уряд Австрії. А насправді Дольфус був уже мертвий, а міністр юстиції його уряду К. Шушніг успішно придушував нацистський заколот.

Ще не знаючи цього, Гітлер продиктував офіційну заяву для преси від імені Німецького інформаційного бюро. Заява тріумфально вітала події у Відні як такі, що відкривали шлях до возз'єднання Австрії з рейхом і проголошення Великонімеччини. Та коли у Байройті стало відомо, що заколот придушено, довелося давати задній хід. Негайно було підготовлено й опівночі передано по радіо Берліна зовсім іншу заяву. Цього разу заколот проголошувався суто австрійською справою, а напад на Дольфуса — злочинним убивством. Тим самим Гітлер заявляв перед усім світом, що не хоче мати нічого спільного з віденськими подіями.

Та справа полягала не лише у цих подіях, тобто у провалі гітлерівського задуму у Відні. Ще більше значення тут мало втручання Італії. Муссоліні тоді не тільки вважав себе головною постаттю міжнародного фашизму, а й претендував на гегемонію над країнами Балкан та Дунайського басейну. У відповідь на прогітлерівський заколот він негайно посунув чотири свої дивізії до Бреннерського проходу, що вів через Альпи до Австрії. Власної сильної армії Гітлер тоді ще не мав і мусив відступити. Перша спроба аншлюсу Австрії зазнала невдачі.

Тринадцятеро нацистських убивць у Відні було повішено, гітлерівську партію в Австрії заборонено. Шушніг, герой подій, зробився новим австрійським канцлером. 21 травня Гітлер заявив у рейхстазі: «Німеччина не має ані наміру, ані бажання втручатися у внутрішні справи Австрії, анексувати Австрію чи укладати з нею договір про аншлюс».

Такі запевнення Гітлер давав тоді мало не щодня. Щоб приспати підозри своїх майбутніх жертв, нацистський верховода присягався у своїй вірності справі миру, усім пропонував договори про ненапад. Найперший з них було підписано з Польщею — 26 січня 1934 року. Називався він угодою про мирне розв'язання суперечок і укладений був на десять років. Договір з Австрією, підписаний 11 липня 1936 року, був безстроковий. За його умовами Німеччина підтвердила своє визнання суверенітету Австрії й урочи-

сто зобов'язалася не втручатися в її внутрішні справи. Австрія зобов'язалася у своїх діях керуватися свідомістю «германської держави».

Був при договорі й секретний протокол: Австрія погоджувалася амністувати ув'язнених нацистів та призначити представників «національної опозиції», тобто тих самих нацистів, на політично важливі пости. Інакше кажучи, гітлерівці дістали свободу дій в Австрії.

Шушніг, який підписав угоду, не уявляв тоді, до чого це призведе. Будучи сам політиком профашистського напрямку, він вважав, що знайшов надійний спосіб «співжиття» з Німеччиною. Він ще матиме нагоду добре над тим поміркувати у гітлерівському концтаборі, де за два роки й опинився.

3. ПОВОРОТ ДО ВІЙНИ

5 листопада 1937 р. Гітлер несподівано скликав у приміщенні імперської канцелярії найвищу військово-політичну верхівку третього рейху. Серед них був і військовий міністр, він же верховний головнокомандуючий збройними силами, фельдмаршал Бломберг, головнокомандуючі армією, флотом та авіацією. З цивільних осіб, крім Гітлера, у нараді взяв участь лише міністр закордонних справ Нойрат. Завдяки ад'ютантові фюрера полковнику Хоссбаху, який вів записи, ми знаємо, про що йшлося в кабінеті Гітлера.

За весь час від початку нацистської влади Гітлер не скликав таких нарад. Говорив він понад три години, але вже задовго до кінця безупинного потоку його слів присутнім стало ясно, що досі ніколи вони не чули від свого фюрера нічого важливішого. Бо йшлося про відвертий поворот політики Німеччини до війни.

«Озброєння армії, військово-морського флоту та військово-повітряних сил, а також формування офіцерського корпусу загалом закінчено,— втовкмачував Гітлер своїм генералам. — Матеріально-технічне оснащення та озброєння сучасні, а коли продовжувати очікування, то є небезпека, що вони застаріють. Насамперед неможливо весь час зберігати в таємниці спеціальні види зброї». «Світ чекає нашого удару й з кожним роком вживає дедалі рішучіших контрзаходів. Оскільки світ відгородився, ми мусимо наступати... ми не можемо більше чекати».

Аналізуючи різні можливі варіанти розвитку європейської ситуації аж до 1943—1945 рр., Гітлер викладав і відповідні плани власних дій. Фюрер чекає наближення такого варіанту, записав Хоссбах, «що його він має намір використати, якщо з'явиться можливість, будь-коли, навіть і в 1938 р.»

«Для Німеччини питання стоїть так: де можна домогтися максимального виграшу шляхом мінімальних зусиль?»

Присутні добре знали, що на максимальний територіальний виграш, а йшлося саме про це, можна було розраховувати, тільки напавши на Радянський Союз. Але про Радянський Союз як об'єкт агресії Гітлер тоді навіть не згадав. Він виходив з принципу послідовності завдань: «Нашим першим завданням повинен бути розгром Чехії і одночасно Австрії».

Можливе ставлення усіх основних держав до нападу Німеччини на Австрію та Чехословаччину на цій нараді було грунтовно проаналізоване.

Головним у гітлерівському прогнозі був розрахунок на те, що країни, проти яких він мав намір виступати, не об'єднаються проти агресора. І передусім розрахунок на пасивність Англії, яка не втрутиться, якщо Німеччина нападе на Австрію і Чехословаччину. Очікувана пасивність британського уряду мала вирішальне значення для успіху гітлерівського задуму розправлятися із своїми жертвами поодинці.

Дуже скоро Гітлер дістав підтвердження своїх розрахунків.

4. НА ХВИЛІ АНТИКОМУНІЗМУ

«Мені,— казав нацистський фюрер після того, як став канцлером,— доведеться грати у м'яча з капіталізмом і за допомогою привида більшовизму стримувати версальські держави, змушуючи їх вірити в те, що Німеччина останній захист від червоного потопу. Для нас це єдиний спосіб пережити критичний період, розв'язатися з Версалем та знову озброїтись».

19 листопада 1937 р. до заміської резиденції Гітлера у Берхтесгадені (Баварські Альпи) прибув лорд охоронець печатки Е. Галіфакс, друга після прем'єр-міністра Н. Чемберлена постать у британському кабінеті. Між ним і Гітлером відбулася розмова, яка багато в чому визначила характер подальших дій Німеччини.

Починаючи розмову, Галіфакс, як записано у стенограмі, підкреслив, що його мета — «досягнення шляхом особистого з'ясування з фюрером кращого взаєморозуміння між Англією та Німеччиною. Це мало б величезне значення не лише для обох країн, а й для всієї європейської цивілізації».

Від зносин між Англією і Німеччиною тоді й справді залежало дуже багато. Ця залежність могла бути як позитивна, так і негативна. Та Галіфакс відразу ж порушив тему антикомунізму.

«Він (лорд Галіфакс) визнав, що канцлер не лише зробив великі послуги Німеччині, а й, як він сам, безумовно, усвідомлює, перешкодивши проникненню комунізму у власну країну, зумів закрити комунізмові шлях на Захід. Після того, як внаслідок німецько-англійського зближення буде підготовлено грунт, чотири великі західноєвропейські держави повинні спільно створити основу, на якій може бути встановлено тривалий мир у Європі».

Чотири держави, які мав на увазі британський лорд,— це Англія, Німеччина, Франція, Італія. Гітлер це добре розумів і без пояснень. Радянський Союз, найбільша європейська країна, в рахунок не брався. Внаслідок цього британська ідея з самого початку набувала антирадянського спрямування.

Гітлер вимагав зміни у Європі, скасування на користь Німеччини Версальського мирного договору 1919 р., визнання німецьких

«життєвих потреб». Коли не буде ажито «методу розуму», тобто німцям не віддадуть без опору то, чого вони вимагають, тоді доведеться «повернутися до старого методу гри вільних сил», тобто до війни, — погрожував він.

Галіфакс висловив згоду йти на поступки. «Англійська сторона, — заявив він, — не вважає, що статус кво за будь-яких умов повинен залишатися без зміни. Там визнають, що треба пристосуватися до нових умов, виправляти старі помилки, мати на увазі зміни існуючого становища, які зробилися необхідними».

Таким чином, через Галіфакса уряд Н. Чемберлена абсолютно ясно дав зрозуміти, що Англія не протидіятиме насильству фашистської Німеччини над її сусідами, але воліє, щоб Гітлер при цьому не вдавався до війни.

5. ПЕРША КРИЗА

Як ми пам'ятаємо, головними учасниками наради в рейхсканцелярії 5 листопада були військові. Їхня реакція на намір Гітлера перейти до актів агресії була неоднозначна.

З одного боку, ніхто з учасників наради не заперечував проти гітлерівського задуму вчинити розбійницький напад на Чехословаччину й Австрію. У цьому питанні одностайність військової верхівки з фюрером була повна. З другого боку, командування армії мало тоді дуже великі сумніви щодо можливості здійснення цього задуму. Такі великі, що їх не змогло приховати, хоч і знало: Гітлер заперечень не терпить.

Військовий міністр фельдмаршал Бломберг та головнокомандуючий сухопутними силами генерал Фріч відразу не погодились з гітлерівським прогнозом ситуації, в якій доведеться діяти німецькій армії в разі війни. Вони зазначали, що Франція зможе протиставити сили, які переважатимуть німецьку армію. Генерал Фріч заявив, що французькі війська можуть вторгнутися у промислову Рейнську область через слабкість ще не добудованих німецьких укріплень вздовж кордону. Він звернув увагу Гітлера на те, що на Заході німецька армія має лише чотири моторизовані дивізії, не повністю забезпечені транспортом. Ще більшу тривогу з приводу стану німецьких укріплень на кордоні з Францією висловив фельдмаршал Бломберг. То більш, підкреслював він, чехословацькі укріплення на кордоні з Німеччиною вже збудовано, і вони не поступаються перед французькою лінією Мажіно. Отже, успіх наступальних дій вермахту там сумнівний.

Заперечення армійського командування мало всі підстави.

У мобілізаційному плані на період 1937 — 1938 рр. німецька армія налічувала 71 дивізію: 32 піхотні, 4 моторизовані, 3 танкові; 3 бригади — гірськострілецьку, кавалерійську та легку моторизовану; 8 резервних дивізій та 21 дивізію ландверу. Укомплектовані вони були за штатами мирного часу. До того ж дивізії ландверу існували умовно — вони мали сформуватися протягом тижня після початку мобілізації з людей народження 1900 року і раніше, які не проходили військового навчання після 1918 р.

Порівняно з 1933 р., коли німецька армія мала лише 7 дивізій, збільшення було величезне. Та все ж таки, на думку генералів, вермахт був ще не готовий до війни. Розроблена раніше програма проведення його до належного рівня мала бути завершена тільки у 1945 р.

Розходження між Гітлером, військовим міністром і головнокомандуючим сухопутними військами означало, що на самому початку нового етапу нацистської зовнішньої політики правлячу верхівку третього рейху вразила жорстока криза.

Це потвердилося вже через день після наради, 7 листопада, коли генерал Фріч з'явився на прийом до Гітлера. Генерал повторив свої аргументи, але переконати фюрера так і не зміг. Гітлер укріпився в думці терміново перебудувати верховне командування вермахту.

Найвищий ешелон вермахту мав тоді унікальну структуру, не відому раніше ніде і ніколи, — в ньому одночасно було двоє головнокомандуючих збройними силами.

Склалася така дивовижна комбінація не випадково. У 1934 р., після смерті президента Гінденбурга, Гітлер зайняв і його посаду. Тим самим, згідно з конституцією, він став головнокомандуючим рейхсвером, як тоді називалися німецькі збройні сили. Наступного року він проголосив програму будівництва мільйонної армії, яка відтоді стала називатися вермахтом. Тим самим декретом фюрер зробив головнокомандуючим вермахтом військового міністра Бломберга. Проте декрет не містив вказівки про те, що сам фюрер відмовляється від своїх прерогатив стратега, до того ж верховного. Отже, їх стало двоє.

У Гітлера при цьому був тонкий розрахунок. Призначення Бломберга мало заспокоїти генералів, які не хотіли випускати з рук справу керівництва вермахтом. Введення у командний ланцюг головнокомандуючого за наявності верховного головнокомандуючого було явною нісенітницею. Та генерали тішили себе надією, що це означає усунення Гітлера від безпосереднього управління воєнною машиною.

За теорією військовий міністр мав керувати всіма діями збройних сил під час війни. Та на практиці все склалося не так, як розраховували генерали. «Я не дозволю собі командувати через «полководців», — казав Гітлер у 1934 р. одному з наближених до нього партійних фюрерів. — Війною керуватиму я».

Проблема командування мала для фюрера величезне значення з двох причин. Поперше, війна, яку він замислив, мала докорінно відрізнятися від тієї, яку вели генерали у 1914—1918 рр. По-друге, Гітлер добре пам'ятав, що сталося у першій світовій війні.

Верховним головнокомандуючим тоді був сам кайзер. Та генерали не віддали йому головних важелів управління збройними силами. Стратегічне керівництво війною було цілком зосереджене у руках прусського Великого генерального штабу. Поступово начальник генштабу фельдмаршал Гінденбург та його помічник генерал Людендорф, особливо другий, стали грати головну роль і в політиці. Кайзера та уряд було відсунуто на другий план. В умовах нової війни таке могло

статися і з Гітлером. Владі монарха це не загрожувало. Внесочка фюрер, на відміну від кайзера, взагалі міг її втратити.

Гітлер мав твердий намір сам керувати війною.

Перший крок у цьому напрямі, як ми бачили, він зробив 1934 року, коли прибрав до своїх рук посаду президента разом з прерогативою верховного головнокомандуючого. Та сама по собі ця прерогатива мала тільки номінальне значення, доки між фюрером та збройними силами стояв військовий міністр. Тому другий крок Гітлера мав полягати в усуненні військового міністра.

Зроблено це було тим брудним арсеналом засобів, що їх має в своєму розпорядженні кожен диктатор.

6. УСУНЕННЯ БЛОМБЕРГА Й ФРІЧА

У грудні 1938 р. помер генерал-полковник Людендорф. У роки першої світової війни саме він узяв на себе функції політичного та економічного диктатора Німеччини, коли верховна влада фактично перейшла до Великого генерального штабу. У 1923 р. разом з Гітлером Людендорф очолив фашистський путч у Мюнхені. Тоді цей генерал, популярний серед правих кіл та багатьох ветеранів війни, був потрібен Гітлерові. Використавши Людендорфа, Гітлер скоро зумів позбутися його. Згодом, коли Гітлер став зіркою першої величини на політичному небосхилі, Людендорф застерігав Бломберга й Фріча: фюрерові не можна вірити, він завжди ладен зрадити будь-кого із своїх спільників. Та було вже пізно.

Саме на похороні Людендорфа Бломберг, що п'ять років був удівцем, утаємничив фюрера у свій намір узяти другий шлюб. Гітлер зголосився бути свідком на церемонії. А до Герінга Бломберг звернувся за порадою: чи годиться фельдмаршалові одружуватися із стенографісткою? Виявилося, що його обранку звали Ерна Грун, служила вона у канцелярії військового міністра. Герінг заспокоїв фельдмаршала, роз'яснивши йому, що у націонал-соціалістичній Німеччині поняття мезальянсу, тобто соціально нерівного шлюбу, не існує, усі арійці рівні перед фюрером.

Озброєна порадами про расову повноцінність, закохана пара щасливо побралася. Свідками були Гітлер та Герінг. Сталося це 12 січня. А за два тижні, 25 січня, Герінг поклав на стіл Гітлерові досьє поліції моралі на повію Ерну Грун, яка до того ж мала судимість за позування та розповсюдження порнографічних фотознімків. Ще раніше матеріали досьє були показані деяким генералам з військового міністерства.

Одночасно Герінг вручив фюрерові ще одне досьє. То була підготовлена таємною поліцією справа по звинуваченню генерал-полковника Фріча у гомосексуалізмі.

На той час анонімні телефонні дзвінки широко сповістили генералітет про скандальне одруження «солдата № 1». Обурені генерали одностайно вимагали відставки Бломберга, що зганьбив офіцерський корпус. 27 січня, перервавши медовий місяць на острові Капрі, фельдмаршал за викликом з'явився до Гітлера. Силкуючись врятувати кар'єру, він завів мову про розлучення. Та фюрер, пославшись на генералів, зажадав від військового міністра відставки. Бломберг примирився з долею і знову подався на Капрі із своєю молодою дружиною.

Генерал-полковника Фріча Гітлер прийняв того самого дня, 27 січня, після Бломберга. Але вже не в кабінеті, а в бібліотеці рейхсканцелярії. У присутності Герінга та Гіммлера фюрер люто накинувся на генерала, звинувачуючи його в тому, що своєю поведінкою він ганьбить армію. Фріч дав слово честі офіцера: звинувачення не мають жодних підстав. Тоді Гіммлер, — для того й знадобилося інше помешкання, — впустив через бічні двері невідому генералові людину. То був якийсь Шмідт, що промишляв вистежуванням та шантажем гомосексуалістів. Він заявив, що Фріч протягом кількох років платить гроші, аби він, Шмідт, не вибовкав таємниці брудних зв'язків генерала. Від обурення й гніву генерал просто заціпенів, але Гітлер на підвищених тонах зажадав від нього заяви про відставку. Оговтавшись, Фріч категорично відмовився йти у відставку і став вимагати судового розслідування. Гітлер, в свою чергу, заявив, що негайно надає генералові безстрокову відпустку, інакше кажучи, усуває його з посади.

Військове командування спільно з міністерством юстиції все ж таки організувало розслідування. Від гестапо були представлені «свідок» Шмідт і відставний ротмістр Фріш. Виявилося, що перший вже багато років успішно шантажує другого. З'ясувалося також, що провокацію проти головнокомандуючого сухопутними силами підготували рейхсфюрер СС Гіммлер та шеф органів держбезпеки Гейдріх. Не було жодного сумніву, що офіцерський суд честі повністю зніме з Фріча гестапівські звинувачення. Гітлер, однак, не квапився призначати суд.

Брудний наклеп на генерала Фріча викликав серед армійської верхівки велике збудження. Один за одним генерали прибували до рейхсканцелярії, висловлюючи фюреру свою підтримку Фріча.

Навпаки, Бломберга ніхто з генералів не підтримував. Увесь генералітет був обурений його шлюбом і від самого початку скандалу вимагав відставки фельдмаршала. Але, коли Бломберга було вже усунуто, генералів найбільше турбувало, хто стане новим головнокомандуючим. Не було таємницею, що на місце Бломберга націлився Герінг, який очолював люфтваффе, військово-повітряні сили. То був старий нацист, друга після Гітлера постать у фашистському рейху. На справах армії в цілому він не розумівся і з погляду сухопутних генералів абсолютно не підходив на роль головнокомандуючого усім вермахтом.

Не довіряючи телефонам, генерали воліли зустрічатися й обговорювати ситуацію, що склалася, віч-на-віч. Їхні авто гасали вулицями Берліна. Ширилися чутки про близький військовий переворот. Напруженість становища посилювалася що кожного дня. Парадну сесію рейхстагу, регулярно скликувану у день взяття влади Гітлером, 30 січня, було відкладено. Нацисти не без підстав побоювалися, що війська можуть оточити рейхстаг і заарештувати всю політичну верхівку коричневого рейху.

Так минуло кілька днів, поки Гітлер не зробив наступного кроку. Десь опівночі 4 лютого 1938 р. берлінське радіо раптом

перервало регулярну музичну програму. Після кількох тактів військового маршу було оголошено новий декрет фюрера і рейхсканцлера. Декрет починався словами: «Командування усіма збройними силами віднині буде здійснюватися безпосередньо мною».

7. ФЮРЕР ЗА КЕРМОМ ВЕРМАХТУ

Тим самим скасувалася посада військового міністра. Декретом оголошувалося, що колишній «відділ збройних сил в імперському військовому міністерстві з його функціями віднині в верховним командуванням збройних сил і безпосередньо переходить під моє особисте керівництво як мій військовий штаб». Начальником цього штабу залишився генерал В. Кейтель, переконаний нацист, «відданий, як пес», за словами Гітлера. Кейтель отримав ранг міністра. Тобто весь адміністративний апарат військового міністерства продовжував функціонувати, але вже під назвою верховного командування вермахту (ОКВ). Узявши на себе безпосереднє керівництво збройними силами, Гітлер наказав створити у складі ОКВ оперативне управління, якого раніше не було. Новий орган став називатися штабом керівництва вермахтом. На чолі його поставлено генерала Йодля. Останній працював під наглядом Кейтеля, але мав право доповідати безпосередньо Гітлерові. Верховному командуванню вермахту підпорядковувалися головнокомандування сухопутних сил, авіації та флоту, котрі мали свої штаби. Ця структура без змін діяла до кінця другої світової війни.

Фюрер зосередив у своїх руках усі головні важелі управління державою. Офіційно він обіймав кілька десятків найвищих посад, зокрема навіть посаду голови Верховного суду. Зумовлено це було прагненням диктатора все тримати під своєю орудою. Певна річ, виконувати стільки обов'язків одночасно ніхто б не подужав. Та Гітлер і не збирався займатися усіма поточними справами. Навпаки, він, безумовно, був адміністратором високого класу і вмів так організувати справи, що завжди мав вільний час для неквапливого зважування чергових поворотів у своїй воєнно політичній стратегії. Особливо ж це стосувалося до зовнішньої політики, яку Гітлер завжди тримав у своїх руках.

По лінії державних органів Гітлер здійснював керівництво через начальника імперської канцелярії Г. Ламмерса, по лінії націонал-соціалістичної партії та пов'язаних з нею масових організацій — через начальника партійної канцелярії Р. Гесса, по військовій лінії, як уже мовилось, — через начальника ОКВ В. Кейтеля. Кожен з них був заступником фюрера у своїй галузі і мав ранг міністра. Все поточне керівництво здійснювали вони самостійно. Існувала ще четверта — власна канцелярія: вона відала особистими справами самого фюрера.

Крім фельдмаршала Бломберга та генерал-полковника Фріча, одним наказом Гітлера з армії було звільнено ще шістнадцять генералів — Вейхса, Віцлебена, Клейста, Клюге, Кюхлера, Лееба, Рундштедта та інших. Їхня провина полягала всього-навсього в тому, що вони насмілилися висловити фюрерові своє невдоволення з приводу справи Фріча. То був цвіт німецької воєнщини — усі названі генерали згодом стали фельдмаршалами. Фюрер добре розумів, що було б безумством залишити армію без таких фахівців. Дуже скоро, але у різний час їх повернули на військову службу. Зроблено це як милість всемогутнього фюрера — і вони не забували про це, ставши слухняними.

Тоді ж таки, крім увільнення шістнадцяти, було понижено у посадах ще 44 генерали та багато полковників.

Одночасно з цими дисциплінарними заходами Гітлер призначив нового головнокомандуючого сухопутними силами. Ним став Браухіч, який до того командував найголовнішим з усіх Східнопруським військовим округом. Разом з новим призначенням Браухіч одержав звання генерал-полковника, яке було останнім перед званням фельдмаршала. В особі Браухіча Гітлер знайшов послужливого виконавця, готового наперед угадувати бажання фюрера. Весь список генералів, що зазнали опали, було погоджено з Браухічем, і в жодному випадку новий головнокомандуючий не намагався когось захистити.

Влада нацистського диктатора стала абсолютною. Це означало: повертаючи на шлях зовнішньополітичних авантюр та збройної агресії, німецький імперіалізм зняв із своєї машини всі гальма. Тепер усе було в руках водія фанатика, охопленого нестримним прагненням до війни за панування в Європі, за загарбання території СРСР як передумови світового панування.

Але починати, як ми вже знаємо, Гітлер мав намір із сусідів.

8. ЗНОВУ АВСТРІЯ

Взявши курс на аншлюс (приєднання) Австрії, нацисти заходилися зондувати реакцію інших великих держав.

Робилося це досить одверто. У листопаді 1937 року американський посол у Франції В. Булліт вирішив провести відпустку в Біловезькій Пущі. По дорозі до Варшави він затримався в Берліні. 23 листопада Булліт у донесенні державному секретареві інформував про розмови, які він мав з Я. Шахтом, президентом рейхсбанку, та з Герінгом.

«Шахт,— доповідав Булліт,— сказав, що... Гітлер вирішив домогтися того, щоб Австрія належала Німеччині. Я запитав Герінга, яку мету він має на думці. Він, Герінг, відповів мені: «Ми вирішили приєднати до Німецької імперії усіх німців, що живуть на суміжних з Німеччиною територіях та відокремлені від Великонімеччини лише штучними бар'єрами, створеними Версальським договором». Я запитав Герінга, чи він має на увазі, що Німеччина остаточно вирішила анексувати Австрію, приєднати її до рейху. Він відповів мені, що саме таким є непохитне рішення німецького уряду. Німецький уряд у даний момент не форсує розв'язання цього питання, бо воно затримується деякими тимчасовими політичними міркуваннями, пов'язаними із взаємовідносинами з Італією. Але Німеччина не потерпить, щоб питання про Австрію було розв'язане інакше, ніж шляхом включення Австрії до німецького рейху».

Нехай читач не дивується одвертості Герінга, який начебто виказував більшу та-

ємницю гітлерівської політики. Нацистам це було потрібно. Слід додати, що в дипломатичній практиці зумисна «видача» інформації є правилом, а не винятком. Люди, далекі від дипломатичних сфер, одержуючи дозовану та фільтровану інформацію з преси, природно, вважають, що поміж себе дипломати завжди ведуть гру, тримаючи карти під столом. Це не зовсім так. Знайомство з документами свідчить, що насправді взаємна поінформованість є передумовою нормальної роботи дипломатів. Тут немає ніякої зради, а просто професійний підхід до справи. Справжні таємниці суворо оберігаються усіма дипломатами. Але не більше.

Інформацію з Берліна, одержану від Булліта, державний департамент США відразу передав урядам Англії та Франції. Не тримав її в таємниці від дипломатів цих країн у Парижі й сам Булліт, коли повернувся з подорожі. Але найбільш зацікавленій стороні — Австрії — явно нічого не було відомо. Нацисти про це могли судити з поведінки австрійців, які нічого не підозрювали. Берлінські верховоди бачили, що реакція великих капіталістичних держав на їхнє зондування саме така, яка їм потрібна. Отже, можна було сміливо приступати до діла. Причому вже без усякої дипломатії.

Легалізовані за секретними статтями австро-німецького договору 1936 року австрійські нацисти нахабно активізувалися вже наступного року. Гроші з гітлерівського рейху дали змогу їм розгорнути широку кампанію пропаганди та насильства, спрямовану на повалення віденського уряду.

25 січня 1938 року віденська поліція вчинила напад на штаб-квартиру місцевих нацистів. Було захоплено багато документів. Вони свідчили, що підпілля в Австрії під проводом віденського юриста Зейсс-Інкварта запланувало на весну 1938 року відкритий заколот проти уряду. Коли б йому не вдалося захопити владу, заходи віденського уряду по придушенню заколоту мали стати приводом для гітлерівського втручання та окупації Австрії нібито з метою припинити пролиття німецької крові.

Документи заколотників на всяк випадок передбачали також вбивство німецького посла у Відні Папена або його військового аташе генерала Муффа,— якщо це буде потрібно, щоб виправдати гітлерівське вторгнення в Австрію. Документи, які містили цей план, позначені ініціалами гітлерівського заступника у партійних справах Р. Гесса. Це означало, що вони прибули з Берліна.

Шушніг вжив негайних заходів, аби запобігти виступові нацистів. Було проведено арешти місцевих гітлерівців. Послові Папену передано копії документів, знайдених при обшуках, в тому числі тих, де йшлося про задум убити самого Папена. У посла вони викликали шок. Але писати про них міністерству закордонних справ у Берліні він не наважився. Папен добре знав, з ким має справу. Та й сам він був не проти терористичних актів. Ще в роки першої світової війни, будучи німецьким консулом у Нью-Йорку, Папен організовував вибухи на залізницях та суднах, що перевозили військові вантажі з нейтральної Америки до країн Антанти. Совість його не мучила, коли від диверсій гинули люди. Але ж тут ішлося про його власну шкуру.

Про всяк випадок Папен відправив у надійне місце, до Швейцарії, копії свого листування з Гітлером. Воно мало бути опубліковане в разі, якби колеги таки допровадили його на той світ.

9. КАР'ЄРА РІББЕНТРОПА

Другого удару Папен зазнав з боку Берліна. 4 лютого начальник імперської канцелярії Ламмерс телефоном повідомив посла про увільнення його у відставку. Це було того самого дня, коли Гітлер оголосив про усунення Бломберга та Фріча. Виявилося, що одночасно з військовим командуванням фюрер замінив і керівництво дипломатичного відомства.

Міністр закордонних справ К. Нойрат, що теж брав участь у нараді 5 листопада 1937 року, як і армійське керівництво, висловив незгоду з гітлерівським поворотом зовнішньої політики — війни він боявся. 4 лютого 1938 року Нойрата було знято з посади. Новим міністром закордонних справ Гітлер настановив Ріббентропа.

Про цього нациста нам далі доведеться згадувати досить часто, тож слід ознайомитися з ним докладніше.

Закінчивши війну капітаном двадцяти п'яти років, Ріббентроп не зміг продовжувати військову кар'єру — у 100-тисячному війську, дозволеному Німеччині Версальською угодою, місця для нього не залишалося. Мусив задовольнитися скромною посадою роз'їзного агента по продажу шампанських вин. Проте з низького щабля соціальної драбини він видряпався нагору швидко й вправно, одружившись з єдиною дочкою багатого хазяїна. Відтоді Ріббентроп продовжував виноторгівлю вже без роз'їздів, як співвласник фірми.

Свої справи Ріббентроп взагалі вмів улаштовувати. Найвідоміші — історії походження його дворянства та бойових нагород. Розбагатівши внаслідок шлюбу, Ріббентроп зажадав шляхетства. Республіканська влада дворянства не давала, та Ріббентропа це не спинило. Один з його дальніх родичів заслужив дворянство у 1884 р. Прізвища в них були однакові. Щедро виклавши жінчині гроші, Ріббентроп умовив старого вже родича не лише продати йому сільську садибу, а й усиновити її нового власника. Садиба відтоді стала називатися замком, а перед своїм прізвищем Ріббентроп писав дворянське «фон».

Закінчивши першу світову війну без пристойного ордена, він тим не збентежився. Виклав на папері свій військовий шлях, три чверті якого припало на спокійну службу в Туреччині у складі військової місії, і заднім числом зажадав від військового міністерства, щоб його нагородили Залізним хрестом першого класу. На подив усім, хто знав про цю справу, орден Ріббентроп одержав.

Ріббентроп не належав до числа найперших нацистів, які займали всі важливі пости у партійно-державній структурі гітлерівської Німеччини. До НСДПА він вступив лише у травні 1932 р., коли нацизм вже явно йшов до влади. Гітлер тоді часто використовував для політичних зустрічей великий будинок Ріббентропів у Далемі, аристократичному передмісті Берліна. Після

вступу до нацистської партії Ріббентроп відразу став штандартенфюрером (полковником) СС. Такі почесні звання Гітлер роздавав, щоб відзначити впливових нацистів.

В СС, де можна було й кар'єру зламати, новоспечений штандартенфюрер робити кар'єру не збирався. Від самого початку він націлився на зовнішню політику. Головним нацистським авторитетом після Гітлера тут вважався А. Розенберг, про якого нам ще теж доведеться говорити. Проте Гітлер, ставши 30 січня 1933 року канцлером, залишив на посаді міністра закордонних справ К. Нойрата, кадрового дипломата, члена попереднього кабінету, що мало заспокоїти іноземні уряди як ознака стабільності німецької політики. Але сам Нойрат дав присягу фюрерові, що буде проводити саме нацистську політику,— наступного ж дня, 31 січня, він вступив до НСДПА.

Проте представники традиційно обережної дипломатії по-справжньому Гітлера не вдовольняли, і він дав Розенбергові шанс висунутися на дипломатичній ниві. Відразу після приходу до влади він відправив його до Лондона для здійснення викладеного у «Майн кампф» великого задуму фюрера — союзу між Німеччиною та Англією. Однак у Лондоні похмурий нацистський фанатик замість взаєморозуміння зустрів знущання газет. Англійці були явно проти союзу з гітлерівцями, який дав би Німеччині те, чого вона не могла здобути у першій світовій війні. Місія Розенберга ганебно провалилася, й це поклало кінець його дипломатичній кар'єрі.

Тоді на авансцену виступив Ріббентроп. За дорученням Гітлера він організував бюро НСДПА з питань зовнішньої політики. Маскуючи свої наміри, Гітлер призначив Ріббентропа надзвичайним уповноваженим з питань роззброєння, хоча вся його діяльність мала прямо протилежне спрямування. Це бюро, якому Гітлер дав право одержувати копії усього дипломатичного листування, бралося за справи, безнадійні з погляду дипломатів старої школи. Останні сподівалися, що Ріббентроп на чомусь обов'язково спіткнеться. Але західні держави зрештою підігрували нацистам, і Ріббентроп записував до свого активу успіх за успіхом.

Перший успіх принесли переговори про Саар у Парижі в листопаді 1934 року. Як наслідок — вугільний Саар, переданий Франції за Версальською угодою в рахунок репарацій, за викуп був достроково повернутий Німеччині. Це піднесло авторитет нацистів всередині країни.

Саме Ріббентроп запропонував укласти з Англією угоду про морські озброєння. Міністерство Нойрата й німецьке посольство у Лондоні вважали таку угоду неможливою. Та недавній виноторговець краще розумівся на ситуації. 18 червня 1935 року у Лондоні він і британський міністр закордонних справ С. Хор морську угоду підписали. Німеччина одержала право мати 35 відсотків сумарного тоннажу всіх надводних військових кораблів Британської Співдружності та повну рівність на підводних човнах (тимчасово Німеччина зобов'язалась не перевищувати 45 відсотків). Англійським керівникам наче пам'ять відібрало, і вони забули, що під час першої світової війни саме німецькі підводні човни мало не поставили Британію на коліна. Вирішальним аргументом Ріббентропа, що схилив англійців до поступок, було посилання на те, що Німеччина повинна мати перевагу над Радянським Союзом на Балтиці. Та коли почалася нова війна, німецький флот було спрямовано проти англійців.

11 серпня 1936 р. Гітлер призначив Ріббентропа німецьким послом у Лондоні. Одночасно Ріббентроп керував своїм бюро, яке у Берліні продовжувало грати роль партійного міністерства закордонних справ. «Сильною стороною» Ріббентропа було те, що він умів наперед вгадувати бажання фюрера, і його дії завжди відповідали навіть думкам Гітлера, які той не встиг висловити. Для цього не треба було якихось надзвичайних здібностей — свою зовнішньополітичну програму Гітлер вичерпно виклав у «Майн кампф». Ріббентропові залишалося тільки діяти за накресленим планом.

25 листопада 1936 року в Берліні було підписано Антикомінтернівський пакт Німеччини та Японії. З німецької сторони пакт підписав Ріббентроп — саме його бюро підготувало цей договір. Укладений на 5 років, пакт передбачав взаємний обмін інформацією про діяльність Комінтерну та «заходи захисту» проти нього. Окремий протокол зобов'язував сторони «вживати суворих заходів» проти комуністів. Хоч усе це робилося й без пакту. Антикомінтернівський пакт не передбачив військової взаємодопомоги на випадок конфлікту з СРСР, чого хотіла Японія. Для нацистів такий крок був би передчасним. Вони ще не були готові до війни проти Радянського Союзу, в яку їх міг втягнути далекосхідний агресор.

Поширені в історичній літературі твердження, що відносно цього були секретні протоколи, які зобов'язували сторони діяти спільно в разі війни якоїсь з них з Радянським Союзом, не відповідають дійсності. Подібні твердження свідчать про незнання документів і фактів. Насправді додані до пакту секретні протоколи зобов'язували сторони зберігати взаємний дружній нейтралітет в разі війни однієї із сторін з Радянським Союзом. Пакт не передбачав також взаємодії, хоча б політичної, проти західних держав, до чого прагнули тоді нацисти.

Антикомінтернівський пакт був лише гучною декларацією проти комунізму. Проте у контексті нацистської зовнішньої політики він посів визначне місце і став першою великою акцією на її головному, антирадянському стратегічному напрямку. Відповідно зріс авторитет Ріббентропа в очах Гітлера.

На тлі успіхів Ріббентропа і його бюро міністерство закордонних справ демонструвало свою безініціативність. Єдиним його досягненням було підписання 25 жовтня 1936 р. договору з Італією, укладеного після того, як обидві фашистські держави спільно втрутилися у громадянську війну в Іспанії, підтримуючи фашистський заколот генерала Франко проти республіканського уряду. У договорі Німеччина та Італія констатували єдність позицій на міжнарод

ній арені, розмежували сфери впливу на Балканах та в басейні Дунаю, домовилися посилити допомогу генералові Франко. Німеччина визнавала загарбання Абіссінії (Ефіопії) Італією. Муссоліні, фашистський диктатор Італії, назвав цей договір «віссю», навколо якої обертатиметься вся європейська політика. Відтоді союз двох фашистських агресорів стали називати «віссю», а їх самих «державами осі».

6 листопада 1937 р., на другий день після наради у рейхсканцелярії, у Римі було підписано протокол про приєднання Італії до Антикомінтернівського пакту. Його підготовкою займається бюро Ріббентропа. Зближення з Італією розв'язувало Гітлеру руки у його планах загарбання Австрії.

Таким чином, при порівнянні міністерства закордонних справ Нойрата з бюро Ріббентропа баланс складався на користь останнього. Це й зумовило гітлерівський вибір: після звільнення Нойрата 4 лютого 1938 р. міністром закордонних справ Німеччини став Ріббентроп.

Розвиток австрійської кризи безпосередньо зачіпав берлінське міністерство закордонних справ. Проте тут Ріббентропові не вдалося особливо відзначитися. Справу аншлюсу Австрії Гітлер узяв у свої руки.

10. ШУШНІГ У ГІТЛЕРА

Впоравшись із відправкою секретного листування з Гітлером до Швейцарії, Папен негайно подався до самого фюрера. 5 лютого, тобто вже на другий день після повідомлення про його відставку, Папен був у Берхтесгадені. Так називалося селище, біля якого розмістилася гірська резиденція Гітлера у Баварських Альпах. Фюрера, як Папен пише у своїх мемуарах, він побачив «виснаженим» після боротьби з генералами і надзвичайно заклопотаним австрійськими справами. У Папена народилася ідея, завдяки якій він сподівався повернути собі прихильність: організувати зустріч фюрера із Шушнігом. Гітлер оцінив цю ідею і наказав Папену негайно повернутися до Відня на своє посольське місце. Відставка, отже, скасовувалася. Дальша ласка фюрера залежала від здатності Папена влаштувати приїзд австрійського канцлера до Німеччини.

Шушніг дав згоду на візит, але зажадав, щоб під час переговорів Гітлер потвердив німецьке зобов'язання поважати суверенітет Австрії і не втручатися в її внутрішні справи. Це зобов'язання Німеччина дала 11 липня 1936 року.

Папен помчав до Гітлера, потім до Відня — повідомити, що фюрер погодився задовольнити вимогу Шушніга, а тоді знов до Німеччини, щоб уже офіційно зустріти австрійського канцлера на кордоні й супроводжувати його до Берхтесгадена. За ласку фюрера Папен не шкодував зусиль.

По дорозі він сказав, що у фюрера, цілком випадково, зібралися три генерали — Кейтель, Райхенау та Шперле. Чи не заперечуватиме Шушніг проти їхньої присутності в маєтку? Шушніг спохмурнів, але тільки нервово стенув плечима: «Перебирати не випадає». Кейтель, як вже говорилося, був шефом ОКВ. Райхенау командував військами у районі, що прилягав до Австрії, Шперле — авіацією. Шушніг розумів, що це могло означати. Але того, що сталося далі, він ніяк не чекав.

Гітлер зустрів австрійського канцлера на східцях будинку з генералами по боках. Але у величезній вітальні з панорамними вікнами на обидва боки вони залишилися тільки удвох. Шушніг, як і всі, кому доводилося побувати у гірській віллі фюрера, почав був висловлювати своє захоплення неповторним краєвидом. Гітлер брутально поклав цьому край: «Ми зібралися тут не для обговорення чудового краєвиду чи погоди!» Запис дальшої розмови показує, що так воно й було.

Гітлер: «Австрія ніколи не зробила нічого корисного для німецького рейху! Вся її історія — це суцільна зрада раси. Так було в минулому, так воно є й зараз. Цей історичний абсурд давно вже пора припинити. І ось що я можу вам сказати, пане Шушніг: я маю найрішучіший намір покласти усьому цьому край. Німецький рейх — велика держава; ніхто не може й ніхто не втрутиться, коли він відновлюватиме лад на своїх кордонах».

Зауважимо тут два моменти. Перший — Гітлер не розкрив відразу своїх намірів про поглинення Австрії. До цього австрійця треба було підготувати. Підготовка провадилася як процес нарощування політичного тиску, доки супротивник не зламається. Другий — чисто особистий, психологічний.

Юридично обидва учасники переговорів були рівноправні. Гітлер мав іменуватися рейхсканцлером, Шушніг — бундесканцлером. Але Гітлер зневажливо звертався до Шушніга на ім'я, наче до бюргера з вулиці.

Замість того щоб обірвати Гітлера, відмовитися продовжувати розмову у такому тоні, Шушніг вступив у дискусію, отже, несамохіть пішов за Гітлером. Гітлер відразу зауважив цю слабкість супротивника і збільшив тиск.

Шушніг почав було доводити, що Австрія з її минулим — «важлива та дуже цінна частина загальнонімецької історії». Гітлер його перебив: «Абсолютний нуль. Запевняю вас: абсолютний нуль! Кожне національне поривання завжди підривалося Австрією. Це було головною справою Габсбургів та католицької церкви».

Шушніг: «Що не кажіть, пане рейхсканцлер, є багато австрійських досягнень, котрі не можуть бути відокремлені від загальнонімецької культури. Серед них я маю на увазі, наприклад, Бетховена...»

Гітлер: «Бетховена? Дозвольте вам нагадати, що Бетховен походив з Нижнього Рейнланду».

Шушніг: «Він був австрійцем за вибором. У всякому разі, нікому не спаде на думку вважати Меттерніха рейнландцем».

Гітлер: «А хоч би й так. Я можу тільки сказати вам знову, що далі так тривати не може. Я маю виконати історичну місію, і цю місію я виконаю, бо для цього мене обрало Провидіння... Хто не зі мною, того буде розчавлено... Я обрав шлях, важчий, ніж будь-який інший, обраний будь-коли іншим німцем, і я досягнув у німецькій історії більшого, ніж було дано досягти будь-якому

іншому німцеві. І не силою, зауважте собі. Мене несе вперед любов мого народу... Де б я не був, поліція потрібна не для моєї охорони, а тільки для того, щоб контролювати маси, не дати їм подушитися в їхньому вдячному несамовитому ентузіазмі».

Шушніг: «З охотою вірю вам, пане рейхсканцлер».

Гітлер: «Я можу називати себе австрійцем з таким самим правом, як і ви, ба навіть з більшим правом, ніж ви, пане Шушніг. Чому б вам колись не спробувати в Австрії плебісцит, в якому ви і я виступали б один проти одного? Тоді ви б побачили!»

Шушніг: «Ну, коли б це було можливо... Ви ж самі знаєте, пане рейхсканцлер, що це просто неможливо. Нам доводиться жити поряд, одному з одним, малій державі поряд з великою. Іншого вибору у нас нема. Ось чому я прошу вас викласти ваші конкретні скарги. Ми зробимо все, що можна, аби усунути перешкоди для кращих відносин, наскільки це можливо для нас».

Гітлер: «Це ви так кажете, пане Шушніг. А я кажу вам, що я маю намір розв'язати так зване австрійське питання — так або інакше. Ви, мабуть, гадаєте, я не знаю, що ви будуєте укріплення на кордоні Австрії з рейхом?»

Шушніг: «Нічого схожого...»

Гітлер: «Абсурдні камери з вибухівкою будуються під мостами та на шляхах...»

Шушніг: «Якби це було так, я чув би про це...»

Гітлер: «Невже ви здатні, не втративши глузду, повірити, що можете підняти хоча б камінець, щоб я не дізнався про це наступного дня?.. Ви мені досить наказати, й за одну ніч усі ваші сміховинні оборонні споруди на кордоні злетять у повітря. Адже не можете ж ви серйозно вважати, що здатні затримати мене хоча б на півгодини. Хіба не так? Хто зна, чи не побачите ви мене одного чудового ранку просто у Відні, подібно до весняної бурі. Тоді начувайтеся! Я волів би врятувати Австрію від такої долі, бо така акція означала б кровопролиття. Слідом за армією в Австрію вступили б мої СА та Австрійський легіон — й уже ніхто не зміг би зупинити їхню справедливу помсту, навіть я. Ви хочете перетворити Австрію на другу Іспанію?»

Далі буде

М. Кумановський. З циклу «День»

ПРОЦЕС про ПІВМІЛЬЙОНА

ПРОТОКОЛЬНИЙ ДЕТЕКТИВ

Признаємось, що коли ми вперше ознайомилися з цією кримінальною справою, нас не полишало відчуття, що її фабула відтворює не реальні, а вигадані події. Бо справжні злочини, спрямовані на привласнення чужого майна, що кваліфікується як розбій, грабунок або крадіжка, примітивні за задумом, як примітивні й самі злочинці. Вдаються до зброї або просто хапають, що трапиться під руку, — оце й уся злодійська тактика. Щодо справи, про яку йдеться, то, поклавши викрасти велику суму державних грошей, злочинці виявили неабияку винахідливість. Вони непомітно проникли в приміщення, куди, здавалося б, проникнути взагалі було неможливо через досконалу систему охоронної сигналізації, і виявили при цьому чималі інженерні знання. Ця справа повчальна саме тим, що свідчить: злодії теж пильно стежать за розвитком технічного прогресу, намагаючись використати його у своїх злодійських цілях. Недарма один відомий юрист слушно зауважив, що і злочинці діти свого часу. Раніше, щоб порахувати вкрадені гроші, досить було звичайної рахівниці, а тепер доводиться використовувати комп'ютер. Не кажучи вже про те, що сам комп'ютер став об'єктом злочинних зазіхань і поява так званого «комп'ютерного вірусу» не на жарт сполошила найбільші закордонні фірми.

Спочатку ми думали писати судовий нарис. Та згодом зрозуміли, яка цікава драматургія документів постає перед нами. Тож маємо чисто протокольний детектив.

Порівняно недавно, провадячи ревізію в Центральній ощадкасі № 3129 міста Бердянська, ревізори виявили недостачу облігацій Державної внутрішньої виграшної позики 1982 року випуску на суму понад п'ятсот тисяч карбованців.

З акта ревізійної комісії:

«1 листопада ощадкаса № 3129 одержала із Держзнаку посилки з облігаціями для обміну на загальну суму 4 997 450 карбованців. 11 листопада посилки були розпечатані й перераховані поштучно комісією, після чого їх склали у шість мішків. Горловину кожного мішка щільно обв'язали, прошивши тканину зовнішньої упаковки шпагатом. До кожного мішка прикріпили картонну бирку, прошиту тим самим шпагатом. На бирки поверх шпагата накладено сургучні печатки старшого касира комори, фінансового відділу, Держбанку та Центральної ощадкаси № 3129. На зворотньому боці бирок кульковою ручкою зроблено написи: дата опечатування, найменування цінностей, загальна сума облігацій цифрами та прописом, а також підписи членів комісії.

З липня комісія розпочала ревізію мішків. Було перевірено один мішок, в якому лежали облігації вартістю в 25 крб. на суму 473 000 крб., потім мішок з облігаціями вартістю в 50 крб. на суму 1 080 000 крб. Розпечатавши наступний мішок з облігаціями вартістю в 50 крб., виявили недостачу на суму 585 000 крб.»

ПОПЕРЕДНЄ СЛІДСТВО

Звичайно, відразу ж повідомили міліцію. Адже облігації виграшної позики — це те саме, що гроші готівкою. А що, як злочинці вже встигли їх обміняти? Понад півмільйона карбованців! І ось уже на столі у начальника відділу БХСС обласного управління внутрішніх справ лежить заява адміністрації Центральної ощадкаси № 3129.

З показань І. Нечерського, начальника ревізійного відділу Запорізького обласного управління Держтрудощадкас СРСР:

«Коли мішок було розпаковано і почали виймати облігації, десь приблизно після десятої пачки я помітив у мішку щось біле і вирішив, що це обірвана упаковка бандеролі. Але, придивившись уважніше, зрозумів, що це половинка учнівського зошита. Далі до самого низу мішок був напханий такими ж обрізками зошитів».

Оперативно-слідча група, створена для розслідування цієї кримінальної справи, складалась із справжніх професіоналів. Вони відразу обрали правильний і найперспективніший шлях з'ясування істини, знайшли свідків.

З показань Н. Прохорової, старшого касира ощадкаси:

«Хто і як здійснив крадіжку, я не знаю, але після того, що сталося, обговорюючи між собою цю подію, більшість працівників прийшли до висновку, що це могли зробити або колишня завідуюча Рейнова, або сигналізаторщик Автюшенко. Рейнову підозрюють тому, що вона часто у вихідні дні, коли працюють тільки два касири і два контролера, приїжджала до ощадкаси на службовій чи власній машині і при цьому заходила не через відчинені центральні двері, а своїм ключем відмикала задні двері. На роботу.

як правило, я приходжу о 7 год. 50 хв. і відчиняю касу, але траплялося, що вже до мого приходу там була Рейнова».

Як засвідчила далі старший касир Н. Прохорова, Автюшенко викликав у неї підозру тому, що був добре обізнаний з охоронною сигналізацією. Крім того, коли він прийшов до них на роботу в 1985 році, то був одягнутий у старі речі, ніколи не мав грошей, а останнім часом почав гарно вдягатися, купив машину.

Перевірили — Рейнова до крадіжки була ніскільки непричетна. Тоді, як кажуть криміналісти, почали розробляти Автюшенка.

В обов'язки Автюшенка, який був зарахований до Центральної ощадкаси № 3129 на посаду робітника-механіка, входило обслуговування сигналізації ощадкас Бердянського, Токмацького, Приморського районів.

З показань С. Кабанець, старшого інженера по сигналізації Запорізького обласного управління Держтрудощадкас:

«Автюшенко прийшов влаштовуватися на роботу. Я з ним поговорила й переконалася, що він технічно грамотна людина, має найвищий, 6-й розряд. Проте і мене, і керівництво збентежило те, що в його трудовій книжці було багато записів і навіть тривала перерва. Тож йому відмовили. Але якимось чином, чи не прохання Рейнової, чи ще кого, Автюшенка взяли на роботу».

Пізніше, на слідстві, Автюшенко сказав, що, влаштовуючись на роботу, зовсім не мав наміру щось красти. Але, роззирнувшись уважно довкола, він зауважив, що порядки в ощадкасі і ставлення відповідальних осіб до своїх обов'язків ніби самі спокушають на злочин.

З показань О. Автюшенка:

«Працюючи в ощадкасі № 3129, я почав фіксувати вади в роботі охоронної сигналізації. Прикидав, як би повівся злочинець, постановивши пограбувати касу».

Автюшенко і раніше неодноразово робив спроби розбагатіти, не гребуючи ніякими засобами. Він був заазятий рибалка, щоправда, з великим комерційним ухилом. Чоловік рибалив, а жінка продавала рибу на базарі. Як показала вони на суді, за рік уторговували близько тисячі карбованців. А ще продавали помідори з присадибної ділянки. А то привезли уже з Нового Афона чотириста кілограмів цитрусових і вторгували за них на базарі у Новопетрівцях півтори тисячі. Окрім того, Автюшенко ремонтував телевізори, і це також давало чималий прибуток. Проте цього було замало. Хотілося розбагатіти негайно.

Замисливши взяти ощадкасу, Автюшенко розумів, що сам він з цим не впорається. Потрібен помічник, спільник. Вибір упав на Володимира Борща, з яким колись працювали разом у телеательє. Якось вони зустрілися на вулиці, і Борщ поскаржився на фінансові утруднення. Ще б пак! Одну за одною він покинув кількох дружин, очевидно, потрібні були гроші на створення нової сім'ї. Розплатившись, що працює в ощадкасі, Автюшенко запропонував йому «легкі гроші». У відповідь Борщ розсміявся. Крім ідеї, потрібні ключі, сказав він. Зліпки ключів будуть — пообіцяв Автюшенко. Будуть зліпки — буде розмова, відповів Борщ.

З показань В. Борща:

«У вересні між нами відбулася розмова. Я сказав, що за зліпками зможу виготовити ключі від сейфа і дверей».

На цій кандидатурі Автюшенко зупинив свій вибір не випадково. Борщ виявився майстром на всі руки: він був не лише висококваліфікований слюсар і добре знався на радіосправі, а й робив спробу замінити цілу фабрику Держзнаку.

З показань О. Автюшенка:

«Я знаю, що Борщ фотографував грошову купюру в десять карбованців. Крім того, я бачив негатив цієї купюри з розкладкою на колір. Про те, що згодом він зробив кліше на металі, я не знав. І висловив сумнів, що йому вдасться підробити гроші, на що Борщ відповів: те, що зробила одна людина, завжди може повторити інша».

Отже, надійний, тямущий помічник є. Скориставшись з наказу про паспортизацію об'єктів, які обслуговував, Автюшенко зарисував схему сигналізації ощадкаси № 3129, хоча офіційного права на це не мав.

З показань О. Лисенка, електромонтера відділу позавідомчої охорони при Бердянському міському відділі внутрішніх справ:

«Приблизно наприкінці осені чи на початку зими до мене звернувся Автюшенко з проханням дати йому схеми блокування ощадкаси, в якій він працював. Він сказав, що робить це з відома завідуючої і на її прохання, бо цю схему треба кудись надіслати. Звичайно, я йому відмовив. Тижнів через два по тому, зустрівши мене, він сказав, що схеми йому вже непотрібна, бо накреслив її сам».

Певна річ, Лисенко повинен був поцікавитись, чому це механік виявляє такий великий інтерес до того, що не входить в його службові обов'язки, адже доступ до схеми мав лише сам Лисенко та інспектор відділу. Не поцікавився, і можливість попередити злочин було втрачено.

Отже, Автюшенко зумів проникнути у святая святих охорони. Як це йому вдалося?

З показань Автюшенка:

«Уперше я зайшов до сховища цінностей у вересні — жовтні разом із працівниками ощадкаси Кім, Шиян і Рейновою чи Носовою, точно не пам'ятаю. Візуально оглянув сигналізацію, ніяких зарисовок не робив. Пробув тут близько п'яти хвилин. Через два-три дні з дозволу Рейнової знову зайшов до сховища з Кім і Шиян. Була Рейнова чи Носова — не пам'ятаю. У передкоморі через душник дивився, куди і які йдуть проводи. В самому сховищі встиг зарисувати підводку до кодового замка».

Так, усе це робилося з відома завідуючої ощадкасою Рейнової, на очах у матеріально відповідальних осіб — старшого касира сховища Кім та старшого контролера Шиян, хоч усі вони прекрасно знали, що механік Автюшенко не мав права навіть заходити до сховища, не кажучи вже про те, щоб зарисовувати схему сигналізації. Коли ж зарисував, то заблокувати її для технічно гра-

мотного механіка не становило ніяких труднощів.

Але щоб потрапити до сховища, злочинцям треба було покінчити ще багато дверей. З першим ключем ніякого клопоту Автюшенко не мав. Це від дверей чорного ходу. Зліпок з нього він зробив, коли в ощадкасі провадились якісь розвантажувальні роботи. Проникнувши таким чином до приміщення (з чорного ходу), злочинці мали відчинити ще одні двері, що вели до передсховища. Цей ключ Автюшенко якось запримітив на в'язці у Шиян. Він по пам'яті намалював його на папері, і Борщ приніс схожий. Але ключ спочатку не підійшов. Довелося трохи підточити його — і готово.

Далі двері вели до сховища цінностей і відмикалися трьома різними ключами, які зберігалися у Рейнової, Кім та Шиян. Усе ніби було передбачено, аби уникнути випадковості, але це лише на перший погляд.

З показань О. Автюшенка:

«Один ключ був у завідуючої. Я зробив вигляд, що мені треба терміново комусь зателефонувати, і попросив довідник. Вона висунула шухляду, і я побачив ключ. Зачекавши, коли вона вийшла, ввійшов до кімнати і зробив зліпок».

Коли у передсховищі прибиральниця мила підлогу, ключ стирчав у дверях. Автюшенко підійшов і зробив зліпок ключа від сховища, бо він висів на одній в'язці з ключем від передсховища. Ще трохи терпіння — і всі зліпки були у Борща.

З показань В. Борща:

«У грудні я виготовив ключі від дев'яти дверей: вхідних, од решітки цих дверей, дверей актового залу, проміжних дверей у коридорі, передсховища, два ключі від бронедверей, од решітки сховища і ключ од сейфа».

Крім того, що кожні двері старанно замикалися на ключ, сховище постійно перебувало під сигналізацією. Після кожного його відкривання треба було телефонувати на пульт централізованої охорони. Те саме слід було робити і після закривання. То більш, кожен факт відкривання і закривання дверей фіксувався у спеціальному журналі реєстрації, де записувалася дата, час, а також хто прийняв сигнал на пульті.

З показань Н. Кім, старшого касира сховища:

«Проте цей журнал періодично то щезав, то знову з'являвся».

Безумовно, відповідальні працівники ощадкаси мали як зіницю ока берегти ті матеріальні цінності, які їм довірили. Щодо цього було вироблено суворий порядок. Але завідуюча ощадкасою Рейнова, її заступник Колодяжна, старший касир Кім і старший контролер Шиян на суді признавалися, що часто залишали ключі без догляду, передавали одна одній.

З показань В. Борща:

«Ми зайшли до передкомори. Двері не були опечатані. Якби вони були опечатані, я б не пішов туди. Я боюсь печаток як вогню»

Існує такий документ — інструкція № 53 по організації касової роботи в коморах центральних ощадних кас. У ній чорним по білому написано: *«У позаробочий час двері комори повинні бути зачинені на всі замки й опечатані трьома металевими печатками. Завідуючий центральною ощадною касою опечатує комору металевою гербовою печаткою, а завідуючий коморою (старший касир) і старший контролер (контролер) — своїми посадовими печатками».*

Як же виконувався цей пункт інструкції?

З показань В. Рейнової:

«Окрім того, що ми втрьох зачиняємо двері комори, ми повинні щоразу опечатувати їх своїми печатками, тобто трьома водночас, проте ми цього не робили»

З показань Н. Кім:

«По закінченні робочого дня ми повинні були опечатувати комору биркою з трьома сургучевими печатками. Як правило, ми цього не робили, і лише замикали на ключ. Чому — я цього пояснити не можу, просто не опечатували, і все. Опечатували комору лише тоді, коли чекали ревізії, а після ревізії знову не ставили сургучевих печаток».

Краще не скажеш: не опечатували, і все.

Є ще й такий пункт в інструкції: «Ключі від комори, а також металеві печатки, якими опечатується комора, повинні перебувати під контролем осіб, котрі беруть участь у закриванні та відкриванні комори.

Ці особи мусять забезпечити належне зберігання ключів і печаток, яке б виключало будь-яку можливість використання їх у робочий та позаробочий час іншими людьми».

Ніби не для працівників ощадкаси № 3129 писано, хоча писано і для них також.

З показань В. Рейнової:

«У зв'язку з завантаженістю в роботі я змушена була ключ од сейфа віддати своєму заступникові Колодяжній, тоді як у цьому сейфі лежав мій ключ від сховища. Крім того, кілька разів я передавала ключ головному бухгалтерові Носовій»

Не тільки завідуюча Рейнова, а й інші матеріально відповідальні працівники каси передоручали свої ключі іншим особам, що взагалі неприпустимо.

Пограбування ощадкаси № 3129 сталося 13 січня, а ще на початку місяця Рейнову призначили завідуючою районною ощадкасою № 8395, і в цей час вона передавала справи Колодяжній. Здавалося б, формально вона вже не відповідає за те, що сталося. Проте це не так. Рейнова, як і Колодяжна, Кім, Шиян, підписувала свого часу «Зобов'язання про матеріальну відповідальність», де сказано: «Якщо я через халатність, недбалість, необережність чи порушення спеціальних інструкцій і розпоряджень завдам збитків ощадній касі... я мушу відшкодувати їх незалежно від того, в якій установі системи ощадних кас, за моєї присутності чи без мене виявиться недостача». Отож Рейнова нарівні з іншими мав відповідати за пограбування ощадкаси.

Цікаво, що всі згадані працівники, з вини яких сталося пограбування, прекрасно характеризувалися за місцем роботи. Ці характеристики — зразок кричущого формалізму.

З партійної характеристики на В. Рейнову:

«Комуніст В. П. Рейнова проводила активну роботу по створенню нормальних умов праці та обслуговування населення міста і району. Будучи заступником секретаря парторганізації, вона неодноразово висувала ділові пропозиції щодо поліпшення виробничої дисципліни та виконання державних планів.

За значний внесок у розвиток ощадної справи обласним управлінням Держтрудощадкас була представлена до урядової нагороди — ордена Дружби народів».

Багато похвальних слів сказано і на адресу Колодяжної, Кім та Шинк: «за час роботи зарекомендувала себе добросовісним, працелюбним, чесним працівником», «добре освоїла операційно-касову роботу» та ін. І як наслідок — наказ:

«За халатне ставлення до виконання службових обов'язків, недотримання інструкцій і вказівок щодо забезпечення схоронності грошей і цінностей, контролю за роботою матеріально відповідальних осіб, внаслідок чого злочинці вчинили крадіжку державних коштів з комори Центральної ощадкаси № 3129 в особливо великих розмірах, звільнити з посади...»

Завідуючу ощадкасою Рейнову, її заступника Колодяжну, старшого касира Кім та старшого контролера Шинк не лише було звільнено з роботи, а й їхню справу виділено в окреме провадження.

Отже, протягом листопада — грудня Автюшенко зробив зліпки ключів і передав їх Борщу, а той на своєму робочому місці виготовив ключі.

Обмірковуючи всі деталі пограбування, злочинці дійшли висновку, що їм потрібен ще один помічник, хтось третій, хто б попередив їх про можливу небезпеку, коли вони заходитимуть і виходитимуть з ощадкаси. Цим третім став Олександр Довженко, електромонтер Бердичівського районного вузла зв'язку, колега Борща по роботі, кандидатуру якого той запропонував Автюшенкові.

Та Довженко не просто стояв на сторожі. Його допит здивував навіть слідчих, котрі вже, здається, чули і бачили все.

З показань О. Довженка:

«Борщ сказав, що з украденого я матиму десять тисяч карбованців, а потім зійшлися на тому, що моїми будуть десять процентів од усієї суми.

Моє завдання полягало в тому, щоб допомогти Автюшенкові і Борщу безперешкодно ввійти і вийти з ощадкаси за допомогою подавання умовних сигналів по радіоапаратурі»

Наприкінці грудня вони втрьох зробили спробу вперше проникнути в ощадкасу, але ключі до сейфа не підійшли (спочатку злочинці мали намір брати сейф). При цьому Автюшенко і Борщ увійшли до приміщення, а Довженко коригував їхній вхід і вихід за допомогою радіокомплексу «Імпульс». У Довженка був передавач, а в Борща приймач. Одне слово, НТР на службі у злодіїв.

З показань В. Борща:

«Після того, як Автюшенко приніс другий зліпок ключа од сейфа, я виготовив новий і вже сам проник до ощадкаси. Автюшенко в цей час був у відрядженні (для алібі). Довженко стояв неподалік від каси, але цього разу ми скористалися іншим радіокомплексом, імпортного виробництва, бо якість попереднього мене не влаштовувала».

Але й цього разу ключ до сейфа не підійшов. І тоді вирішили брати облігації внутрішньої позики з розрахунку двісті тисяч на кожного. Добре знаючи внутрішній розпорядок, Автюшенко попередив, що мішки з облігаціями будуть відкривати лише в липні, а до того часу є реальна можливість обміняти їх на гроші.

Операцію призначили на 13 січня. Ось як відбувалися події того дня у викладі її учасників, котрі все продемонстрували на натурі.

З протоколу відтворення обстановки та обставин події

А в т ю ш е н к о: О 18 годині я зайшов до актового залу й заховався за трибуною. О 19.50 почув, що двері чорного ходу рипнули, і зрозумів, що ввійшов Борщ.

Д о в ж е н к о: Близько 19.50 я зайняв позицію для спостереження, і коли переконався, що нікого поблизу нема, дав сигнал по радіопристрою. Борщ увійшов до ощадкаси.

Б о р щ: Довженко подав довгий сигнал, і я рушив до чорного ходу. Довженко знову просигналив, що все спокійно. Я відімкнув решітку і зайшов досередини. Автюшенко був в актовому залі за трибуною. Тут же стояла сумка із зошитами, з яких ми заздалегідь обірвали обкладинки, щоб не лишати відбитків пальців.

Д о в ж е н к о: Як і було домовлено, я пішов до головного входу і став чекати, коли зачинять касу. Близько 20 години з каси вийшли кілька жінок і розійшлися по домівках. Одна з них пройшла в кінець будинку до аптеки. Коли я підійшов до дверей аптеки, то почув, що вона дзвонить по телефону, здаючи касу на пульт охоронної сигналізації. Дочекавшись, коли вона вийде, і набрав ший код, я потелефонував, що все в порядку.

А в т ю ш е н к о: Довженко повинен був подзвонити по телефону, застосувавши спеціальний код. І тоді дзвінок звучатиме коротко, як міжміський сигнал. Про те, що можна набрати такий код, ми знали давно, з його допомогою перевіряють роботу телефонів міста Бердичева.

Б о р щ: По телефону Довженко сигналізував, що охорону каси передано на центральний пульт. Заблокувавши сигналізацію, ми з Автюшенком увійшли до сховища. Зліва на стелажі лежали два мішки з грошима. Їх ми не чіпали. Я взяв третій з облігаціями, на якому значилася сума — 1 млн 80 тис. Голкою розсунув волокна мішка, придивився до номера розряду облігацій — 18-й. Тоді лезом розрізав мішок по днищу і почав виймати пачки, передаючи їх Автюшенкові. Натомість поклав чисті учнівські зошити, розрізані навпіл. Працювали в рукавичках.

А в т ю ш е н к о: Взявши облігації, Борщ знову поновив сигналізацію. Близько 22 години ми вже сиділи в актовому залі і чекали, коли Довженко подасть сигнал. О 22.20 пролунав умовний сигнал по радіокомплексу, що можна виходити.

Згодом Автюшенко пояснював: він, звичайно, не сумнівався в тому, що як тільки виявиться недостача облігацій, підозра впаде насамперед на нього, бо тільки він мав доступ до охоронної сигналізації. Проте злочинна трійця не думала, що викриють її так швидко, і сподівалась до того часу замести сліди.

А викрили їх буквально протягом кількох днів, що в даному разі було виявом високого професіоналізму карного розшуку. Автюшенко відразу ж зізнався у скоєному, розуміючи, що всі докази проти них. А Борщ, намагаючись уникнути відповідальності, удавав спочатку ображеного.

З показань В. Борща від 7 липня:

Запитання: *У вас удома виявили японську апаратуру. Звідки вона у вас?*

Відповідь: Не розумію, про яку апаратуру ви питаєте.

Запитання: Що ви можете пояснити з приводу пограбування ощадкаси?

Відповідь: Я не розумію, про що ви говорите.

Запитання: Ви передавали кому-небудь гроші на зберігання?

Відповідь: Ніяких грошей нікому на зберігання не передавав. Ні в якій крадіжці, в тому числі облігацій, участі не брав. Усю апаратуру купив на чесно зароблені гроші.

Проте вже на другому допиті, який відбувся наступного дня, Борщ повністю в усьому зізнався.

З показань Борща від 12 липня:

Запитання: *У вашої матері в сараї під час обшуку виявлено кліше для виготовлення грошової купюри в десять карбованців, а також на виготовлення автобусних талонів.*

Відповідь: Робив я це із звичайної цікавості. Хотів дізнатись, як пресують папір на гроші, яким чином утворюється візерунок. Але коли я поглянув на кліше у лупу, то зрозумів, що з виготовленням грошей у мене нічого не вийде, і тому відмовився од цього заміру.

Після операції зібралися втрьох. І Автюшенко запропонував Довженкові допомогти їм в реалізації облігацій. Той погодився. Домовились, що кожний одержить третину від реалізації.

З показань Автюшенка:

«Міняти облігації їздили в інші міста, переважно в суботу і неділю. Обміняли облігацій на суму чотириста тисяч карбованців».

Проте справа посувалася повільно, щоразу пред'являти великі суми боялися. Потрібен був ще один помічник. І Автюшенко запропонував це своєму знайомому Євгену Василевському. Була у Василевського мрія — мати власну машину, і Автюшенко без зайвих вагань виділив йому гроші на «Жигулі».

З показань Є. Василевського:

«На автомобілі, який я придбав за гроші Автюшенка, ми удвох їздили в Ростов-на-Дону, Маріуполь, Харків, Донецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ. Під час однієї з поїздок він нарешті признався мені, що облігації з тієї каси, де він працює. Я зрозумів, що ми вчинили злочин, але назад вороття вже не було, я був винен Автюшенкові за автомашину, та й грошей він мені давав багато, я повністю від нього залежав».

До обміну облігацій Довженко залучив і свою дружину.

З показань Катерини Довженко:

«Наприкінці квітня чоловік запропонував мені поїхати до Москви, аби зробити деякі покупки. Ми поселилися в готелі «Київський». Чоловік дістав із сумки дві-три пачки облігацій і сказав, коли я хочу зробити собі якісь гарні речі, то повинна обміняти їх на гроші. Я попросила пояснити, що все це означає, на що він відповів: пояснить удома. Я усвідомлювала, що коїться злочин і що живемо ми на нечесні гроші, проте в міліцію не повідомила, боячись втратити чоловіка».

Як же компанія розпорядилася грошима, на що витратила їх?

З показань О. Довженка:

«Гроші тримали у сейфі на роботі, у холодильнику, в тумбочці. Грошей було дуже багато, ми навіть не знали точно скільки. На ці гроші я купив собі відеомагнітофон «Панасонік» за чотири тисячі карбованців, тридцять касет до нього за три тисячі карбованців, ще два магнітофони — за сімсот і триста карбованців. Гроші з Борщем брали порівну — на поїздки, харчування, спиртне».

Грошей вони справді не рахували.

СУДОВЕ ЗАСІДАННЯ

Запитання до Автюшенка: На що і скільки грошей ви витратили?

Відповідь: Скільки грошей я витратив, не знаю. Борщ каже, що я взяв приблизно сто — сто десять тисяч. Купив «Москвича» — 5370 крб. (з рук); дав Василевському для купівлі «Жигулів» 6500 крб., Шостаку для придбання дачі (Автюшенко купував собі дачу на підставну особу); купив японський магнітофон — 1500 крб. Окрім того, дав на збереження Шостаку 10 000 крб., батькам 9 000 крб., двоюрідному братові 20 000 крб.»

Дрібних витрат ніхто з них не підраховував, якщо можна вважати дрібними купівлю меблів, килимів, ювелірних виробів, французької парфюмерії, французьких коньяків та інших речей, яких ми не можемо придбати на свою зарплату.

А проте залишалося ще облігацій на суму близько ста тисяч карбованців.

Запитання до Довженка: Де і за яких обставин були сховані облігації, які ви не встигли обміняти?

Відповідь: Сховати облігації запропонував Борщ, а я й Автюшенко його підтримали. Перед початком обміну ми звірили їх з таблицями виграшів і відклали п'ятдесят вісім виграшних. Крім того, відклали ті, на яких були відбитки наших пальців.

Під час відтворення обстановки та обставин події Борщ привів усіх на берег моря і вказав місце, де були закопані облігації. Слідчий узяв лопату і на глибині півметра відкопав поліетиленовий пакет із зображенням жовто-синього курчати, в якому було облігацій на суму дев'яносто тисяч карбованців.

Запитання до Автюшенка: Де

ви поділи ключі, якими відчиняли двері ощадкаси?

Відповідь: Я їх викинув у районі пляжу.

Запитання до Довженка: А що ви зробили з імпульсним передавачем і приймачем після пограбування?

Відповідь: Борщ демонтував і приймач, і передавач.

Усі учасники злочинної групи судовопсихіатричною експертизою визнані осудними і здатними відповідати за свої вчинки.

З обвинувальної промови прокурора Л. Г. Сабліна:

«4 липня ми дізналися про цей злочин. Треба віддати належне працівникам міліції, які зуміли швидко встановити особи злочинців та знайти вкрадене.

Підсудні після затримання писали заяви про явку з повинною, проте ці заяви були вимушені, бо їм просто не було куди подітися.

Автюшенко, Борщ і Довженко звинувачуються у розкраданні державного майна в особливо великих розмірах, а Василевський — у збуванні державного майна, добутого злочинним шляхом.

Враховуючи всі дані, котрі характеризують підсудних, суму вкраденого, вважаю, що вони повинні відповідати:

Автюшенко О. А. — за статтею 86[1] КК УРСР. Враховуючи, що він був ініціатором та організатором злочинної групи, прошу призначити йому найвищу міру покарання: смертну кару — розстріл з конфіскацією майна.

Борщ В. Ф. — за статтею 86[1], 222, ч. 1 КК УРСР. Я не ставлю перед судом питання про застосування до нього смертної кари, через те що він не є організатором злочину».

З промови захисника О. Автюшенка — адвоката Ю. Мінервіна:

«Мені випала нелегка роль захищати Автюшенка, надто після пропозиції прокурора призначити йому покарання у вигляді смертної кари. Як громадянин я згоден із суспільно-політичною оцінкою його злочину, даною прокурором.

Проте я хотів би трохи зупинитися на причинах, котрі спонукали його до злочину.

Звичайно, певні матеріальні труднощі в Автюшенка були, але це аж ніяк його не виправдовує. Недбайливе ставлення працівників Центральної ощадкаси до збереження довірених їм матеріальних цінностей створило умови для легкої здобичі. Явка з повинною Автюшенка не була вимушеною, він її написав добровільно. Крім того, він уперше опинився на лаві підсудних.

Прошу врахувати все це і не призначити йому міри покарання, запропонованої прокурором».

Певна річ, змушений через свій службовий обов'язок захищати небезпечного злочинця, адвокат навряд чи міг знайти у цій справі пом'якшуючі обставини. Злочин був такий безпрецедентний і зухвалий, що на цей суворий вирок підсудні цілком заслужили.

Запорізький обласний народний суд, розглянувши справу, присудив О. Автюшенка до найвищої міри покарання — розстрілу, В. Борща — до 14 років позбавлення волі, О. Довженка — до 11 років, Є. Василевського — до 7 років, Катерину Довженко — до 2 років виправних робіт за місцем роботи з утриманням на користь держави 15 процентів заробітної плати щомісяця. Усі — з конфіскацією майна.

З касаційної скарги О. Автюшенка:

«З вироком суду не згодний ни таких підстав:

1. Порушене моє право на захист. Під час слідства зі справою ознайомився адвокат, якого я не запрошував.

2. Усі збитки, а це близько 500 тисяч карбованців, відшкодовано за моєї активної участі. У своїй заяві про явку з повинною я щиро розкаявся і все розповів.

3. Злочин я вчинив уперше. На утриманні в мене двоє малолітніх дітей...»

З касаційної скарги В. Борща:

«Я знаю, що закон суворий, але він і милостивий до тих, хто визнав свою провину і став на шлях виправлення. Те, що сталося, буде мені тяжким уроком на ціле життя».

З касаційної скарги О. Довженка:

«Погодившись взяти участь у пограбуванні ощадкаси, я тоді не усвідомлював, на що даю згоду... Критично проаналізувавши своє минуле і сучасне, я зробив правильні висновки на майбутнє. Назад вороття не буде».

З ухвали Судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР:

«Враховуючи особливу тяжкість вчиненого Автюшенком злочину і виняткову небезпеку його для суспільства, Судова колегія не знаходить підстав для зміни вироку у частині призначеного Автюшенкові покарання.

Щодо покарання, призначеного судом Борщу, Довженку та Василевському, то при визначенні його суд врахував характер і міру суспільної небезпеки вчиненого ними, а також обставини справи як обтяжуючі, так і пом'якшуючі відповідальність.

Касаційні скарги засуджених не задовольнити, а вирок Судової колегії в кримінальних справах Запорізького обласного суду залишити без змін».

ВІДДІЛ МОРАЛІ І ПРАВА

КОМЕНТАР ЮРИСТА

Серед проблем, що постають у зв'язку з необхідністю побудувати у нас правову державу, однією з найважливіших є боротьба із злочинністю. Опубліковані в лютому ц. р. статистичні дані свідчать, що кількість злочинів у країні минулого року збільшилась у порівнянні з 1987 роком на 3,8 процента і становить майже 1,8 мільйона. А ось уже й останні дані, про які повідомило МВС СРСР: за чотири місяці цього року вчинено понад 687 тисяч злочинів, тобто кількість злочинних виявів не скорочується.

Без сумніву, кожен з нас окремо найгостріше сприймає зазіхання на життя, розбої, грабежі, квартирні крадіжки. Розкрадання ж державного майна ми наче и на собі й не відчуваємо. Та чи так це? Добре організовані групові злочини, під час яких викрадаються великі матеріальні цінності, приховують значну небезпеку для всіх нас, бо, зрештою, впливають на наш життєвий рівень.

«Процес про півмільйона» побудований на документах саме про подібний злочин, вирок за яким уже набув законної сили. Документи ці, ретельно дібрані, надаючи викладу найвищого ступеня достовірності, вражають. Не можна не звернути уваги і на винахідливість злочинців, їхнє вміння використати свої технічні знання, радіотехніку для досягнення злочинної мети. Прикро, що безумовний їхній хист до електроніки використаний саме у такому напрямку.

Почуття винахідливості, хоч цього разу юридичної, не зрадило Автюшенка навіть тоді, коли його було засуджено до смертної кари. У своїй касаційній скарзі, намагаючись уникнути суворого покарання, він пише, що під час слідства порушено його право на захист, бо, мовляв, зі справою знайомився адвокат, якого він не запрошував. Що згідно з законом є підставою для скасування вироку.

Справді, закон надає обвинуваченому право запросити захисника на свій розсуд, тобто того, кого він забажає. Коли не може зробити це сам, дає відповідне доручення своєму родичу або іншій особі. Якщо обвинувачений або зазначені особи захисника не запросили, закон зобов'язує зробити це слідчого або суд через колегію адвокатів. Навіть тоді, коли захисника запросив особисто обвинувачений, останній, якщо вважає, що захисник не виправдовує його надії і не здатен здійснити захист, має право заявити відвід захисникові і вимагати його заміни. У разі обгрунтованої вимоги відвід має бути задоволено.

Автюшенко, мабуть, вважав, що судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду УРСР, яка мала розглядати його касаційну скаргу, повірить йому на слово і скасує вирок. Проте він не врахував, що закон вимагав перевірки всіх доводів засудженого. І ось що встановила судова колегія внаслідок перевірки: «...Автюшенко клопотав про запрошення для виконання ст. 218 КПК УРСР (ознайомлення обвинуваченого з матеріалами справи. — Г. О.) адвоката К., який і взяв участь у справі». Отже, був той адвокат, якого бажав Автюшенко. Він брав участь у судовому розгляді, і Автюшенка його участь задовольняла. Ніяких зауважень з приводу участі адвоката М. у процесі Автюшенко не робив. Він навіть доручив йому скласти касаційну скаргу на вирок, і той на прохання Автюшенка взяв участь у засіданні судової колегії, активно доводячи у своєму виступі, що його підзахисний заслуговує на пом'якшення покарання. Судова ж колегія мала всі підстави, щоб з цим не погодитись...

У процесі про півмільйона вражає ще одна обставина. Чому сталося так, що кілька місяців злочинці майже на очах у працівників ощадкаси безкарно змогли готуватись до вчинення крадіжки? Зліпки з ключів до сховища цінностей були зроблені тому, що завідуюча ощадкасою залишала їх де завгодно. Накреслено схему блокування сигналізації, підводки до кодового замка тому, що працівники ощадкаси дозволяли Автюшенку заходити навіть до сховища. Проведено і «репетицію» крадіжки.

Безвідповідально поставились до збереження й охорони державних цінностей і службові особи ощадкаси. І тому як наслідок: через півтора місяця після винесення вироку Автюшенкові та іншим у м. Бердянську відбувся ще один суд. За вироком Бердянського міського народного суду Рейпону. Шиян, Кім за неналежне виконання службових обов'язків внаслідок недбалого ставлення до них теж засуджено.

Г. Омельяненко,
кандидат юридичних наук

М. Кумановський. З циклу «День»

ВОЛОДИМИР КАЧКАН

ЧИТАЮ КНИГУ ГІР...

До 50-річчя возз'єднання Західної України з Українською РСР у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік

Чогось завжди, відзначаючи ювілеї возз'єднання, журналісти малих і великих газет у моїх горах звикли насамперед послуговуватися цифрами: за роки... виросло стільки-то нових будинків... здобули стільки-то вищу освіту... мають стільки-то власних авто... А я собі думаю: і авто, і дипломи, і будинки не до кінця вимірюють розвій мого краю.

Видиться мені, що коли в кожному селі чи мало не в кожній оселі думають нині над творенням прекрасного, а не тільки про те, щоб не вмерти з голоду, намагаються прикрасити своє життя мистецькими речами, а не тільки мати дах над головою,— ото справді люди вільні, розкуті, щасливі — бо їхня душа співає у творенні, у пошуках, у баченні краси.

Не злічити, скільки ж то у прикарпатському краї, в отій колись забутій богом і людьми стороні, народних майстрів, людей, що своїми руками, серцем і душею творять дивосвіти,— з дерева і глини, лози і ниток, рогу і металу! Стрічаючись з ними, я ніби читаю книгу про розквіт цього краю. Прошу й вас перегорнути бодай кілька сторінок...

СТОРІНКА ПЕРША

...На столі, вкритому скатертиною, стояли керамічні вироби. На перший погляд, наче однакові. Та коли око пильно вдивлялося в лінії орнаментів, у відтінки зеленого і коричневого кольорів, можна було визначити: це виріб Павлини Йосипівни, а ось цей її чоловіка Григорія Васильовича. А це вже почерки онуки Павлини Йосипівни — Надії Василівни Вербівської, нині відомого керамiка, члена Спілки художників СРСР, кавалера ордена «Знак Пошани». Поруч з її роботами вигравали зеленкуватим листям гірські квіти на вазочках сина Олександра, на жбанах і глеках доні Оксани...

З незвичайного квітника на столі я переношу погляд на стіни, прикрашені тарелями й мисками, на кахельну піч, на якій ніби оживає ліс і вся буйнозелена матінка-природа.

Взяв з альбома фотокартку, якій понад чотири десятки років. Під звичайною сільською хатою на призьбі сиділа Павлина Йосипівна з чоловіком. Між ними всілася мала внучка Надія, оченята якої вдивлялися в узори на підвазонинну. Баба Павлина тримала на долонях миску, тримала її, як скарб, як щойно випечений хліб. Вона дивилась на внучку, і можна було розпізнати приховану радість на її устах, бо у рученятах малої була річ, що перестала бути просто глиною.

Тепер Надія Василівна усміхнулась згадці. Взяла у руки вазу.

— Пам'ятаю, як вони прийшли до мене в Кути та й почали просити: «Ходи, Надьо, до Косова, ходи, дитино. Я буду коло дітей, та й будемо разом робити. Бо нема кому мені вже помагати, а я сама не змагаю». Чоловік ніяк не хотів іти до Косова, бо ж у нас двоє дітей: одне заледве ще ходить, а друге на руках. Знов приходить баба та й мало не з плачем: «Ходи, бо, бігме, не витримаю, умру. Не годна-м ніяк полишити глину й піч. Як нічого не роблю, то руки мені ніби смутяться. Ходя-ходи, і ти навчишся, бо як умру, то кому то все буде? Я би хотіла ремесло тобі лишити, а ти вже, може, й своїм дітям...»

Зібрала я дітей і пішла. Що мав чоловік робити? Через кілька днів переїхали ми назавжди. І стала я бабі помагати. Пробувала копіювати бабині тарелі, пробувала сама розписувати. Потім підступилася й до гончарного круга. Баба мене всіляко заохочувала до роботи. Вечорами колисали дитину, а я сідала за круг: так година, друга, третя... Аж поки не німіли руки, не відбирало сили.

«Вони мені дали великий урок: не топ-

чись на місці, бо станеш виробником, майстерчуком — не більше. Йди до людей, на природу — цього вимагали від нас усіх і самі те робили. Йдуть, бувало, в неділю на базар, никають між людьми, ходять понад річкою вдосвіта або під вечір. Усе видивляли щось. Вони на природі мовби заприсягали душу, впускали у неї любов, чи що. Пам'ятаю, як раз прийшли додому знервовані. «Що си стало?» — питаю. А вони, не підіймаючи голови: «Виділа-м нині, як один хлопець кидав глину на гончарний круг завидли...».

І більше нічого не сказали. Але я добре затямила собі ці слова, бо коли сама зіткнулась з такими «майстрами», то стало морозно на души. Ну, скажіть: коли у руках глина зимна, німа, то хіба вона стане у таких руках співуча, хіба з неї вийде голосний дзбанок?.. Баба завжди ділили гончарів на майстрів і ремісників. Ви гадаєте, що ремісників, глинопіків нині мало? Го-го, і в Косові сильно завгодно...».

Багато літ минуло відтоді, як Надія Василівна вперше у житті оживила глину. Її тарелі експортувалися у Францію, Канаду, Угорщину, Польщу, експонувалися на ВДНГ СРСР, численних союзних та міжнародних виставках. Мистецтвознавці кажуть, що вироби Вербівської продовжують традиції гуцульської класичної майоліки в блідорожевому, густому коричневому, жовтогарячому та різних відтінках зеленого кольорів, що її витвори мають ужитково-декоративний характер, тобто поєднують утилітарні й художні якості, що майстриня дуже вміло наносить декор на побілковану чи темно-вишневу поверхню тарелей, мисок, що вміє ворожити над гончарним кругом. Її речі співучі, мелодійні.

Тридцять п'ять весен цвіте подвір'я Павлини Йосипівни бузком, яблунями... А самої майстрині немає. А може, Павлина Йосипів на приходить у сни чи прилітає на своє подвір'я великою зеленою птахою, такою, які вродились на її тарелах і глеках?!

Цієї ночі птаха постукала у кватирку й сіла біля Надії Василівни.

«Ти спиш, Надієчко? — доторкнулась до руки. — А що спиш? Я послала тобі міцний сон, настояний на братчиках. Від нього приходить до тіла полегкість... Я зараз полечу аж попід Яворів, маю там вибирати цвіт із зозулиних черевичків, а відтак принесу тобі того маєва, аби ти намилувалась ним, бо не ходила ти вчора, ні позавчора до лісу, а через день-два опаде пелюстя з квітів...

Буду зараз відлітати, бо маю до раннього досвітку, заки роса не спаде, укласти той букет у жбані перед твоїм вікном...

Я вже нині зазирала до керамічного цеху художньо-виробничих майстерень і любувалась твоїми роботами — я їх відразу впізнала. Колись я розмальовувала миски, кахлі, наносила на них всілякіх коників, півників, козликів. Потому я закохалася в квіткове царство, бо-м полюбила живу природу. Ще десь у двадцятих роках я обдаровувала швейцарських і голландських художників, що відпочивали в нас у Косові, мисками й тарелями, робила їм на замовлення фруктівниці, розписувала квітково-рослинним орнаментом кошелі для винограду і різної садовини...

Я нині дуже весела. Гадаєш, чебіжка не ремеснулася птицею і стрекоче над вухом, як непрошена сорока? Ні, люба, я мала нинька довгу дорогу і мала час вивважити своє життя, може, не так своє, як твоє. Дивлюсь, як то на світі діється: казала моя донечка, твоя мати, колись навідріз: «Я би це ніколи не робила». А тепер бодай на старість взяла в долоні глину. Та й як робить — бігме, себе пізнаю у її збанках, найбільше у лініях. А ще більше тішуся, що ти робиш файний заміс, вибираєш масну глину і так гладко виводиш на крузі кряси тарелям та мискам...»

«Я не сплю, бабусю, я все чую. Ви мені шепочете над вухом, а я бачу той день, коли ви всі дзбанки та миски заложили в піч, замурували і пішли з хати, аби лише не спало листя з ваз від фашистського крику. Казали зайдам сусіди, що баба Цалічка поїхала фірою в сусіднє село випалювати, бо обіцяла їм до від'їзду все злагодити... А потому серед хати ми перебирали все, що вийняли з печі. Найліпші роботи у нас відразу закупили до музеїв Москви, Ленінграда, Києва, Львова...

Ви знаєте, якби хто заборонив мені нинька робити та розписувати кераміку, воліла би руки дати відтяти. Не можу вже без тої глини жити, не годна. Ось поїхала я якось на десять діб до Польщі, побула там два чи три дні, боже, місця собі не знаходжу. Думаю, яка то буде піч, а який випік, що лишила, як їхала. Мудрую собі в голові, як би то розробити свої фарби, самій усе файно перемолоти, перетерти, щоб ліпші були патьоки на поливі».

«А я ще раділа з того, внуко, що сама все робиш, що не пускаєш свої витвори комусь на докінчення».

«Е, не кажіть, бабуню. Де би я глину з своїх рук пустила під чийсь писак. Не раз кажуть мені: «Ти, Надю, викрути, а я вже сама розмалюю». А я не даю, бо гадаю, що так ніхто не розмалює, як я сама»

«Добре, добре робиш. Знаєш, коли я вмирала, то гадала: все, відійде кераміка з бабою, загусне, засохне глина. Поніміють холодні печі — і край. Нема нічого, скінчилося... А яку-то я красу нині бачила на керамічних роботах молодих! Подружжя Василь і Олександра Швець, Євгенія і Ярослав Зарицькі, Василь і Ярослава Іваскови, Людмила і Ярослав Прокопики, Валентина Джуранюк — гарні їхні роботи, любо дивитись...»

Зелена птаха облітала за ніч косівські видолинки, перемила в дзвінкім Гуці водоспаді свою вберю і загостила пізнього вечора на подвір'я колишнього свого дому. З гілля старої груші могла доторкнутись краєчком крила до столу, за яким діти Надії Василівни чаклували, як лісовик над вогнем, над ескізами. Говорила до Оксани:

«Ой мавко моя, лісовичко! А чи знаєш, Оксанцю, що тобі заповідає невидима зелена птаха? Не відаєш?.. Я торкнулась твоїх глеків — дзвонять, як дзвони весільні. Ти, люба, не гнівайся на маму, на себе, на всіх у майстернях, як щось у тебе деколи пригальмовується. Ти шукай, шукай — і знайдеться оте пір'ячко, якого тобі бракує, аби павич засміявся на крисах миски, або якої гілочки-листячка, щоби запахла вітка. Люби, доню, глину, ой люби, як хлібець насущний, як воду студененьку, як чисте во-

вітрю. Я так вийшла з глини, вона була моєю радістю, моїми печалями і моїм добрим словом. Не цурайтеся глини. Вчися, дитино, вчися. Я ще не забула, як ти мені казала: «Хочу бути, як ви».

А чи пам'ятаєш, як Олександр писав із армії мамі: «Дорога мамочко! Я зрозумів, що кращої нема роботи, як твоя...» І видно, прийшов з війська, пішов таки у цех до мами — і як тепер робить. Я виділа його мисочки, підвазонники у людей. А тут, у Косові, не просто повисаджують — вона чіпляють на стіни. То має бути гарне, як взяли люди собі в дім.

А Васильковi я вклала в руки різець, бо виділа я, що дуже тішиться деревом. Він ще змалечку носився з дощечками та ножиками. Ну, думаю, хай щастить тобі, синку, на цім ділі, то також несе красу людям.

А Дмитрик... Хоче, аби в його руках простягалися докупи залізні прути, хоче бавитися вогнем. Ну, то нехай. Не знаю, правда, звідки в нього така охота до вогню, може, наслухався від людей, що стара Цвілячка ворожила над вогнем, заклинала-приказувала: «Ой вогню вогненний, я ліплю мені миски та полумиски, дзбанки та горщечки, аби були ясні, як сонце, зелені, як лісова мурава, а голосні, як Гук наш. Ой вилізуй, ятронько червона, дениця моїм вазам, аби були славні та міцні, щоби воду не пропускали, в упавіж не тріскали. Ой ясненице блискавице червінно-біла, не перекали, не перегрій крила моїм півням та зозулям, не покривли їм голівки, бо не зможуть по стінах літати, не співатимуть хором. Ой...»

Пронесла якось зелена птаха срібне зеренце і вкинула до печі, коли Йосип Дмитрович, чоловік Надії Василівни, таки послухавши майстра Миколу Антоновича Бута і прийшов до кераміки. І ще думав, чи йти до цієї роботи. А майстер мудро прорік: «А йди, йди, Йосипе, та ставай до печі, там криється велика мудрість».

Нині зелена птаха сиділа неподалік і дивилася, чи з любов'ю бере Йосип Дмитрович «глиняні книги» в руки, чи зігріває їх теплом своїм.

А він, невисокий, худорлявий чоловік, разом з Михайлом Петровичем Данчуком позирав очима то на одну піч, то на другу. Вони тепер були схожі на хірургів, що тримають перед операцією скальпелі напоготові, на мудрих садівників, що ось-ось опустять в ямки зерна — сіянці тису. Відкривалися поволі дверцята печі. На дно рихтувався сирівець, тобто все, що йшло на перший випал. Над сирівцем вирівнювали опір виробів, що вже побували на стрічі з вогнем. А під самим «небом» печі розкладалися речі, яким треба щонайбільше тепла — там температура досягає тисячі градусів.

Йосип Дмитрович походжав сюди-туди, регулював газовий напір, щось покручуючи, прицмокував, міркував.

Зелена птаха споглядала його роботу, аж доки з печі не вибрали весь випал. Піч зробила своє: біла полива прибрала відтінку ледь жовтавого, зелені фарби потекли по боках дзбанах і мисках, а листя виглядало переплетеним, ніби закуйовдженим. Вогонь довершив роботу рук майстрів, і вони весело сміялися...

Я тримав у руках вічну, близько метра заввишки, напільну вазу. Її губаті краєчки нагадували пригорщі долонь, підставлених під перше зерно, або первенець-дощ. Густе зелене листя, здавалось, несло своїми артеріями життєдайні соки, а птахи, що торкалися розмай квітів, ніби чогось допитувалися таємничого і звабного. Посередині ледь звела вгору крила зелена птаха. Ось-ось вона тріпне крильми, зірветься з-між гілля і понесе в ліс срібне зеренце, що його вклонила на дні вази...

Надія Василівна подала напитися горня холодної води на дорогу, зичливо добра, а я, віддаляючись від її подвір'я, уявляв ту велику зелену птаху, добру віщунку й провісницю краси.

СТОРІНКА ДРУГА

Хата ткача Косівського художньо-виробничого комбінату Миколи Онуфрійовича Корнелюка стоїть у мальовничому місці. На подвір'ї розпластувалася аж до землі важезними кетягами калина. Від сінного порога аж до причілків на різьбі дові лавиці, на котрі, мабуть, недавно нанесено жовту, мов розпечене літнє сонце, фарбу.

Хоч і не так давно минула сорок шоста осінь, та додала господареві особливої статечності й розваги. Кремезний, чорноволосий, з вусиками чоловік відкладає роботу побіч себе, акуратно вкладає пучками пальців кольорові нитки з фартуха, поправляє окуляри, бо зсунулися аж на кінчик носа. Пройшовся до літньої кухні, ще раз вернувся на те місце, де щойно закінчував прикрашати новий виріб з сукна — довбушанку-закочанку. Хто знає, може, ця незвичайної вартості річ не нині — завтра ляже десь у Києві чи Москві під скло в гуцульській колекції музею і чекатиме на оглядини своїх відвідувачів, а може, сьогодні художник-майстер Корнелюк подумки візьме свій виткір, майне в рідне село Перехреске, що у Верховинському районі на Івано-Франківщині, пробіжиться, як бувало в дитячій порі, на саму середину, ну, а далі куди? В один бік — на Голови, а другий — на Шкіріське. А може, гайнути на Красник. Чи завернути праворуч — на Довгопілля?.. Та ліпше Миколі Онуфрійовичу, може, таки забігти на своє рідненьке і таке близьке серцю подвір'я, де стоїть кладена власними руками хата, теж така жовтенька стінами, як молоде сонечко, теж така пахуча здоровим деревом, як тоді, коли вперше з-під сокири звільнилася, вступила на свій поріг.

Десь там, у тій хаті, де прожив усе своє свідоме життя Микола Онуфрійович, стоїть ще й сьогодні ткацький верстат прабабці, кужілка та старесенька, з особливо щемливим для серця скрипом колиска. А вигойдалося ж у ній аж тринадцятеро діток в сім'ї Корнелюків. Можна тільки уявити, що випало на долю матері та й усіх дітей, коли невблаганна смерть забрала їм батька-годувальника, порядника, заступника од кривд.

Мусив братися за ремесло, котре в їхньому роду понад триста літ ведеться: хто столярував, хто бочки та цебри лагодив людям, хто, як батько, лісорубав, хто ткав килими, робив «писані верети» та ліжники, а хто й крашанки розписував. Казали по всій окрузі, що Корнелюки золоті руки мають.

Микола пасе вівці, а перед очима ніби міняться ясно-червоним, бурячково-помаранчевим, небесно-фіолетовим гори; он сонце ніби сповзає по щаблях-гілках смереки, а на нього, неначе навздогін, сідає сива хмара. А онде на полонині під снісиним промінням утворилося щось подібне до озерця. А там... он з тієї кичери туман виповзає, білий-білий, як дим у комину з осикових дров, і сунеться пасмами, широкими скатертями сюди, де ходять отари блеїок.

Боже, яка краса, яке диво природи! Тя як це не віддати людям, аби мали при серці ту музику кольорів і в будень, і в свято?!

І вже в чотирнадцять років Микола сам зіткав крайку. А рівно через два літа сам собі виготовив увесь одяг: постоли, ноганиці, гачі, сорочку, вишиту хрестиком і низинкою, киптар, а на голову бриниавку.

Закінчив Микола Корнелюк середню школу. А відтак збагнув: основна наука надалі — творчість за ткацьким верстатом. Вчитися було в кого. Дід колись робив кресані, постоли, довбушівські заночаники на голову, різьбив. Бабця ткала килими, запаски. Та найбільшу науку передавала мати — вишивала сорочки, рушники, ткала крайки, шила киптарі, взагалі верхній гуцульський одяг, розписувала писанки.

— Ой, мама, мама... — Микола Онуфрійович ніби призупиняє свої роздуми про минуле, викладає на ліжко, на стіл та старовинні, різьблені по всіх боках з хрестиками прапрадідівські букові та яворові скрині, своє ткане багатство, а потім, через хвилю другу, веде мову. — Повірте, мамі минула вісімдесятка, а вони ще вишивають, пишуть писанки. І я не смію їм заперечувати, бо кажуть: «Та що ти, сину, забороняєш мені. Та я ще хочу жити, скільки мені бог присудив. Ну, а як жити без роботи?» Мати були замолоду дуже роботящою жінкою, як то кажуть, працювали за п'ятьох. Особливо любили жати на полі...

Микола Онуфрійович не міг нахвалитися своєю любою дружиною Ганною, яку колись запізнав на танцях і вже не віднустив. Хоч далеко Чернігівщина, а так полюбила красу карпатську новоприбула вчителька, що назад не було вороття. І рада такому повороту долі. А кажуть: не вір у долю. Як не вірити. Он старша донька Марія вивчилася на художника, закінчила Косівський технікум народних художніх промислів, працює в «Гуцульщині» майстром обробки шкіри. Молодша Оля навчається у восьмому класі, також має намір піти батьковою стежкою. Відвідує художню школу, допомагає у ткацтві, вишиває.

Переводить Микола Онуфрійович погляд то на старенький килимок, який ткали обидва з дружиною ще у Перехресному, то на обрус, яким застелено різьблений стіл.

— Я тут з 1983 року. Що не робив би, а постійно бачу свою хату на Верховинщині, своє рідне гніздо. Дуже я банував за рідним подвір'ям. Тому вирішив купити там хату, тану саму, з дерева, розібрав і перевіз сюди, до Косова, на вулицю Гоголя, номер 40. З'їхалися брати — склали.

Живу поки що в старенькій. Вона також куплена свого часу в місцевих людей. Кажуть, що мої предки походили з Косова, то мені здається, що я вернувся на дідівське обійстя і віднупив хату свого прапрадіда.

Якби все, що має в давніх скринях Микола Онуфрійович, вийняти та розмістити в експозицію столичного музею, знадобилося б кілька кімнат. Ось головні убори барвінки «Весільна», «Карпатські груні», «Черемошенька», «Святкова», заночаники «Чари карпатської осені», «Гірські плаї», «Квітуча Верховина», «Довбушівська», «Троїсті музики», десятки й десятки рушників, дзьобеньок дитячих, писаних гуцульських тайстр, запасок, чілець, корон, трясунок. Ну, а крайки, крайки! Їх сотні. Уяви, скільки дівчат-княгинь вийшли б з ними до своїх наречених, як це було колись. «Придорожні носиці», «Ридання сопілки», «Вітри Чорногори», «Горицвіт», «Вино Гуцульщини» — яким треба бути поетом у душі і серці, щоби ось так ніжно, вражаюче точно дати назву тканій з ниток речі.

Розказують, що гуцульські ткачі за Австрії та й раніше пробували ткати чоловічі хвилясті галстуки. Тепер цього ніхто не робить, бо то клопітна справа. Я спробував це відродити. І добре мені вдалося.

Питають мене не раз в технікумі учні, де я виступаю, звідки це все береться: і форма, і кольори. А я відповідаю просто: усе черпаю з природи.

Як на горі Буковець: дорога йде від неї на Писаний Камінь, зліва світить сонце, а по праву руку — низом хати. Проміння попадає на вікна, відбивається і так гарно перед очима, ніби крайка простелається.

Проходжу понад Черемошем, дивлюся — а в голові зразки, ніби позичаю узори у природи. Отак собі бачу по-своєму. Черемош завжди виджу по-іншому. То він мені синій, може бути бордовий, зелений, сизуватий, фіолетовий.

Усе я природі бачу живим. Стоїть, наприклад, камінь. Він також жива частка природи. Уявімо, йдеш, зашпортався і вдарився об камінь,— і тут же перемінилися твої думки. Хіба ні? Хтось подумки, може, копне ту каменюку, а я ні, навпаки, погладжу в уяві бодай по голові, як дитину...

Микола Онуфрійович чимало творчої снаги віддав розробці дзьобень. Понад тридцять зразків є в його колекції. Кращі закуплено музеями, експонувалися на виставках у Косові, Івано-Франківську, Києві, Москві, за рубежем. Ці ткані витвори — своєрідні сумочки через плече — виставлялися на трьох персональних виставках відомого ткача-художника (до речі, дивно, чому досі Микола Корнелюк не є членом Спілки художників). На виставочному святі родини Корнелюків (червень — серпень 1988 року) у Львівському музеї архітектури та побуту 250 робіт Корнелюка та його дружини, двох дочок і зятя оглянуло більше 25 тисяч шанувальників народного мистецтва.

Ткач Корнелюк завжди шукає. Нерідко йому допомагає утверджуватися в думці головний художник Мирослав Ілліч Присяжний. Виробляв Микола Онуфрійович кресані, крайки для багатьох художніх колективів. А от промайнула ідея відродити виготовлення заночаних довбушанок з сукна. Складна це робота, вимагала від майстра створення цілком нової технології. І ново-поволі... І вже 12 зразків розроблено,

закуплено чимало в музеї. Є замовлення ВДНГ з Москви, Житомира, Сум...

— Колись на заночанню дзвеня тасьмочку,— додає там Микола Онуфрійович. — Я ж роблю так, аби цей головний убір мав святковий, врочистий вигляд. Отже, додаю плетені «черевнчки», інші прикраси. Стараюся здати з рук чисту роботу, від душі. Розробив повністю літній одяг на молоду і молодого. Його закупив музей. А оцей хай зберігається в домашній колекції. Молодий одягнений у манту, на голові рогатинка. На молодій відновлено староданній одяг — гуслв...

Ми в сім'ї працюємо дружно. Скажімо, я роблю чільця, корони, одна донька або друга молодша також. Але ніхто нікого не копіює, кожний вигадує собі зразки. А інакше не буде творчості.

Я своїх дівчат ніколи не заставляв — вони самі беруться до всього: плетуть з бісеру, шиють, вишивають, розписують писанки. Старша займається в'язанням, макроме. Чоловік старшої Петро — кераміК.

Ткацтво — то моє невичерпне джерело. Мене кортить робити те, де цікавіше, де а більше поле для творчості, фантазії. Я не роблю для слави. Хочу, аби було що передати до музеїв, залишити людям.

Я дуже полюбив Довбуша, так сприйняв цей образ з дитинства, що й нині переконаний: якби він з'явився і треба б заступитися за нього, я би підставив свої груди під кулю, лише б його захистити, аби він жив, ніколи не помирав. Мені багато про Довбуша оповідав дід. І я цілком сприймаю таку філософію: Довбуш не встидався старця, сідав з ним, їв, ділився куснем хліба. Він не гордував простим людом. Заходив до його хижі і їв з челяддю розсільницю — це порізані з квашеної капусти качани, підбиті вівсяним борошном. Потім пригощав своїм. А лягати йшов на підлогу...

...Привидівся Миколі Корнелюку широкий і зелений плай. А посеред нього Довбуш. Стоїть, сміється голосно, на всі гори, і наче просить: «А дай-но, майстре, крас до світлиць, заповни ними душі людські, бо ой зачерствіли, задерев'яніли, закам'яніли. Сонця, світла, радості!»

СТОРІНКА ТРЕТЯ

Мистецький феномен Дмитра Пожоджука уже не один рік для багатьох загадка. І річ навіть не в тому, що важко знайти однозначну відповідь для себе самого чи своїх майбутніх читачів: як гуцульський хлопчина і коли саме, за яких обставин взяв голку в руку і почав вишивати, що повело його згодом до університетських журналістських аудиторій у Львові?

Зваше зупиняю погляд на новотворах цього журналіста, котрий 1988 року отримав високий титул заслуженого майстра народної творчості Української РСР, став лауреатом обласної комсомольської премії імені Мирослава Ірчана. І гадкую: де прапочаток, йменення якому талант? Може, хтось уже писав про Дмитрів край, про його неповторної краси Космач, де порозбігалися горби Поділ, Мел, Бані, а те подвір'я, що тримає, мов колиску, на своїх долонях хатину, у якій і виколисувалася доля Дмитрова, обступили зелені пагорби Андрійцевого, Вагна та Медвежого. Таки так, писали.

А хтось, може, і на знак, пишучи, що саме у Космачі колись знаний на всенькі гори Карпати опришок Олекса Довбуш не одну ташку панського золота віддав на зведення церкви, у котрій відтак посвячував пістолі, аби влучно брали на мушку лютезного ворога, щоби з кожним пострілом укорочували йому руки до простого горянина. Може, то з тієї церкви, що вже у наші цивілізовані часи зникла у вогні й диму, аплоднісувалося слово Довбуша яко заступника за людські біди і кривди, кликало горян до гурту, вкладало у руки бартку й вело на борню? Може, то з тієї червінь-крові, що спливала з пагорбів на доли, в ручаї і потоки, в відтак а люті ріки й несла ген-ген по Україні свою віру у справедливість та правду, і бралася потреба гуцулів зберегти й увінчати той вогнянний пломінь кольору святої крові своїх прапращурів, залишити на білому, як дівоче тіло, полотні червоні хрестики болю, суму, тривог і надій предків. Може...

Не так давно в Івано-Франківському обласному краєзнавчому музеї в кількох кімнатах було розгорнуто персональну виставку робіт Дмитра Пожоджука. Це не перша привселюдна демонстрація вишивок талановитого майстра. Його виставки бачили в Києві і Каневі, Москві та Ленінграді, у Тбілісі й Ризі, на ВДНГ УРСР та ВДНГ СРСР, його найкращі декоративні рушники, сорочки, киптарі, панно, подушки, серветки стали експонатами музеїв і мистецьких салонів у Ніцці, Варшаві, Гавані, Філадельфії, Сучаві, Великому Тирнові... Ми з директором музею Михайлом Паньковим підійшли на початку оглядин експозиції до столика, на якому лежала Книга відгуків. Він щедро щось пояснював своєму колезі з Камчатки, українцеві за походженням. Я стояв осібно. Поперва прохопилося в згадках літо, коли ми з Дмитром оглядали його мистецький набуток. Тоді він серйозно готувався до виставки чи то в Ленінграді в чи десь у нас, на Україні. Ми спочатку обидва мовчали. Я — бо був таки зачарований високим талантом творення краси, а він... Мені саме тоді здалося, що Дмитро сумнівався. Ні, не в тому, чи йде дорогою глибинного вивчення й опанування народних дідівських традицій. Може, турбувало його сумління: чи десь не вкрався поміж кольорами фальшива нитка, бодай один-два хрестики мотиву на тому чи іншому узорі сорочки, скатерки, рушника. Ні й ні, я нині певен того. Усе йшло-виплинало з душі, но заплямованої, не звеселеної псевдомодними впливами, нашаруваннями, усе мало свій початок — мамину співанку, танець, сумовиту, зажурну коломийку. Гнат Хоткевич започаткував перший гуцульський театр. У Космачі на основі сільського хору майже півстоліття тому організувався Гуцульський народний ансамбль пісні і танцю (працює як професійний колектив при Івано-Франківській обласній філармонії). І мати Дмитра, Палагна Юріївна, співала і танцювала в ансамблі, відтворювала в рухах і звуках те чар-дійство, оту дивну тайну гірського вислову, що їх передала їй у спадок мати.

Тоді Дмитро, аби порушити мовчанку, відкрив скриню і, одриваючи мій погляд від

старовинної фотокартки на стіні в різьблених рамцях, сказав тихо, нехвалькувато:

— Ви знаєте, якби мої пальці, — він якось по-жіночому подивився на ліву, а потім і на праву руку, — встигали переводити задуми на полотно, я би вже мав вишиттів, що й у цілій хаті не помістилося б... Я сходив геть усі наші гори, нема такого подвір'я, аби там не був. Узори, узори — от чого я завсігди шукав.

— То найперше ви стали збирачем, колекціонером, дослідником, а вже згодом вишивальником?

— Як сказати. Я вже у другому класі вишивав, а четвертокласником показав усім «Мамині співанки»...

І знову було мовчання. Можливо, й закономірне. Він клав на стіл, на дно скрині, на лавицю, на спинки крісел нові й нові речі. Були серед того яскраво помаранчевого, сірого й зеленявого скарбу чоловічі сорочки «Очі волошкові», «Тече річка невеличка», жіночі сорочки «Тополя», «На Погарі», «Тече річка Волга», декоративні рушники «Гонта в Умані», «Гомоніла Україна», «Ой на горі ромен цвіте», «Сонце спить», «Моя святкова співанка», «Космацька писанка», «Черешневий гай», «Люба-згуба», киптарі, блузи, речі з бісеру.

Дмитро щедро показував усе, що має удома, мовляв, що то скаже людина, яка сприймає гуцульську символіку й колористику як свято душі. А я ще й ще думав: де причина того проміння сумніву, що таки ковзнув по Дмитровому чолі, ніби пригасла ясність очей й застиг у кутику губ. Може, він сподівався, що ось так просто огляну його творчий багаторічний набуток, похитаю без особливого захоплення головою (були і такі поцінувальники) і піду, понісши під серцем сумнів: хіба то чоловіча робота? Маєш у руках журналістське перо — віддайся роботі зі словом, а не хрестикуй на полотні. Несерйозно це!.. А може, він боявся ще й від мене, чергового відвідувача хати «отого хлопця, що вишиває лівою рукою», почути пораду типу: це дуже незвично бачити, аби вишивав чоловік, та ще й з журналістською освітою... Багато однакових кольорів. От якби тональну гаму розширити, ввести в узори іншого кольору нитки — це збагатило б творчу політру... Цих слів Дмитро від мене не міг почути, бо вже навіть з першого знайомства утверджувалася думка, що це не тимчасове захоплення вишивкою, а форма вияву таланту, можливість показати людям красу Космача через власне бачення кольорів народної вишивки.

Я таки не відводив очей од космацьких узорів, що, здавалося, увібрали в себе жар перестояних на сонці полонинських кашок, перестиглих по садах спасівок та переспілих ягід свербивусу. Перебігав очима з уставок на дуди та пазухи чоловічих сорочок, прицмокував, а Дмитро бачив те любування саме космацькими взорами і не втримався:

— У нас живе притча: колись, у давнину, брали жінки з капусти мутеля і зашивали в вишивану сорочку з виворіту, і хто зубами міг перетнути, той був щасливий. То були, значить, щасливі вишивальниці... Космацькі узори — то моя душа. От скільки я їх, старовинних, позазбирував — міхи маю, а отак порозкладаю часом серед хати, аж серце радіє. Дивлюся, дивлюся, а потім іду геть. І ніби одного не вистачає до повноти гами. От тоді й завертиться в голові, закрутиться, як на порожніх жорнах. — І вже ніби бачу отакий перехід на пазухах чоловічої сорочки, такий перехід на рушнику...

Але, щоб збагнути істинну вартість рідної космацької вишивки, її багатство, неповторну красу, я, відколи тямлю себе, збираю узори різних народів і регіонів. Не повірите, що більше двадцяти п'яти тисяч зразків вишивки з України, Росії, Білорусії, інших радянських республік, з Болгарії, Чехословаччини, Польщі, Румунії, Греції є у моїй колекції. Частину з них виставляв 1987 року на Першій Всесоюзній виставці оригінального колекціонування на ВДНГ СРСР, присвяченій 70-річчю Великого Жовтня.

...Я ступав у музеї від рушника до рушника, ніби заново перечитував сторінки історії рідного народу. Ось виконаний хрестиком декоративний рушник «Я єсть народ, якого правди сила», створений за космацькими мотивами до 40-річчя Великої Перемоги. Тут переважає червоний колір. А посередині жовтаві квадратики — наче віконця. Дивишся, і здається, що тут-таки визирне з очікувань десятиліть жіноче обличчя, осяяне надією на повернення додому чоловіків, сина...

«На Івана, на Купала», вигаптуваний низинкою рушник. Привертає одразу увагу незвичне для вишивки: в обрамленні зеленого чатиння-тлом фігурки. Стоять легіні й легінки, а поміж ними зелені смерічки. А ще в рядку палають ватри. Й уявляється тайна купальської ночі, і чари дівочих співів, й принади народного гуляння.

Далі і далі рушники, виконані хрестиком, занизуванням, штапівкою, гладдю («Я віддаю перевагу хрестику, знаю чотирнадцять видів...») за подільськими, київськими, тернопільськими, латвійськими, білоруськими, космацькими, верховинськими, словацькими, іншими мотивами. Неповторність змісту й кольорової гами прочитую в декоративних рушниках «Ой кувала зозуленька», «Гей, по горі по високій тройчаль постелився» за однойменним віршем Ю. Федьковича, «Рамона» (із серії «15 сестер-республік»), «Писанкарка з Космача»: вишито три писанки. Стоїть дівчина у святковому вбранні, а по боках галузки, вербові котики. Ще й ще милують зір рушники «Колос ярого жита», «Було у матері чотири доні», «Чорна рілля ізорана», «Все від Жовтня почалось...».

Захоплення ніби переливаються через вінця, коли відкрилася перед очима ціла колекція-зібрання чоловічих і жіночих сорочок, декоративних серветок, подушок.

Дмитро Пожоджук вишив цілу серію тематичних декоративних панно, присвячених визначним громадським і культурним діячам, письменникам: Ю. Федьковичу («Я наш народ цілим серцем люблю»), Лесі Українці («Я буду вічно жити»), «Руській трійці» («Слово до чтителей руського язика»), Марусі Чурай, Івану Сусаніну, Валентині Терешковій. До 70-річчя художниці Стефанії Кульчицької створив панно «Над дністровою сагою».

З часом від знавців народного декоративно-прикладного мистецтва, від мистецтвознавців Олексія Соломченка, Володимира Вирана, Дмитра Степовика, івано-франківських художників Василя і Марії Корпанюків

довідуємося ще і ще про секрети творчої роботи Дмитра. Може, і не кожен навіть з його товаришів, друзів знає, що Пожоджук має десь сто сімдесят робіт шевченківської, п'ятдесят пушкінської тематики, що тільки в декоративному панно «В. І. Ленін виступає на III з'їзді комсомолу» він використав вісім технік, що його твір «Весняний спів жайвора» виставлявся на п'яти, а «Чорна рілля зорана і кулями засіяна» на двадцяти виставках. І що він розробив і сам розписав понад сто п'ятдесят зразків писанок. Скільки це треба наполегливості, часу, не кажучи вже про хист, уміння. Ми не завжди задумуємося над тим, що і Дмитрова, і його колег народників праця потребує грунтовних знань, постійного підкидання у ватру творчості щораз нових і нових відкриттів — спочатку для себе самого, а вже згодом і для шанувальників твого мистецтва. Тим більше, коли за плечима тридцять, коли юнацька буйність відшуміла, стихла, як раптова гірська повенева вода. Дмитро розкривав перед собою спеціальні альбоми «Вышивка земли тверской», присвячені вишивці білоруській, новгородській, мордовській, естонській, болгарській, і вдивлявся, вдивлявся уважно.

А може, квітки Дмитрової долі спершу народжувалися у його слові, поетично образному, спочатку десь у кіцманській районці, у тих його щирих теплих зарисовках на статтях, котрі друкував і далі публікує в обласній та республіканській періодиці, зокрема в журналах «Україна», «Народна творчість та етнографія», «Людина і світ», «Дніпро», в газетах «Правда Украины», «Сільські вісті», «Робітнича газета», «Культура і життя». Можливо, те щире і професійно чесне слово, котре виповів про народних майстрів Марту Томенко, Івана Семчука, Михайлину Сабадаш, Романа Кумлика, Стефанію Кульчицьку, про численних писанкарів, ткаль, про народну співанку та її ревних охоронців, про карпатський оберіг,— може, якраз з цього слова і видобувалися на світ нові пелюстки отієї чар-квітки, котру назвемо квіткою Дмитрової долі?

Якось сказав мені Пожоджук при стрічі: «Я постійно ходжу у своїх вишитих сорочках, аби люди побачили».

Дмитро Пожоджук ніколи не рвався до гучних, гомінких міст. Він завжди повертався до своєї зеленогірської стихії, де набирався краси й щедро віддавав та віддає ту істинну красу людям.

Не всі, звичайно, були свідками тієї зимової тихої днини, коли Дмитро зі своєю нареченою сіли на білесеньких весільних коней і поїхали шукати квітку їхньої долі. Але та краса бодай частково прийшла до глядачів з телевізійного фільму «Карпатські джерела». Частку тієї краси несе митець і журналіст Дмитро Пожоджук шанувальникам його таланту і в новій якості — артистичній, знімаючись у кінофільмі «Камінна душа»...

До його оселі завжди прилітають добрі вістуни листи. Пишуть йому Микола Колесса, Федір Погребенник, Ірина Реєнт, Михайло Івасюк, Неоніла Стефурак, інші друзі з ближчих і дальніх місць. Усі захоплюються його творчою працею.

А що, якби одне з видавництв, скажімо «Мистецтво», взялося та й небавом випустило книгу-альбом «Космацькі узори» (із творчої колекції Дмитра Пожоджука)?

СТОРІНКА ЧЕТВЕРТА

Справедливо кажуть: аби згадувати, треба мати що. Та не все пережите, побачене й чи почуте вляжеться поміж рівчаками людської пам'яті надовго. Щось просівається, немов борошенце крізь сито, полишаючи по собі ледь помітні знаки, щось втікає, як шалений вітер нова дороги, у небуття. А зостається лишень те, що зроднилося з твоїм народженням і твоїми болями, зростало з твоїм сходженням до людської шани, поваги й любові, що, зрештою, запеклось і зосталось у пам'яті ярим, ярним.

У самодіяльної художниці з міста Калуша, що на Івано-Франківщині, Марії Миколаївни Козаченко життя уже залишило за плечима немало спогадів, хоча коротких, зате ваговитих своїм змістом. Можна б кожен факт з цієї біографії, в час ще й піввіку не відміряний, описувати просторово, хронологічно точно, додавши до цього немало з творчої уяви. На деяких фактах можуть напряду вирости, як на дріжджах, оповідки або й легенди. Ось, приміром, кажуть на Городенківщині, у селі Серафинці, що предок Марії Козаченко був чоловік зайшлий, з «великої України», перший тут поселенець. Мати, незвичайної сільської вроди, носила вишивану оберю, а також жупанець, що звався катанка, мабуть, від російського «кафтан». Мати, полишивши на руки батька аж шестірко дітей, померла під час останньої війни. Тато, щедрої й поетично-співучої вдачі чоловік, добрий та покладистий, чесний до себе й односельців, крутив життям, як міг, давав лад дітям і не схилявся в бідканні, а наспівував усе в хаті то колядок, то щедрівок, грав на сопілці, прихилюючи до себе дівчаток лагідним словом і піснею. Вже старим будучи, стеріг колгоспний сад та все носився з сопілкою. На свята у хаті розмальовували піч, комин. У Марії виходило найкраще — півні, немов живісінькі, витягували свої червоні гребені з поміж квіття, і ось-ось мали забити крильми... Старша сестра Ольга вчила менших хату прибирати, хліб пекти. А Марійку тягло до пісні, до голки з ниткою, до олівця...

Ось Марія Миколаївна відклала папір, пенал, гуаші й перебирає написані рідки спогади. В одному: «Місяць завис над вечірніми хмарами чистими тарелями тітки Юстини», у другому: «Від розривного реготу бомб і гранат горіло небо, кривавилась земля, тріскав світ і блідла смерть. Людська краса, любов і молодість пригорталися до грудей землі і... падали, канули, губились. Матері закутувались у чорну жалобу й ридали ридма. У світ безвість летів розпач зойк: «Синочки, соколики!..». А вони сходили кривавими маками, шовковою травою...». А в третім спогаді, ніби струна, збренькує найзаповітніша нотка: «Вишивала моя ненька сорочку, мережила писанковими узорами-хрестиками, пришивала до неї, як до живої і найріднішої. Коли одягла ту сорочку-вишиванку, з правого рукава виблагословилось дівчатко, а з лівого — його доля... Рано землиця моїй нені постелила холодну постільку, ой як дочасно. І доля придавила її груди хрестом недожитого

життя, недошитих узорів, недоспіваних співанок... Та від маминого хреста протопталися у добрий світ мої стежки-доріжки»...

«Може, тому, що життєва дорога моя не праменька, а звивиста, я так разюче реагую на людську доброту, на зло і фарисейство. — Відклала художниця надрукований на машинці й творила живий спогад-роздум. — Після закінчення вечірньої середньої школи у Городенці я чимало доклала зусиль, аби стати вчителькою: була піонервожатою, вела гурток юних художників у райцентрі... Та в житті, ви то мовиться, випав щабель — і вихованням сина з п'яти років займалася сама. От пізньовечорові, а часом і нічні роздуми кликали мене брати в руки пензель, ручку. Багато читала. Закінчивши кожну бодай невеличку картину чи етюд, запитувала себе, знесилену безсонням: «Кому то треба?..» А з роками збагнула: малювала для власного заспокоєння, для душі, а виходить, то треба й людям! Отак рік поза роком мої натюрморти, портрети, етюди «Пісня», «Весна», «Літо», «Горе», «Троїсті музики», «Солдатка», «Галичанка», «Люба», «Івась», «Ольга Кобилянська», «Чугайстер», «Буковинський Кобзар» потрапляли на очі людям, деякі репродукувалися в обласній пресі, у журналах «Радянська жінка», «Народна творчість та етнографія». 1972 року я заочно закінчила Московський народний університет мистецтв, де опанувала техніку графіки, живопису, декоративного розпису. Найбільше стала малювати, як переїхала до Калуша. Тут, власне, рівно через рік після закінчення університету мистецтв я й прийшла на суд глядача зі своєю першою персональною виставкою. Раділа від добрих слів, порад фахівців, що говорили гарно й щедро про картини та декоративні розписи «Апаратниця», «Веселка», «Опришки», «Весна». Вечорами подекуди виклинкала часом з серця слово — пробувала писати вірші для дітей, щось серйозніше. Багато з того друкувалось. А найбільше ясніє на душі, бо син Івась закінчив Київський університет, став працювати у столичному музеї, пише гарні вірші...».

Марія Козаченко написала дитячу книжечку «Тридцять дві перлини», сама її оформила й має надію, що «Веселка» зацікавиться нею. Нещодавно кілька її віршів прийшли до читачів зі сторінок альманаху «Відлуння», що його видали «Карпати». А Марія Миколаївна все чаклує над своїми малюнками.

Від високого й безсмертного Ленінового слова прийшов задум картини «Ленінська «Искра», від глибокодумних сторінок історії краю — «Червоні месники у горах», «Між вільними вільна, між рівними рівна», «Цвіте Верховина», од віщого слова Кобзаря України — «Ярема й Оксана», «Гайдамаки», «Іван Підкова», «Назар Стодоля», «Марія», «Хустина», «Наймичка», «У нашім раї на землі», «Тече вода край города». А скільки ілюстрацій до творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Франка, О. Кобилянської, Лесі Українки, Ю. Федьковича, до українських, російських, туркменських, казахських народних казок підготувала Марія Козаченко.

Понад сто робіт у різних техніках створила художник-оформлювач універмагу «Україна» комуніст Марія Козаченко. Немало приємних і правдивих слів уже сказано їй, залишено у книгах відгуків після п'яти її персональних виставок у Калуші, Івано-Франківську, Києві, Києві, коли її картини виставляли в постійній експозиції музеїв Івано-Франківська, Черніпців, Канева. Одні вбачали в окремих роботах, виконаних на полотні, картоні чи папері олією, кольоровими олівцями, гуашшю, радість або ж сум, других промовляла музика творення нашого сьогодення, треті захоплювалися життєвою силою й свіжістю світосприймання художниці, четверті писали про чарівну казковість її декоративних розписів, про високе натхнення, окриленість, словом, про неповторність стилю.

А Марія Миколаївна, вдумуючись у кожне слово, що залишилось їй на згадку, розкладала посеред кімнатки своє причандалля, потрібне для роботи, й експромтом робить контури нових картин «Весна», «Лісова пісня», «Писанки». Он дві дівчини — красні, як рожі, у білих сорочках, а рукави — мовби вербові зелені лози вигнулись. Кожна тримає в руці писанку, яка світиться, випромінюється, мов діамант. А довкіл неба силуевато-синє тло від вікнон

«А ще хочу написати серію картин на пісні, які збирав і співав Шевченко»...

СТОРІНКА П'ЯТА

Дороги в горах здалека схожі на стрічки, розкидані поміж пагорбами.

Довжелезна і лапаста дорога в Космачі, у тому глибокому найбільшому і найбагатшому селі на всі Карпати. Рознесло воно 32 хутори та присілки майже на чотири десятки кілометрів. Ідеш та ідеш, а голова сільської Ради раденько пригашує усмішку, показує в бік бурової, що стоїть на одному із горбів, і каже: «Це не перша бурова в селі. Он там ще одну встановлюють, а там ось уже згортають роботу... У Космачі нині живуть заможно: машини, двоповерхові будинки — цим уже нікого й не здивуєш. Уявіть собі, на дві тисячі дворів три клуби, будинок культури, своя лікарня. У школі понад сто вчителів. Багато з місцевих майстри-будівельники... Та найбільше на всю Гуцульщину у нас таки писанкарів. І, слово честі, найкращі писанки космацькі. У нас гарні писанкарки — Катерина Брустурнян, Параска Івасюк, Ганна Киращук, Ганна Кабʼюк, Параска Бойчук... І ще Ганна Чонтолак...»

Кого не здивують димківські іграшки або ж туркменські килими, зброя, прикрашена узорами дагестанських умільців, або глиняні богородські коники, палехські шкатулки чи грузинська чеканка, гуцульське прозоре різьблення або й майоліка... А тут диво народжується не з дерева, не з жовтого блиску металу, а з яйця. То писанка, один із яскравих орнаментальних видів народного мистецтва. Про писанку ходять у народі притчі, легенди, старовинні перекази. Але найбільше на вустах космацьких писанкарок коломийок, найкращих перлин веселої пісні горян.

З давнини, певно, ще з часів язичництва, почалася оця предивна сторінка слов'янської обрядовості, культури — писанкарство. Кажуть, що писанка найперше оживала

а народному святі ан своєрідний символ весни, пробудження світу, оновлення природи. І не приховувала вона в собі ніякого релігійного змісту, аж поки церква не аключила свято писанок до свого календаря. Писали дівчата писанки, кожна потайна ворожила над білою шкаралупкою, купала кожне зечко в трав'яних фарбах-галунках, розмальовувала розкрашувала, аби сподобались писанки мамі. А найкращу, як казали, найвдатнішу, дарувала дівчина своєму судженому.

А ще живуть переказа в Космачі, що із писанки почався світ. І всі лихі та злі духи вели запеклу війну проти писання писанок.

Коли дивитися на писанки Ганни Олексіївни Чонтоляк, складені у скляну посудину, напроти полудневого сонця, то здається, що кожна із них сміється до тебе золотистою гамою. Дрібний геометричний рисунок, розцвітка, теплі кольори, що нагадують весільні рушники або ж уставки сорочок у переплетенні жовтих, червоних, зелених, оранжевих відтінків,— усе це грає, сміється, звучить...

Писанкарство поширюється від села до села. Річнянські жінки — ті хваляться графічною чіткістю. А в Шешорах та Прокурава рисунок сухіший, колір аж світиться. Ну, а коли опуститися в нижчі підгірські села Вербівець, Рожнів, Хімчин,— тут наносять на писанки рослинні мотиви — квіти, листячко, вітки.

Писанка космацька багата на кольорову гаму, на орнаментальні знахідки. І чи не найбільшої слави серед жінок, що полюбили і перейняли цей вид декоративного мистецтва, зажила Ганна Олексіївна.

...Її хата упирається в гору. І коли подиватися знизу, з сільської дороги, то здається, що цей будинок зріс у підгір'ї, мов гриб, а дах топить ранній сніг — і навкруги сиві паморозь.

Хата Ганни Олексіївни повниться барвами. Через вікно видно осінній ліс, далекий небокрай. А вона, рум'яна та весела, з гострими карими очима, дивиться у вікно, як у сторінку дивної книжки, і приказує:

— Отут, у серці лісу, я народилася. Навіть сусідів у нас не було. Батько помер. А мама нас виколисала п'ятеро. Сестра Доця нині медсестрою в Шешорах, брат Василь на нафтопромислі у Долині, а Івась — той художню справу прибрав до рук, орли, білочки злітають з його долонь... Сестра Дарка в колгоспі в Пероросл Надвірнянського району.

Я ще з дитинства малювала,— то корів, то кіз, то всілякі красанди. Пам'ятаю, як підросла, пішла якось до Косова на базар, подивилась на все, що там люди повиносили, та й сама собі кажу: «А то що, а не можу таке стрібувати — писати писанки?».

Писала, помагала пишивати, робила килими

Багато спливло днів, тижнів, років відтоді, як подружжя Чонтоляків — Ганна Олексіївна та Іван Юрійович — серйозно взялося за писанкарство. Чоловік дивував і почував у своїй майстерні. Там він розклепував п'ятки від старих, уривних кіс і робив різні інструменти. Майстер має золоті руки, це підтвердить будь хто в селі. І будувати хати, і добротно зарихтувати підлоги чи виконати всю столярку — від вікон до стола та шафи, і покрити дах бляхою або й гонтом, злагодити різьбярські інструменти — то все він, Іван Юрійович, уміє. І що найголовніше, нікому не відмовить. Ідуть до Чонтоляків — хата не зачиняється.

Він скупо розповідав між роботою, кидаючи у хурчання невеличкого токарного верстатика слово за словом, про те, що походить з дуже бідного роду. Можна уявити достаток сім'ї, де його батько звівся на ноги десятою дитиною. Мати всю молодість порозносила по багачах, по наймах. Батько навчився майструвати, а відтак уже і він, син Іван, перейняв татову науку, яка зводилася до того, щоби робити все, як він.

У свої сорок літ твердо знає: «Роботу треба любити». І ще одне його правило: «Старасмося робити небагато, але щоб все було файне».

То не просто слова. Я бачив кісся, зроблене його руками. Може, покіс лягає упевненіше і рівніше, коли до трави прикладають руки косу з непростим кіссям, а різьбленим, а, мо, легше коситься, коли перед очима у рисочках та лініях оживає прекрасне?

А Ганна Олексіївна про своє:

— Мої писанки брали на різні виставки: і до області, і до Києва та Москви, і в Польщу, і в Канаду... Гадаю собі, що й Роман, син мій, буде також робити не гірше, ніж я.

Продовжила:

— Здавна кожна господиня старалася перед великоднем накопичати, цебто пристарати якнайбільше яєць, і йшла з ними до писанкарки. А старі писанкарки призбирували від трьох до дев'яти яєць від першістки — курки, що знесла перше яйце. А потім ці яйця розбивали до сирого дерева, а на жовтках виготовляли фарби.

Оповідають, що тутешні баби старалися писати писанки до сходу сонця. Були великими знавцями трав: жовту фарбу виварювали із кори дикої кислої яблінки, зелену варили із луски молодого соняшника, а темну — із дубової кори, фіалкову — із кори чорної вільхи... Боронь боже, аби хтось увійшов до хати, як писали писанки. Газдиня враз шепотіла: «Сіль тобі в очах, кремінь у зубах. Як не шкодить земля воскові, так аби не пошкодили твої очі моїм писанкам». А ще, як писала писанки, не можна було згадувати про померлих, бо нібито це могло принести смерть тому, хто дістане з цих рук готову писанку. То таке повір'я... Розповідають, що в кінці минулого століття знаними на всі Карпати були писанкарки Ганна Конущак, Ганна Ленцюк, Параска Ленцюк із Космача, Софія Довганюк із Тюдова... що й нині на Гуцульщині можна налічити кілька десятків орнаментів писанок...

Ганна Олексіївна сидить при вікні.

— Сто писанок пишу — і кожна має свій окремішній узір. Їх беру з голови. Я сама видумую...

Чонтоляки розписали за своє життя тисячі маленьких див. І ніяк не втихомириться їхня творча уява — все щось шукають, експериментують.

А ще виношують вони задум нового дива — перламутрові писанки. На золотистої вохри покриття звичайним пером нанесуть різні кольора темпери... Це ще задум, це буде невдовзі. До космацького дива, про яке отут повідано, додамо тоді ще одне маленьке...

ВОЛОДИМИР МОРЕНЕЦЬ

Сто й одне начало

Творчий світ Дмитра Павличка

Час енциклопедистів минув. Час універсальної особистості, провіщеної філософією комунізму, попереду. Мабуть, це те, що ми найбільше цінуємо в таланті або й над талант, те, що входить в ноосферу невловимою матерією моральності буття, гармонізує це буття і надає йому смислу.

Кажемо — Ленін, і думаємо насамперед про це. Кажемо — Вернадський, і думаємо про це. Дивимося на обеліски — і думаємо про це. Згадуємо тисячі й мільйони непримітних доль, якими країна підводилася з воєнних руїн і прозрівала суперечності сталінської доби, не впадаючи у розпач та зневіру,— і ми зрозуміємо, що думаємо про те саме. Кожна чесна людина має тут свій ужинок.

Та нерідко,— особливо в мистецтві,— гуманістична мобілізованість є не тільки моральним підґрунтям роботи, а й її соціально філософською метою. Вона спонукає митця продиратися крізь найгостріші суперечності і тим доводить і міць свою, і справедливість, виступаючи вже не лише природним джерелом творчості, а й великою — на все життя — темою.

Боротьба з ентропією духу, розгубленістю й безсиллям, епічний прорив до нового розуміння світу крізь товщу його проблем і суперечностей, звергнення богів в ім'я істинно людської сутності, розвінчання міфів і напівправд задля гуманізації поступу — ось що означає ця невичерпна тема, яка в одній фразі звучить так: «ЛЮДИНО — ТИ МОЖЕШ!» Близько сорока років творчого життя віддав їй Дмитро Павличко — поет, філософ, Майстер.

...Освіта на Підкарпатті завжди була в пошані. Та й житейський глузд підказував: малоземельні батьки нічого не могли лишити дітям у спадок, окрім знань, які прагнули дати за всяку, дуже тяжку як на селянський статок, ціну.

Д. Павличко почав ходити до школи в Яблунові. Школа була польська, українська мова заборонена. Конфлікти, що з цього випливали, поет пригадує згодом у нотатках «Про себе» та ще у віршах виллє гіркоту зневаженої гідності («За мову мужицьку не раз на коліна доводилося у школі ставати мені...»). Він вивчить мову Міцкевича і полюбить його культуру, в коломийській гімназії опанує німецьку та латинь, ціле життя пожадливо й невтомно всотуватиме духовні скарби інших народів та епох. І все це поріднюватиме в ньому любовне, трепетне, бережливе ставлення до рідного, упослідженого ще замолоду слова. Захист і плекання його стануть для Д. Павличка, одного з найосвіченіших українських літераторів сьогодення, справою обов'язку й честі.

Багато чого навчила й Коломия. В роки німецької окупації одразу за парканом гімназії фашисти розташували єврейське гетто. Звідси бранців партіями вивозили на розстріл, а ті, що лишалися, спухали від голоду. Темними ночами гімназисти прив'язували до привезених матерями паляниць вагу і, розкручуючи такий молот із хліба й каменю, перекидали його на територію гетто. Вдень їх зустрічали страдницькі і вдячні погляди зчорнілих єврейських дітей. Очі болю і сподівання. Вони запам'ятаються назавжди.

1944 року в числі інших заложників німці розстріляли брата. Тоді уперше, схилившись на віко труни, Д. Павличко вилив свою любов і ненависть у ще дитячі, незграбні, та виболені рядки. До поеми «Вогнище», в якій цей трагічний епізод дістане філософське відбиття, було ще далеко. Та реальність, гірка й правдива, вже стала на порозі. Вона завжди притягатиме митця — уперед всіх фантазійних злетів та романтичних вигадок.

1948 року Д. Павличко скінчив десятирічку й подався до вузу. Історія вступу до вищої школи — окрема сторінка його досі не написаної автобіографії, знаменна в багатьох відношеннях. Передовсім широта зацікавлень, що привела поета через кілька міст, навпомацки добираючи застосування його вируючим силам. Була це й безсумнівна свобода вибору, ототожнювана самим пошукачем знань із Радянською владою, її глибоким гуманізмом.

Д. Павличко з успіхом склав іспити до

Івано-Франківського медичного інституту, але відсутність потрібної довідки з військкомату, а тоді — суто емоційно — запах йодоформу в похмурих коридорах (а за вікнами цвіла, аж задихалася липа!) враз поламали ці наміри й привели Д. Павличка на фізичний факультет Чернівецького університету. Щоправда, не далі приймальної комісії. Але щось у ньому спалахом інтересу до основ світобудови було невипадкове, органічне для вдачі Д. Павличка. Воно уконкретнилося в рішенні стати студентом філософського факультету Київського університету, потвердженому блискуче складеними іспитами (філософією захоплювався давно, «Діалектику природи» Ф. Енгельса простудіював іще в школі). Але стати студентом КДУ Павличкові теж не довелося — цього разу з незалежних од нього причин (на той час діяло, очевидно, у зв'язку з бандерівщиною, розпорядження галичан до КДУ не приймати). У міністерстві йому змогли допомогти лише запискою до львівського ректорату, де однією фразою зазначалося, що ім'ярек дозволяється прийняти на істфак ЛДУ. За браком місць на історичному Д. Павличко став студентом української філології (відділ логіки й психології).

Людина і космос, матерія і час — усе це замкнулося для Д. Павличка на рідному слові, його невглибимій суті. Хоч, я переконаний, за інших обставин він став би прекрасним лікарем, талановитим фізиком, неатомним дослідником вищих істин. Бо за всім цим стоїть одне — спрага докопатися до суті, поцінована розкіш її відкриття. Живло будь-якого таланту універсальне.

Випадок у Київському університеті не захитав ні моральних, ні суспільних поглядів Д. Павличка. Та й не було це для нього першим студеним подивом соціальних суперечностей, здатним остудити палахкотіння молодої душі. Романтичні ілюзії ніколи не мали над поетом особливої влади, смислом, дивною і загадковістю повнилася для нього сама реальна дійсність. Та й доля не розщедрилася на «сни рожевого дитинства», а тим паче юності.

Від осені 1945-го до весни 1946 року Д. Павличко був ув'язнений в Івано-Франківську по сфабрикованому звинуваченню у причетності до бандерівських злочинств. За кожний арешт працівникам внутрішніх органів у ті часи виплачувалася премія, і рвійність у викритті всіляких «змов» та «груп» не була дивиною, особливо на західних, нещодавно возз'єднаних землях України. Комісія з Москви визнала безпідставними висунуті проти групи підлітків звинувачення, але баланди покуштувати довелось.

А «на волі» чигала інша кривда — школярів, які запізно поверталися додому, перестрівали бандерівці, допитуючись, чи вони не комсомольці. Про кого таке дізнавалися, тих катували і страчували. Такою була дійсність. Надивився Д. Павличко і на повішених активістів, і на заподіяні «лісовиками» пожежі. Зблизька запізнав «лице ненависті», лице націоналістичного звірства, запам'ятав його на все життя.

Отак гартувалася нетерпимість до всякої соціальної несправедливості, перегинів, якими б гаслами вони не прикривалися. Кожний вияв націоналізму завжди кликатиме поета до бою за рівність усіх народів, казенна бездушність і сваволя глибоко обурюватимуть його людську гідність. Як зізнається нині поет, до XX з'їзду КПРС він був внутрішньо готовий, особа «вождя всіх народів» ніколи не викликала захвату. Надіть на юнацький розсуд Сталін і його практика ніяк не сполучалися з кличною і дорогою ідеєю комунізму.

Перша книжка Д. Павличка «Любов і ненависть» (1953 р.) стала первородним вінцем молодої музи, що принесла поезію по-громадянському стривожену і гострокутну. Возвеличення радянського сьогодення виростало із свідомості учорашньої нужденності, а тому не мало казенної заданості. Воно прямо адресувалося народу, що здолав стихію власництва й темноти, зажив благородно і сміло:

> Мене також чекала згуба,
> Нужда і безробіття вир.
> Я син простого лісоруба,
> Гуцула із Карпатських гір.
> ....
> В твоєму університеті
> Я вчусь тепер, народе мій.
> Так дай же в молодому злеті
> Мені піднятись вище мрій.

Ця громадянська напруга (подекуди тематично її розосереджена) вирізнила дебют Д. Павличка з потоку української повоєнної лірики, підживленої погідністю переможного настрою і не надто сміливої у порушенні гострих проблем. Гарно сказав згодом А. Малишко: «В поезії Дмитра Павличка розвинувся, задзвенів, зацвів у слові вічний катрен прикарпатського Покуття, з смереками і дубами, з мозолистими, шкарубкими долонями батька, з ріллею, що пахне залізним плугом і посіяним зерном». 1954 року за пропозицією М. Бажана Павличка (заочно!) було прийнято до Спілки письменників.

Наступні збірки («Земля», 1955, «Чорна нитка», 1958) разом із розвитком відомих мотивів приносять і нові, дещо несподівані для суворо інтонованої музи Д. Павличка, а водночас такі природні. Коли в «Любові й ненависті» подих інтимних почувань ледь зазначився, перейшовши окремими віршами тихо, як вечірня казка, то вже в «Землі» стужавів смерековим духом і почав витворювати свою власну поетичну плоть (цикл «Любов», 1953 р., пізніше названий «Пахощі хвої»). Вірш Д. Павличка ще часом підпадає під класичні впливи, скажімо, І. Франка, Т. Шевченка (стилістика Кобзаря ясно проступає у пісні «Закарпатці, брати мої») чи В. Сосюри (мала поемка «Не по дорозі», написана в розповідній інтонації його ліро-епічних творів 20-х років). Та дедалі чіткіше вимальовуються риси власного поетичного мислення, що проглянуть в усіх жанрах і стануть його особистим майстровим знаком. Це особлива конфліктність ліричного сюжету, в якому думка і почуття рухаються доланням суперечностей, а обмеженість окремих позицій перетворюється на всеохопність діалектичного судження. На просторінь, що відкривається за вінцем чи станом і напоює людину жагою жить.

Прозріння нового й викриття виражено

го, закурена в культурно-філософські глибини задля новних ідей — так розуміє він художній труд. «У небесах схоластики не видно мислі-листівки, не видно думки-блискавки, що біжить навскоки», — каже Д. Павличко 1958 р., мовби розшкрябуючись по кадміру закаліченних і перенаселених слов'ями поетичних просторах десятиліття. Ця думка не заадресована, однак поет і досі вважає, що біда поетичного покоління 50-х у тому, що воно «ніяк не може знайти свою тему». Накреслюється і власна програма: «блискавкою-мислею своє життя я висловлю». Першим її виконаним пунктом є збірка «Правда кличе!» 1958 року, книжка, що стала духовним порогом шестидесятника, перетворилась на попіл, легенда для молодих, слава і сором свого часу, дитя мужності і жертва напівправди.

Вісімнадцятитисячний її тираж було вилучено з обігу й знищено. На IV з'їзді радянських письменників П. Тичині було довірено місію «осмикнути» поета, котрий вийшов за рамки дозволеного, вибився з дифірамбічного току, що Павло Григорович з властивою йому делікатністю й виконав, критикуючи Д. Павличка за недоречні кпини й сумнівну двозначність: «Гострота слуху морального у нашого поета на деякий час, очевидно, була приглушена. І от чужий хтось, ворожий нашому світогляду, ворожий нашій справі побудови комунізму, взяв та й постукав тендітним пальчиком у двері до Павличка». Сама книжка не згадувалася як неіснуюча, але малася на увазі саме вона, її інвективні «неясності».

Тим часом жодних неясностей не було, так само як і «ворожого стуку» в двері Павличкової робітні,— то гримкула Правда про перекручення сталінської доби, бюрократизм, ідеологічне фарисейство, лицемірність, гірка нередукована правда, покликана до життя XX з'їздом КПРС, але в усій повноті своїй, як аваланч, передчасна.

Це був голос громадянської совісті, яка визвала своїм ім'ям не тільки «вождя всіх народів» та його діяння, а й застерігала, що з його смертю не зникає антидемократичний механізм чиновницького адміністрування. Це насторожило владу імущих. Лише нині доходимо розуміння цих проблем, але досі сонет Д. Павличка «Коли умер кривавий Торквемада» лишається неперевершеною й унікальною за своєю соціально-філософською прозорливістю алегорією:

> Пішли по всій Іспанії ченці,
>
> ....
>
> Вони самі усім розповідали,
>
> Що інквізитора уже нема.
>
> А люди, слухаючи їх, ридали...
>
> Не усміхались навіть крадькома;
>
> Напевно, дуже добре пам'ятали,
>
> Що здох тиран, але стоїть тюрма!

Тільки теперішній перебудований час по-справжньому розкрив ідею твору. Невипадково найкращу її інтерпретацію знаходимо в таких далеких від української поезії роздумах Є. Носова: «З вершин бюрократичної піраміди було скинуто її творця, у порослих мохом стінах абсолютистської споруди пробили віддушину, впустили живодайне повітря. Але ж сама піраміда лишилась! З усіма своїми ієрархічними поверхами і навіть вільним кріслом на маківці. А поки крісло не прибране, завжди буде спокуса залізти в нього й примірятися...»

Д. Павличко перший в поезії (і єдиний тоді!) відверто сказав про розшарування суспільства на тих, хто працює, і тих, хто розподіляє плоди цієї праці, не забуваючи про себе та погейкуючи «живіше, живіше!» («Лист прибиральниці до поета»). Образ «кам'яного чоловіка» з однойменного вірша, що до книжки не ввійшов і лише раз побачив світ, так і лишився у газетному варіанті, досі лишається найсильнішою метафорою духовного скам'яніння, що охопило країну в пору репресій, породивши не тільки можновладця, а й сліпого виконавця. Того, хто й досі не може опритомніти, тупо наморщує низьке чоло й хитає головою, читаючи в пресі жахку правду про чорнише, про самого себе...

У відкритій комуністичній боротьбі за оздоровлення всіх сфер суспільного життя Д. Павличко випередив свій час і сягнув для теперішнього. Поклик правди, кинутий поетом і заглушений переляканими жерцями напівправд, нині звучить на повну силу. Перший том зібраних творів поета містить усі вірші, які після 1958 року більше не публікувалися.

Та головне, що мужнє слово поета і тоді не завмерло в пустелі. Воно було почуте й оцінене. Вся творча молодь, яка за три-чотири роки могутньою когортою виступила на літературну арену й опинилася в центрі уваги, знайшла в цьому слові підтримку власному дерзанню, мала його за надійний тил своїх духовно-інтелектуальних пошуків. Так, надійний, бо спалена «Правда кличе!» снопами іскор злетіла в «Тиші і громі» В. Симоненка, «Баладах буднів» І. Драча, «Атомних прелюдах» М. Вінграновського, «Двадцятому залі» Б. Олійника — в усій полум'яній ліриці шестидесятників.

Саме з цього погляду буде слушною думка М. Ільницького про те, що творчість Д. Павличка виявилася зв'язковою ланкою між живими класиками та новоприхідцями української літератури. Завдяки безстрашному внуртовуванню художньої думки в нові, досі не займані життєві сфери, реалізованій настанові докопатися до суті, до правди речей він має всі підстави іменуватися предтечею нині уславленої літературної хвилі. Від поетики Д. Павличка вельми різниться наскідко метафоричний нірип І. Драча, кесішньо-розважливий роздум Б. Олійника, матеріально відчутний образ М. Вінграновського. А поклик громадянського сумління і принцип у всіх єдиний. Це ясно бачив і розумів А. Малишко: «Ідейно-філософська масштабність віку викликав до дії поезію інтелектуальну, мудру на слові, безмежну в своїх категоріях і художніх потенціях, де сфери емоційного звучання активнюються своєрідною гамою кольорів, звуків, душевних відтінків і найглибшим — у меті своїй,— найправдивішим і найпристраснішим зображенням і розкриттям людської вдачі». Отже, і в цьому плані творчість Д. Павличка пов'язала традиції Франка, Рильського, Бажана та інших схильних до поглибленого роздуму митців із поетичними пошуками молоді аж до нинішніх дебютантів В. Герасим'юка та І. Римарука.

На зламі десятиліть провідною для Д. Павличка стає громадянсько публіцистична лірика, звернена до головних політичних явищ доби, проблем миру, інших народів і країн. З одного боку, глобальність мислі продиктована самим часом, могутнім стартом НТР, по-новому побаченою малістю голубої Планети. З другого боку, загострене соціально-філософське бачення знаходить більше простору за межами внутрішнього життя країни, виливаючись часом в енергійну, але абстраговану публіцистичність: «Слово — на чатиǃ Дружба — пароль! Кривді промчати Тут не дозволь! Очі ворожі Гострі, як ніж. Ти на сторожі Правди стоїш».

Подібні інтонації переважають у книжках «Бистрина» (1959), «Днина» (1960, відзначена в 1961 р. премією ім. М. Островського), «На чатах» (1961). Шугаючи у буттєвому піднебессі, відпрацьовуючи обов'язкові етичні фігури, поетичне слово Д. Павличка насправді сумить реальністю, соціальною конкретністю. Це нині особливо помітно у творчих здобутках цих років. До них належить створена на історичному матеріалі поема «Іван Загайчук» (1960), в якій виявилася схильність Д. Павличка до тонкого психологічного аналізу.

Особливий смак до відточеної думки відчувається в циклі «Салям алейкум» (1961). В поетиці Д. Павличка закріплюються інтонації та форми, притаманні поетичній східній традиції, зовнішня врівноваженість яких таїть вибухову афористичну суть («Кров одмиває вимушену зраду, Невимушена зрада — пляма вічна», «щасливий той, хто бачив мрію, але не доторкнувсь її»).

Творча радість роботи з живим матеріалом опромінює картини революційної Куби, зібрані в книжці «Пальмова віть» (1960). Сувора зосередженість злютовує вірші, присвячені боротьбі за мир, настроєні на тривожні згуки, що перекочуються меридіанами планети,— «Жест Нерона» (1962). Задана самою назвою, в далі й віршем історична ремінісценція говорить про серйозність і трудність проблеми, що й вкрізнює лірику Д. Павличка з-поміж багатьох полегшених і бадьористих творів на тему миру: «На світі більше куль, аніж сердець! На світі більше мін, ніж томиків поезії! На світі більше бомб, аніж будинків!» Вихоплений з руху буднів, зловісний, не обірваний історією жест Нерона рішуче повертає поезію Д. Павличка до реальності зі звіданих висот декларацій (в ряді випадків художньо вдалих). Як Антей, що припадав до землі, так вона набирає сили в соціально історичній конкретиці.

Поет ніби сходив за три моря, оком гуманіста охопив небокраї XX століття, висловив своє розуміння соціально-етичних ідеалів і заразом відчув потребу поглиблення багатьох істин, їхнього нового параметрування дійсністю. Багато що відходило в галузь ілюзій, соціальної романтики, натомість вагромаджувалися брили проблем, які вимагали осмислення. Тут коріння «Гранослова» (1968), книжки виняткової художньо-філософської сили, з багатьох поглядів етапної.

Творчий приклад Д. Павличка свідчив про те, що істинні художні відкриття зумовлюються осмисленням нових, незайманих життєвих сфер. «Гранослов» стане знаменником великого творчого злету десятиліття, поєднає й узгодить традиційний вірш В. Симоненка з карколомним асоціативним рядом І. Драча, важкувату публіцистичність В. Коротича із сольфовим співом І. Жиленко. Рідкісне розмаїття індивідуальних форм і стилів примириться на спільному грунті новоосвоюваних життєвих матеріків.

Після цієї книжки вже не так важитиме спосіб висловлювання, як витуальність та проникливість думки, міра правди. Саме це будемо шукати і знаходити «на лінії тиші» Б. Олійника і в ранішому, але живому «Княжестві трав» П. Засенка. Історично складеться так, що «Гранослов» стане в ряд найяскравіших літературних явищ, які будуть останнім піком 60-х, за котрим почнеться спад інтелектуально-духовної активності суспільного життя, названий нині періодом застою. Звісно, будуть у ньому свої осяяння й відкриття, крізь товщу догматизму та байдужості літературна думка пробиватиметься до джерел життя і правди, готуючи майбутнє прозріння. Та «Гранослов» лишиться одним з найбільших світил, під яким усі коріпності літературного поступу, всі його западини, злами та вершини бачитимуться з особливою ясністю.

Д. Павличко вкарбив у слові ряд ідей, які десятиліття виношувало в розтулених долонях полемік та запальних суперечок. Насамперед це стосується нового масштабу особистості, прилученої до космічного бездна та часового безміру. У всесвітньому безмежжі крилатів історією Демон М. Вінграновського, зі свічкою між зірок шукав розгадку буття інтегральний мандрівник І. Драча, щось величазна й притягальна відкрилося людині в надрах атома і неба. Але ця ж людина в п'янкому відчутті могутності вже починала тривожно позиркувати через плече на зелену колиску землі, звідки її вихопила стрімка течія НТР, шукати земну антитезу космічної безконечності як духовної пустоти. Це й низка поезій «пізнього» А. Малишка, і «Крапля» В. Мисика, і «Про хоробрість» В. Олійника, й чимало іншого, де примирялися «фізика» і «лірика», закладалися підвалини гуманістичного потрактування космізму як світовідчуття. Д. Павличко опоетизував людину як начало всіх начал, показав у її звичайності духовне безмежжя, те, що й пов'язує кожне смертне «я» із вічним всесвітом («Космос»).

> Біля вуликів на землі
> Лежить собі дід мій і куня.
> І лазять бджоли по його чолі,
> Як по розтріснаній зрізі пня.
>
> І лазять бджоли по запалій щоці,
> А він лежить собі, як кажиний.
> Очі його, немов чорні рубці,
> Зашиті сивою ниткою вій.
>
> Не ворухнеться його рука —
> Нехай беруть собі карий мед.
> Дідусь мій до смерті своєї звикав,
> Як звикає до слави поет.

Придивіться до цієї грандіозної у своїй філософічності й простоті картини — тут не-

має праху, є матерія у безконечному триванні, що виявляє різні властивості аж до свідомості і доброти як вищої її сутності. Поезія, дитя мрії та ідеалу, розкрила духовний космос людини по цей бік буття. В естетиці українського вірша це було на той час звершенням безсумнівно значущим. У земних клопотах і порнаннях одкривалася даль духовної безконечності. Й досі не маємо нічого подібного оспіваній гордої плоті, виспіваній Д. Павличком у сонеті «Луї», віршах «Очі твої злочинно-грешні», «Моя гріховнице пречиста». Крайня, як на нашу літературну традицію, відвертість цих поезій виправдовується духовною далиною, що відкривається в торжестві земного кохання. Досі немає рівного «Молитві» Д. Павличка вірша во славу Шевченковому генію...

Згодьтеся, потрібна справжня інтелектуальна свобода, аби підважити безгрішність і безсумнівну правоту народної маси так, як це зробив Д. Павличко у вірші «Аутодафе» (тепер публікується під назвою «Ян Гус»). Найпосутнішим словом про діалектику національного й інтернаціонального досі лишається вірш «В кабінеті Леніна», вперше після «Гранослова» пропонований читачеві. Низкою інвектив («Манекени», «Страх» та ін.) митець утручається в морально-етичні проблеми доби як речник правди і демократії.

Зведення такої величної і надійної художньої споруди, яка замикає в гуманістичну цілість людину, суспільство і всесвіт в їх історичному триванні, потребувало величезних творчих енергій, імпульсів і прозрінь, які, здається, виходять за межі можливостей окремого, будь-якого талановитого «я». Але Д. Павличко не сам,— і в цьому головна загадка його творчості, її рівного руху (хоча і тут гальмівні тенденції далися взнаки: чим як не декларативним лубком є на тверезий розсуд вірш «На будівництві Токтогульської ГЕС»?). Так, не сам, наскільки взагалі може бути не сам творець.

Збагнути це дає змогу культурологічне підґрунтя творчості Д. Павличка, безпосередньо явлене у цілій галереї портретів, з яких дивляться на нас митці різних віків і народів. Поетичне мислення Д. Павличка не лише пристрасне й інтелектуально глибоке, а й найвищою мірою запліднене попереднім мистецьким досвідом і доробком. Воно увібрало відкриваюче животворне зерно багатьох духовних світів — од ренесансового гуманізму Мікеланджело до самозреченого служіння народові І. Франка, од пафосу свободи Г. Сковороди до пафосу гармонії серця і розуму М. Рильського. Десятки, сотні світів увіходять у лірику Д. Павличка не постаментами возвеличення, а сутністю свого буття в культурі людства, художньо-філософськими ідеями, якими продовжується їхнє життя по сьогодні.

Широта культурних обріїв для письменника обов'язкова, але в ліриці, де бачимо світ крізь позитивне «я», вона, як правило, опосередковується, втрачає первісну багатолику розгорнутість. У Д. Павличка різночасові духовно-інтелектуальні сплески не редукуються і не асимілюються ліричним «я», а продовжуються його обізнаністю, свідомістю зробленого. Звідси особлива виваженість суджень, надійність морально-етичних критеріїв, невичерпність енергії власного поетичного порнау.

Кожна велика культура усвідомлює себе не лише ставленням нових генерацій, мільйонно, а й індивідуально, сприйманням видатних особистостей, що може з отим ставленням поколінь й розбігатися. Праця таких видатних осіб зосереджує в собі верхівні здобутки культури, пов'язує минуле з майбутнім. Їхня творчість стягує різні часи у вузли культурно-історичного досвіду, що не дають розпуватися й урватися тисячам різнорідних ниток духовного прядива. Такий скарбничий обов'язок брали на себе М. Ломоносов, Ромен Роллан, Я. Івашкевич, невтомний Каменяр, іменем якого тепер і пояснюємо цей особливий тип письменника. Після М. Рильського культурологічні функції української літератури найбільш послідовно перебрав на себе Д. Павличко, маючи І. Франка за взірець творчої невтоленності, а навіть і мети роботи, що виконується не заради слави. «Учителю, стою перед тобою, Малий, вчарований до німоти» — це не ювілейний уклін Франкові, а щире захоплення учня майстром у робітні, де не стихає труд. «Я добровільно став на це намовна люте, запалений твоїм натхненням назавжди», «В мені живе одна клітина вогню твого»,— так говорить поет «задаленому в будущину» Франкові. Саме задаленому в майбуття, бо все, що людство створило доброго і нагромадило в культурі за тисячі років, наближа грядуще торжество правди і краси. Тому, думаючи про Франка, Павличко стверджує: «не відходить з ним його епоха, вона лише збирається прийти».

Орієнтація на суспільно-естетичний ідеал, діалектичне ставлення до нього позбавляє культурологічний аспект творчості Д. Павличка музейної устояності, утопічної позолоти, яка часом полискує в рафінованих рядках, скажімо, М. Зерова. «Золотий вік» людства для Д. Павличка не позаду, а тільки попереду. Всі засвоювані ним мистецькі здобутки включені в пізнання нових явищ дійсності, суть прологом, а не епілогом оригінальних образних структур.

Так, прометеївський пафос, ця здавна виплекана ідея гуманістичної самопожертви виокремлюється в картинах воєнного лихоліття і у філософську площину переводить монолог ліричного героя поеми «Вогнище» (1979): «Я вогнищем відчув себе на полі, що спалює людські страждання й болі... ...Прийдіть усі, і в попіл я оберну Зневаги й рабства заскорузлу скверну!»

Відданість традиції простежується і в стилістиці Д. Павличка, котрий і за найсміливіших новацій молоді віддає перевагу класичним формам, передовсім сонету, нормативному віршеві в усіх поетичних жанрах. «Віршові канонічні форми,— вважає поет,— надзвичайно живучі. Вони фактично незнищенні. У боротьбі з ними поети винаходили, винаходять і винаходитимуть нові засоби поетичного вислозлювання, але ніколи не перестануть народжуватися нові гекзаметри, терцини, сонети. Нові за змістом і вічні за формою. Поетичне новаторство виявляє себе передусім у змісті». Хоча й форма під пером Д. Павличка зазнає змін, розковується, породжуючи несподівані естетичні ефекти (відгомоном давнього чогось і перевіреного огортається новітній зміст

у «Білих сонетах», 1968 р.). Загалом поетові близькі строгі форми — рубаї, терцини, сонети, що відповідають його чіткому мисленню. «Найважливіше, — вважає Д. Павличко, — мовиться і пишеться коротко».

Здається, ніби за нагальними справами, полеміками, літературно-громадською веремією поетові досі й ніколи було побути наодинці з природою, зачаруватися нею, втішитися, і ось випала нарешті така тиха година. З глибини пейзажу, як із самого себе (бо так воно і є!), Д. Павличко виймає те, що однаково належить і людині, і світу, що лишається по людині в піднебессі і тече рікою часу, торкається нас, чіпає, збуджуючи неясну тривогу і бажання відповісти на німе, поза словом простягнуте питання:

> Зірки колючі і сухі, як стерні,
> Земля і небо повні диких злаб.
>
> Забулося, що жив тут бідний раб,
> Збирав по кочах колоски мізерні
> І мріяв дідича прибить до дверні,
> Та сам помер, бо на журбу заслаб.
>
> Його сліди мене гукають нині.
> Печаль стискає серце в самотині —
> Лишився тільки погляд в небесах.

«Сонети подільської осені» (1973) повні малярських барв, росяної свіжості, неспішної філософської задуми, на яку настроює осінна прозорість, спочила по трудах далина, питальна кота передзим'я.

Бо таки наставала нова пора. Не тільки у подільському, а й у суспільному просторі. «Зима тривоги нашої» і глибоко затаєних сподівань, глухого подиву від штучної радості і крикливої похвальби, якими метушливо прикрашалося нещедре суспільне життя. Щемку циркуному коту, як сказав І. Драч, повів ніби сам собі, зневажаючи лукавого поцінувача, М. Вінграновський; при корені й кроки під київським небом збився із зоряної путі, приноротка свій карколомний метафоричний ирок І. Драч; поменшало досліпливої відданості у книжках В. Олійника; Ліна Костенко мовчала.

Прагнучи якось пояснити цю живу реакцію літератури на розходження громадянського слова і діла, критика заговорила про занурення її в морально-філософську проблематику. Хоча справді і моральною, і філософською проблематика ця була всупереч войовничій загальниковості й поверховості змісту, до яких атмосферою громадського життя заохочувалася художня думка. Дорога, якою Д. Павличко обійшов баговиння догматизму, бадьористої софістики та похвальби, пролягла крізь подільську осінь.

А коли митцеві стало тісно в безлюдді, він ступив ізнову на духовний материк, висвітлюючи величні постаті на темному історичному тлі. Драматична мить тріумфу героя над власною смертю, жорстокою тупістю часу, оточення — ось ракурс, який обирає Д. Павличко, створюючи галерею портретів. «Дух від покори, від брехні вуста, А зір від злуди відмивати буде Твого страшного слова чистота!» («Юліус Фучик»); «Світ у зірках читав його ім'я, Лиш у пісках Лівійської пустині Не відала про це сліпа змія» («Антуан де Сент-Екзюпері»); «Стає над ним убивця, як примара. Випустил стріляє, ще, і ще, і ще... — Хіба не годі вже? — питає Че. І сміхом зблискує зіниця кара» («Ернесто Че Гевара»). Бунтом культурно-історичних аналогій і прозрінь завершується «Інтермеццо» Д. Павличка, котрий не приємле тиші і благодушшя («Я проклинаю тишу супокою, блаженство дорогої самоти, Непосне труткзною гіркою. Жду ранку, шуму, крику, суєти»).

«Є насолода у борні» — ці пушкінські слова пояснюють вдачу поета, якого кличуть сурми на світову битву добра і зла, правди і кривди, якому незатишно і куцо стає зрештою скрізь, крім її передового рубежу. Не слава веде митця, а віра в людину. Іспит життям на гуманізм — ось що відбувається в бурхливому ліричному нутрі і що є мистецьким кредо Д. Павличка:

> Від політиків сипіють луки,
> Кришиться неба синій азбест. —
> Що тут робити? Вмерти з розпуки?
> Ні! Navigare necesse est!

Архітектоніка вірша Д. Павличка (з бігом часу це особливо помітно) визначається рухом думки через діалектичне заперечення вихідної тези та її потвердженням на новому зжниваному рівні. Можна бачити в цьому виключний вплив сонетної композиції, якою поет оволодів досконало. А можна й більш глибоку традицію, від якої взагалі бере свій початок інтелектуальне письменство і яка простежується від часів античного театру з періодами строф та антистроф його хорового співу.

Про це красномовно свідчать поеми Д. Павличка. Так, у «Поєдинку» (1978) герої-побратими, зведені у гладіаторському герці, прикидаються, імітують бій, та скоро переконуються, що «несправжня битва страшніша від справдешньої стократ». Тоді кожен починає зумисне наражатися на меч супротивника-друга, але цей альтруїстичний порив заперечується думкою про ганьбу, яка довіку ляже на переможця. Починається справжня січа, де кожен прагне перебрати на себе страшний моральний гніт і тим урятувати побратима... але ж при цьому вони вже виконують не свою, а диктатора волю. Їхня воля лишилася перед поєдинком, на обіцянках їм за відмову битися хрестах: «Не жаль мені життя, ні побратима, Та жаль, що ми не вмерли на хрестах!»

В періодах заперечень гартується оцінка Ігоря в поемі «Князь» (1986). Пихатий невдаха, боягуз, утікач, котрий зрадив віру, любов і пам'ять загиблих, — через пекельний суд совісті проводить Д. Павличко героя, аби дійти висновку, що й цей суд — частина його подвижництва, рокована відповідальністю державного діяча.

Якою б сильною не була вихідна, експозиційна ідея твору, вона обов'язково буде підважена, переглянута і ляже підмурком вищої ідейної споруди. Це стосується й емоційної барви твору, яка під пером Д. Павличка міниться в усьому спектрі людських почувань. Перечитуючи Р. Бардуліна, поет висловив таку думку: «Вміння робити вірш у нутрі емоційно суперечливим свідчить про

витончений, спостережливий і філософський талант». Важко не згадати її, вдивляючись у «Таємницю твого обличчя» (1979), занурюючись у цей багатий і складний світ почуттів.

В останні десятиліття (особливо після відходу В. Сосюри) нашій ліриці стало якось незручно говорити про любов — захоплено, жагуче. Коли б не вірші М. Вінграновського, І. Драча, Л. Талалая і, може, ще кількох (на розсуд читача), криза інтимного вірша була б незаперечна. Але ж річ у тім, що це не просто криза одного жанру, а втома і вистудженість душі, збайдужіння особистості аж до днів (чи безднів) власного єства.

Це гостро, як біль, як зяючу порожнечу в обороні духу, відчув Д. Павличко. Тому «Таємниця твого обличчя» хоч і вийшла в десятиліття явищем майже унікальним, та аж ніяк не випадковим. З гуманістичної точки зору її суспільний сенс не поступається найгострішим інвективам та притчам поета. З вершини життєвого досвіду Д. Павличко оспівав любов як найбільшу цінність життя, запоруку його осмисленості й тривання; «у пику» розжирілому на брехні святенництву і зжовклому від нудоти цинізму він підніс її горді знаки на філософсько-історичну височінь: «Цілунки стишені й неситі, Полова гонячна луска; Як пальми слід на витрвциті, На спині слід від колоска».

Низкою сліпучих, стугонливих образів ожив в українській поезії поганьблений жанр еротичної лірики, що має в світовій культурі величезну багатовікову традицію від Сапфо й Катулла до Бодлера й Тувіма. «На пахучім сріблі сіна Чарка любощів терпка. Дико блиснули колінь, як зіниці хижака», «На грудях, на стрункому лоні Одежу тихо розпинав. Неначе кула на долоні, Лежать прекрасні і страшні»,— Д. Павличко сьогодні єдиний, хто сміливо, не схибнюючи, проходить самою гранню естетично припустимої натуралізації малюнка, збагачуючи враженнєве тло поезії, повертаючи їй нерозріджену романтичним сиропом життєву достовірність і гостроту.

Це не заважає йому сягати філософських висот, доходити вагомих істин. Власне, заради них поет і вдивляється в реальність зблизька, з онтологічною цікавістю і духовним потрясінням, закладеним у самій суперечності між безконечною любов'ю і конечним життям: «Та вже не прилетить моя любов прозора. І добре, що нема нікому вороття. Що на одну любов дано одне життя».

Любов як вседержителька життя — єдиний і наскрізний мотив інтимної лірики, таємниця, розгадувана Д. Павличком. «Поезію творить любов, а не злоба, — пише він у слові «Про себе». — Ненависть — звіряче почуття, і, власне кажучи, ради того, щоб вона зникла з людських взаємин, жертвували своїм життям великі подвижники й світочі доброти. Якщо в моїх творах присутня ненависть, то це означає, що я жив у жорстокі й складні часи». 1977 року Д. Павличкові була присуджена Державна премія Української РСР ім. Т. Г. Шевченка.

90-і роки не вносять у поезію Д. Павличка помітних змін, хіба що видається вона більш зосередженою на соціально-філософській проблематиці, більш свідомою власної природи (невипадково збірка 1984 р. має назву «Спіраль» — знак діалектики). Як показав досвід, напрям роботи ще замолоду було обрано правильно: «Я радію, що мені болить Оте ж таки, що змалечку боліло». А це рідний оберіг («Франківщино! Моя висока земле...»), філософсько-публіцистичні роздуми, навіяні мандрівками в чужі краї («Вірші з Парижа», «Вірші з Афганістану»), проблеми внутрішнього життя і передовсім боротьба з лицемірством, облудливістю й кар'єризмом, вимога правдивості, що одна є запорукою тривалості створюваного: «В одній словесній непохопній плоті згорає те, що брехнями гуде, а сяє те, що з істини й скорботи».

Не перестаєш дивуватися, з якою неослабною енергією вкарбовується поет у щодення, як гостро й моментально реагує на кожний вияв соціально-психологічного негаразду, мовби й нема за плечима років та й, що гріха таїть, невеселого досвіду протистояння нахабній тупості й самодурству («Бабуся з квітами», «Жадаючи лиш слави й пошани», «Притча про правду» та ін.). Як ніхто інший, він має право на твердження: «Чуюсь добре лиш на полі бою, Під вітрами ленінських знамен».

Здавалося б, можна тут згадати й про риси донкіхотства, але зважте... бачення вітряка, безвідмовне почуття реальності, філософська проникливість погляду, що в одній далині відкриває іншу, не дає розімліти в ейфорії остаточних тверджень, яка закінчується розчаруванням. Говоримо нині про збої у трудовій, землехазяйській моралі, яка прийшла на зміну землевласницькій, та була зневажена й ослабла. Саме Д. Павличко ще у 1984 р. показав це на рівні зводин із власною совістю того, кому за всіх збитків і втрат одначе треба жити, працювати, збирати докупи розшарпану душу, бо як інакше («Смереки»)? У постійно прирощуваній етичній перспективі суть художньо-філософських одкровень Д. Павличка, заповіданого ним «бездна між словами». Це його свідомо торований мистецький шлях, жаждива потреба вдачі: «Я в кожній пісні чую ноту Душі своєї — сопілчаний, шершавий голос».

Від 60-х років Д. Павличко пише для дітей. Великої популярності зажили його поеми «Золоторогий олень», «Пригоди кота Мартина», в яких прозирає поетика народної байки, як її розумів, зокрема, й І. Франко, створюючи свого «Лиса Микиту». Динамічність сюжету, яскравість характерів, житейська виваженість оцінок, за якими боягузтво і хиткість висміюються, а шануються чесність і мужність,— все це не так адаптація для дітей дорослого світобачення, як міра народної етики, зрозуміла і старому, і малому. Поет не вигадує, не присідає перед читачем навпочіпки,— він передає дітям успадковану плазму народної моралі у формі поетичної алегорії, байки, дотепу («Барви», «Півень», «Лелеки»). Але цікаво, що так само, як в його «дорослий» вірш не раз перехлюпується збережена хлопчача запальність, відчайдухість Котигорошка й задиркуватість Телесика, так і в дитячий вірш переливається часом доросла журба, а точніше, амбівалентне, безілюзійне відчуття моменту, будь то янті, звуки над сторожким

прозорим плесом чи відчутти того, як визріва осінь на червневому осонні: «Дні безжурні, дні веселі, Тріумфуюча трава! Тільки джміль з віолончелі Звуки смутну добува...»

«З ініціативи й благословення Рильського почалась моя перекладацька служба в українській літературі», — пише Д. Павличко, спогадуючи 1953 рік. І вже тільки зробленим на цій ниві поет міг би без сорому звітувати перед своїм народом і часом. Самий лише «Світовий сонет» (1983), грубий том якого вмістив уподобані Д. Павличком і вибрані з різних літератур перлини цього жанру, можна вважати справою подвижницькою. І річ не лише в майстерності відтворення оригіналів, відзначеній фахівцями, а в тому, що зусиллями Д. Павличка фактом української культури стали цілі поетичні світи. Вони розширили межі національної традиції і навели точки її зіткнення зі світовим літературним процесом. Уповні це дасться взнаки через покоління, але ідейно-естетичний досвід Норвіда й Еліота, Чавчавадзе й Хосе Марті, Війона і Негоша, багатьох інших засвоюються й нині. Поза цими ідейно-стильовими потоками важко зрозуміти пошукові новації рідного слова, параболу В. Герасим'юка чи тонкий міфологізм І. Малковича, натурфилософію М. Воробйова чи верліброві періоди А. Могильного.

Навряд чи треба говорити, як ці перегорнуті глибини збагатили творчість самого Д. Павличка, це очевидно. «На моє глибоке переконання,— каже автор «Світового сонету»,— бути в наш час «чистим» поетом не можна. Та й не потрібно. Якщо ж не вдасться проза, пиши статті. Якщо вони не виходить — перекладай. Якщо в тебе непутящий перекладач, шукай себе в драматургії чи в роботі сценариста, не минай спроб висловитись як публіцист. Не замикайся в поетичній творчості, бо кожен вихід з неї в іншу сферу збагачує саме її, твою рідну поетичну стихію».

Сказане потверджується й плідною, багатолітньою працею Д. Павличка і в галузі критики та літературознавства. Започаткований студією над сонетами І. Франка науково-літературний доробок поета складається нині із сотень (!) статей, переважно портретного характеру, невеликих за обсягом і вельми цікавих за змістом, позначених особливою чіткістю провідної думки. «Магістралями слова» (1978), «Над глибинами» (1984), «Біля мужнього слова» (1988) — не просто збірники статей. Це складена з окремих розвідок довготривала, важка і захоплююча експедиція в глиб материка рідної української та світової культури, яка потребувала від Д. Павличка великих сил, але віддячила такою широтою мистецького світогляду, якою міг похвалитися хіба що М. Бажан.

В одному з віршів 1972 року Д. Павличко сирушно зітхнув, поглянувши на безмір за громадою вже зробленого, просторінь, яку б так хотілося охопити розумом і серцем:

> Розпочав я сто робіт,
> Сто та й ще одне начало.
> Глянути не встиг на світ,
> А воно й смеркати стало.

Невситима жага мислі й почуттів, захопленість новою далиною і є «сто першим» началом Д. Павличка, його головним і останнім доказом у гуманістичному твердженні «ЛЮДИНО — ТИ МОЖЕШ!»

М. Кумановська. З циклу «Білий час»

ВІКТОР ДУДКО

ФОТОКАРТКА 1898 РОКУ

До вивчення сибірських сторінок біографії Павла Грабовського

Драматичні обставини життя письменника-революціонера П. Грабовського спричинили те, що його фотографічних зображень дійшло до нас зовсім небагато (та й досі ці фотознімки не стали предметом цілісного дослідження і навіть вичерпно не обліковані). Тим ціннішою є кожна нова знахідка. Розшуки джерельних матеріалів до біографії письменника, зокрема сибірських її сторінок, виразно засвідчують перспективність цієї праці: архіви зберігають чимало іще невідомого для дослідників життєвого і творчого шляху П. Грабовського.

Репродукована фотографія потрапила до рукописного відділу Державної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна понад два десятиліття тому. Її внесення до фонду учасника революційного руху, партійного і державного діяча М. М. Лядова було анонсоване на сторінках «Записок отдела рукописей» бібліотеки (М., 1971, т. 32) серед нових надходжень 1968 р.; знімок відображено в читацьких каталогах бібліотечних рукописних зібрань (ф. 155, карт. 1, спр. 64). Але й дотепер він не привернув уваги фахівців. Це, здається, може служити виразним свідченням ступеня сьогоднішнього інтересу вчених до постаті П. Грабовського, його життєпису зокрема. За два останні десятиліття з'явилася лише одна присвячена йому нова монографія — праця М. Сиваченка «Текстологія поетичних творів П. А. Грабовського», видана торік «Науковою думкою». (Опублікована 1972 р. у посмертній збірці досліджень О. Кисельова «Література гарту й боротьби» праця «Павло Грабовський» цілком повторювала її окреме видання 1959 р.).

Рукописні джерела головної бібліотеки країни (конкретно матеріали з особистого архіву В. Г. Короленка) використовував О. Дун для студіювання біографії письменника-революціонера, результати якого були підсумовані у ґрунтовній розвідці «До характеристики життя і творчості П. Грабовського на засланні» («Радянське літературознавство», 1970, № 10), але, на жаль, він побував там ще до появи у фонді М. М. Лядова зазначеної фотокартки.

На знімку, зробленому у павільйоні фотографічного закладу (про це свідчить зовнішній вигляд відбитка, наклеєного на паспарту з виразним написом «Cabinet portrait»), Мартин Миколайович Лядов (Мандельштам), його дружина Лідія Павлівна Лядова (до заміжжя Кригіхфельд) і Павло Арсенович Грабовський. Роздивляючись фотокартку, пригадую присвячені П. Грабовському рядки з неопублікованих спогадів А. Віташевської про якутське політичне заслання кінця XIX ст.: «Він був хворий на сухоти. Страждання застигло у великих сірих очах, окреслило його іконописний лик». На основі значення життєпису М. М. Лядова фотографія датована архівістами 1898 р. П. Грабовський, як відомо з його біографії, на той час відбував заслання в Якутську — там і було зроблено цей знімок. У наукових дослідженнях про М. М. Лядова його нетривале перебування у Якутську (по дорозі з Москви до місця заслання — Верхоянська Якутської області) хронологічно локалізоване — з 22 серпня до 20 жовтня 1898 р. (див.: Тимшин А. Мартын Николаевич Лядов. Якутск, 1970).

Мартин Лядов (1872—1947) — нова постать для дослідників життєпису П. Грабовського. Найстисліша інформація про нього міститься в загальнодоступних до

кідкових видань («Большая Советская Энциклопедия», «Советская Историческая Энциклопедия» та ін.), докладніша — в ряді спеціальних публікацій. Його революційна робота розпочалася 1891 р. в Москві в одному з народницьких гуртків. Однак незабаром, вже 1892 р., інтерес до марксизму, який на той час інтенсивно поширювався у Росії, привів М. М. Лядова до соціал-демократичного гуртка. У 1893—1894 рр. він один з ініціаторів у створенні Московського робітничого союзу — першої організації соціал-демократичного пролетаріату в Москві, що об'єднала марксистські гуртки і групи. Як і Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу, ця організація почала перехід від пропаганди марксизму в гуртках передових робітників до агітації у пролетарських масах. М. М. Лядов став одним з керівників Робітничого союзу. 1895 р. він очолив проведення першої в Москві нелегальної маївки, на якій соціал-демократична організація прибрала назву Робітничий союз. Незабаром був заарештований і після дворічного тюремного ув'язнення засланий до Верхоянська, куди вирушила разом з ним і дружина. (У вигляді постскриптуму слід зазначити деякі віхи життєпису М. М. Лядова після заслання: делегат II з'їзду РСДРП, на якому відстоював позиції В. І. Леніна, роз'їзний агент ЦК РСДРП, один з перших істориків партії).

Цей фотознімок фахівці обгрунтовано зараховують до найцікавіших документів у загалом фрагментарному фонді М. М. Лядова в Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна (такий висновок зробила, зокрема, наукова співробітниця рукописного відділу Л. Іванова, яка опрацювала архів, підготувала його для читацького використання). Та не менш істотне значення має стара фотокартка і для дослідників біографії П. Грабовського. Вона спонукає, і це закономірно, до розмови не тільки про те, що «в кадрі», не тільки про осіб, чиє спілкування з П. Грабовським заходами провінційного фотографа документально засвідчене, а й про те, що «за кадром» — про ширші проблеми, дотепер назагал малознчені, такі, зокрема, як П. Грабовський і марксизм та сибірське оточення П. Грабовського.

Інтерес П. Грабовського до марксизму — факт загальновідомий для кожного, хто обізнаний з історією української літератури хоча б на рівні шкільної програми. Однак всебічне, конкретне, справді наукове вивчення цієї проблеми залишається й сьогодні актуальним завданням літературознавчої науки. «Виграшна» цитата з його листа до Б. Грінченка від 2 січня 1900 р. стала хрестоматійною, переходить з книжки в книжку, із статті в статтю: «Тепер все, що тільки єсть у Росії живого, рухливого та працюючого, йде під окликом марксизму...». Вона незрідка служила (і служить дотепер, до речі) підставою для хибного висновку про цілковитий перехід П. Грабовського на марксистські позиції. Вирвані з контексту рядки поширюють викривлені уявлення про суцільно політичні погляди П. Грабовського останніх років життя, на що слушно вказується у дослідженні П. Колесника «Літературознавчі аберації» («Радянське літературознавство», 1974, № 5). «Цитата обривається на комі, — зазначає учений

Далі ж у листі йде термінологічна плутанина між марксизмом «російським», «європейським» і «догматизмом щиро науковим», плутанина, яку треба спеціально досліджувати, щоб дістати відповідь на питання: який саме смисл Грабовський вклав тут у поняття марксизму». Ця проблема так і залишається поки що невивченою. Варто зважати при її розгляді і на свідчення самого П. Грабовського, який зазначав у названому листі, що «марксистом у Росії звуть всякого, хто не поділяє московських псевдонародницьких ілюзій та сучасного московського шовінізму, хто докупи з В. В[оронцо]вим] та його спільниками не доходить до реакційних витинародних висновків з теорії московської богоізбранності, для которої закони загальнолюдського поступу не писані».

Один з істотних аспектів теми «П. Грабовський і марксизм» — конкретна реконструкція його зв'язків з марксистами на засланні, що й досі характеризуються переважно загальниками. Ця робота обов'язкова, коли мати на увазі неухильне дотримання історизму. Адже зрозуміло, що відхід П. Грабовського від народницьких поглядів і засвоєння ним деяких положень марксистської теорії — це хронологічно тривалий процес, зумовлений об'єктивними і суб'єктивними факторами. Безсумнівний вплив на світоглядну еволюцію П. Грабовського мало не тільки знайомство з марксистською літературою, а й особисте спілкування з носіями закладених у ній ідей. Одним із них був Мартин Лядов, в чиєму архіві знайшлася ця фотокартка 1898 року. Нефахівцеві може видатися проблематичною сама можливість проведення подібної реконструкції. Звичайно, робота це трудомістка, але матеріал для її здійснення є, і чималий — сибірське заслання на межі XIX—XX ст. досить докладно документоване. (Зазначу принагідно, що вже перші розшуки такого плану дали мені цікаві, іноді цілком несподівані наслідки, що коригують деякі усталені положення біографії П. Грабовського. Вони варті окремої ширшої розмови).

Реконструкція контактів П. Грабовського з марксистами — компонент ширшої теми його сибірського оточення, докладне вивчення якої, по суті, ще й не розпочате. Без її освоєння, до речі, неможливе здійснення на сучасному науковому рівні едиційних завдань. Якщо в давно опублікованих листах П. Грабовського до І. Франка та Б. Грінченка сибірські знайомі автора згадуються лише зрідка, то його листи до товариша по засланню М. Ожигова їхніми іменами та прізвищами «перенасичені». Тож коментування епістолярних текстів потребує невідкладної уваги до проблеми оточення. Тим більше, що публікація названих листів до М. Ожигова здійснена на незадовільному текстологічному рівні (див.: «Полярная звезда», 1979, № 6), постало питання про їх нове, фахове опрацювання.

У майбутній праці про оточення П. Грабовського в якутський період його біографії (1896—1899 рр.), до якого належить цей фотознімок, мають бути враховані й численні неопубліковані матеріали, розпорошені по архівосховищах. Частину їх використав М. Сиротюк у відомій статті «Життя П. Грабовського в Якутії» (див.: «Павло Грабовський у документах, спогадах і до

слідженнях», К., 1965). Але, звичайно, далеко не всі. Одне із таких джерел — зазначені спогади А. Віташевської, знайомої П. Грабовського у якутські роки — «Сибирь. Якутская политическая ссылка половины 90-х годов», що написані 1935 р. і зберігаються у Москві в Центральному державному архіві літератури і мистецтва СРСР (ф. 92, оп. 1, спр. 38). Цей густо списаний загальний зошит становить інтерес для дослідника біографії П. Грабовського тим, що мемуари, по-перше, не повторюють публікації А. Віташевської про письменника у журналі «Літературно-науковий вісник» (1904, № 3), а по-друге, подають цінні відомості про заняття, інтереси, побут і т. д. політичних засланців у Якутську.

Звернення до проблеми оточення П. Грабовського в Сибіру дає матеріал для висновку про те, що в письменника, крім тривалого інтересу до нових людей, тим більше марксистів, були і суто біографічні, особистого характеру підстави, аби запізнатися ближче з родиною Лядових, адже його зв'язувало тривале особисте знайомство з Віктором Краніхфельдом, братом Лідії Павлівни. Ім'я це віддавна відоме дослідникам історії української літератури. Учасник народницького руху, В. Краніхфельд наприкінці 80-х років відбував сибірське заслання, як і П. Грабовський, у Балаганську Іркутської губернії. Разом з П. Грабовським та іншими тамтешніми засланцями (М. Ожигов, С. Ковалевська, В. Іванов, Е. Улановська) він підписав заяву «Русскому правительству» — рішучий протест проти Якутської трагедії 22 березня 1889 р. (Безпосереднім автором заяви був П. Грабовський, про що свідчиться в одному з його неопублікованих листів до С. Єфремова). За цей акт громадянської мужності (заява поширювалася серед засланців, потрапила за кордон, та з'явилася в пресі; примірники були надіслані й міністрові внутрішніх справ) балаганські засланці поплатилися трирічним ув'язненням в іркутській тюрмі і після суду й касаційного перегляду справи — новими термінами заслання до Якутії. Шлях П. Грабовського й В. Краніхфельда проліг до Вілюйська...

Такі міркування виникли під час вивчення давнього фотознімка, такі факти згадалися. Спроба розглянути цей документ в контексті вже відомого могла бути, звичайно, й докладнішою. Але, здається, і в такому вигляді і обсязі викладені матеріали переконують у значущості фотокартки для дослідження життєпису П. Грабовського. І можуть служити ще одним аргументом на користь істинності думки літературознавця Л. Сарасінової: «Усунення «білих плям» в біографії письменника, це, здавалося б, спеціальне завдання історика та літературознавця, має, безперечно, суспільно вагомий сенс як частина реконструкції нашої історичної пам'яті».

М. Кумановський. З циклу «Білий час»

ОКСАНА ЗАБУЖКО

Дві культури

Тему роздвоєння, драматичної дихотомізації культури без перебільшення можна вважати своєрідним «бродячим сюжетом» європейської гуманітарної думки XX століття. Справді-бо, від В. І. Леніна, який уперше сформулював закономірність поділу культури класово-антагоністичного суспільства на панівну, санкціоновану владою, й опозиційну, демократичну, що завжди протистоїть першій, хай навіть у вигляді окремих елементів,— через культурологічні концепції Х. Ортеги-і-Гасета, Т. С. Еліота, Т. Адорно та ряду інших відомих мислителів, котрі обгрунтували антагонізм «масової» й «елітарної» культур у сучасному індустріальному суспільстві,— до Ч. Сноу з його теорією двох ворожих культур — гуманітарної й технократичної (у нас відгомоном цієї теорії стала пам'ятна дискусія 60-х років про «фізиків» і «ліриків») — та до численних адептів молодіжної контркультури включно, тема варіюється на різні лади й на різному історичному матеріалі. М. Бахтін, наприклад, установив культурну неоднорідність середньовіччя, виявивши там існування паралельної офіційній, церковній культурі «сміхової культури» низів тощо. Єдиним упродовж десятиліть масивом, що громадився серед усіх цих інтелектуальних течій високої напруги, «мов скеля, непорушний», позірно убезпечений од всіляких внутрішніх суперечностей і, як вважалося, чужий їм — такою собі віковічно-статичною відчуженістю східних деспотій,— єдиним, кажу, масивом, якому не загрожували — принаймні в теорії — жодні роздвоєння-розщеплення-розколи, залишалася радянська культура, про котру нам добре відомо, що вона «соціалістична змістом, національна формою, інтернаціональна духом і характером». Уже в самій тричленності цієї формули вчувається, як на мене, щось магічне, та й узагалі вона ближча до віри (заклинання), ніж до знання: жоден-бо фахівець не розтлумачить вам бодай трохи зрозуміло, який зміст, скажімо, в мистецтві або в науці є соціалістичним, а який ні (з певністю це можна визначити тільки стосовно ідеології, але ж ідеологією не вичерпується зміст культури!), або що таке національна форма, не кажучи вже про таку делікатну матерію, як «дух і характер»,— піди доберн, «інтернаціональний» він чи ні, коли інтернаціоналізмом, як саркастично зауважував ще В. І. Ленін, «не клянеться в наші дні тільки ледачий» [1].

Втім, до історії спіральної формули повернемося трохи нижче, що ж до освяченого нею культурного моноліту, то справедливість вимагає згадати: ще в 20-і роки, незадовго до культурної революції, «проклята тема» «двох культур» промайнула була і в нас на Україні — маю на увазі сумнозвісну «теорію боротьби двох культур» Д. З. Лебедя. Згідно з нею на Україні, в силу її колоніального становища в Російській імперії, історично склалися й функціонують дві паралельні культури: російська, вона ж міська, вона ж пролетарська, і українська, вона ж селянська, а що гегемоном соціалістичної революції є пролетаріат, то йому має належати й культурна гегемонія, цебто в перспективі українська культура остаточно поступиться місцем російській... Вибухова сила цієї теорії крилася в тому, що висунув її не культуролог, а політик, і підніс громадянству не як матеріал до роздумів, а як керівництво до дії: навіщо, мовляв, панькатися з культурою, котра наперед історично приречена! Отож полеміка з Лебедем (її очолив М. О. Скрипник) обернулася тоді, відразу по закінченні громадянської війни, боротьбою за виправлення партійного курсу в галузі національної політики. Видрукувана 1920 року стаття Скрипника «Донбас і Україна», в якій доводилося, що пролетаріат України, в основній масі російський або русифікований, зможе побудувати соціалізм, привернути в **соціальному відношенні** на свій бік решту українського народу (передусім селянство) в тому і тільки в тому разі, коли сам стане на бік селянства **у відношенні національному**,— ця стаття, по суті, поклала початок тій сторінці української радянської історії, котра здобула назву — «українізація».

Донедавна цю сторінку, хоч як рясно встелену відповідними урядовими постановами та резолюціями партійних пленумів, було видерто «з м'ясом» навіть із підручників історії Компартії України. А тим часом «українізація» як тенденція розвитку культури, попри свій дуже нетривкий вік (вона захлинулася наприкінці 20-х, у пору «великого перелому»), була не просто собі скороминущим історичним епізодом, вона і сьогодні якнайгостріше потребує узагальненого історико-культурного та філософського осмислення

Завдяки «українізації» наша культура,— вперше після століть колоніального існування, впродовж яких вона вийшла на професійний рівень єдино завдяки подвижницьким зусиллям коли вужчого, коли ширшого прошарку інтелігенції,— дістала **державну** під-

[1] Ленін В. І. Повн. зібр. тв.— Т. 31.— С. 164

тримку: ефект приблизно такий (дозволю собі скористатись улюбленим образом З. Фрейда), як коли б із щільно закритого киплячого казана зняли нарешті накривку і звідти бухнула пара. Судіть самі.

«Українізація» — це розквіт ВУАН за «неодмінного секретарювання» А. Кримського, особливо ж історико-філологічної секції, позличеної сузір'ям імен — Грушевський і Багалій, Кримський і Єфремов, котрими могла б пишатися будь-яка з науково розвинених націй, і згодом майже вщент вирубаної сталінською гільйотиною. Прикро про це писати, але з більшості національно-культурних питань тодішня ВУАН дала б нинішній АН УРСР чималу фору — для порівняння вистачить одного лише факту: якщо в роки «українізації» при ВУАН працював — і добре працював! — Інститут наукової мови, який забезпечив розвиток та систематизацію української термінології в більшості наукових дисциплін, то сьогодні співробітник академічного інституту може зі сторінок київської «Вечірки» нітрохи не сумніваючись доводити, що «діяльність багатьох закладів Міністерства культури, партійних і радянських установ» ще сяк-так «зможе вестися українською мовою. А от наука — нізащо» [2]. Зсуви, що відбулися за шістдесят минулих літ у посполитій науковій свідомості, самоочевидні.

«Українізація» — це стрімкий розвиток української вищої школи, яка від часів занепаду Києво-Могилянської академії була позбавлена повноправного юридичного статусу і тривалий час без перебільшення героїчно боролась за виживання (згадаймо хоча б студентський національний рух у Галичині в другій половині XIX ст. або історію Львівського таємного університету 1920—1925 рр.). І от уперше в українській історії підготовка кадрів національної інтелігенції стала справді державною справою. Університетські аудиторії, цей своєрідний «нервовий вузол» спадкоємного зв'язку між старою, дореволюційною, і молодою, радянською українською інтелігенцією, заповнилися отими, що їх описав М. Хвильовий, беручкими, спрагливими знань, «із запаленими очима» «юнаками й юнками від плоті й крові класу-переможця» [3], додам від себе — ще не закомплексованими наступними соціальними деформаціями, а тому здатними гідно обстоювати своє право здобути освіту рідною мовою, ну хоч би влаштувати обструкцію якому-небудь мракобісу-русифікатору на кшталт тодішнього київського ректора Лободи (останній уславився був наказом про виключення тих, хто вимагав від нього «говорить на этом собачьем языке»)! Коли в 1954 році відлучений від України Довженко виявив, що з вузів УРСР знову зникла українська мова і, сліпнучи від болю, писав у щоденнику: «Якщо мій народ не спроміжеться на власну вищу школу,— вся абсолютна решта, себто, ну, ніщо вже інше не має ціни» [4],— йому просто було з чим порівнювати.

«Українізація» — це надпотужний якісний стрибок у мистецтві, яскравий феєрверк імен, напрямків, течій, шкіл, рій літературно-художніх організацій та угруповань («Гарт» і ВАПЛІТЕ, «Ланка» («Марс») і «Авангард», «Плуг» і «Молодняк», неокласики й «Нова генерація»). Теоретичним вираженням — внутрішньо суперечливим, гостродинамічним! — усього цього бродіння стала славнозвісна літературна дискусія 1925—1928 років, яка, мов чорторий, втягнула в себе всі, хоч трохи репрезентативні, культурні сили — від початківця — «плужанина» Г. Яковенка до європейськи вишколеного академіка філософії В. Юринця, від колишнього кадета, професора М. Могилянського до члена Політбюро ЦК КП(б)У, наркома М. Скрипника. Мені важко збагнути, чому за останній рік у літературознавців повелося трактувати літературну дискусію здебільшого як привід для дальшої політичної, а потому й фізичної розправи з диспутантами,— нині, спасибі гласності, знаємо: в той час інтелігенція всіх націй і народностей опинялася в буцегарні з приводу й без приводу, отож грішити супроти літдискусії навряд чи варто, а от належним чином поцінувати цю багатющу теоретичну скарбницю, компендій духовного життя тодішньої України ой як потрібно! Адже не забуваймо: оголосити українізацію, тобто забезпечити культурі (так, як і будь-якому її компоненту — приміром, мові) державну підтримку — означає всього-на-всього випрягти її з шор **зовнішніх** суперечностей, і власне тут починають виявляти себе дочасно притлумлені **внутрішні** перекоси та диспропорції, неминучі за нелегального культурного розвитку, та й проблема співвідношення з іншими, насамперед сусідніми, культурами робиться нагальною. Літературна дискусія з прицільною точністю поставила всі ці питання.

Шість десятиліть вони залишалися без відповіді, бо вуха, що мали слухати, були заліплені воском.

Перебудова пробудила історичний слух передовсім у росіян — хоч і далеко не завжди абсолютний (щодо інших народів країни, то на їхніх справах тямимося так само мало, як і вони на наших, позаяк уся інформація «з регіонів» надходить до нас лише через центральні видання й мас-медіа, а будь-яке опосередкування, хоч-не-хоч, нагадує дитячу гру «в зіпсованого телефона»). Читати ж А. Нуйкіна, І. Клямкіна, Г. Лисичкіна, Ю. Карякіна, В. Селюніна та інших російських публіцистів цікаво не так тому, що вони переконують читача в антигуманній суті такого воістину глобального соціального феномена, як сталінізм (того, хто ще й досі сумнівається, вже ніякий Карякін не переконає!), як тому, що вони намагаються, кажучи мовою шекспірівської трагедії, «направити вивихнутому часоплину», встановити історичну причинність явища «откуду есть пошло», сягаючи в пошуках відповіді (або альтернативи) аж до часів Івана Грозного, аж до витоків російського національного характеру,— і в такий спосіб виконують украй важливу світоглядну функцію — скоординовують суспільну свідомість у соціальному часі й соціальному просторі, без чого ніяка масштабна суспільна акція не буде успішною. Етнос потроху опритомнює — Є. Євтушенко назвав цей процес «опамятованьем». Задля цього російські філософи, соціологи, економісти — всі поробились істориками. Симптоматично! Ще й як!

Наші ж несміливі, обережні, як музичне

---

[2] Див.: «Вечірній Київ», 03.01.1989.

[3] Див.: Хвильовий М. Камо грядеши.— Х., 1925.— С. 50.

[4] Довженко О. Сторінки щоденника // Дніпро.— 1988.— №10.— С. 100.

туше, дотики до власної історії поки що розгортаються «за сценарієм» індійської притчі про сліпих і слона: один сліпець хапається за хвоста й оголошує, що слон схожий на мотузку; другий наштовхується на ногу тварини й вирішує, що слон — це стовп; третій, помацавши черево, доходить незаперечного висновку, що слон скидається на барабана, і т. д. Сказане, зрозуміло, стосується не лише громадянської історії, а й історії культури, літератури, філософії: кожен тягне на люди те, що вхопив, і йменується весь цей розгардіяш «ліквідацією білих плям». Тим часом усякому неупередженому вже ясно, що мову слід вести не про «плями», а про цілий український історико-культурний процес, із якого повипадали не то десятиліття — століття, а те ошмаття, котре полишалось, обстрижене й перелицьоване до невпізнанності. Така-от «національна специфіка».

Тому можна тільки вітати ту обставину, що прийнята в січні 1989 року постанова ЦК Компартії України «Про хід виконання постанови ЦК Компартії України «Про заходи щодо реалізації в республіці настанов XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення«» чітко й недвозначно вказала на гостру потребу «вироблення цілісної концепції розвитку української національної культури«. Коли що тут і викликає сумнів, то це термін — перше півріччя нинішнього ж таки року: такий ударний темп несамохіть наводить на гадку про знайомі з дитинства заклики «П'ятирічку — за чотири роки!», од котрих, як з'ясувалося нині, не прибуло ні м'яса, ні черевиків. Так і тут — жодних гарантій, що гарна ідея не обернеться нашвидкуруч спеченим академічним звітом, де «слон«, у кращому разі, постане арифметичною сумою мотузки, стовпа й барабана.

А тим часом, над указаним завданням уже попрацювала думка наших попередників. Бо саме таке завдання висувалося партією в той, досталінський, період радянської історії, до якого сьогодні вдаємося в пошуках вихідних орієнтирів, згодом підданих деформації,— в ту пору, коли М. О. Скрипник проголошував з трибуни Пленуму ЦК Компартії України (1927 р.): «Українізація — це метода керування цілим українським культурним процесом, як однією з передумов соціалістичного будівництва». І літературна дискусія, за словами того ж таки Скрипника, була не чим іншим, як «боротьбою течій щодо розуміння шляхів і напрямків української культури»[3],— тобто якраз і йшов бурхливий процес «вироблення концепції»... І якщо висловлені тоді думки було вибито з голів переважно кулями револьверного калібру, то це ще не підстава вдавати, ніби тих думок не існувало взагалі, і почувати себе в царині теорії національної культури мало не американськими піонерами в преріях Дикого Заходу.

Пропоновані читачеві нотатки жодною мірою не претендують на концептуальність. Не є вони, строго мовлячи, й скільки-небудь системним розглядом літературної дискусії 1925—1928 років як такої. Радше це спроба тренування «історичного спуху» — спроба розібратися в тому, що коїться з нашою «соціалістичною змістом, національною формою, інтернаціональною духом і характером» культурою, крізь призму прозрінь, пересторог, сміливих ідей і гарячкових зчеплень мислі, якими позначене українське «розстріляне Відродження».

А що культура не існує поза історією, то почнемо з історії.

ІСТОРІЯ ЧИ МІФОЛОГІЯ?

«Трактуючи речі з чужого голосу, не стикаючись з теоріями, яких додержуємось, віч-на-віч, незнайомі з джерелами, ми утворюємо собі різні фантастичні уявлення і живемо серед них, не помічаючи їх потворної неправдоподібності».

М. Зеров 'Ad fontes'

Не так давно на сторінках «Літературної України» Ю. Пригорницький, боронячи наших «метафористів»-«восьмидесятників» од надто вже загарливих ревнителів «громадянського первородства» поезії (ото вже воістину — збережи нас, боже, від друзів наших, а від ворогів ми самі збережемося!), висунув на користь молодої поезії аргумент, котрий, при всій його поверховій простодушності, здатен висвітлити цілу українську суспільно-культурну ситуацію, наче нічний спалах блискавки довколишню місцевість. Думка критика була приблизно така: подобається нам ця поезія чи ні, але маймо до неї вдячність і шану вже за те, що головна її риса — **непровінційність**. Оце дожились, мабуть, подумав читач.

Справді, я не знаю, чи знайдеться цей термін — непровінційність — бодай в одній із літературних енциклопедій світу, такий він одверто «позаестетичний», але що вдієш, коли таки дожились, і оціночний критерій, з яким підходимо до сучасної української художньої культури, схоплено Ю. Пригорницьким дуже точно: дозволити собі щодо неї спеціально естетичне поцінування, як то має бути за нормальних умов культурного розвитку,— то для нас завелика розкіш. Розкіш — несхвально відгукуватися про «метафористів», хоч би якою чужою видавалася вам їхня поетика, в разі коли ваш смак сформувала — може ж таке бути? — не лорківсько-антоничівська, а, припустімо, інша, тютчевсько-плужниківська традиція, розкіш — не захоплюватися невинно убієнним українським поетичним кіно, навіть якщо цей напрямок, скажімо, у французькому чи грузинському кінематографі вам абсолютно не імпонує, в Фелліні для вас скінчився «Ночами Кабірії»; розкіш — сказати «Не мій художник!» перед полотнами І. Марчука або Ф. Гуменюка, при всій разючій несхожості цих митців; і не любити, наприклад, Б. Ступку, як багато хто дозволяє собі не любити О. Янковського чи О. Табакова,— теж розкіш немислима... Розкіш, так! Бо всі перелічені явища, хай хоч які «культурно різнокаліберні», є художньо повновартісними — і українськими **водночас**, і от тим-то вони нас і тішать у першу чергу — як народження здорової дитини в сім'ї, враженій спадковою аномалією.

Не хочу цим сказати, що розвиток різних смаків, схрещення різних поглядів на терені сучасного українського мистецтва взагалі не-

[3] Скрипник М. Хвильовизм чи шумськизм? // Більшовик України.— 1927.— № 2.— С. 26

можливі,— це означало б визнати цілковитий його, як мистецтва, крах. Але погодьмося: повносилий естетичний підхід у нас давно поступився місцем (і в критиці, і в рецепції тої аудиторії, котра ще не відвернулась від української культури) потребі впевнитися в елементарній **культурній повноцінності** народу («слава богу, і в нас, як у людей»). Дожилися, авжеж...

Існує й інший, далеко важчий симптом цієї недуги, здатний пролити деяке світло на її етіологію. Російський літератор може дозволити собі розкіш протиставити пізнього, «рукотворного» Б. Пастернака — ранньому, «нерукотворному». Український літератор не може дозволити собі вчинити те саме стосовно до П. Тичини. Більше того: русисти «вільнодумно» влаштовують на сторінках академічних журналів «покушение на миражи», по-господарському перетрушуючи історію російської радянської літератури, наче захаращену мотлохом комірчину,— тим часом пантеон української радянської літератури донині осяяно незгасним блиском все того ж самого золота Сталінських премій, і для включення до театрального репертуару в 1988 р. (!) рекомендовано «Загибель ескадри» та «Платона Кречета» (до речі, чи не тим, серед усього іншого, пояснюються негаразди нашої драматургії, що в ній, наче в «Амадеї» Іонеско, непохований, даруйте за різкість, «літературний небіжчик» розрісся так, аж випхав з кімнати живих!). Тут уже спрацьовує інший механізм: естетика приноситься в жертву сліпому інстинктові національного самозбереження, за логікою, що її колись їдко висміяла була Леся Українка: «Як се? От Ви казали, що NN дурень і тупиця, а він же так чудово говорить по-нашому!» [6] — логікою, з якої після сталінського культурного геноциду кпити, безперечно, гріх, але хворобливість якої визнати все-таки доведеться. (Витоки її, здається, найпопулярніше розтлумачив С. Тельнюк у дуже показовій з цього погляду безславній дискусії про П. Тичину між «Культурою і життям» та «Літературною Україною»: так, був у радянській історії час, коли сам факт існування українського слова опинився під загрозою, [7] тож оця нездорова інерція — за всяку ціну вборонити від критики все, що «по-нашому», є не чим іншим, як умовним рефлексом битого).

Комплекс неповноцінності. Комплекс провінціалізму. Діагноз цей уже поставлено, слово мовлено, а проте запитання І. Дзюби: «Провінціалізм: вина чи біда?» [x] — повисло в повітрі. На перший погляд, начебто біда: чого варта сама тільки цифра — понад п'ятсот репресованих у добу сталінщини українських письменників із тисячі по всьому Союзу, та вибита майже вщент після процесів СВУ (1930) й «білогвардійського терористичного центру» (1934) наукова інтелігенція,— приміром, Інститут філософії, де я працюю, в 1937 році довелося, за спогадами сучасників, закрити з об'єктивних причин: у ньому залишилося чотири працівники, включно зі сторожем та прибиральницею... Відтворюється ж інтелігенція ой як трудно (як марно попереджав у ході літературної дискусії М. Хвильовий, «художники — не вареники з гурдою, і на замовлення їх не наліпиш» [9]) — та й, ніде правди діти, генофонд нації внаслідок масових репресій таки добряче зубожів... Це щодо професійної культури, ну, а з ліквідацією селянства як класу зникла соціальна база і для культури народної. Отже — біда!..

Раз прийнявши це твердження за вихідний пункт, ми прирікаємо себе на абсолютно однозначний хід усіх подальших дискусій: доведеться переконувати громаду, що ми не просто собі потерпілі, а **найбільш** потерпілі з усіх радянських народів,— позаяк наші культурні показники, навіть суто механічні, сьогодні гірші, ніж у чувашів, чиї літературні журнали виходять удвічі більшими тиражами од «Вітчизни» й «Києва» (за даними минулого року), і якутів, чий театр один з кращих у Союзі, а театр, як слушно вважав Г. Лорка, є найпевніший індикатор духовного здоров'я нації (про латишів, литовців, естонців, грузинів уже й мови нема). Взагалі, шлях цей — хвалитись, кого дужче побито,— тяжко порочний і мені особисто глибоко несимпатичний: по-перше, я не хочу вподібнюватися В. Лічутіну, котрий на останньому пленумі СП РРФСР так палко прагнув довести, що таки його народ (російський) вийшов із сталінізму й застою найбільшим страдником, аж геть заплутався чоловік і махом скасував к лихій годині братство народів, запропонувавши натомість числити Росію всім за матір [10], а по-друге — страждання кожного народу можна зміряти тільки його внутрішньою, іманентною мірою (пам'ятаєте, у Л. Толстого: «Кожна сім'я нещаслива по-своєму»!), і не винайшло ще людство таких терезів, аби зважити, чия сльоза тяжча. Отож біда бідою, але шукати відповідь на запитання, що ж сталося з нашою культурою за шістдесят «постукраїнізаційних» років, треба, очевидно, в іншому напрямі.

Сталінізм, фашизм, імперський режим — усяка тоталітарна система правління жахлива не так масовими репресіями (війни забирають життів не менше, а оклигує після них суспільство швидше), як масовою вівісекцією свідомості та психології. Нащо Мойсей сорок літ водив свій люд по пустелі, коли від Єгипту до землі обітованої, навіть при тодішньому сполученні, можна було благополучно дістатися за кілька місяців? Та на те, аби вимерло покоління, зросле в єгипетській неволі, й устигло зіп'ястися на ноги нове — не заражене вірусом рабства! Сталін скористається цим досвідом (як-не-як фаховий богослов, хоч і недовчений!), тільки в зворотному напрямі: в ході репресій 30-х років було винищено якраз те покоління, котре встигло вдихнути кисню свободи як економічної, так і громадянської, встигло спізнати свободу думки в пристрасних державотворчих, культурреволюційних та інших дебатах,— покоління, збуджене до історичного діяння Великим Жовтнем, покоління Рютіних, що забарились упізнати сталінську контрреволюцію в лице — і заплатили за свою барність не лише власним життям, а й трагедією цілих народів. Так було здійснено воістину біблійну за роз-

[6] Українка Леся. Лист до М. П. Драгоманова, 9 лютого 1894 р. // Зібр. тв.: у 12 т. — Т. 10. — С. 219.

[7] Див.: «Культура і життя». — 1988. — № 30.

[x] Див. Дзюба І. В обороні людини й народу // Л. У. — 1988. — №26

[9] Хвильовий М. Камо грядеши. — Х., 1925. — С. 11.

[10] Див.: Литературная Россия. — 1988. — №52.

махом акцію — відтинання народу від попередньої історії. Нове покоління бадьоро рушило назад до Єгипту, переконане, що простує в землю обітовану.

Історія духовна (письмово зафіксована) осіла по спецхранах, історичні постаті попереторювалися на оруеллівських «неосіб» (найрадикальніший, хірургічний прийом відтинання народу від історії — впровадження кириличного письма навіть у таких древнющих арабописемних етнокультурах, як узбецька або таджицька); що ж до історії матеріальної (втіленої в пам'ятках), то тут нам, нащадкам, лишається хіба що повторювати на різні лади сумний війонівський рефрен: де тепер Михайлівський Золотоверхий, де тепер Пирогоща, де Військовий Микола, де Межигірський Спас, що без нього годі уявити собі історію козаччини, де церква Різдва, в якій правили погребальну службу над тілом Т. Г. Шевченка, де — одступімось од багатостраждальної столиці нашої — заповіданий колись Чернігівському земству музей В. Тарновського,— словом, «де тепер торішній сніг»?.. І причина такого батиївського погрому далеко не тільки в бурхливій антирелігійній кампанії, як це сьогодні вибачливо тлумачиться (хоч і таке було). Причина — в зміні самого способу переживання соціумом часу, коли вся дотеперішня історія, взята не сама в собі, а виключно з погляду наявності в ній зародків робітничого руху та марксистської ідеології, витісняється на периферію свідомості, «в передпокій» (моделлю й зараз може слугувати експозиція музею історії Києва, де сім десятиліть радянської історії міста займають більше місця, ніж півтора тисячоліття дорадянської), а відтак перестає сприйматися як суспільна цінність: «старе» — значить, таке, що протистоїть «новому», «минуле» — слово неодмінно з негативним емоційним зарядом, «прокляте», якого треба позбутись. Молодість робиться абсолютною цінністю, що відбивається і в естетичному ідеалі епохи,— згадайте кінохроніки тих років, усіх отих м'язистих фізкультурників, білозубих, знятих у маршовому робочому ритмі стахановців і трактористок — зморшкуваті обличчя майже не потрапляють у кадр, суспільство їх не бачить, а коли й бачить, то лише як символ «проклятого минулого» (тут, між іншим, і витоки нашого бездушного ставлення до пристарілих, на яке ми тільки сьогодні, схопившись, звернули увагу). Молодість здобуває соціальний пріоритет, і молодий прозаїк Г. Яковенко, перетворений згодом у памфлетах М. Хвильового на масовидний соціальний типаж — «безграмотного «енка»,— напосідається на критику, обурений тим, що чільні позиції в ній займають «сиві дідусі», літературознавці старої школи, та ті, хто «схоронив у собі непорушно літературний смак старих сивих дідусів»[11] — геть учорашній, позавчорашній і всякий інший минулий день, бо молодість психологічно завжди орієнтована на день завтрашній, а відтак суспільство починає новий відлік часу — задля світлого майбутнього, отож хай живе майбутнє, хай живе «пролетарська творчість — елементарна, проста, але здорова й корисна»! Так починалась літературна дискусія. Так «забирав слово» сталінізм.

[11] Яковенко Г. Про «критиків» і «критику» в літературі // Культура і побут. — 1925. — № 17.

Мені можуть заперечити, що всяка революція, будучи розривом плинної хронології, прагне започаткувати нове літочислення, коли не буквально — з новим календарем, з брюмерами й термідорами замість листопадів і серпнів, то принаймні здійснивши «тектонічний зсув» світогляду, пронизавши його своєрідним «комплексом деміурга»: мовляв, усе починається з нас. Це правда, але й вік у такого, умовно кажучи, «якобінського календаря» відповідний — доки суспільство не стабілізується після революційного катаклізму, доки не впишеться, вже в новій якості, в порушений було історичний часоплин. Якщо ж спливають не роки — десятиліття, а взаємини молодого суспільства з попередньою історією не налагоджуються (щоправда, в «передпокої» на передній план висуваються не перші пропагандисти марксизму, а Іван Грозний та Петро І, але від цього «передпокій» не перестає бути «передпокоєм»), то це може означати лише одне — суспільство **випало з історії**. Тобто порушилась органічність того процесу, що його К. Маркс і В. І. Ленін іменували природно-історичним.

Блискучу характеристику соціального умонастрою 30—50-х років з цього погляду дає у своїх спогадах Н. Мандельштам, говорячи про синдром «зупиненого часу»: «...Всі ми, місто більше, ніж село, перебували в стані, близькому до гіпнотичного сну. Нам справді втовкмачили, що ми увійшли в нову еру і нам залишається тільки скоритися історичній необхідності, яка, до речі, співпадає з мріями найкращих людей і борців за людське щастя... Нас переконали, що в нашій країні більше нічого ніколи мінятися не буде, а решті світу треба тільки дійти до нашого стану, тобто теж уступити в нову еру, і тоді всякі зміни припиняться назавжди. І люди, що прийняли цю доктрину, чесно попрацювали во славу нової моралі, котра витікала врешті-решт з історичного детермінізму, доведеного до крайньої межі. Кожного, кого вони відправляли на той світ або до табору, вони вважали навіки вилученим з життя»[12]. «Навіки» — аж ніяк не гіпербола: чимало тодішніх справ, скупчених по архівах, мають на собі штемпель «Хранить вечно». Так епоха видає себе лексикою: «вічність» — категорія не історична, а міфологічна.

Час минав, «подросток-страна» досягла віку, який у індивіда вважається старістю, і суспільство справді постаріло (якщо пісенним лейтмотивом 20—30-х було «Ми ковалі, червона молодь», то юність нашого покоління спливала під марш «Не стареют душой ветераны»),— а проте, нарощуючи свою власну історію, воно тут-таки відторгало її від себе, підміняючи, як влучно спостеріг здивований Дж. Стейнбек, «тією, котру хотілося б мати»[13]. Яскравим унаочненням такого співвідношення дійсної й умовної історії є численні, оточені шаною, пишні монументи невідомим, тобто умовним, героям, неподалік од злиденно занедбаних справдешніх могил, а то й знесених із лиця землі кладовищ (як, наприклад, Харківське, на місці якого тепер кафе-морозиво).

У Гегеля є прекрасний образ: кожен народ,

[12] Мандельштам Н. Воспоминания // Юность. — 1988. — № 8. — С. 46—47.

[13] Стейнбек Дж. Русский дневник // Огонек. — 1989. — № 9. — С. 18.

на його думку,— це актор у вселенській драмі світового духу, кожному призначено виступити з юрби статистів на авансцену із своїм монологом, щоб потому на століття, а то й тисячоліття позбутися історичної ініціативи. Жовтнева революція, коли послуговуватися цим образом, вивела на світло рампи десятки колоніальних і напівколоніальних, так званих «неісторичних» народів царської Росії, що віками були відчужені не лише від будь-яких всесвітньо-історичних ініціатив, а й від творення своєї власної судьби, однак перш ніж вони встигли взяти слово в світовій драмі, сталінський «великий перелом» знову випхав їх назад за лаштунки історії укупі з народом російським,— туди, де народам випадає бути пасивним матеріалом у руках диктаторів.

Оцей вихід учорашніх «неісторичних» народів на авансцену історії, на шлях соціалістичних перетворень М. Хвильовий назвав «азіатським ренесансом», причому «азіатський» для нього — поняття не географічне, а радше соціологічне, синонім колоніальної відсталості — політичної, економічної, культурної («Ох ви, сосни мої — азіатський край!» — звучить лейтмотивом в оповіданні «На глухім шляху»), так що «Азія» Хвильового обіймає й Україну. «Західне суспільство природно иде до стану духовної імпотенції,— писав він у неопублікованій, останній з «літдискусійних» статті «Україна чи Малоросія?» — ...Творча ініціатива всесвітнього, універсального значення вже не може виявитись на тій території, де розрядка людської енергії протікала на протязі кількох десятків віків... Азія знову виходить на широку історичну дорогу. Віковий, тисячолітній відпочинок східного людського матеріалу — це є період накопичення енергії для всесвітніх універсальних завдань»[14]. Властиво, під «азіатським ренесансом» Хвильовий мав на увазі той процес, який ми сьогодні скромно кменуємо демократизацією всіх сфер суспільного життя,— пробудження широких мас до політичної активності, ріст національної самосвідомості і, як наслідок (це у нас, хочеться вірити, ще попереду) — бурхливий, небачений розквіт мистецтв. Абстрагуючись від того, що «азіатський ренесанс» обернувся «розстріляним ренесансом», віддаймо належне Хвильовому-мислителю: він напрочуд чутливо вловив найболючіший нерв українського національного відродження, оту загубленість, дезорієнтованість «неісторичного» народу в своїх та чужих традиціях, котра змушує його весь час озиратися на поблизьких сусідів, хапатися за дими їхніх проминулих поїздів і прирікає його, в кінцевому підсумку, на безнадійний і безбарвний провінціалізм,— за термінологією Хвильового, «позадинцтво».

Чи не найприкметніша риса «назадовця» — «він перш за все, розглядаючи якесь явище, турбується: де ж паралель? Де ж цьому явищу ідентичний факт чи фактор «у московському житті»? Хвильовий виступає? Ага,— Воронський! Не годиться? Ну, так тоді хай Вороиський буде Кость Буровій. Так і написано в інформації, присланій з Росії: Кость Буровій — український Воронський. Пільняк? Ага, у нас є Хвильовий. Не годиться? Та що ви, от історія! Ну, так тоді хай буде Всеволодом Івановим Копиленко... Напостівщина? Ага, у нас «Плуг». Ворокщина? Прекрасно, найдемо й «Гарт»!»[15] (Гадаю, цей саркастичний пасаж читач зможе легко продовжити хронологічно свіжішими прикладами. Григір Тютюнник — «український Шукшин», Степан Колесник — «український Овечкін», ба навіть у формі імперативно-обуреній, а чого це немає українських «Дітей Арбату»?! — ні на мить не сумніваючись, що вони таки конче повинні чогось бути, і не замислюючись — чому це росіяни не бідкаються, що немає, скажімо, «російської «Марусі Чурай»?). «Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здатний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що **нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку»**[16]. Всього чотири роки відділяють цей психологічно й культурологічно точний діагноз Хвильового від XVI з'їзду ВКП(б), на якому Сталін,— як виявилося, на півстоліття наперед,— вбив осикового кілка в гріб будь-яких спроб національного самовизначення, ознаймивши, що націоналізм — це «не бачити того, що зближає і об'єднує трудящі маси націй СРСР, і бачити лише те, що може їх віддалити одних від одних»[17], причім само собою розумілося, що «зближає» схожість, а «віддаляє» розмаїтість (діалектика єдності багатоманіття взагалі труднодоступна догматичному мисленню), а звідси, шляхом невеличкого перифразу, випливала вже пряма вказівка: належиться «бачити лише те, що зближає і об'єднує», і «не бачити того, що може віддалити», тобто якраз національно специфічного, того, що тільки й дає етносові raison d'être — адже, щоб з'ясувати, хто я є, я мушу з'ясувати, ким я не є,— іншого шляху до самоусвідомлення просто не існує, і от власне на цьому шляху для думки було встановлено шлагбаум (До речі, в наших нинішніх нарікання на бюрократію, котра в застійні роки неявно, але навдивовижу дійово воздвигла знак рівності між націоналізмом і національною самосвідомістю, ми дружно демонструємо незрозуміле безпам'ятство, щоразу забуваючи вказати що автором такого розуміння націоналізму є Сталін і що запекла боротьба з буржуазним націоналізмом усередині країни через 50—60 років після перемоги соціалістичної революції може означати одне з двох: або визнання, знов-таки неявно, сталінської тези, начебто в міру побудови соціалізму класова боротьба, в тому числі і в національному питанні, таки загострюється, або ж — або відкриття тієї надзвичайної обставини, що буржуазний націоналізм породжується... самим соціалізмом — куди не кинь, всюди клин).

Сталінські директиви означали кінець усяких там «українізацій», «білорусизацій» і т. ін. і «великий перелом» у національному питанні — від світлої пам'яті резолюції XII з'їзду ВКП(б) 1923 р., де давалася розгорнута програма боротьби з колоніальною спадщиною царизму, до концепції, як фатально іронізував М. Куліш у «Мині Мазайлі», «єдиної, неділимої СРСР», концепції, в світлі якої сама думка про якнись, цій одній нації «влас-

[14] Цит. за: Гірчак Є. Ф. Хвильовизм.— X., 1930.— С. 77—78.

[15] Хвильовий М. Апологети писаризму // Культура і побут.— 1926.— № 13.

[16] Хвильовий М. Думки проти течії.— X., 1926.— С. 51. Підкреслення моє.— О. З.

[17] Сталін Й. Політична доповідь ЦК ВКП(б) XVI з'їзду ВКП(б) // Твори.— Т. 12.— С. 366.

тивий шлях розвитку» виявилась осудкою — спочатку політично, як те засвідчила кампанія проти «хвильовизму», а відтак і кримінально. В цьому суть сталінської деформації ленінської національної політики. Зайве розводитися про наслідки — вони й не могли бути інакшими. Ну-бо справді, коли сьогоднішній випускник середньої школи, як і герой Антоненка-Давидовича — випускник царської гімназії, не знає з української історії нічого, «крім приєднання Малоросії за Богдана Хмельницького», коли навіть у тих жалюгідних формах репрезентації української культури, які ще маємо, старанно викреслено натяки на самобутність, а йдеться тільки про спільність, спільність і спільність (проти якої ніхто, до речі, не збирається заперечувати!),— простіше кажучи, коли за головну рису етносу видається його цілковита тотожність етносу-сусідові, то просто не може не виникнути логічне запитання: а чи заслуговує такий етнос на те, щоб виділяти його під окремим етнонімом?.. Ну, а вже звідси весь комплекс симптомів денаціоналізації, до «прошу звільнити мого сина від вивчення рідної мови» включно...

Однак відчуження народу від історії, відтинання його від власного минулого й ув'язнення в континуумі чистої теперішньости, де «ніколи нічого мінятися не буде» (Н. Мандельштам) — І. Дзюба назвав цей спосіб переживання часу «хронопровінціалізмом»[18], а я б назвала просто провінціалізмом, «провінцією» — бо, як соціокультурний феномен, визначає не лише просторова віддаленість від «всесвітньо-історичних ініціатив», а й глуха закапсульованість у позачассі, де ніколи нічого не відбувається, де все раз і назавжди розписано наперед,— «родись, живи, умри — все в тій старій хатині» (Мюссе), і хай десь в іншому житті люди гинуть на барикадах, а тут, як гірко жартував О. Герцен, тільки справляють ювілеї,— оця грандіозна провінціалізація народів (для нас, українців,— повторка) лишає по собі наслідки далеко менш очевидні, аніж бездуховна денаціоналізація, але куди глибше вкорінені.

Місце ампутованої історичної свідомості в «неісторичного» народу заступає **міфотворчість**.

Взагалі про міфотворчість у XX столітті написано стільки (сама лиша бібліографія з цього питання склала б цілу бібліотеку!), що значення слова розмилося до невпізнанності. Отож хочу застерегти: під національними міфами, або міфотворчістю «неісторичних» народів, маю на увазі не просто фрагментарні викривлені уявлення, породжені ідеологічними маніпуляціями над масовою свідомістю (наприклад, з монархічних часів заціпілий «міф» про доброго царя, який сном-духом не відає, що коять його посіпаки, або ж винесена з хрущовської «відлиги» впевненість обивателя, нібн причиною економічної кризи є наша епічна широкосердість — скидаємо з себе останню сорочку, аби всім помогти, усіх нагодувати: такого типу «міфи», або, по суті, ідеологічні камуфляції,— воля монарха приписується виконавцям, безгосподарність маскується під широкосерду безкорисливість і т. д. — мають своїм поживним середовищем дефіцит інформації, а тому розвінчати їх в умовах гласності загалом неважко, як це зробила, скажімо, у другому з наведених прикладів Ю. Черниченко, оприлюднивши дані про закупки зерна за кордоном і навівши в такий спосіб громадськість на гадку, що навряд чи ми годні надурняк годувати когось іншого, якщо не прогодовуємо самі себе). Але міфологічна **свідомість** — феномен вищого порядку, вона досить жорстко структурно організована, виконує світоглядну функцію, і самою гласністю тут не зарадиш.

Ясна річ, сучасна міфотворчість «неісторичних» народів і міфологія народів доісторичних (та, яку кожен етнос витворює на світанку своєї історії, в пору дитинства, на етапі первісного, докласового чи ранньокласового суспільства) — це далеко не те саме. Досі радянська наука з неприхованою насторожeністю ставилася до численних спроб зарубіжних учених «модернізувати» міфологію, спроектувавши архаїчні міфоструктури на свідомість социумів XX ст., такий підхід кваліфікувався як загалом немарксистський. Хтозна... Один з найвідоміших сьогодні теоретиків «модернізації» міфа М. Еліаде розглядає міфотворчість як компенсацію страху перед історією. Маркс свого часу визначав міфологію як уявне опанування тих сил, природних і соціальних, котрі в реальній дійсності протистоять людині як чужі й зловорожі. Я особисто не вбачаю тут суперечності: історія для «неісторичного» народу — така сама незбагненна, непідвладна йому стихія, як темний ліс-праліс для первісної общини. Тож, якщо структурний аналіз міфа, проведений Дж. Фрезером, виявив, що міфологічні системи всіх етносів будуються за одними й тими ж, універсальними законами, то й легковловні аналогії між «тамтою» та сучасною міфологічною свідомістю не повинні здаватися нам випадковими. Тут, як на мене, ключ до зрозуміння психологічної дієвості сталінізму: він не стільки ідеолога, скільки міфолога (з легким серцем вимовляючи слова «культ особи», ми не завжди здаємо собі справу, що культ — усього лиш прагматичний аспект міфологічного світогляду, його, сказати б, діяльний, обрядовий вияв).

У цій міфологічній свідомості «батько народів» (вже саме словосполучення відгонить тотемізмом!) виконує ту ж функцію, що й Ворон американських індіян або Вяйнямяйнен стародавніх карелів: функцію так званого культурного героя — деміурга, котрий витворює з хаосу світовий порядок, відділяє «верх» од «низу» («все выше, и выше, и выше» — це «сталінські соколи», а «низ», царство Аїда, Нільфхель — це «лагерная пыль»), навчає правил обробки землі («Сівба, як учить товариш Сталін, справа сезонна»), дає племені-роду-народу-народам «закон і покон» (сталінська Конституція), запускає в хід нові природні цикли, так що відтепер вічна мерзлота зацвіте яблуневими садами, а пшениця почне кущитися, даючи вдесятеро більше зерна (тут міфологічний пантеон може збагатитись новими, дрібнішого калібру героями, як-от Т. Лисенко), ну і взагалі, якби не він, тотем, родоначальник племені, «то голенькими б ми з вами ходили, товариші, голенькими» (це з промови М. С. Хрущова перед виборами до Верховної Ради СРСР 1937 року). Звідси й чисто культова космізація образу, всі оті гігантські портрети вождя, підвішені до

[18] Див. Дзюба И. Страж человеческого в человеке // Вопр. литературы. — 1988. — № 9. — С. 20—21.

аеростатів — вривань із небесними світилами, оті міфопоетичні заклинання на кштелт »стільки в Дніпра сивого та й води нема, скільки є у Сталіна світлого ума, стільки в небі ясному та й нема зірок, скільки є у Сталіна в голові думок»,— тобто соціогонія (створення нового суспільства) злилася з космогонією, як це зазвичай буває в міфологічній свідомості, де за межами мого племені світу не існує, а тому мій предок є одночасно і творцем всесвіту (в цьому сенсі міфологічна свідомість завжди »провінційна»). Міфомисленню притаманна своя логіка — причинно-наслідковий зв'язок підміняється часовим (»після цього — значить, через це»), тож переконати людину з такою свідомістю, скажімо, що війну виграно зовсім не завдяки Сталіну, що, навпаки, якби не Сталін, то перемога дісталась би менш страшною, менш кривавою ціною, неможливо так само, як неможливо довести папуаському жерцеві, що сонце сходило б і в тому разі, якби він, жрець, не запалював щоночі на вершечку пальми свого незмінного смолоскипа...

Однак «культурний герой» — лише одна з численних, більш-менш системно з'єднаних у нашій свідомості міфологем. Складність полягає в тому, що всі ми, »неісторичні» народи, вступили в добу соціалістичного будівництва із своїми задавненими національними міфами, які сталінізм використав і асимілював, мов колись християнська церква поганські традиції. Сьогоднішня українська міфологічна свідомість — це прехимерна амальгама з дорадянських і радянських міфологічних структур. Чи не найдревнішою з-поміж них є притаманна всім міфологіям структура «сакрального часу», Золотого віку (хронологічно це гетьманщина, час найактивнішого самовияву нації, коли »Україна», земля козацька» значилася на всіх європейських картах як щит між Османською імперією й Заходом), структура, що ностальгічною тугою за »привілеями й вольностями козацькими» проходить через два століття колоніального існування (мрія Яреми з «Гайдамаків»: »Оживуть гетьмани в золотім жупані..., а в степах України — о боже мій милий! — блисне булава«,— це вже радше »несвідомо-художній», кажучи по-марксівськи, себто міфологічний образний ідеал, ніж виразна політична орієнтація), і відлунює — ох і стійка ж! — аж у столітті двадцятому, де неписьменний селянин Чернігівської губернії, даючи своєму синові перший урок національної самосвідомості («Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють»), іще згадує, тяжко зітхнувши: «Колись козаками, кажуть», були, а зараз тільки звання зосталось» (О. Довженко, »Зачарована Десна»),— ось він, рудиментарний залишок міфологеми Золотого віку.. На нинішній день »звання» вже не зосталось, але це зовсім не означає, буцімто ми деміфологізувалися. До речі, перший поворот від національної міфотворчості до історизму в нашій культурі було здійснено Шевченком, який узяв на себе тяжкий труд «прочитати тую славу», «не дурячи самих себе», і навіть »Золотого віку» не пощадив — досить згадати гнівну інвективу на адресу політичних діячів гетьманщини: «Раби, подножки, грязь Москви, Варшавське сміття...», або жорстоке в своїй пронизливій тверезості розвінчання ілюзій про сакральну національну »волю», яка буцімто «Дніпром умивалась» — «Кров'ю вона умивалась. А спала на купах, На козацьких вольних трупах, Окрадених трупах!» — втім, усе це не завадило нам згодом успішно заміфологізувати й самого Шевченка.

Що ж відбулося? Відбулася дегероїзація, пародійне приниження міфа — його, сказати б, трикстеризація (трикстер у міфології — блазень, »герой навпаки»), і не в останню чергу за рахунок вульгарно-соціологічного підходу. Бо й справді, коли говорити про »те, що може віддалити» — про гетьманщину як про національно-консолідуючий рух — дозволено було в найліпшому разі скоромовкою і крізь зуби, то зате представити »козацьку республіку» (К. Маркс) як арену запеклої класової боротьби між не вартою доброго слова козацькою старшиною та юрмами таких собі голодранців-санкюлотів (»селянське військо«! — схоже, нікого не вражала абсурдність подібного словосполучення, яким означувалася регулярна армія!) — тут уже відкривався якнайширший простір для фантазії. Результат? І бідолашна старшина, яку, коли вірити навчальним курсам літератури, знай осміювали та обпльовували всі наші класики, і, здавалося б, »легалізований» козак Голота злилися в масовій свідомості в єдиний водевільний образ п'яниці й гультіпаки з закладеним за вухо оселедцем, у широких, як Чорне море, шароварах, про якого відомо хіба, »що проміняв жінку на тютюн та люльку». От вам і »сакральний час», от вам і першопочатки нації — міфологема не щезла, тільки замість героїчної зробилась комічною, а відтак і масофікований образ етносу, нібито злитого в категоріях »комосу», виродився в чистий лубок (останнє втілення цього лубка — тупий мордатий зарізяка, котрий, наївшись сала, напившись горілки, співає про Іванка й сорочку-вишиванку,— було продемонстровано радянському народові в фільмі »Холодне літо 1953-го»). А ми дошукуємося: звідки »міф про неповноцінність»?..

Передбачаю контраргументи: а Котляревський, а Гоголь, а Гулак — хіба й справді не від класиків пішла ця »трикстеризація» Золотого віку? Це слушно тільки наполовину. Комічне-бо, як переконливо показав К. Маркс услід за Гегелем, є фінальна фаза певної історичної форми, коли людство, сміючись, прощається зі своїм минулим,— так і «Енеїда» завершила, звела в собі два століття трагічної української історії й цілу епоху барочної культури (не забуваймо, що на час появи поеми Січ уже було зруйновано!), ставши в українській національній свідомості якраз отим актом »веселого прощання» — попри вкрай невеселу суспільну ситуацію, ала в тому-то й життєствердність комізму! Коли ж фінал видається за початок, коли образи головнокомандувача загальноєвропейської Ліги християнської міліції, гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, блискучого корсунського полковника, вихованця Падуанського університету Н. Морозенка, десятків, сотень інших захисників вітчизни розчиняються в опереточній постаті Карася, то інакше як шулерським пересмикуванням карт це не назвати.

Повторюю ще раз: від переродження міф не перестає бути міфом. Чи героїчним, чи комічним уявлятиме етнос свій Золотий вік — від цього він не наблизиться до автентичного розуміння власної історії, тобто до самопізнання. Будь-яка міфотворчість, у тому розу-

міни, в якому ми домовилися вживати це слово, є своєрідним галюцинуванням народу, що впав у позаісторичний транс. Тож «міф про неповноцінність» може, за суто міфологічним принципом бінарної опозиції, породжувати — і породжує! — міфа-антагоніста, який я умовно назвала б «міфом всесвітнього визнання» і який невитравно присутній у свідомості кожного з нас. Маю на увазі оті щедрі й безадресні апеляції до «цілого світу» (теж міфологічне поняття!), котрий начебто й милозвучністю нашої мови не перестає захоплюватися, і Шевченка читає запоєм «на всіх язиках», і навіть — ця вжа найяскравіші форми міфопоетики — спогадує нас добром за те, що свого часу українці чи то заснували, чи то, навпаки, повалили (існують різні версії!) Римську імперію (подібна історична міфотворчість цікава перш за все як самозахисна спроба ущемленої етнічної самосвідомості перенести свій Золотий вік, раз уже спрофанований, кудись подалі, «на сухе»)

Ілюзія власного «культуртрегерства», звісно, зігріває, але так, як зігріває алкоголь на морозі — ризик задубіти від цього зростає. «Витворюємо собі різні фантастичні уявлення і живемо серед них, не помічаючи їх потворної неправдоподібності» (Зеров), а потім, випадково потрапивши за кордон, розводимо, як автор цих рядків на одному культурологічному конгресі, балачки про глибокі традиції «українсько-тамтих» культурних зв'язків — і ніяк не зійдемо з дива: чому при цьому в «тамтих», хоч їм освідчуються в давній приязні, такі непорозуміло-тупі обличчя? (Аж потім, коли тамтешні інтелектуали з неподробно оксфордським англійським прононсом стануть обережно допитуватись, чи «ваша Україна» не межує з Іраном і чи «ваш Шевченко» не входить «до складу вашої делегації», здаєш собі справу: люди просто не второпали, від імені якого це народу до них звертаються, бо в живій, діючій системі європейської культури такий народ не значиться!) Річ у тому, що міфологічна свідомість неадекватно відображає факти. Факт, що провербіальну милозвучність української мови відзначено авторитетними юнесковськими комісіями,— але факт і те, що даними цих комісій цікавиться хіба що вузьке коло фахівців (а крім того, катастрофічне, в арифметичній прогресії, падіння відсотка носіїв цієї милозвучної мови на терені її поширення аж ніяк не здатне сприяти зростанню її міжнародного паблісіті). Факт, що Шевченко перекладений десятками мов у багатьох країнах світу,— але факт і те, що, як популярно розтлумачив в інтерв'ю журналові «Всесвіт» австралійський видавець Ю. Ткач, «практично в англомовних країнах про нього не знають . Коли б наші «пінгвіни» видали Шевченка, тоді люди б заговорили про нього. Гоголь видається принаймні раз на рік, його твори, як і твори Достоєвського, Толстого, Чехова, інших російських класиків, вивчаються у школах. А українська література — ніби пасербиця...» [19] Не здаючи собі справи з механізму функціонування культури на Заході, не уявляючи бодай приблизно, що то значить, коли в країні мирно співіснують десятки тисяч періодичних видань і сотні видавництв, ми радо перетворюємо факт поодиноких безсистемних публікацій української літератури на міфологему всесвітнього визнання,— виходить, як у наївного містечкового попика з роману І. Вільде: «Наша українська справа йде вперед!.. Досить такого прикладу. Оце вичитав я в «Ділі», що в Парижі, в Сорбонні, якийсь професор Лямур, у зв'язку з Бальзаком, пане добродію, говорив майже десять хвилин про Україну...» Нам теж звичайно для самозаспокоєння «досить такого прикладу»...

Гадаю, сказаного цілком достатньо, аби зробити висновок: невідкладним завданням розвитку української радянської культури, розвитку духовності нашого народу є **деміфологізація суспільної свідомості**.

Літературна дискусія — вперше, після Шевченка, в історії української культури — сформулювала це завдання в повному обсязі. В пору збудженого Жовтнем «азіатського ренесансу» очищення від всього комплексу царистсько-великодержавницьких духовних деформацій було не менш актуальним, аніж сьогодні очищення від деформацій сталінсько-застійних. Ось яку лаконічну характеристику української національної міфотворчості, влучно ойменованої «літературщиною», знаходимо у В. Юринця: «До катованого, мордованого, недоношеного і неповнокровного українського суспільства, що віддавна вже не знало історично-конструктивних традицій, можна віднести слова Маркса, що він їх висказав з приводу ідеалістичної філософії Канта: «Вона була переживанням у позаобпачних сферах багатої дійсності французької революції»... Явища дуже небезпечне. Воно викривляло всі погляди на значіння літератури в сукупності суспільного життя, ставило перед суспільністю криві дзеркала, створювало цю сонну українську романтику, що підмінювала всі конструктивні елементи суспільної психіки, розглядало все прозаїчне і, іменно, могутнє в своїй прозі життя з точки погляду гарного жасту, одним словом, годувало літературщину — великого ворога сучасної свідомості. Кавказ і степи, як наслідки поневолення, і Європа, не дійсна Європа, а обітований край утечі від дійсності, рожеві небосхили наших мрій, Європа,як гаряча ностальгії, а не дійсна Європа,— ось ці полюси, між якими вона весь час хиталась» [20]. Вельми прикметно, що проти національної міфотворчості — проти «фантастичних уявлень» (М. Зеров), проти «мітів і легенд, що вкривають дійсний суворий процес суспільних трансформацій» (В. Юринець) — виступили ті учасники дискусії, котрі, в той чи інший спосіб, підтримали М. Хвильового в головному — в усвідомленні потреби етнокультурного самовизначення («Дайош свій власний розум!»)

Тут слід зробити одне принципове застереження. Описувати культурологічну концепцію Хвильового за допомогою кагановичівських ярликів «Геть від Москви!» та «орієнтація на буржуазну Європу»,— а декотрі літературознавці, мов кролики, навіки загіпнотизовані удавом сталінщини, продовжують і сьогодні з легким серцем повторювати ці фальшиві формули, котрих сам Хвильовий особисто **ніколи й ніде** не виголошував,— це така сама пошлість, як, приміром, зводити марксистське вчення про релігію до колись популярного

[19] Див.: Банда Букс пропонує... // Всесвіт — 1989 — № 1 — С. 182

[20] Юринець В. З нагоди нашої літературної дискусії // Комуніст. 18.01.26

афоризму «Крой, Ваня, бога нет!» Сформульована на самому початку літературної дискусії альтернатива «Європа чи Просвіта?» («Зеров чи Гаркун-Задунайський?», або, ще повніше кажучи, культурна повноцінність чи провінційне «позадинцтво»?) мислилася Хвильовим не як зовнішня (курс «на Європу» чи «на Москву»), а як внутрішня для української культури, що в ній — і це чи не найцінніше теоретичне відкриття Хвильового — є і «Європа», і «Просвіта». «Просвіта» — це «культурний епігонізм», що той масив «української інтелігенції, яка весь час стежить за диригентською паличкою російського «дідашестидесятника» [21] — «від Котляревського, Гулака, Метлинського через «братчиків» до нашого часу включно» [22]. «Європа» ж — а точніше, «психологічна Європа», «Європа як психологічна категорія» (тобто не «дійсна Європа», але й не «гарячка ностальгії») — це, мовою Хвильового, витворений західноєвропейською культурою ідеал громадської людини (від Лютера до Маркса й Леніна), котра перебуває «в перманентній інтелектуальній, вольовій і т. д. динаміці», «це доктор Фауст, коли розуміти його як допитливий людський дух» [23], словом, «психологічна Європа» є не більш між метафорою культури активно-діяльної, здатної вповні виявити потенції народу, на противагу культурі пасивно-страждальній, або, як стисло висловився Зеров, «самопочуттю російського «кающегося дворянина»» (в цій антитезі європейської «волі» й російського «страждання» — вся відгадка суперечок між «західниками» й «слов'янофілами») «Європа» в українській культурі — це для Хвильового передусім традиція П. Куліша, якого він відносить «до типу західного інтелігента» [24] і прямим спадкоємцем якого вважає і «Зерових», себто дореволюційну українську інтелігенцію, і ваплітян.

Одним із небагатьох диспутантів, що правильно зрозуміли Хвильового, був В. Юринець — сам «тип західного інтелігента» (дитя Віденської філософської школи) і незгірший од Хвильового генератор ідей — не завжди рівноцінних, але завжди оригінальних, він оперативно відгукнувся в газеті «Комуніст»: «Є глибока неусвідомлена інтуїція в поклику Хвильового до Європи. Це заклик до створення в нас героїчної, конструктивістськи ясної психіки на місце нашої плаксиво-сентиментальної, рабсько-поетичної. Це протест проти нашої розмазаності, безініціативності, пагубний наслідок нашого поневолення в минулім» [25]. М Зеров, доводячи органічну — з доколоніальних часів — присутність «психологічної Європи» в українській культурі, послався на історію: «...Вікно до Європи прорубав не Хвильовий. Вікно в Європу було прорубане раз, «в Петербурхе-городке» на початку XVIII ст., коли на російські центри упало снопом європейське світло і так яскраво підкреслило околишню тьму; на Україні ж у нас вікон не прорубували, у нас паростки європейської культури проникалися всюди тисячею непомітних шпар та щілин, сприймаючись помалу, непомітно, але всіма порами соціального організму» [26]. Апеляція до історії невипадкова (однією з необхідних передумов розвитку української радянської культури Зеров справедливо вважав «вияснення нашої української традиції і переоцінку нашого надбання» [27]) — адже сам поділ культури на «Європу» і «Просвіту», відділення «овець від козлищ» є не просто ознака зрілості цієї культури, а й акт деміфологізації національної самосвідомості, що звикла ототожнювати себе саме з «Просвітою».

Отже, «Європа» — самобутня, «Просвіта» — вторинна, грунт «Європи» — історія, «Просвіти» — міфологія. Цілком імовірно, що подібний культурний дуалізм взагалі характерний для «неісторичних» народів, — що свою «Європу» і «Просвіту» мають нинішні молдавани й азербайджанці, індуси й араби, — але, на жаль, зерна висловлених диспутантами ідей впали на вже пересохлий інтелектуальний грунт, котрий до кінця 30-х років узагалі перетворився на солончак, отож розвивати далі українську концепцію двох культур було нікому. Останнім потвердженням її слушності стала, — от уже справді іронія історії! — сама літературна дискусія, що за природою своєю якраз і виявилася боротьбою «Європи» (представленої Хвильовим, Зеровим, Юринцем, Могилянським та ін.) і розпаленої пролеткультівськими амбіціями «Просвіти» з С. Пилипенком на чолі. Можна припустити, що якби не виручання зовнішніх сил, тобто нацькованих сталінським прокуратором Кагановичем відповідних ідеологічних і політичних інститутів, боротьба завершилася б діалектичним «зняттям суперечності» та формуванням якісно нової української культури... Але «Європу» було усунуто з історичної арени методами аж ніяк не діалектичними і в нас на довгі роки запанувала культура підновленого — сталінізованого — міфа.

А «коли міф торжествує, то настає справжній занепад науки, та й цілої культури, а разом з нею етногенезу — творчого періоду життя будь-якого народу» [28].

Закінчення в наступному номері

[21] Хвильовий М. Думки проти течії. — С. 56

[22] Там же. — С. 50.

[23] Там же. — С. 45.

[24] Там же. С. 53

[25] Юринець В. З нагоди нашої літературної дискусії

[26] Зеров М. Ad fontes // До джерел. — Краків — Львів, 1940. — С. 269.

[27] Там же. — С. 264.

[28] Гумилев Л. Н. Этнос: мифы и реальность // Дружба народов. — 1988. № 10. — С. 231

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ ДО РОКУ 1625

Справді, покладаючися, що за посередництвом Граціані, який все більше схилявся на сторону польську і під польські впливи, справа з турками буде полагоджена, Жолкевський уже з літа зачав ладитися до походу на козаків. Як і попереднього разу, він задумував їх заскочити несподіваним походом, і такої ж тактики держалося правительство. Король вислав до козаків у червні старого стилю посланця з листами — зміст їх ближче незвісний, але Жолкевський вважав сю висилку дуже корисною, бо вона мала відвернути увагу козаків, зайняти їх, поки Жолкевський з комісарами зібралися б на них, під покровом операцій на турка. Від себе він радив їм іти з дніпровських перевозів на Запорожжя або вислати туди кілька тисяч війська, «бо і так їх дуже велика сила», тільки аби не йшли на море. З другого боку, в правительствених колах вважали потрібним погладити «статочніші» кола козацькі й їхнього шефа Сагайдачного та дати їм пізнати, що правительство робить різницю між козацьким своєвільством і лояльними його елементами. Таку мету мала, очевидно, королівська грамота, видана 13(23).VII на ім'я Сагайдачного. В ній король заявляє своє вдоволення і вдячність Сагайдачному з огляду на засвідчені перед ним заслуги його і Війська Запорозького в останній московській війні та заходи його і «старинних його товаришів» коло приборкання своєвільного козацтва. «І тепер на волості,— читаємо тут, — гамує він і карає Військо Запорозьке, а особливо тих, що називають себе, не належачи до Війська Запорозького; іншим, тим, що звикли своєвільно перекрадатися й псувати трактати з цісарем турецьким, забороняє ходити на Чорне море і всяку зичливість і услужність показує з іншими старинними товаришами своїми нам і Речі Посполитій». (На якесь реальне добродійство і супроти сих лояльних елементів правительство, одначе, не здобулося, і в сій грамоті король обіцяє свою ласку й опіку Сагайдачному, його родині й потомству!).

В таких пересилках пройшло літо, а вже 23 VIII (3 IX) король видав універсал, визначаючи предовгу низку українських панів і ротмістрів польських до комісії на козаків. «Тому що попередні умови не були здійснені, в тих козаків щодалі, то більше прибуває, так що ся сила не тільки може нас розварити з поганами, але й викликати внутрішні замішання», поручалося сій комісії увійти в переговори з козаками, «аби ті своєвольці, що вже часто і своїх старших не слухали, були приборкані, уставлений був порядок і послушність» і т. д.

Але заскочити козаччину несподівано так само не вдалося сим разом, як і попереднім, а навіть іще менше. Репресивні заміри правительства не були для неї тайною: в двірських колах варшавських оповідали, що козаки переловили кореспонденцію Жолкевського з Іскандер-башею і довідалися про обіцянки, які робилися турецькому правительству про приборкання козаччини; почувши се,

---

Продовження. Початок див. «Вітчизна». 1989. № 1 — 8.

нозаки зараз рушили — одні кажуть, що вони збираються йти оружною рукою на Україну, другі — що вони задумують злучитися з татарами. Коли під кінець вересня Жолкевський з своїм військом і комісарськими полками прийшов по торішньому під Паволоч над Роставицю,— військо козацьке притягло сливе під Білу Церкву і стало табором на р. Узені. Але було його не так багато — всього понад десять тисяч з арматою. Сил Жолкевського і комісарів докладно не знаємо. З великого числа магнатів-комісарів сим разом ставилися особисто воєвода руський Данилович, новоіменований воєвода київський Томаш Замойський (син канцлера), Станіслав Конецпольський, також новоіменований гетьманом польним, і староста кам'янецький і брацлавський Калиновський. Коли з табору козацького на закликн комісарів прибули козацькі делегати (Ян Костжевський, Петро Одинець, Яцина, Ратибор Боровський й інші — всього до двадцяти душ), по переговорах з ними була уложена декларація комісарська, і з нею вислані комісарські делегати в табір козацький для дальших переговорів.

Комісари поклали в основу своєї декларації попередню, ольшаницьку декларацію, і по проведених переговорах як свій ультиматум поставили такі жадання: щоб відповідно до тої ольшаницької декларації козаки виключили з війська всяних «непрнкаяних людей», які пристали від п'яти літ до козацького війська, та прийняли те число реєстрового війська, яке потім їм визначить король; щоб були заказані походи на море, понищені човни, які ще зосталися, і покарані учасники останніх морських походів; щоб козаки прийняли старшого, якого їм вастановить гетьман коронний. З свого боку комісари робили тільки ту поступку, що підносили цифру річної плати козакам (а з сим розумілося і побільшення козацького реєстру): від 1620 року козацьке військо мало діставати на рік 40 тисяч золотих (замість давніших 10 тисяч золотих і 700 поставів каразії). При тім виплачено військову плату за рік попередній і останній, 20 тисяч золотих за службу московську і ще осібно потім на гармату і на старшину коло 4 тисяч золотих «за покірність, яку вони показали».

Сі значні суми грошей, виплачені під сю хвилю, безперечно, мали значення бочок олії, розлитої на розбурхані хвилі. Золота шкаралупа осолодила гірну пілюлю, яку польське правительство подавало козаччині, використавши її quantum satis (вдосталь) в останній московській кампанії, а тепер певне того, що вже козаччини не потребує. Помогла вона й козацькій старшині прихилити козацькі маси до поступок сим правительственим домаганням, щоб не довести до загострення конфлікту. Переговори й торги, одначе, тягнулися довго. «Було немало тергіверсацій» (викрутів),— писав Жолкевський королеві по скінченні справи; «вставляли і хотіли включити в свій «реверсал» то те, то се, а особливо на тім наставали і дуже те зайняло часу, що хотіли додати: коли б котрого року не виплачено їм визначеної платні, то було б їм вільно йти на море для здобичі; зійшло більше тижня на тім, а зносинах і пересилках з ними, одначе, стало таки на тім, що містять в собі ті писання». Маючи більші сили при собі, не потребуючи козацької ласки й помочі, як торік, комісари сим разом ставилися супроти козаків гостріше й безоглядніше і грозили оружним нападом, війною, коли козацьке військо не прийме їхніх умов. «До такої скрухи в значній частці привело їх те, що бачили військо королівське: хоч тяжкі були осінні непогоди, сніги, дощі, морози, таки ні одного дня без непогоди, але військо зносило ті невигоди; чули погрози, що як не схочуть піддатися волі і наказам короля, то жовніри королівські готові поступити з ними, як з ворогами, і завдяки тому справа взяла такий корисний для держави оборот»,— писав Жолкевський. І так принабний дзенькіт золота, з другого боку — хвалький брениіт польських шабельок рішили діло. Козацька старшина, не сподіваючися виграти оружної боротьби з Річчю Посполитою, а на випадок невдачі ризикуючи стратити й те все, що їй комісарські пропозиції лишали ще, рішила піддатися і за всяку ціну обминути конфлікт.

Рапорт польських делегатів, висланих в козацький табір для переговорів з дня 5(15) жовтня, дає нам кілька характеристичних подробиць до сих переговорів та й дещо побутових деталей, так що варто з нього навести що цікавіше. «Поїхали ми до них скоро, тільки розвиднілося, і застали їх при шикуванні війська. Спинили нас, не давши переїхати гребельки на Узені: просили, аби ми почекали, поки вони упорядкують полки. Довго пересували полки на гору і за гору, довго мінялися і нарешті прислали до нас, аби ми їхали списувати військо. Втім,

Чайки атакують турецьку галеру

і сам гетьман Сагайдачний зближався до нас; ми зблизилися до нього і сказали, що нам не те важно, аби ми військо списували, але щоб ми прийшли до угоди й комісію уложили: передали вам її (декларацію комісарів), а від вас узяли реверсал. Тоді вони усильно просили хоч не писати, то оглянути, і ми з тим остереженням поїхали. Поставили вони одинадцять полків; майже всі були з огнистою стрільбою, рідко хто з луками; на наш погляд, могло їх так бути 8000. Подали нам реєстр свого перепису і з нім рахували війська 10600. Полки по порядку давали постріли. Потім привели нас до армати; при ній було більше-менше 200 піхоти з рушницями. Дали постріли, стріляли з гармат. Потім обернено полки до обозу, показуючи їх нам, і так кожний ішов до свого становища. Сагайдачний, зсівши з коня, просив нас їсти. На прошення наше потім заграли в бубни на раду; мало що стративши часу на їду, пішли ми на нараду. Там признали їм, що бачили у них готовність воєнну, і похвалили її; переказали подяку вашої милості (Жолкевського). По пунктах намовляли ми їх до постанов комісії; доводили, що тут в громаді, в гуку, в такій великій купі, ні до чого не можна договоритися. Тоді вони дозволили, щоб Сагайдачний з кільканадцятьма відійшов з нами осібно. Насамперед не згодилися вони на те, щоб брати гроші у Львові, а щоб у Києві на св. Іллю, руське свято, чотири неділі по св. Іванові. По-друге, просять, щоб з шляхетських маєтностей їм виходити до того ж свята св. Іллі, і на се ми зважилися згодитись. По-третє, коли ми їм сказали волю вашої милості (гетьмана Жолкевського), щоб їх тільки 3000 війська зісталося, на се ніяким чином не хотіли приставати. Казали: «Ми вже виключили 5000 неналежних до війська і зісталися самі в собі, і те нічого не буде коштувати королеві і Речі Посполитій понад призначені нам 40 тисяч золотих; розпустивши раз, ми вже більше не будемо в такій масі, а не дай Боже, якби якийсь гвалт і небезпечність прийшла на Річ Посполиту від неприятеля(?!), а їх (тих понад 3000) виживимо з тої ж плати, не беручи стації нізвідки,— хоч би й по грошу, то будемо ділитися з ними: і так сильнішими будемо на відправу неприятелеві, легко нам буде і своєвільних між собою стримати, і походи на море загамуємо». Секретно запевняли нас: «Ми тепер вкупі голосимо, що всі в тій купі зістануться, а розпустивши, потім легше, без всякого замішання і небезпечності кровопролиття і усобиці, випишемо скоро, а якби тепер оголосили певне число, ніяким чином не уйшли (кровопролиття)». Від присяги відмовляються, кажуть, що «ми додержуємо татарам словесного приречення або дання руки, то його королівській милості, пану нашому милостивому, поготів дотримаємо, давши умову і обов'язок наш на письмі з печаттю і підписом рук, і по-лицарськи, прийнятим у нас звичаєм, як і на Ольшаниці було, потвердимо (умову), підписавши реверсал комісії». Бачачи, що їм хотілося вже роз'їздитися, ми, щоб затримати їх і збільшити надію на

певнішу постанову, казали їм на завтра рахувати гроші». Тим часом просять у гетьмана інструкцій, як бути з тими бажаннями козаків.

І так, по-перше, по тім, як козацьке військо прийняло і сповнило жадання виключення всіх «неприналежних до війська людей», які до нього вступили за останні п'ять літ, комісари поставили жадання, щоб військо козацьке було зведено до 3 тисяч. Була се велика поступка з польської сторони, по тім, як житомирська декларація 1617 року проектувала обмежити козацьке військо одною тисячею, але по тім, як кілька місяців тільки тому Річ Посполита покористувалася поміччю двадцятитисячного козацького корпусу, було се жадання попросту безглузде. Козаки не хотіли прийняти сеї цифри, як занадто малої, і не хотіли зараз перевести «виписки», кажучи, що се привело б до розрухів. Рішено виписку відкласти, перевести її по містах, а означення цифри козацького війська лишити королеві; всі виписані мусять стратити права до вольностей козацьких і підлягати власті дідичів і державців.

Особливу увагу сим разом звернено на місце пробутку козаків. Козаки можуть селитися і користуватися своїми вольностями (свободою від власті пана і козацькою юрисдикцією) тільки в королівщинах, «не обтяжуючи собою маєтностей духовних і шляхетських»; хто хоче бути в війську, мусить вийти з тих маєтностей і перенестися до котроїсь королівщини. В декларації комісарській ставиться дилема: козаки або не мешкатимуть в маєтностях духовних і шляхетських, або коли б там мешкали, то будуть признавати власть тих панів і не будуть виломлюватися з підданства або удаватися до іншої юрисдикції. Але такої альтернативи козацький реверсал не приймає, не зважаючи, очевидно, можливим, щоб козак був не під військовою юрисдикцією, а під панською властю,— не хоче заводити такого прецедента; хто хоче бути козаком, постановляє він, мусить вийти з приватної власності до королівщини. В королівщині державцям та їхнім урядникам козаки мають показувати «пристойне пошанування» тільки, не послушність, і не відрікаються їхати в наглій потребі на татар, коли нападуть, при старості, підстарості або своїм отамані, не більше. На перенесини до королівщин виторгували вони собі дев'ять місяців. Але всю сю постанову — се обмеження в мешканнях — в своїм реверсалі називають вони «великою уймою наших вольностей, наданих нам привілеями покійних королів», і виговорюють, що удадуться ще з прошенням до короля, аби він у сій справі полишив їх при стародавніх вольностях і правах.

В справі іменовання старшого козаки уступили сим разом стільки, що полишили се на волю короля. «Що панове зволили включити в комісію, аби ми мали при собі старшого з руки королівської і пана гетьмана коронного, як колись був небіжчик пан Оришовський, ми і тому не противимося; пан канцлер і гетьман коронний, не іменуючи зараз, зволили відложити се до будучого сейму, і ми вишлемо туди своїх послів, зоставляючи те на волю його королівської милості; просимо тільки такого, щоб разом з нами ставився на славу і послугу Речі Посполитій, наставляючи горло проти ворога держави, і нам потрібного у його королівської милості вмів домовитись».

Обіцяли понищити решту морських човнів, які ще не понищені (sic), а ті, що зістануться для перевозів, тримати під сторожею; ті, що осмілилися ходити своєвільно на море останніми часами, будуть покарані і на будуче козаки «своїм рицарським словом» прирікають в морські походи «на шкоду земель цісаря турецького» самим не ходити з Дніпря на море й іншим не дозволяти й не допускати. Як знаємо з вищенаведеної реляції Жолкевського, козаки довго не згоджувалися на таку абсолютну абстиненцію і хотіли лишити собі право ходити на море за здобиччю, коли їм не буде платитися платня, але комісари на те не пристали. Але в «реверсалі» козацькім воно постилізовано все-таки, може, й умисно, так що виглядає на певну умовність: «Побираючи вищезгадану річну платню від його королівської милості постійно, ми обіцяємо» і т. д.

Козацький реверсал сей має дату 17 нового стилю Жовтня (два дні по згаданій реляції польських делегатів). Підписали його: «Петро Конашевич, старший, Ян Ярич (чи, може, Ларич? — М. Г.), Григорій Затиркевич, осавул Війська Запорозького, Михайло Воловець (може, Волевач? — М. Г.), Тишко Бобель, Станіслав Злочовський, Дмитро Прецлавець, Ян Бачинський, Ян Костжевський, Мартин Пневський, Олександр Качковський, Іван Гайдученко, Лаврентій Пашкавський,

писар військовий, Ілліш Ільницький. Крім ствердження підписами і військовою печаттю, військо зложило на сі обов'язки присягу: «Старші полковники і асесори (sic) формально, а поспільству читав їх писар військовий, і вони через акламацію присягли, що будуть то сповняти». «Не маю сумніву, що вони будуть мати охоту то сповняти»,— додав Жолкевський.

Надія була дуже сміла, супроти глибокого противенства між бажаннями і змаганнями козаччини і тими обмеженнями і обов'язками, які накинула їй комісія. Але Жолкевському хотілося вірити тривкості осягнених ним результатів, і він вірив. Від'їздячи з-під Паволочі в 20-х днях жовтня нового стилю, він лишив тільки три роти «при самій останній Україні», «аби випищики, котрих козаки від себе відсилають, не збиралися в купи», та від «тих рвачів татарів». Все інше військо вислав на Підгір'я, під угорську і шлезьку границю, де треба було стерегти землю від хижих Лисовчиків з Угорщини й де все більшим полум'ям розгорялася страшна тридцятилітня війна. «Глибокий спокій на Україні, з божої ласки»,— писав він з кінцем року до свого помічника, польного гетьмана Конецьпольського, і доручав вивести решту війська під Карпати, стерегти границю від карпатських «сабатів».

Але спокій глибоким не був. Нема сумніву, що козацька старшина, уступаючи пресії правительства та його чорній невдячності супроти козацького війська, мала надію, що й сим разом обставини незадовго розвіють всі обмеження, покладені на козаччину останньою комісією, і зовсім не брала собі їх дуже трагічно. Сагайдачний, щоправда, їздив на Низ і палив козацькі чайки — так принаймні доносив правительственим колам (Януш Радзивілл писав брату новину, що «старший козацький їздив на Низ, попалив і понищив човни». — М. Г.); але не перший се раз уже палено ті чайки, а вони все далі зіставалися.

Виписка була, без сумніву, більше формальністю. З переходом до королівщини козаки, правдоподібно, не спішилися, справедливо сподіваючися, що до Іллі, свята руського, можуть зайти ще дуже важливі переміни в загальній ситуації. Старший, якого б заіменувало правительство, очевидно, міг бути тільки правительственим комісаром при козацькім війську, а не дійсним начальником його, коли б се іменування не мирилося з військовим вибором. Щодо заборони походів на море, то, загороджуючи дорогу походам на турецькі міста, польські комісари заразом давали козакам до зрозуміння, що не мають нічого проти участі їх в кримських усобицях і походах на Крим, а також, правдоподібно, відкривали їм перспективу участі у війні австрійській. Козацькі посли, вислані кілька місяців пізніше до Москви з трофеями кримського походу, пояснювали, що їм «на людей турецького царя заборонено ходити з Запорожжя, а не з малих річок: з річок їм, окрім Запорожжя, ходити не заборонено трактатом і на Крим їм ходити не заборонено». І таке тлумачення було не вповні довільне; з листів Януша Радзивілла довідуємося, що і в офіційних колах було звісно про таку інтерпретацію: «З козаками постановлено тільки щодо моря, все інше відкладено на сейм, дано їм, одначе, право ходити на Орду»,— писав Януш. З іншого його листа довідуємося, що до козаків їздили агенти австрійські з листами короля і гетьмана, закликаючи їх на службу цісарську. Козаки заявили готовість іти туди в числі тридцяти тисяч, але жадали гарантій, що без них не буде ніяких репресій на козаччину, і хотіли грошей наперед, мотивуючи се тим, що інакше для мобілізації мусили б брати різні побори, а се викликало б нарікання і репресії шляхти. Поки велися сі переговори, козаки пішли в Крим, закликані, очевидно, Шагін-Гіреєм, що, вернувшися з Персії, розпочав тоді разом з братом завзяту боротьбу з ханом Джанібек-Гіреєм. «Ходили з Запорожжя на кримські улуси, а було їх з 5000 чоловік, мали битви з кримськими людьми по сей бік Перекопу під самим муром; татар було в Перекопі з 7000 чоловік, а передової сторожі 1000, і козаки татар багато побили і народу християнського багато визволили з рук татарських». Так оповідали в Москві козацькі посли, послані туди з татарськими невільниками з сього походу.

Польські мужі державні знайшли вихід козацькій енергії. Правда, се трохи нагадувало охрімову свиту, але польська політика не перший раз латалася тим способом — треба було зараз заспокоїти турка, отже, нехай уже відіб'ється то на татарині.

VII

КОЗАЧЧИНА В СЛУЖБІ НАЦІОНАЛЬНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗМАГАНЬ. КИЇВСЬКИЙ ОСВІТНІЙ РУХ І ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ

Козаччина проголошує свою солідарність в справах православної релігії з українським суспільством. Її участь в церковних справах в другім десятилітті XVII ст. Київський культурно-національний рух в другому і третьому десятилітті XVII ст.; Єл. Плетенецький і печерський гурток; братство і братська школа. Відновлення ієрархії. Переговори з правительством і Хотинська війна.

Тоді як польські політики і правителі тішилися «приборканням української свосволі», вчиненим комісією 1619 року, що так безоглядно подиктувала козаччині свої умови й страхом оружної боротьби змусила прийняти їх всупереч змаганням і бажанням своїм,— козаччина готувала собі тріумф далеко важніший і ревніший від сих паперових побід комісарських. Те, що досі носилося перед очима уважніших політиків більш як побоювання або передчуття, готове було зманіфестуватися фактом звичайним в тих обставинах незвичайного. Козаччина приймала на себе справу, яка була протягом чверть століття предметом неустанних, завзятих, але безуспішних змагань української інтелігенції. І те, що вдавалося осягнути заходам публіцистів і богословів, політичних діячів і релігійних агітаторів, ліпших сил духовних і світських сучасної України й Білорусі, було здобуто завдяки тому, що справу взяло під охорону своєї шаблі «низове рицарство». Відновлена була православна ієрархія, засуджена на смерть правительством чверть століття тому, а з нею на повільну, але певну, як здавалося, смерть призначене церковно-національне життя України й Білорусі, обставлене хитромудрими бар'єрами, на яких розбивалися стільки десятиліть всі заходи українського і білоруського суспільства, вирвалося знову на вольний простір і забезпечило собі нову можливість боротьби й розвою. Національній політиці правительства був завданий удар такий, якого воно не сподівалося ніколи. І завданий був тими самими покірними козацькими опортуністами, які так низько корили голову перед маєстатом Речі Посполитої й її волею на Роставиці.

Козаччина вступила в нову добу свого існування, надавши незмірно важливу послугу релігійному (а з тим і національному) українському життю і включивши від сього часу в свою програму цілком свідомо службу національним потребам українським в їхній релігійній формі. Між козацькими домаганнями, між дезидератами, ставленими правительству козаччиною, майже незмінно фігурує від сього часу жадання гарантій для православної церкви — сього національного українського паладіуму тих часів — як одна з найбільш інтимних, найбільш близьких козацькому серцю потреб. Козаччина стає загальновизнаним, офіційним сторожем і протектором українського церковного, а з ним культурного і національного життя.

Досить несподівана се роль для буйних добичників, так мало пов'язаних з яким-небудь церковним життям, що сучасник Сарницький, збираючи відомості про козаків 1580-х років, вважав їх переважно за магометан, а народна українська поезія в цілім ряді творів висміяла повне відчуження запорозьких козаків від церковного життя:

> Славні хлопці,
> Пани запорожці,
> Побачили вони
> Скирду сіна в полі;
> Отаман і каже:

«Оце ж, браття, церква!»
А осавул каже:
«Я в їй сповідався»,
А кошовий каже:
«А я й причащався»...

(Пісню сю навів Куліш в своїй «Истории воссоединения», де різко, але праадиво критикував традиційні погляди на козаччину як на якихось подвижників віри... Він вказав на повну неоправданість перенесення певних елементів релігійного життя з пізнішої Січі середини XVIII століття в старе Запорожжя XVI—XVII століть, але і по його критиці се робиться далі, раз у раз приймають існування січової церкви на Запорожжі на підставі згадки в думі про Самійла Кішку в поділі здобичі:

первую часть брали — на церкви накладали,
на святого Межигорського Спаса,
на Трехтемирівський монастир,
на святую січовую Покров давали,
котрії давнім козацьким скарбом будували,
щоб за їх, встаючи і лягаючи, милосердного Бога благали.

Але сама згадка Межигірського монастиря вказує на пізнішу фактуру сього епізоду. — М. Г.).

Але ми знаємо тенденцію козаків — прибрати своє пограничне добичництво ідеальною шатою боротьби «з неприятелем св. Христа», і можемо зрозуміти, що навіть такому здичілому добичнику, який в потребі не давав спуску однаково ні бусурману, ні своєму одновірцю — православному московитину чи білорусину,— навіть йому приємно було чути якусь вищу місію в сім козацькім житті, якийсь ідеологічний зміст в своїм буянні на степовім пограниччі. Навіть в душі таких степових вояків ідея оборони релігійних інтересів свого народу, себто того, що в тім часі було найбільш ідеального, високого, святого, з чим зв'язані бували приодягнені ідилічним покровом спогади молодих, дитячих часів «на волості»,— не могла не знайти певних співзвучних струн. Але мусимо пам'ятати, що в тодішній масі козаччини отчайдушні козацькі Мамаї були тільки певною частиною, а переважна більшість її складали елементи, настроєні культурно і горожанськo,— хліборобська і ремісна сільська і міщанська людність, прив'язана цілим серцем до того, що вважалося підвалинами культурного, національного життя. А на чолі козаччини стояли значною мірою люди, що були плоттю від плоті і кістю від кості тої української інтелігенції, що на своїх плечах виносила національну справу свого народу — репрезентанти шляхетських і міщанських кіл українських, вихованці нових шкіл, як ті різні «рібалти» (школярі), призначені до виписки комісією 1619 року, і як сам тодішній гетьман, що, за словами його панегіриста, був вихованцем острозької школи:

выхован в вѣрѣ церкви всходней зъ лѣт дѣтинских,
шолъ потомъ до Острога, до наук учтивых,
которыи тамъ квитли, за благочестивыхъ
княжатъ, которыи ся в науках кохали,
на школы маетностій много фундовали,
абы ся млодь в наукахъ учтивыхъ цвичила,
церкви и тежъ ойчизнѣ пожиточна была —
тамъ теды Конашевичъ часъ немалый живши
и наукъ в писмѣ нашом словенском навыкши,
шолъ до запорозкого славного рыцерства.

Супроти сього фактом самим собою ясним і зрозумілим є, що коли релігійна боротьба і церковно-культурне та національне життя українське присунулося ближче до країв козацьких, воно неминуче мусило втягнути у вир сеї боротьби й козаччину, принаймні її інтелігентніші, чуліші на сі справи елементи. І нам зовсім не потрібно брати в голову й допитуватися, х т о то підбив козаччину, а Сагайдачного в першій лінії, до того, щоб узяти в свою протекцію церковну справу та дати змогу під охороною козацької зброї відновити православну ієрархію. Справи сі верхнім, інтелігентнішим верствам козаччини були такі близькі, самозрозумілі, що не потребували ніякої спеціальної проповіді, агітації,— досить, коли в них козаччина могла взяти участь і сею участю зважити на розвій і долю сеї боротьби. Не було, властиво, перебільшення або фальші в тім,

що писали новопоставлені владики в своїм меморіалі, приладженім для правительства (28/IV.1621), відкидаючи обвинувачення в агітації серед козаків:

«Щодо козаків, то про сих рицарських людей знаємо, що вони наш рід, наші браття і правовірні християни. Про них думають, що вони простаки, не мають ані знання, ані розуму й були намовлені духовними. Але ми як не відводимо їх від належної послушності, ані бунтуємо, так і не навчаємо їх розуму в справах і учинках їхніх. Вони мають природжений дотеп і Богом дарований розум, і ревність та любов до віри, побожності і церкви між ними живуть і процвітають, давно, здавна.

Се ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство морем Чорним і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксилах по морю й по землі, прикробивши до човнів колеса, плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали і по сей день в сій вірі родяться, хрестяться і живуть. Живуть не як погани, а як християни; мають пресвітерів, учаться письма, знають Бога і закон свій. Як же думати, щоб вони самі від себе, за ласкою божою, не мали пильнувати віри і спасення свого? Треба тільки уважати на їхню побожність: коли йдуть на море, перш за все моляться, заявляючи, що за віру християнську йдуть на невірних. Другою своєю метою ставлять визволення невільників. При тім дають побожні обітниці, що своєю добичею наділять передусім церкви, монастирі, шпиталі та духовних. Задля спасіння душі своєї викупляють невільників; церкви нові і монастирі будують, мурують і збагачують. І коли в місцях безлюдних пам'ятають про віру і побожність і засвідчують се, то тим більше пильнують і піклуються нею на волості, вертаючися додому, де мають батьків, братів і свояків серед духовенства. То певно, що на цілім світі ніхто по Богу не чинить знеполеному християнству такого великого добродійства, як греки своїми окупами, король іспанський своїм сильним флотом, а Військо Запорозьке — своєю сміливістю і перемогою: що інші народи виборюють словом і дискурсами, то козаки доказують ділом самим. І що ж, чи духовні того їх учать? Хто вчить їх того розуму — воювати на землі? Хто на морі, де вони так гарцюють у своїх моноксилах, які в порівнянні проти кораблів і наторг не більше як човни? Хто бунтує їх, коли вони в своїх справах, стоячи обозом, оружно по кілька місяців ведуть переговори проти тонких хитрощів? (Очевидний натяк на останні комісарські переговори. — М. Г.). Ще раніше того, як ми стали владиками і до Києва та на Україну завітали, нім превелебний архієпископ Мелетій Смотрицький побував у Києві, вони вже свідчили свою віру, писали, посольства посилали й присяги складали (в справі віри). Річ се знана і звісна широко. І до сього не те щоб мали духовні їх понуждати, але вони (козаки) ще самі пильнують їх і міщан, пригадують і навіть грозять їм, щоб у вірі не було ніякої переміни і не було якої спільни з апостатами уніатами. Досить згадати недавнє — спитати, що було і що за малим не сталося в Печерськім монастирі через те тільки, що превелебний його милості ксьондз біскуп київський увійшов до олтаря довідатися, яке наріkання було, яка роз'ярення! Ледве заспокоїли їх. А все-таки занесли вони скаргу на монахів Печерського монастиря на Запорожжя, в генеральній раді. Отже, нічого дивного, коли вони мають звістки про нагінки уніатів на православних: з різних повітів, з міст і сіл приходять люде до них «в козацтво», одні своєю волею, другі — з причини кривд і здирств. Між ними і духовні, й світські. Ніщо не чинить стільки заколоту на Україні, як унія і утиски Русі через неї, та безправність і утиски убогих людей. По правді, самі уніати розпалюють гнів козаків, гонячи до них нашу покривджену братію та наповняючи нею Україну. Отже, несправедливий і безпідставний сей поговір і наклеп на нас, що ми бунтуємо козаків. Серцями й замислами козацькими не керуємо. Бог керує ними, і він те тільки знає, на що він заховує ті останки тої старої Русі та їхню правицю і силу їхню на морі й на землі довго, широко і далеко розширює. Бог держить їх і ними править: як один писав, що то він татар положив на землі, як перуни і громи, і ними християн навіщає і карає,— так і козаків низовських, запорозьких і донських положив він, як другі перуни і громи живі на морі і на землі, щоб ними невірних турків і татар страшити і громити».

Козацький табір

Певно, ми бажали б мати більше матеріалу, більше подробиць для повнішого образу сеї незмірно цікавої популяризації тих релігійно-національних і культурних інтересів, якими жили верхи сучасної української суспільності, між уоруженим українським демосом. Мусимо жалкувати, що й тут, як і в стількох інших разах, маємо переважно голі, відірвані факти, без їхнього інтимного мотивування. Але саме явище нам ясне вповні — ясніше, ніж багато інших справ з сфери козацького життя, бо маємо з сеї сфери такі маніфести козацькі, яких даремно шукали б в інших справах. От хоч би й ся заява, зложена в київськім гроді козацькою депутацією в 1610 році, яку я з огляду на її крутий канцелярський стиль, ужитий паном гродським писарем, за ліпше вважаю подати в перекладі, трохи облегшенім:

«Довідалися ми про протестацію якогось розстриги Антонія, виступника з чину монашого, чернецького, що, називаючи себе якимсь офіціалом або протопопом київським, смів і важився, вимисливши непристойне, внести до книг гродських київських протестацію на попів тутешніх київських і нас та товаришів наших, начебто вони з побудки або намови попів тутешніх київських мали чинити погрози на митрополита київського, поневіряючи сан його, і на того Антонія. Проти сеї вигаданої протестації, в небитності тих товаришів наших, котрі у війську на послузі Речі Посполитої пробувають в землі московській при його королівській милості, остерігаючи, щоб такі вигадані протестації не мали місця, протестуємо іменем товаришів, що пробувають при його королівській милості, й іменем всього Війська Запорозького, котре з давніх часів стається проти народів поганських за віру християнську, здоров'ям і головами своїми накладаючи кожного часу, й дуже немало визволяє народу християнського з неволі неприятельської, від поган турків і татар, також для охорони його королівської милості і Речі Посполитої дістає в'язнів, «язиків» від усяких неприятелів турків і татар добуває (тих в'язнів і «язиків» і при його королівській милості, і при їхній милості панах сенаторах повно в коронних землях, в багатьох місцях), і на розмноження народу християнського за православну віру свою при всякій оказії чинило послугу і завсіди чинить, не жалуючи здоров'я і життя свого. Коли ж під сей час той бувший чернець удає себе офіціалом або протопопом (не знати, чи від митрополита київського, чи сам собі то вимисливши) і на нашій релігії — православній соборній апостольській церкві, святими отцями на соборі узаконеній, чинить трудноці, проти постанови королівської сеймової, запорукою (грошевою карою на випадок порушення. — М. Г.) убезпеченої,— то як їхньої милості княжата, панята, дигнітарі, рицарство, шляхта, народ християнський з різних земель і повітів і з воєводства Київського непохитно обстають при старожитній православній релігії і при особах духовних, тій релігії вірних, і згідно з спільною любов'ю

прирікають стояти, так і ми. Будучи синами тої ж соборної апостольської східної церкви, іменем всього війська козаків запорозьких, що з любові своєї до розмноження слави божої і народу християнського, і до храмів божих, церков господніх, всякими прикрасами їх наділяють, прикрашають і поміч чинять,— іменем тих всіх товаришів, що пробувають на службі Речі Посполитій при його королівській милості,— ми разом з їхніми милостями панами, з народом тої православної віри, релігії старожитної, хочемо стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинулися її, і проти завзяття напасників на нашу старожитну православну релігію головами своїми її боронити».

Що сі ідеї, вложені в протестацію, не були ділом самого пана писаря гродського, який її записував до актів, на потвердження витягнемо з власного листа гетьмана козацького Григорія Тискиневича до київського підвоєводи те, що належить до сеї справи. В коротшім викладі ми почуємо ті самі ноти, ті самі ідеї:

«Дана намъ справа, же тамъ нѣякійсь именемъ Антоній Грековичъ, рострыга и преступникъ вѣры нашое, именует се быти нѣкимъ официяломъ албо ли протопопою тамошнимъ киевскимъ, который заборонястъ и не допускаетъ собору въ церкви божой у светое Софии збирать и монорацій (?) ведлѣ стародавного звычаю справовати. Што намъ жалосно есть и слышеть и не вѣмы и сами, што се въ тымъ дѣеть: єжели зъ рамени короля его милости албо ли кѣ. А такъ мы униженне а покорне просимы, абы ваша милость, якъ намъ милостивый панъ, того оному рострызѣ и преступнику допускать не рачилъ и въ тымъ помочнымъ быть, якожъ мы того боронить хочемъ, наветь и персей своихъ наставлять и литовать (мусить бути «нелітовать». — М. Г.) до конца хочемъ. И за церковь нашу восточную и за вѣру греческую головы быхмы мѣли вси положити. Напродъ Богу милостивому оповѣдамы се, и вашей милости, нашому милостивому пану. И естли бы умыслу своего отмѣнити не мѣлъ оный рострыга, а мѣлъ бы збороняти, дозволили єсьмо его гдѣж колвекъ здыбавши, яко пса убити. А мы такого... и боронитъ словомъ нашимъ рыцерскимъ обѣцуемъ».

Таким чином козацька делегація вже весною 1610 року проголосила публічно свою повну солідарність з українською інтелігенцією — «народом шляхетським» і духовенством — в справі оборони «своєї релігії» і готовність накладати за неї своїми головами. І справді, почавши від сеї заяви, в ряді випадків протягом другого десятиліття XVII ст. козаччина робила різні прислуги православному духовенству і міщанству Києва в їхній боротьбі проти митрополитів-уніатів та їхніх претензій на власть над духовенством, церквами й монастирями київської епархії.

Я мав нагоду згадувати про се (у т. VI), тепер спинюся трошки ширше.

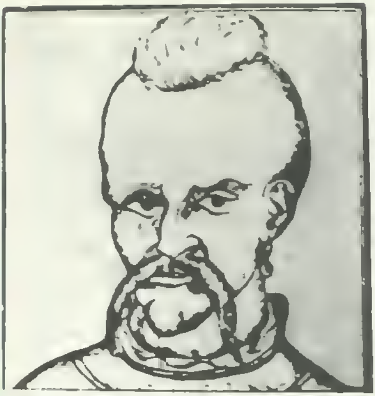
Перший звісний нам випадок втручання козаків в церковні справи київські був, власне, сей, що викликав оту протестацію київського митрополичого намісника Грековича. Літом 1609 року Потій за поміччю правительства придавив опозицію православного духовенства і спломіць, військовою силою, забрав собі православні церкви в своїй білоруській столиці Вільні. Заохочений сими успіхами, задумав він задавити подібним чином опозицію і в Києві. Присланий ним намісник Грекович почав змушувати місцеве духовенство до послушності і грозив, що їх «имать и вязать буду поты, покы отцу митрополиту послушенство отдасте». Духовенство київське, одначе, власті митрополита і його намісника не хотіло признавати і не хотіло служити разом з ним. Коли Грекович закликав київських священиків з'явитися в неділю православ'я в кафедральну церкву св. Софії, щоб відправити в ній соборну службу, яка має правитися, священики заявили, що вони туди не підуть, і людям не казали йти — «потурбували й побунтували простих людей і козаків, кажучи, що хто піде до св. Софії, тих будуть хрестити в лядську віру», як скаржився Грекович. А «направлені ними» «київські козаки» під проводом «козака неякого Петра», що мав при собі «товариство своє», переймали людей, щоб не йти до кафедральної церкви, і різні погрози чинили. (Потій і Грекович кажуть, що київські священики не хотіли йти й служити з Грековичем в кафедральній церкві в першу неділю, коли він закликав;

священики казали, що він не дав їм служити в кафедральній церкві й запечатав її. — М. Г.).

Грекович, як ми бачили, заніс протест до суду, що духовенство київське підмовило на нього козаків; духовенство заперечило се, мовби воно бунтувало на нього людей чи козаків «направляло» — «што никгды не тылко въ учинку ани въ помышленю нашомъ не было ани єсть, абысмо тоє чинити мили». Козаки теж заперечували, але заразом заявляли свою готовість голови покладати проти всякого замаху на православну церкву. Шляхта київська, зібрана на «рочки» земського суду, «услышавши таковую скаргу помененыхъ свещенниковъ и немалую уйму у церкви божоя хвалы божоє и знищенье єє», заповіла, що буде «праве чинити» проти митрополита. Міщанство київське теж зайняло дуже вороже становище. Та тим часом, як і ті, і сі грозили більше «водле права», козаччина, вигородивши духовенство, як ми бачили, дуже недвозначно пригрозила Грековичу більш реальними способами поступування, а для ліпшого враження якийсь козак, прийшовши під Видубецький монастир, де Грекович мешкав, «видечи єго самого по манастыру ходячого, зарвзъ съ пулгаку до него стрѣлилъ и другій рвзъ стрѣлити хотѣлъ, але онъ видечи за собою погоню ажъ тылными дверми до рѣки Днепра утекъ».

Се дуже прохолодило запал Грековича і Потія разом. Грекович заявив, що його вдоволили виясненния київських священиків щодо сього епізоду — «же козаки, которыхъ овде непогамованая єсть своєволя, сами з своєє давноє натуры то учинили», і він свою протестацію проти священиків відкликує. А хоч для порядку вони рік пізніше позвали до сеймового суду київське православне духовенство і київський магістрат, але з процесу сього не вийшло нічого, і сим вичерпалася агресивна енергія Потія щодо його київської столиці. І хоч король не переставав наділяти Потія все новими й новими бенефіціями і восени 1612 року надав йому київський монастир св. Михайла, то Потій з Грековичем ані пробували, здається, заволодіти сим цінним даруиком. Навіть коли до Києва загостив митрополит софійський Неофіт (весною 1612 року) і, осівшися тут в Печерському монастирі під охороною міщанської громади і козацького війська, почав робити конкуренцію владичим правам митрополита: святив церкви, поставляв священиків і дияконів,— Грекович не відважився нічим проти сього виступити, «зв для погроз різних людей духовних і світських, а також козаків», навіть жалітися в суді не рішився. Тільки рік пізніше сам Потій розпочав за се процес, покликавши київське духовенство перед люблінським трибуналом (духовним департаментом його), за те, що воно ввело в Печерський монастир Неофіта і дозволяло сьому «обчому неякому черцови» посвящати в духовні чини й святити церкви, а свого законного митрополита не слухає. Справа скінчилася нічим, бо трибунал визначив обвинуваченим присягу в тім, що вони того Неофіта до монастиря не вводили й посвящати духовних або церкви святити йому не доручали; а пізвані духовні особи, хоч ставилися на суд, але з тим тільки, що юрисдикції того суду не признали й рішення його не прийняли.

Неофіт же, очевидно, далі зіставсь собі в Печерськім монастирі, де бачимо його потім ще в 1620-х роках, і далі сповняв єпископські функції на очах митрополичого намісника під охороною козаччини. Печерський же архімандрит, славний Єлисей Плетенецький, не тільки не набрав по сім процесі більшої реверенції до уніатського митрополита, «яко звирхного пастира свого», але навпаки — слідом по смерті Потія (18/VII 1613), користаючись з того, що козаччина тоді затопила литовські провінції, він силоміць забрав головно за поміччю «козаків українських, людей своєвольних», величезні маєтності, які належали Печерському монастиреві в землях Великого князівства Литовського і після унії були забрані королем від Печерського монастиря і надані митрополиту Рогозі, а по нім перейшли до Потія. Митрополит Рутський заскаржив Плетенецького і виграв справу, але маєтності фактично держав далі Плетенецький, очевидно, також козацькою силою, і кінець кінцем Рутський мусив згодитися за якусь суму відступного відректися тих маєтків, і король потвердив їх за Печерським монастирем (1616 року). (І пізніше в таких справах Плетенецький не переставав користуватися козацькою поміччю, див., наприклад, скаргу адміністрації князів Острозьких 1625 року на Плетенецького, що він заїхав у маєтність князів Ос-

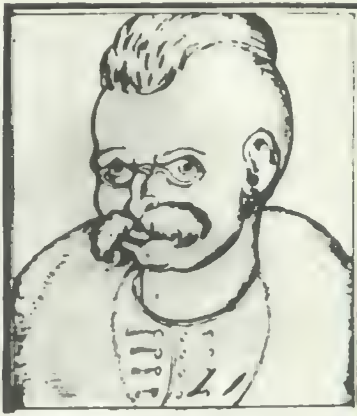
Портрет запорізького козака, молдавського господаря Івана Підкови

трозьких с. Ставок «з немалою людей украінських і козаків громадою, на те умисно зібраною. — М. Г.).

Був се в тих часах загального погрому православної церкви успіх зовсім виїмковий, який міг тільки ще більше піднести дух в православних київських колах і навчити їх оцінити ще вище свою богодану зброю, яка знайшлася в особі козацького війська. Між київським духовенством і православним суспільством, з одного боку, і намісником уніатського митрополита, що держав в своїй власті ще цілий ряд церков і монастирів, з старою кафедрою св. Софії включно, та митрополичих маєтностей, з другого — зачинається нова боротьба, малозвісна нам в подробицях, але закінчена голосним, кривавим фіналом: екзекуцією над Грековичем давнього козацького засуду. Місцевий київський літописець каже, що ближчим приводом були заходи Грековича коло Михайлівського монастиря. Монастир сей, як знаємо, наданий був уже давніше митрополитові, тепер Грекович хотів його фактично перейняти і напитав собі біди: його «поймавши козаки тамже противъ Выдубицкого подъ людъ (лід) подсадили воды пити» в лютому 1618 року. Убійників не зловлено і не викрито, і вбивство лишилося непокаранни. Митрополит Рутський обжалував перед трибуналом київське духовенство, міщан, православну шляхту: що вони бунтують людей і козаків проти нього, як і проти його попередника чинили; замишляють його убити і, не можучи сягнути по нього, вбили його намісника. Але справа прогомоніла без сліду: правительство, що тоді всякими способами силкувалося притягти козаків до участі в московській війні, очевидно, не попробувало вчинити якісь репресії над тими козацькими чи іншими ініціаторами убивства. Так само заглохло і менше помітне, трохи пізніше убивство митрополичого агента шляхтича Оклинського, висланого до Києва на збирання податку з митрополичих підданих: за словами його брата, вбили його київські «козачки — могло быти их с тридцать», «з ведомости войта киевского Федора Ходыки и всих радец тогож Кыева, посполства того места Києвского», «маючи канцор на отца митрополита киевского», а митрополит Рутський в сім убивстві підозрівав ініціативу новозаснованого київського братства.

Такі були звісні нам прецеденти участі козаків у церковній боротьбі, що випередили епохальний факт відновлення православної ієрархії під козацькою протекцією. Вони переважно дрібні, можуть бути зведені до категорії простих козацьких галабурд, як участь козацьких ватажків в різних сусідських спорах і наїздах місцевих шляхтичів, як участь Наливайкових ватаг в рахунках православних панів. Але за ними стоїть козацька декларація 1610 року — проголошення повної солідарності козаків з українською інтелігенцією в справах релігійної (чи, властиво, релігійно-національної) боротьби й готовості козаччини служити їй всіма силами своїми. Ся декларація надає глибше значення відокремленим тим фактам і являється прологом до акту 1620 року. Козаччина стала свідо-

Портрет козацького ватажка Гаврила Голубка

ним союзником православного духовенства й суспільности, і ті не завагалися покористуватися сею поміччю. Такі різкі ексцеси, як убивство Грековича або Олиницького, сюди в рахунок не йдуть; вони, певно, не були подиктовані ані київським братством, ані магістратом, ані вищим духовенством київським. Але уживання козаччини на службу церковних справ тим не менше стало фактом (оружні заїзди печерських маєтностей, може, ще деякі факти).

Прозвище «наливайків», кинене на православних кільканадцять літ тому як злобна інсинуація, переходило в реальність. Козаччина за сей час виросла незмірно не тільки матеріально, а й морально. Стала силою не тільки незмірно великою, грізною, а й поважною, з якою серйозно рахувалися в політичнім житті і на бажання й настрій її оглядалися вже і в обговоренні релігійно-національних справ на соймах. Особливо під проводом такого політика і адміністратора вищої марки, як Сагайдачний, вона була таким серйозним та солідним політичним елементом, що з нею і з її старшиною, її верхами взагалі не було страшно або соромно піти разом — стати під її оборону і признатися до певної зв'язі з нею. Се й заманіфестували київські духовні кола актом 1620—1621 років і вищенаведеним своїм маніфестом, де вони не вагаються проголосити козаччину за репрезентанта державних, національних і культурних традицій руських, руської слави і сили — ostanki oney starey Rusi, що воювала під Олегом Царгород, за св. Володимира здобувала цісарські регалії та з ним разом приймала християнську віру і культуру від царгородської церкви.

З другого боку, козаччину не тільки більше моральні, ідеологічні мотиви, релігійний пієтизм, почуття своєї солідарности з українською суспільністю, а навіть і чисто тактичні міркування вели до сього ж союзу.

Коли козаччина хотіла усадовитися на волості, опанувати Східну Україну й стати на ній сильною ногою, їй треба було дбати про те, щоб з різними елементами тутешньої суспільности пошукати певні співзвучні точки, певних зв'язків, спільних інтересів. Розуміється, вони могли знайтися у неї тільки з елементами українськими. З сільською масою була вже зв'язь певна і сильна, хоч і не сформульована, не зведена до якоїсь ясної програми. З того часу, як козаччина стала формою емансипації від панського права та живого протесту проти нього, вона мала за собою сільські і дрібноміщанські маси й могла з них черпати силу і поміч стільки, скільки лише могла проявити сама сили й енергії екстензії. Ставши на грунт оборони релігійних і національних прав української народности, вона проголошувала свою солідарність з рештками української шляхти — а Східній Україні ще немалозначними тоді, з могутньою духовною верствою й вищими верствами міщанства. Се були кола, в сфері соціально-економічній не співзвучні, а навіть просто ворожі козаччині, як репрезентанти великої земельної власности, привілейованого землеволодіння, права над підданими. Їх поки що

козаччина могла до себе прихилити тільки обороною релігійно-національних інтересів. Історичні обставини українського життя привели до того, що в сім моменті національні інтереси, національні змагання, національна боротьба скупилася на точці оборони існування православної церкви. Обороняючи її стан володіння, козаччина прихиляла до себе всі оті верстви, які обстоювали національні й релігійні інтереси українського народу.

Такий союз на два фронти для козаччини був незмірно корисний. З загальнонаціонального погляду можна було теж вважати корисним фактом, що між двома бігунами (полюсами) українського елемента, розлученими соціяльно-економічними інтересами, тим проваллям польського шляхетського права, з'явився певний сполучник у вигляді козаччини й зв'язував новим обручем розсипану українську народність. Правда, можна було побоюватися, що, шукаючи союзу й співзвучності з вищими духовними, шляхетськими і міщанськими колами, козаччина ослабить свій нахил в бік селянських, підданських кіл: буде слабше підкреслювати свої співзвучні моменти з союзниками з лівого боку, з огляду на своїх союзників з правого боку — власників і володарів земель і підданих. Дійсно, ми бачимо, що тим часом, як оборона православної віри у козаччини виявилася у вповні конкретних вчинках і постулятах, включених в козацькі петиції до правительства, союз і опіка над селянськими масами не вийшли за весь час з дуже ембріональних, примітивних стадій козацької демагогії між селянством та стихійного нищення всього зв'язаного з панським правом — під час повстань. До певного сформульованого протесту проти панського права взагалі, до якоїсь формули оборони прав селянської чи підданської людности взагалі козаччина не дійшла; не вийшла за домагання певних виняткiв з польського права для себе і не перейшла до принципової негації польсько-шляхетського режиму взагалі. Докладніше сказавши, негація не вийшла з стихійних форм повстанського нищення і не усвідомилася в якійсь програмній формі.

Трудно сказати напевно, що тут мав вплив той союз козаччини з привілейованими українськими елементами, уложений на грунті оборони релігійних і національних інтересів. Може бути, в сім заважив головно той факт, що домагання в сфері релігійній були продумані і з'ясовані, мали характер вповні ясний, конкретний, легкий до формулювання, а дезидерати народних мас не виявилися в такій продуманій і сформульованій формі. У самих селянських мас вони зісталися в формі неясних бажань і мрій. Дезидерат життя без холопа і без пана самим прихильникам його здавався до певної міри утопічним, а практичне здійснення його вимагало надзвичайно сміливої і сильної творчої мислі і глибоко продуманої планової творчої роботи, так і чисто національні домагання, хоч були, безперечно, близькі тим привілейованим елементам і козаччині, в її програмі поза сферою церковних справ і кількох конкретних питань (як школи, допущення до урядів православних і т. ін.) теж не знайшли свого вислову, тому що також не були продумані й уняті в якусь ясну програму.

Важливе значення мало також і те, що ті церковні і релігійні справи не стояли в такій рішучій і непримиренній суперечності з усім суспільним укладом Речі Посполитої й могли бути заспокоєні в його межах, тим часом як дезидерати безпанського життя були питанням життя і смерти для сього укладу і не могли б бути осягнені інакше, як дорогою повного розбиття польської Речі Посполитої або повного відірвання від неї.

Так чи інакше, зістається фактом, що свої відносини до релігійно-національного питання козаччина з'ясувала і у вигляді певних конкретних постулатів включила до своєї програми супроти правительства; відносини ж її до соціяльно-економічних домагань мас не вийшли з стадії певної співзвучности, певної симпатичности або союзности інтересів, і розірвати вповні й безповоротно з соціяльним світоглядом шляхетських кіл і взагалі цілої суспільности Речі Посполитої козаччина так і не наміркувалася або не відважилася.

Далі буде

АДРЕСАТ НЕ ТОЙ!

Останнім часом наші періодичні видання пожвавили публікацію цінних літературних пам'яток, художніх творів забутих письменників, тобто заповнюють білі плями в історії нашої літератури. Чимало в цьому напрямі робить і журнал «Вітчизна», який у своїх останніх номерах вмістив один з найвизначніших антисталінських, антикультівських творів у світовій літературі «Слово за тобою, Сталіне!» Але ось у п'ятому номері журналу була вміщена публікація Степана Павчака «...Вам товариський привіт...», що має підзаголовок «Неопублікований лист Косинки до Стефаника». Вітаючи дослідницькі спроби автора-краєзнавця, який уже опублікував ряд розшуканих ним історико-літературних документів, мушу звернути увагу на деякі прикрі похибки, що вкралися в його останню публікацію.

Насамперед: чи лист Г. Косинки адресований, як твердиться в підзаголовку, В. Стефаникові?

Відомо, що обидва письменники у 20-х роках листувалися, високо цінували один одного, більше того, відчували обопільну щиру приязнь, крізь колючі дроти кордонів простягали один одному по-братерському руки. Згадаймо відомий лист-звернення В. Стефаника до друзів, які привітали його з нагоди ювілею 1926 р.: «Всім організаціям і товаришам з Радянської України, «Плугові», Григорієві Косинці, Іванові Лизанівському кажу, що стою на вуглі моєї хати і простягаю до Вас руки. Поздоровте від мене всі дужі таланти у Вас...» (Твори, 1964, с. 474). А в чорновому варіанті автобіографічного нарису «Мої приятелі», вперше надрукованому лише 1979 р. у його збірці «Твори», читаємо такі знамениті слова, звернені до побратимів з-над Дніпра: «Гляджу на Вас, на схід. І бачу там Шевченка та Вас, молодих нащадків Великого нашого Степу: Тичину, М. Хвильового, Грицька Косинку, Дмитра Загула, Рильського, Зерова і всю тоту потугу, як здіймається безмежним крилом, щоби подихом Великої України дати ще дихати» (с. 243—244).

Знаючи, що В. Стефаник і Г. Косинка листувалися, що не всі їхні листи на сьогодні нам відомі, звичайно, можна було припустити, нібн справді виявлено лист Г. Косинки до В. Стефаника. Але звернімо увагу на деякі деталі: «Дорогий Товаришу! Листа Вашого з дня 27 грудня одержав і, як бачите, поспішаю дати відповідь. У моїй пам'яті зафіксувалась мила, інтелігентна постать т. Петрівського, і я з великою товариською пошаною пишу цього листа...» І далі: «А знаєте, славний товаришу, що я видумав? Вам слід дати бодай невеличку замітку про молоду укр[аїнську] літературу в естонських та франц[узьких] органах преси...»

По-перше, маємо цілком виразну вказівку на адресата Петрівського, який жив тоді за кордоном. По-друге, В. Стефаник у 20-і роки не мав ніяких стосунків з естонськими та французькими органами преси.

Зрештою, є ще один аргумент на підтвердження, що лист звернений не до В. Стефаника. Свого часу я дізнався, що вчителька із села Русова Іванна Стефаник має автограф невідомого листа Г. Косинки. На моє прохання вона надіслала мені його копію з такою припиською: «Вельмишановний Федоре Петровичу! Пересилаю на Ваше бажання копію листа Косинки. Лист цей написаний до Тереня Петрівського, який працював у 20-х роках інженером-землеміром в Аргентіні. Я листувалася з ним, з Петрівським, у той час і цей лист в такий спосіб дістався мені.

Оригінал я ще не висилаю.

З правдивою пошаною Іванна Стефаник.

Русів, 10. V. 1967 р.»

Це була копія саме того листа, що про нього пише С. Павчак. Звичайно, у той час не могло бути мови про публікацію листа Г. Косинки, але нині є підстави твердити, що він адресований Петрівському. Дальші пошуки, гадаю, дадуть змогу точніше з'ясувати особу адресата, його взаємини з Г. Косинкою.

Тож вітаючи появу у «Вітчизні» листа, що проливає світло на тяжкі умови, в яких доводилося жити і працювати талановитому письменникові, не можна не висловити жалю як з приводу названої помилки, так і у зв'язку з хибним твердженням, нібн уривок із згаданого листа Г. Косинки був опублікований В. Костащуком у книжці «Володар дум селянських» (Ужгород, 1968). Про цей лист у книжці В. Костащука немає згадки, там йдеться про інший.

ФЕДІР ПОГРЕБЕННИК

М. Кумановський. З циклу «День»

М. Кумановський.
Із серії «Карти Землі»

ФІЛОСОФЕМИ «ІНАКОМИСЛЕННЯ»

Все, над чим би не працював митець, неодмінно має містити в собі його власний погляд, його прийняття чи заперечення, його активну життєву позицію. Так вважає Микола Кумановський — один із найяскравіших представників мистецького середовища Волині. Як творець, він не сприймає пасивної споглядальності та естетських смакувань певними формами чи мотивами. Чуже йому й сліпе наслідування загальновизнаних стереотипів, натуралістичне копіювання світу. Тому твори художника незалежно від жанру — натюрморт, пейзаж чи побутова картина — це своєрідні філософеми. Ними можна милуватись, в них можна черпати настрій, але найголовніше — ними автор спонукає до напруженої думки, ставлячи своєрідні запитання-загадки, відповісти на котрі не завжди просто.

В деяких творах він нагадує героїв письменника Валерія Шевчука. Змальовуючи світ, намагається у найзвичайніших явищах сягнути глибини і не оминає при цьому трагічного й суперечливого. Людина, її життя, біль, надії щоразу знаходять цікаве й неординарне вирішення. Художник ненав'язливо викликає на відвертість, говорить без пафосу, без надриву про речі надзвичайно актуальні та хвилюючі.

Іноді твори Кумановського викликають сміх. Сміх крізь сльози. «Чорнівець», «Чоловін у розквіті сил», «Живив», «Руслана», «Галька», «На відпочинку в Криму» — в цих, доведених до гротескового рівня

М. Кумановський. Їхні імена

роботах образи пройняті злою іронією, ба навіть сатирою на наше сьогодення. На нашу нами ж спотворену історію, на наше байдуже ставлення до землі, до природи. На нашу бездуховність, що перетворює індивідуальності в безликий натовп, стадо з мізерними прагненнями й нікчемними ідеалами.

Складна символіка-основа майже кожного твору художника. Незначними, навіть другорядними, як на перший погляд, деталями він намагається повніше розповісти про модель, якщо це портрет («Портрет Чайкіна», «Портрет Столярова», «Малий Лука», «Наталка»), дає ключі до розкриття змісту жанрових полотен («Жнива», «Скоро осінь», «Карти Землі»), натюрмортів («З любов'ю», «Проект вічної пам'яті», «Присвята Брейгелю»). Кожен предмет виписує з блискучою майстерністю до найтонших нюансів. Фотографічно точно будує простір, часто-густо дивлячись на нього ніби з висоти пташиного польоту. Все це загалом створює ілюзію надреальності середовища, котре існує неначе поза нашим виміром та часом. Мимохіть виникають питання: що має означати стіл просто неба? Чому один його край зливається з дорогою на видноколі, окресленому лінією горбів та хмар? Неоднозначні також на полотнах й інші деталі: хліб, три зелених яблука, старовинна книга, суха гілка терену, перев'язана червоною стрічкою, порожня клітка для птахів тощо. При всій своїй предметності вони вводять нас у світ незбагнутого, викликаючи незвичайний емоційно-настроєвий стан. Найчастіше це легка зажура, жаль, смуток, глибока туга. Цьому сприяє колорит, де переважають приглушені тональності: тонкі переходи від сріблястого відтінку до глибокої блакиті, від палевого до шерхавості коричневого, перламутрові переливи рожевого й прозелені. Все це дає можливість іноді на «смак», на «запах» відчути стан природи. Свинцевий тягар неба перед грозою, гнітючу одноманітність спекотного дня, цілющу свіжість весняного ранку. Або, як у серії акварелей «АУТОДАФЕ», передати відчуття нестерпного болю, те, що почуває приречена людина, переступаючи межу страху і сорому, коли єдиним цілим стають страждання фізичні та духовні. Кольорова гама тут підкреслює фантасмагорію шаленого танку, в якому звиваються неймовірних форм жіночі тіла. Вона неначе волає, стогне, кричить — цього разу різкими, строкатими кольорами.

Доробок М. Кумановського чималий. Хоча, безперечно, кількість у мистецтві не показник, проте не можна обминати й цього. За неповні два десятки років творчої праці, враховуючи період навчання у Львівському училищі декоративно-прикладного мистецтва ім. І. Труша та Інституті декоративно-прикладного мистецтва у Львові, він створив великі серії живописних творів, акварелей, малюнків пером, ліногравюр, офортів, колажів, сценографічних ескізів тощо.

Переважна більшість цих робіт датована сімдесятими роками — складним, суперечливим часом, який не без іронії іменуємо тепер «застійним». Саме тоді художник сформувався як творча особистість, визначивши для себе мистецькі орієнтири, цілком позбавлені й натяку на угодництво, не гово-

М. Кумановський. Наталка

М. Кумановський. На зустріч

М. Кумановський. З циклу «Білий час»

рячи вже про кон'юнктурне стилізаторство. Своєрідні рефлексії на сучасність притаманні кожному його твору. Характерні з цього погляду «Блюз перед грозою», «Зимовий пейзаж», можливо, ще по-юнацькому максималістичний, але за своєю суттю цілком невинний, який приніс авторові славу «інакомислячого». Що ж крамольного запопадливі охоронці ідейності побачили на цьому полотні? В тьмяній охристо-сірій гамі зображено старий дерев'яний стіл, зібгану картату скатертину, на столі м'ясорубка і перед нею декілька дохлих мух. Хотів цього чи не хотів художник, але створення такої роботи припало на час, коли з прилавків луцьких магазинів поступово зникли м'ясні продукти, масло. На другий день після відкриття виставки картину було вилучено з експозиції, повернуто авторові, а надалі до його творів приндилялися вже уважніше. Тому більшість зробленого художником досі не виходило за межі майстерні.

Нові часи принесли чимало нового і в творчості Кумановського. З'явились нові задуми, плани, деякі з яких вже реалізовано. Найвагоміше з останніх знахідок художника — серія «Їхні імена». Високу оцінку шанувальників живопису здобула вона на торішній виставці «Волинь, традиції, сучасність» у Луцьку. Багатопланова за змістом, символічна в найкращому розумінні цього слова, вона пройнята болем за забуті імена далеких наших предків — Іванів, Федорів, Гнатів, котрі б мали бути вписані в історію золотими літерами. В кожному творі серії, як у жодній роботі раніше, виразно проглядається захоплення і грунтовне знання не тільки давнього українського малярства, а також і авангардних течій початку нашого століття. Цією серією художник відкриває нові мистецькі обрії, і не тільки для себе.

З. НАВРОЦЬКА

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА ВИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчизна» («Отчизна») № 9, 1989.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянський письменник», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 19.06.89. Підписано до друку 6.09.89. БФ 39414. Формат 70×108 1/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 21,62 обл.-вид. арк. Тираж 43 593 прим. Зам. 01016. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ 47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад»

М. Кумановський. Із серії «Аутодафе»